

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ermenî soykırımında kurumsal roller Vahakn N. Dadrian

BELGE

YAYINLARI

Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian
**ermenî
soykırımında
kurumsal
roller**

TOPLU MAKALELER KİTAP 1

BELGE

YAYINLARI

Prof. Dr. Vahagn N. Dadrian, üniversite eğitimini Avrupa'da, Berlin (Matematik bölümü), Viyana (Tarih bölümü) ve Zürih (Uluslararası Hukuk bölümü) Üniversitelerinde yaptı. Ph. D'sini ise Chicago Üniversitesi sosyoloji bölümünden aldı. Akademik geçmişinde, ayrıca Harvard Üniversitesinde araştırma görevliliği, Massachusettes Institute of Technology'de ve Duke Üniversitesinde konum profesörlüğü de yer almaktadır. Son yirmi yıl içinde Free University of Berlin, Münih, Parma, Torino, Zürih, Uppsala, Frankfurt am Main, Köln, Bochum, Münster, Amsterdam, Utrecht, Cenova, Brüksel Üniversitelerinde ve UNESCO'nun Paris merkezinde çalışmalarını sürdürdü.

1998'de onur üyesi olarak benimsendiği Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nde çalışmaya başladı. Prof. Dadrian'ın uzmanlık alanı genel olarak soykırım ve özel olarak da Ermeni soykırımı. Holocaust ve Amerikan Kızılorderlileri ile ilgili çeşitli makaleleri de dahil olmak üzere, bir dizi kapsamlı yayını bulunmakta. 1970'den 1991'e kadar New York Devlet Üniversitesinde Sosyoloji Profesörü olarak çalıştıktan sonra, Profesör Dadrian, akademik kariyerini tamamen Ermeni Soykırımı üzerine çalışmalara ayırdı. Birkaç yıl H.F. Guggenheim Vakfı tarafından desteklenen Soykırım Çalışmaları Projesi'nde çalıştı. Projenin ilk önemli ürünü, şu anda dördüncü baskısını yapan *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to Caucasus*, Oxford & Providence, RI, 1995) başlıklı kapsamlı çalışmadır. Çalışması Fransızca (Paris, 2. baskı) ve Yunanca (Atina) olarak da yayınlanmıştır. Kitabın Rusça ve Arapça çevirileri tamamlanmış, İtalyanca çevirisi ise yeni yayınlanmıştır. Prof. Dadrian'ın diğer önemli çalışması olan 1996'da basılan ve şu anda 3. baskısını yapan *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity* dir. Projenin üçüncü eseri *Warrant for Genocide: The Key Elements of the Turko-Armenian Conflict* 1999'da yayınlanmıştır. (Londra ve New Brunswick, NJ). Son çalışması ise *The Key Elements of the Turkish Denial of Armenian Genocide*, başlığını taşımaktadır (Cambridge, MA, 1999).

Prof. Dadrian, halen Zoryan Enstitüsü, Soykırım Araştırmaları Bölümü yöneticisi olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Yayınevimiz 1995 yılında Dadrian'ın "*Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*" adlı kitabını yayınladı. Kitap hakkında açılan dava beraat ile sonuçlandı.

BELGE YAYINLARI

İnceleme

**ERMENİ SOYKIRIMINDA
KURUMSAL ROLLER**

© Vahakn N. Dadrian

Sayfa Düzeni

Tohum

İç/Kapak Baskı-Cilt

Kayhan Matbaası

Kapak

Ayrıntı Tasarım

Birinci Baskı

Mart 2004

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK

Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No:15/1

Sultanahmet/İstanbul

Tel/Fax: 0 (212) 638 34 58

E-mail: belgeyayinevi@hotmail.com

belgekitapkulubu@yahoo.com

Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian

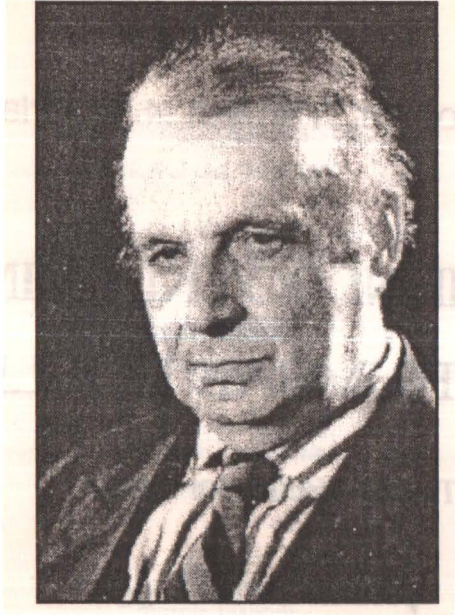
ERMENİ SOYKIRIMINDA KURUMSAL ROLLER

Toplu Makaleler Kitap 1

Çeviren: Atilla Tuysan

**belge
yayınları**

“1970’lerde Vahakn N. Dadrian, sosyoloji, tarih ve hukuku birleştiren disiplinler arası bir perspektif ve birçok dile olan hakimiyeti ile, karşılaştırmalı soykırım çalışmaları alanının yaratılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca o, Ermeni soykırımının her yönünün araştırılmasına ayırdığı 30 yılın neticesinde, bu konuda en önde gelen araştırmacılardan biri olmuştur.

Tüm bu çalışmalarının doruğu olan ve 1995 yılında yayınlanan *The History of Armenian Genocide* (Ermeni Soykırımı Tarihi) başlıklı kit abı,onun *magnum opus*’ udur. Yirmi yıllık bir çalışmanın ürünü olan bu kitap, ilgiyle okunan, kapsamlı bir içeriğe sahip, ele aldığı olayları eşsiz bir biçimde değerlendiren, benzeri zor bulunur bir çalışmadır.”

Roger Smith
Siyasal Bilimler Profesörü
College of William and Mary
Williamsburg, Virginia)

SUNU

Genelde azınlıklar sorununa, özelde Ermeni meselesine uzun yıllardır ilgi duyarım. Bundan birkaç yıl önce Vahakn N. Dadrian'ın çeşitli yerlerde yayınlanmış yapıt ve makalelerine rastladığımda bunların hiç olmazsa bir bölümünün kamuoyuna sunulması gerektiğini düşündüğümü hatırlıyorum. Daha sonra sevgili Ayşe ve Ragıp Zarakolu'nun cesaretlendirmesi ile çeşitli makalelerini derleyip çevirmeye başladım. Orijinali Levon Corbajian ve George Shirinian'ın derlediği *Studies in Comparative Genocide* (London and New York, 1999) adlı kitapta yayınlanan, "The Convergent Roles of the State and a Governmental Party in the Armenian Genocide" başlıklı birinci makalede yazar, soykırım sürecinde devletin dokusuna nüfuz eden monolitik bir siyasal partinin, İttihad ve Terakkinin oynadığı rolü ele almakta, ayrıca Adana Katliamı ve Balkan Savaşı yenilgisinin etkilerini de incelemektedir.

İkinci makale, yazarın *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporain* (1, no. 1, 1994) dergisinde yayınlanan "Party Allegiance as a Determinant in the Turkish Militarys Involvement in the World War I Armenian Genocide" başlıklı makalesidir. Yazar bu makalede, savaş sanatı üzerine eğitilmiş askeri kadroların hangi motivasyonlarla soykırım girişiminin çeşitli safhalarında yer aldığına ışık tutmaktadır.

Soykırımda ordunun rolünü ele alan üçüncü makale, *Journal of Political and Military Sociology* (20, no:2, 1992) de yer alan "The Role of the Turkish Military in the Destruction of Ottoman Armenians" başlıklı makaledir. Burada İmparatorluk Ermenileri'nin imha sürecinde militarizmin etkin rolü üzerine yoğunlaşmıştır.

Panakos Panayi'nin derlediği *Minorities in Wartime* (Oxford, 1993) içinde yayınlanmış olan "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War" başlığını taşıyan ve "... ayrılıkçı ve milliyetçi gruplar üzerinde at oynatmak gerekçesi ile organize edilmiş...

Teşkilatı Mahsusa”nın askeri yönleri, insan kaynakları ile ilgili makale dördüncü bölümde yer alıyor.

Beşinci bölüm yazarın, *Holocaust and Genocide Studies* (1, No 2, 1986) dergisinde yayınlanan “The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians” adlı makalesidir. Yazar, bu çalışmada soykırımın planlanması ve yürütülmesinde doktorların oynadığı yaşamsal rolü açığa çıkartmaktadır. Bu doktorlar, tıbbi cinayetler ve deneyler yoluyla Ermenileri öldürmenin yanı sıra milliyetçi ideolojinin propaganda-sında da etkili olmuşlardır.

Altıncı bölüm Jan Winter’in hazırladığı *America and the Armenian Genocide of 1915* (Cambridge 2003) adlı derleme içinde yer alan “The Armenian Genocide: An Interpretation” başlıklı bir makalesidir. Burada soykırımın bazı temel tarihsel ve siyasal koşulları ve teorik düzlemde soykırım süreci ele alınmaktadır.

Yedinci bölümde *Journal of Political and Military Sociology* (22, no. 1, 1994) dergisi tarafından yayınlanan “A Textual Analysis of the key indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide” başlıklı makale sunulmuştur. Yazar bu yapıtında Divan Harbi örfi muhakemeleri sürecine ve bu sürece yönelik baskılara ışık tutmaktadır.

Son bölüm, Oxford University Press *Holocaust and Genocide Studies* k(11, no. 1, Spring

1997, Oxford) tarafından yayınlanan “The Turkish Military Tribunals Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series” başlıklı makaledir. Bu çalışma Ermeni soykırımı faillerine karşı açılan bir takım önemli davaların iddianame ve kararlarını incelemekte ve duruşmalar boyunca dinlenen kanıtlar açısından benzersiz bir pencere açmaktadır.

Kitapta dönemin Türkçesine sadık kalmaya çalıştığım yerler oldu, hayli zor olsa da. Bütününde amacımız Ermeni sorununa ilişkin tek yanlı, resmi bilgilerin yanına karşı taraftan birini Türkiye okuruna sunup, sağlıklı bir tartışmaya katkıda bulunmaktır.

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusunun neredeyse tümüyle imhası hiç kuskusuz önemli bir tarihsel olaydır. Bunun ölümcül sonuçları yalnızca kurban nüfusu yutmakla kalmayıp, aynı zamanda liderleri o soykırımı işlemiş tüm imparatorluğu da yutmuştur. Gerçekten de, bir ulus atalarına ait topraklardan aniden kaybolurken, o ulusun önemli bir parçasını oluşturduğu kendini beğenmiş Osmanlı İmparatorluğu da parçalanmıştır. Başka bir deyişle, Ermeni soykırımı, ilk kez bir soykırımın uygulandığı bir imparatorluğun çöküşü ve yok oluşu ile eşzamanlıdır. Bu iki olumsuz-tahripkar rolün icrasında, fail grup İttihat ve Terakki büyük dikkat gerektiren bir faktör olarak ortaya çıkar. Soykırım uygulayabilmek için, İttihat, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarattığı devlet örgütü makinesinin ve kaynaklarının tüm kontrolünü elinde tutmak zorunda kaldı. Böylesi kontrol, İttihat'ın tüm muhalif grupları yavaş yavaş yok ettiği süreçte iktidar için şiddetli bir mücadele gerektirmiştir. Bu sürecin net sonucu, İttihat'ın I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde monolitik bir siyasi parti haline gelmesiydi. Bir diğer önemli nokta, İttihat'ın, etkili bir muhalefetin engelleyici etkisinin söz konusu olmaması nedeniyle, tekeline almayı başarmış olduğu iktidarı istediği gibi ve kötüye kullanma serbestliğini edinmesiydi. Gerçekten de diktatörlük, bir grubun müthiş bir güç biriktirmesine yardımcı olabilir, fakat tam da bu nedenle bu güç onu kullanan grup açısından tehlikeli bir yükümlülük de gerektirir.

Ermeni soykırımının uygulanması yalnızca böylesine bir güç birikimini gerektirmekle kalmayıp, o gücün kötü kullanımının ifadesi olan bir eylemdi de. Bir dünya savaşının getirdiği zaruret ve yarattığı krizler bu gücün daha da artmasına hizmet etmiş ve aynı zamanda hedefteki kurban nüfusun kırılگانlık düzeyini önemli oranda yükseltmiştir. Dolayısıyla, bir failerin pozisyonu ile bir kurban grubun pozisyonu arasında belirginleşen güç farklılığı,

VIII

soykırım eyleminin kesin şartıdır. Bu anlamda soykırımın, son tahlilde, o gücün kullanıcısının soykırımın fail grubu haline dönüşmesiyle karşı konulmaz gücün dinamiklerinin bir fonksiyonu olduğu varsayılabilir. Böylesi bir imha gücünü kullanma isteği, fail ve kurban gruplar arasında gelişen ve büyüyen bir ihtilafın bir parçasıdır. Ancak, ihtilafın en önemli parçası, hedefe ulaşmak için faillerin soykırıma başvurduğu zorla çözümdür.

Bunlar, I. Dünya Savaşı Ermeni soykırımının organizasyon ve uygulamasının neden iyice incelenmesi ve hatta faillerin ve gücü yönlendirici gruplarının odak noktasını teşkil ettiği bir perspektif kullanarak daha iyi anlaşılması gerektiğine ilişkin başlıca değerlendirmelerdir. İttihat'ın yerli Ermeni nüfusunun Türkiye'deki mevcudiyetini tehcir ve kıyımlarla sona erdirmek can çekişen Ermeni-Türk ihtilafına son vermek için kaynaklarını harekete geçirdiği özel şartlardan bazıları nelerdir? Bu kitaptaki bazı bölümlerin açıkça işaret ettiği gibi, İttihat hedefine ulaşmak için Osmanlı ordusunun çeşitli kademelerine oldukça güvenmiştir. Ermeni soykırımının veya bu yolda herhangi bir soykırımın ifası büyük ve karmaşık bir taahhüttür. Dahli bulunan en yüksek makamların karar verme süreçleri bu taahhüdün yalnızca temel parçasıdır. Karar verme sürecinden fiili infaza geçebilmek, icra gücünün kaynaklarının tam kontrolünün yanı sıra bu kaynakları uygun biçimde yönlendirme konusunda idari yetenek gerektirir. İttihatçılar, bu gücü, yani Osmanlı ordusunun politize olmuş kademelerini cisimlendiren Osmanlı devlet örgütünün o bölümünü atama ve kullanmaya ihtiyaç duymuşlardır. Bunlar, tümü de ya o partinin açık ve gizli siyasi hedefleriyle özdeşleşmiş ya da partiyle güçlü bağları olan insanlardı.

1910 Ağustos'unda Selanik'te kongre öncesi strateji belirleme oturumunda bir araya gelen parti ileri gelenlerine yönelik çok gizli bir konuşmasında Dahiliye Nazırı Talat, İttihat'ın Osmanlı hükümet yetkililerinin "*hak-kında hiçbir şey bilmemeleri gereken*" gizli tasarılarından söz etmiştir. "*Sürekli tetikte bulunma yetisine sahip olmayan, tereddüt gösteren ve dikkatsizlik gösterebilen bu ücretli kamu görevlilerine*" güvenmediğini söylemiştir. Bütün bu nedenlerle, "*yönetimlerini kontrol altında tutmaları gerektiğini*" beyan etmeye kadar gitmiştir.

Sonuç olarak, İttihatçı fırkanın patronu, fırka işbirlikçilerine, "*ordu desteğimizle tanzim edilmiştir...biz her daim kuvvetliyiz ve rejimimizin bekası*

teminat altındadır" diyerek bütün bu gizli tasarı ve niyetlerin değerini vurgulamıştır. Orduyu İttihat'ın gizli hedeflerine ulaşma yolunda bir araç olarak kullanma manevraları, Türk tarihçilerinin yakın dönem önemli adlarından biri olan Yusuf Hikmet Bayur tarafından açıkça doğrulanmıştır. Bayur, İttihat'ın belalı Ermeni meselesini orduyu kullanarak ("*işi ordu ile görmek*") çözeceğini ifade etmiştir.⁽¹⁾

Ordu ile yakın ilişkiler geliştirme ve gizli planlarının gerçekleşmesi yolunda ordudan ve çeşitli rütbelerde seçkin bir subay grubundan yararlanma konusundaki bu İttihatçı karar, savaş dönemi Ermeni soykırımının planlanması, organizasyonu ve uygulanması sırasında sergilenmiştir. Dolayısıyla, burada kendilerinin siyasi anlamda kullanılmasına izin veren ve soykırımın anahtar aygıtları haline gelen tüm subayların seçimindeki şartlardan bazılarının kısa bir taslağı sunulmaktadır. Ayrıca, o soykırımın fail kampınca ikrar ve inkarına ilişkin sorunlar belirsizlik sorunları olarak görülmektedir. Türkiye'deki, eski rejim tarafından işlenen soykırımdan sonra uzun süre egemen olan iktidar konumu burada inkara kadar giden bir faktör olarak görülmektedir; tersine, geçici nitelikte de olsa iktidarsızlık, suçun kabulü yoluyla ikrara katkıda bulunan önemli bir faktör olarak tanımlanmaktadır.

Üç üst rütbeli subay Ermeni soykırımının organizasyonunda anahtar konumdaydı. Bunların arasında özel bir yer tutan, Müdafaa Nazırı ve Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin de facto Başkumandanı İsmail Enver, İmparatorluk Ermeni nüfusunun tümüyle tehcirini öngören Kanunu Muvakkatın kabulü için zemin oluşturmuştur. Bu tehcirler kısımlar ve toptan imha ile birlikte gelmiştir. Bir diğer yüksek rütbeli subay, sayısız tehcir kafilesine saldırmak ve kıyım uygulamakla görevlendirilen binlerce sabıkalı mücrimin örgütlenmesini yürütmüştür. Sözü edilen kişi Miralay Seyfi'dir (Türkiye Cumhuriyeti'nde Düzgören soyadıyla general rütbesine kadar yükselmiştir). Kendisi, Harp Okulu mezunu ve Enver Paşa'nın yakın arkadaşı olarak, Osmanlı Erkanı Harbiyesi'nde II. Kısım'ın başıydı. Üçüncü önemli ad, askeri yetki

⁽¹⁾ İttihatçıların orduyu siyasallaştırma uygulaması, 1909 güzünde, ilk fırka kongresinde İttihat'ın üyesi bulunan Mustafa Kemal'in (Atatürk) herhangi bir siyasi partiye subayların üyeliğini engelleyen bir teklifi umutsuzca kabul ettirmeye çalışmasının ana nedenlerinden biriydi. Mustafa Kemal, sonunda bu fırkayla ilişkisini kesmiştir.

alanı, Sivas, Diyarbakır, Harput, Erzurum, Bitlis ve Van olmak üzere, en büyük Ermeni yerleşim birimlerini içeren doğu ve güneydoğu Türkiye'deki altı Türk-Ermeni vilayetine ve ayrıca kuzeyde Trabzon vilayetine kadar uzanan Osmanlı-Türk Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa'ydı. Bu vilayetlerin, tümü de kendisine tabi olan valileriyle yakın ilişkiler içindeki Kamil Paşa, bu vilayetlerdeki Ermeni nüfusun imhasını hızla ve acımasızca organize etmiştir. O da Harbiye mezunu ve Enver'in yakın arkadaşıydı.

Ermeni askerleri ve sivillerine karşı düzenlenen büyük çaplı kıyımların her düzeyinde ayrıca üç yüksek rütbeli subay da yer almıştır. En önemlisi, Enver'in amcası, birçok Kuvve-i Seferiye'nin ve jandarma tümenlerinin kumandanı olarak hizmet ettikten sonra VI. Ordu Kumandanlığına ve nihayet Doğu Orduları Grubu Kumandanlığına terfi eden Halil (Kut) Paşa'ydı. Kendisi, 300.000'den fazla Ermeni'nin katline yardım etmekle övünmektedir. Benzer şekilde bir dizi kitlesel cinayetle görevli arkadaşı Ali İhsan (Sabis) Paşa, savaş sırasında pek çok kolorduya komuta ettikten sonra Altıncı Ordu kumandanı da olmuştur. O da, Ermenileri *"kendi elleriyle öldürmekle"* övünmektedir! Diğer ad, bir ara 11'inci Kolordudan sorumlu olmuş, Harput vilayeti kumandanı Süleyman Faik Paşa'dır. Kendisi, vilayetin hem askeri kumandanı hem de Muvakkat Valisi olarak vilayet sınırları içindeki Ermeni nüfusun katlinin organizasyonunda önemli bir rol oynamıştır. III. Ordu kumandanlığında Mahmut Kamil'in halefi olan Vehip Paşa, ünlü ifadesinde hem Kamil Paşa'nın hem de Faik Paşa'nın ölümcül rolünü teyit etmiştir.

Ermeni soykırımının ifasının bir başka düzeyinde, Teşkilatı Mahsusa'nın eylemlerinde yer almış küçük ve orta rütbeli subayların rolü de vurgulanmaya değer. Söz konusu örgütün üst düzey liderlerinden biri olan Miralay Eşref Kuşçubaşı'ndan başlayarak, diğer anahtar oyuncular Binbaşı Yakup Cemil, Serezli Binbaşı Çerkez Ahmet, Eyüplü Miralay (Deli) Halit, Yüzbaşı İsmail Canbolat, Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Nail, Erkanı Harp Kaymakamı Ayıntablı Abdülkadir gibi fedailer ve İttihatçı eski subaylar ve bu gruptan ayrı olarak Erkanı Harp Binbaşısı Köprülü Kazım (daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde General Kazım Özalp) sayılabilir.⁽²⁾ Ermeni nüfusun

⁽²⁾ 31 yaşındaki Binbaşı Kazım, Van Jandarma Alayı Kumandanı Halil Paşa'nın muaviniydi, fakat Halil Paşa'nın İstanbul Merkez Kumandanlığı'na atanması üzerine bu görevi üstlenmiştir. Ancak şehrin Ermeni isyancıların eline geçmesi üzerine bu alay tasfiye edilmiş (26. 6. 1915) ve kendisi, ağır baskı altındaki Osmanlı

toptan imhasında yer alan başlıca örgütçüler ve müfettişlerin doğal olarak astları ve angaryacıları vardı ve tüm süreci destekleyen bürokratik bir üstyapıya güvenmek zorundaydılar.

Bütün bunların yanında bu *kataklismik* şiddet çılgınlığında hüküm süren cinnet haline muhalefet eden ve karşı koyan bazı yüksek rütbeli kumandanlar ve liderler de olmuştur. Bunlardan biri, IV. Ordu Kumandanı ve ittihatçı troykanın bir üyesi olan Cemal Paşa'ydı. Cemal Paşa, Anadolu'daki Teşkilatı Mahsusa'nın başı ve Ermeni soykırımının mimarlarından biri olan Dr. Bahaeddin Şakir'e açıkça meydan okumaya cesaret etmiştir. Bir diğer ordu kumandanı Vehip Paşa, Şakir'i eylemlerinden dolayı sadece tutuklayıp yargılamaya kalkışmayı denemekle kalmayıp, III. Ordu görevliyken kitlesel cinayet suçlularından ikisini divanı harbe vermiş ve darağacına götürmüştür. Vehip Paşa, 1915 Yaz ve Güzünde o ordunun komuta alanındaki Ermeniler'in etnik temizliğini tamamlayan selefi General Mahmut Kamil'den sonra görev almıştır. Muş'un beş kilometre kuzeyinde yer alan Çurig köyündeki evlerinde canlı canlı yakılan Ermeni kadın ve çocukların kavrulmuş bedenlerinin karşısında, Ermeni soykırımında sergilenen canavarlıkları "*Tarihi İslamda misli görülmemiş bir zulüm ve vahşet*" diye tanımlayarak üzüntüsünü dile getirmiştir. Cemal Paşa, Ermeniler'e yönelik katliama atfen, önefretini ifade ederek, "*milletimden utanıyorum*" diye konuşmuştur. Son olarak, savaş öncesi yıllarda uzun yıllar Kabine Nazırlığı ve Osmanlı Meclisinde Senatörlük yapmış, Ermeni karşıtı önlemlere muhalefet eden gelen Osmanlı Erkanı Harbiyesi I. Kısım Amiri General Çürüksulu Mahmut'tan söz edilebilir. O da, Trabzon valisi Cemal Azmi'nin, "*Ermeni kadın ve çocukları kayıklara ve mavnalara doldurarak diri diri boğdurduğundan*" sözeder.

Bu 'Giriş'in başlangıcında ifade edildiği gibi, Ermeni soykırımı önemli bir tarihsel olaydır.^(*) Bu olguya yönelik görece rahatlıkla ika edilen o soykırımın

III. Ordusu'na takviye için Suriye'den Muş'a sevk edilen 36. Tümen kumandanlığına tayin edilmiştir. Hüsrana uğrayan ve kızan Kazım, Halil Paşa'nın yaverinin ifadesine göre, Muş vilayetinin Ermeni mahallelerini ve tüm Muş vadisini Ermeni nüfusu ile birlikte ateşe vermiştir. Bkz. Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, derl. M. T. Songun (İstanbul: Yaylacık, 1972), s. 134 ve İlhan Selçuk, (Halil Paşa'nın yaveri) *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, (İstanbul: Çağdaş, 1993), c. 1, s. 124.

(*) Bu girişte hatırlatılan birçok olgunun kaynaklarını metin içinde bulabilirsiniz. (y.n.)

olağandışı öneminin altını çizmektedir. Fakat bu önem, Türk hükümetlerinin, geçmişte ve şimdiki zamanda, ya tümden inkar yoluyla ya da şaşırtma yöntemlerine başvurarak suçu reddetmedeki ısrarıyla daha da belirgin hale gelmektedir. Ancak her iki fenomende de ortak olan şey, uluslararası ilişkileri tehlikeye atan ihtilafların çoğunun kökenini, gelişimini ve sonucunu kavrama açısından temel olan bir faktördür. Kuşkusuz burada işaret edilen, ihtilafın karşı konulmaz gücü elinde tutan tarafına ait sınırsız avantajlardır. Gerçekten de, bütün diğer şeylerin arasında, soykırımı değerlendirmek, karar vermek ve uygulamak karşı konulmaz güç gerektirir. Fakat, Türk-Ermeni davasının açıkça gösterdiği gibi, bir fail grup açısından aynı düzeyde güç-avantajı ve suçu kararlılıkla inkar etmek üzere o grupla bir şekilde özdeşleşmiş kurumlar gerçektir. Bu bağlamda, Ermeni soykırımı konusunda bugüne değin süregelen Türk inkarı aşırı önem kazanmaktadır. Görülen odur ki, güç, kitlesel cinayet gibi bir suçu tasarlamak ve de yürütmek için yalnızca çok önemli bir motivasyon değil, o suçun sonrasında da hüküm sürdüğü sürece, faillere inkarı görece rahatlıkla sürdürme imkanı da tanıyabilir. Bu nokta Türk Başbakanı Tayyip Erdoğan tarafından yakın geçmişte çarpıcı biçimde vurgulanmıştır. Ermenilerin soykırım iddialarını yanıtlarken, “*eğer güçlü olmazsanız size çok elbise dikerler. Güçlü olursanız bunların hepsi ortadan kalkar*” diyerek bu iddiaları bertaraf edecek bir silah olarak Türkiye’nin güçlü konumunu vurgulamıştır.⁽³⁾

Güç politikalarını temel alan *Realpolitik*’in bu denli kutsanması, tarihsel gerçeklerin, ulusal çıkarların gözetilmesi adına güç kullanıcılarca rehin tutulabilir. Fakat analitik bilimsellik, burada tarihsel bilimsellik, bu güç politikalarının muazzam saldırılarına karşı koymanın pek çok yolunu bulur. Bunu yapmak için, bir suçu ister güçlü olma ister görece güçsüz olma düzleminde ikrar veya inkar etmenin karşıt şartlarına ilişkin güç ilişkilerinin çeşitli öğelerine dönüp bakmak gerekir. 1918 Ekim ayında Mütarekenin imzalanmasını takip eden aylarda ardıl Osmanlı hükümetlerinin yanı sıra Meclis ve Basının yaklaşımı bu bağlamda çok öğreticidir. Müsterek bir suç ikrarının artışı, ulusal anlamda bir utanç duygusu ve özür dileme gönüllülüğü, o dönemin kamusal anlamda tartışma alanını canlandıran söylemlerden bazılarında tekrarlanan temalardır. Osmanlı Meclisi Mebusanı’nın Beşinci Tahkikat Komisyonu

(3) *Ağos*, 30 Ocak 2004, s. 1.

tarafından yürütülen celseler, savaş sonrası Türk Askeri Mahkemesi tarafından toplanan yığınla delil, Mazhar Tahkikat Komisyonu ve Mahkemenin kendi Tahkikat Komisyonları, iki ana iddianame ve o Mahkeme tarafından çıkartılan kararlar, Ermeni soykırımının tasarlanmış ve merkezi biçimde organize edilmiş kitlesel cinayet olduğunu kuşku götürmez biçimde belgeleyen yasal kanıtların parçalarıdır.

Söz konusu kitlesel cinayetin iğrençliği karşısında savaş sonrasında ve Kemalist rejim öncesinde çok sayıda Osmanlı devlet adamı, kanun adamı, siyaset bilimci ve aydın tarafından verilen sayısız ifade, kınama ve yardım çağrısı belli bir bilinci doğuşunu göstermektedir. Bu bağlamda bu unsurların, tüm kaynakları tüketen bir dünya savaşının sonunda gelen neredeyse kesin yenilgi, ekonomik çöküş ve sefalet ve bir tür teslimiyeti gerektiren iktidarsızlık duygusu ile bütünleşen bir ümitsizlik duygusunda birleşmiş görünmektedir. Böyle bir duygunun doğurduğu çabalar, Maliye Nazırı Cavit'i egemen inkar sendromunun özüne tamamen ters düşen bir teklif getirmesine yol açmıştır. Cavit, savaşın hemen bitiminde Sadrazam İzzet Paşa'nın İttihatçı olmayan ilk kabinesinde olduğu gibi görevde kalmasına izin verilen birkaç İttihatçı Kabine Nazırından biridir. İttihatçı fırkanın patronu olmasının yanı sıra savaş zamanı Dahiliye Nazırı ve daha sonraları Sadrazam Talat'ın yakın arkadaşı olan Cavit, Talat'ın çekip çevirdiği Ermeni trajedisinin kanlı ve vahşi ayrıntılarını biliyordu. Muzaffer Müttefiklere yaranma ruh haliyle, *"1918 Ekim'inde bu hükümetin tazmin etmek için her şeyi yapmaya hazır olduğunu"* beyan etmiştir.⁽⁴⁾

Bu, İttihatçı bir geçmişe sahip yüksek rütbeli bir Osmanlı görevlisi tarafından yapılmış ve Ermeni trajedisinin gerçek yüzünü ifşa etmenin yanı sıra hükümeti adına bir tazminat programına yönelik ihtiyaçtan söz eden ve öneride bulunan yegane resmi beyandır.

Bir yanda yenilgi ve güçsüzlük arasındaki yakın ilişki ve diğer yanda Osmanlı Ermeni nüfusunun toptan imhasına ilişkin suçu kabul etmeye hazır oluş, modern Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından tespit edilmiştir. (Yeni cumhuriyette 1923'de Dahiliye Nazırı,

⁽⁴⁾ Caleb Frank Gates, *Not to Me Only* (Princeton: Princeton University Pres, 1940), s. 243. Yazar o zamanlar Amerikalılara ait olan İstanbul'daki Robert Kolej'in müdürüydü.

1924-25'de Başvekil) Fethi Okyar ile birlikte, ana sermayesini bizzat karşıladığı Türk gazetesi *Minber* 'i kurduktan birkaç gün sonra Mustafa Kemal 9 Kasım 1918 günü başyazısında, Ermenilere karşı bir "imha" politikası uygulamaya karar veren İttihatçı liderleri açıklamıştır. Başyazı, "*Ermeni milletine karşı irtikab ettikleri hattı harekatta birçok kişinin zihniyetinden çıkan bu hatalar, tarihe karşı en büyük ve en affedilmez mesuliyetlerden biri... bütün bir milleti kırmak sevdasında bulunmak müfrit hayalata kapılmak demek değil midir?*" diye sürüyordu.⁽⁵⁾

Ermeni soykırımına ilişkin çeşitli inkar ve şaşırtma unsurları, mevcut tartışmayla özel ilişkisinden dolayı ayrı bir konu teşkil etmesine karşın, bu unsurlardan ikisine kısaca değinmek gerekir. "*İsyan*" ve "*ayaklanmalar*" sözcükleri, Ermenilere karşı yürütülen ölümcül karşı-tedbirleri haklı çıkartmak için Türk inkar literatüründe sıklıkla ve anlamsızca kullanılmaktadır. Musa Dağı, Urfa, Şebinkarahisar ve Van olmak üzere, tümü de geldiği belli olan tehcir ve katliamlara karşı durmak üzere son dakika çareleri olan ve savunma amaçlı baş kaldırılan olan dört örnek haricindeki tüm olaylar, askere alınmaktan kaçmaya ve canını kurtarmaya çalışan Ermenilerle onları kovalayan Türk askeri birlikleri arasındaki küçük çatışmalardı. Bu husus, Yozgat divanı harbi örfi davalarının 11nci duruşmasında (5 Mart 1919) isyan sözcüğünün yersiz kullanımını reddeden Yozgat Mutasarrıfı Cemal tarafından vurgulanmıştır: "*İsyan sözü biraz şumullüdür, on kişinin şekavedi isyan addedilemez*". Cemal söz konusu on Ermeni'yi çaresizce hayatta kalmaya çabalayan biçare kaçaklar olarak tanımlamıştır.

Aynı sapırmalar, Osmanlı makamlarının tehcirler sırasında Ermenilere saldıranlardan bazılarının şiddetle cezalandırdığı ve hatta idam ettiği iddiası içinde geçerlidir; 1397 saldırgan hapsedilmiş, ancak bunlardan 40'ı idam edilmişti. Fakat Yozgat Davaları öncesindeki tahkikat sırasında açığa çıkmıştır ki, cezaya çarptırılan kişiler Ermeni kurbanların mal ve mücevherlerini devlet hazinesine devretmek yerine kendilerine ayıran kişilerdir. Mülkiye müfettişi Aziz Nedim'in de beyan ettiği gibi, kendisi sadece bu tür suçları araştırmakla görevlendirilmişti ve "*tehcir ve katliamlar*" tahkikat görevi dışında kalıyordu. Talat'ın yakın dostu olan Nedim, bunun "*emri sami*" (resmi emir) olduğunu söylemiştir. Dahası, İttihat tarafından tasarlanan

⁽⁵⁾ "Ermeni Terbiye-i Milliyesi", *Minber*, 9 Teşrinisani 1918.

kitlesel cinayetin araçları olarak seçilen başlıca suçlulardan bazıları görevlerini tamamlamalarını takiben aynı İttihadçı liderlerce ortadan kaldırılmışlardır. Bu gerçek, Van vilayetinde büyük Ermeni katliamları organize eden Çerkez Ahmet asılarak idam edildiğinde açıkça ortaya çıkmıştır. Onun infaz emrini verirken, Dahiliye Nazırı Talat'ın *"herhalde imhası lazımdır. Bilahare pek müzir (zararlı) olacaktır"* dediği rapor edilmektedir.⁽⁶⁾

IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Erkanı Harb Reisi Ali Fuat Erden, Çerkez Ahmet'ten söz ederken, bu infazın mantığına ilişkin daha kesin bilgiler vermiştir. Ona göre, *"katillere karşı minnet borcu ağırdır. Kirli işlerde kullanılan vasıtalar ihtiyaç ve istimal zamanında lüzumludurlar; fakat kullanıldıktan sonra izale edilmeleri gerekir, tuvalet kağıtları gibi."*⁽⁷⁾

⁽⁶⁾ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*, (İstanbul: Ahmet Sait Yayınları) 1946), s. 58.

⁽⁷⁾ General Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Cilt 1, (İstanbul: Halk, 1954), s. 217.

ERMENİ SOYKIRIMINDA DEVLETİN VE HÜKÜMET PARTİSİNİN BİRBİRİNE YAKIN ROLLERİ

GİRİŞ

Soykırım, olağanüstü yıkıcı, kitlesel bir suçtur ve bir azınlık, bir uyruk veya bir başka sosyal grup olarak, kıyas kabul edilemez ölçüde zayıf ve bundan ötürü çabuk incinebilir hedef gruba karşı üstün güçlerin nüfuzunu gerektirir. Bu bağlamda, her şeyin ötesinde, soykırım, cebri gücün avantajlarından yararlanan belli kurumların varlığı ve kullanımı ile koşullandırılan toplanmış ve eşgüdümlü gücün bir ifadesidir.

Çağdaş tarihte, genelde bu tür cebri gücü kucaklayan şey devlettir. Gücün kaynaklarını toplayan, devlettir; ve cebrin kaynaklarını ortaya çıkartan, yine devlettir. Bu gerçek, genelde, ulusal ve uluslararası hukukun kutsal hükümlerinden biriyle, yani meşruiyetle açıklanır: devlet kavramı, hukuk kuralı ile ve himaye altındaki vatandaşların yaşama haklarının ve bu hakla bütünlük içindeki şartların korunmasına ilişkin ortak, günlük talepleri ile yakından ilgilidir. Bir devletin varlığı, taahhüt edilen bu temel himayeleri yerine getirdiği ölçüde doğrudur. Bu, gerekli sosyal olgularla, örneğin ulusal yaşamın her açıdan devlet tarafından kullanılan daha yüksek yetkilerle teminat altına alınmasıyla desteklenmelidir. Burada mutlak olan, güç ilkesinin bir devletin temel niteliği olduğudur, ki bu güç kullanıldığında, cebri güç biçimini alır.

Bu şartlar gözönüne alındığında, kendini soykırım incelemesine adan tarihçilerin ve diğer bilimadamlarının büyük bir çoğunluğu, daha fazla tartışmaya gerek olmaksızın, soykırımı bir devlet suçu olarak görebilir. Uygulamada, soykırım kavramını tanımlamaya çalışan tüm hipotezler bu temel nokta etrafında dönmektedir. Sonuç olarak, incelemeye değer bir konu olan Ermeni soykırımının aynı şekilde bu görüş alanına girmesi doğaldır. Osmanlı İmparatorluğunun genelde katliamlarına ilişkin çirkin tarihsel rolünün yanı sıra, özellikle Abdülhamit döneminde gerçekleşen Ermeni katliamları da, bu perspektif içinde yer alan bakış açısına denk düşen olgulardır.

Bununla birlikte, elinizdeki çalışma bir başka alternatif hipotezin incelenmesini de amaçlamaktadır; o da, devletin bizzat kendisinin değil ancak monolitik bir siyasal partinin, diktatöryal araçlara başvurarak, o devletin dokusuna nüfuz etmesidir. Ermeni soykırımının esas faili olarak ortaya çıkan işte o partidir. Burada kuşkusuz sözü edilen İttihad ve Terakki siyasi fırkası -başka deyişle, 'Jön Türkler'dir. Temmuz 1908'de, neredeyse kansız bir darbeyle, 1876'dan beri hüküm süren diktatöryal Hamit rejimini devirmeyi başaran ve Sultan Hamit'in 1877-8 Rus-Türk savaşı boyunca askıya aldığı 1876 Anayasasını yeniden tesis eden de bu fırkaydı.

Burada temel mesele, İttihad Fırkasının izlediği genel politika çizgisidir, ki bu süreçte, şu anahtar faktörler atbaşdır: görünen ve görünmeyen meşum planlar, fırka yapısı ve liderlik kadrolarının kesin rolü, disiplin ve gizlilik sistemleri, üyelerini cezalandırma ve ödüllendirmedeki 'modus operandi' ve hepsinin ötesinde, ihtilalci ideoloji.

Bu çalışmanın başlangıcında vurgulandığı gibi, soykırım, olağanüstü yıkıcı şiddet eylemi olarak, üstün güçlerin biraraya getirilmesini ve konsantrasyonunu gerektirir. Bu güçlere sahip çıkmak için, İttihad her şeyden önce iktidarın dizginlerini tamamen eline almaya mecbur kaldı ve bu yolla da devlet aygıtının efendisi oldu.

Burada vurgulanması gereken nokta, geleneksel bir devletin çalışmalarının ve oluşumunun bir soykırım eyleminin geniş ölçekte ve amansız biçimde uygulanmasına yardım etmemesidir. Ancak diktatöryal eğilimli ve ihtilalci şevkle hareket eden monolitik bir parti soykırım niyetine uygun zemin yaratabilirdi. Partiye kesin sadakat ve işbirliği gerektiren gizli suikast etkinliğini yürütmekle görevli birimlerin kurulması da dahil olmak üzere, sıkı bir disiplin rejimiyle birlikte, dar ve sert bir yapı, diktatöryal bir hükümet partisine sınırsız imkanlar sunabilirdi. Bundan dolayı, aşağıdaki tahlil bu yaklaşım çerçevesinde ele alınmalıdır.

İTTİHAD FIRKASININ İLK ADIMLARI

Diğer pek çok çağdaş devrimci hareketin tersine, İttihadçı ihtilal etkili bir ideolojik temelden yoksundu. Bir takım askerlerden, eğitimci-aydınlardan ve hükümet görevlilerinden oluşan bu hareketin öncü unsurları, onların gözünde imparatorluğu uçurumun kenarına götüren Hamit yönetiminin boyunduruğundan kurtulmak istiyorlardı. O yönetimin devrilmesi en önemli ve tek sabit niyetleriydi. İttihadın propagandacıları, ilham aldıkları Fransız İhtilalinin ideallerini temsil eden '*hürriyet, müsavat ve uhuvvet*' gibi sloganlarla tatmin olmaya mecburdular.

İttihad kısa bir süre, İttihadçıların cemiyet dedikleri, bireyler- ve gruplararası yakın ilişkilerle bağlantılı gizli bir topluluk olarak çalıştı. Bu cemiyetin en önemli özelliği, düşünce süreci ve *modus operandisi* açısından, 'vatanperverane' biçimde motive edilen fesatlık ve entrikayı somutlaştıran bir dayanışma tipi olarak komitacılıktı. Başka bir deyişle, 1908 inkılabı sonrasında, İttihad, muhaliflerinin 'nötralizasyon'una ve Osmanlı İmparatorluğu içinde Türk hegemonyasının idamesine ilişkin konularda gizli bir grup olarak kaldı. Bu taahhütlerin amacı, gelecekte 'sadece Türkler için bir Türkiye' hedeflerinin gerçekleşmesiydi. Talat Paşa'nın biyografisini

yazanlardan biri dahi, İttihadın açık, dış yüzü ve gizli, yeraltı yapısı olmak üzere iki yönlü bir örgüt olduğunu beyan etmektedir: “Talat, hem görünür hem de görünmez parçalarıyla, bir aysberg gibi, çift karakterli cemiyeti idameye çalıştı”. Bu çift yönü sayesinde “Talat cemiyetin illegale kolaylıkla kayabilecek olan gizli yapısının gücüydü”.⁽¹⁾

Hükümet gücünü eline geçirme niyetiyle, İttihad Saraya ve Osmanlı hükümet yönetiminin merkezi Babıali’ye karşı iki yönlü mücadele yürütmeye başladı. Bu bağlamda merkezi görevlerden biri, anayasa maddelerinin ve kanunların reformasyonuydu. İttihadın bu mücadeledeki temel manivelası mecliste bulunan İttihadçı mebusların çoğunluk fraksiyonu (daha doğrusu, Mebusan Heyeti) idi. Fakat İttihadçılar veya İttihad yandaşı mebuslar her zaman İttihadın sunduğu tasarılar lehine oy vermeyeceklerdi. Fırka dış dünyaya etkin ve birleşik bir fırka imajı yansıtmaya çalışsa bile, periyodik hizipleşmeler İttihadı zayıflatıyordu.

Başarılı inkılabı sonrasında, İttihadı zayıflatan en ciddi, kritik mesele genel becerisizlik haliydi. Bu becerisizlik iki olguyla ortaya çıkıyordu:

a) inkılabın meşalecileri yalnızca önceki rejimi devirme özlemiyle hareket ediyorlardı ve inkılâp sonrasında ortaya çıkan meselelerin ele alınmasıyla ilgilenmiyorlardı; ve

b) hükümet olma tecrübesiyle yumuşayan yetkin yöneticiler fırkanın lider kadrosu dahilinde değillerdi. İttihadın iç kurulları içinde daha çarpıcı olanı, muhalifleri tarafından *komitacı* olarak adlandırılan kişilerin veya daha yaygın deyişle, vatanseverlik etiketi altında cinayet de dahil olmak üzere her türlü ekstremizme başvurmaya hazırlanan kana susamış maceracıların varlığıydı.

⁽¹⁾ Tefvik Çavdar, Talat Paşa, *Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü* (Ankara: Dizgi, 1984), s.190, 210.

KİTLESEL CİNAYETTEN DOKUNULMAZLIK İÇİN BİR TURNUSOL TESTİ OLARAK ADANA KATLİAMI

Bu katliamı çevreleyen bazı dahili sırlar hala gizli olmasına rağmen, Dr. Nazım dahil olmak üzere, o sıralar hala Selanik'te bulunan bazı İttihadçı liderlerin bu katliamın gerçekleşmesinde kesin bir rol oynadıkları kuşku götürmez.

Ermeni meselesine ilişkin olan ve katliamı mümkün kılmaya katkısı bulunan faktörlerin yanı sıra, ek faktörler de söz konusuydu. Başlarken, Adana ve çevresi, 1894-6 Hamidiye katliamlarından kurtulmuş olan bir kaç Ermeni nüfuslu alan arasındaydı. Daha sonra Adana, büyüyen bir Ermeni merkeziydi ve Türkler, onların kılıçtan geçirilmelerini amaçlayan başka ulusal ve etnik açıdan ilintili gruplarla birlikte, henüz yağmalanmamış servetin orada bulunduğunun farkındaydılar. Sonuç olarak, yağmanın çekiciliği katliamın örgütleyicilerini tahrik eden bir faktör olarak hizmet etti. Ayrıca, Abdülhamit'in himayesi altında bulunan ve konumları, imtiyazları ve diğer avantajları İttihadçı devrimin vaat ettiği anayasal reformların getirdiği yeni dalgayla tehlikeye giren anti-İttihadçı birey ve grupların sıkıntıları gibi başka önemli faktörler de vardı. Onlar, şeriatın ayaklar altına alınmış olduğunu ileri süren ve gayrimüslim halklara ait yasal statünün ortadan kaldırılmasının sonuçlarından korkan Müslüman köktencilerden oluşan bazı gruplarca destekleniyorlardı.

Trajik iki aşamalı Adana katliamı (1/14 Nisan-3/16 Nisan ve 12/25 Nisan-14/27 Nisan 1909), aynı zamanda İstanbul'da patlak veren İttihad karşıtı ayaklanmayla eşzamanlıydı. Bu kanlı İttihad karşıtı ayaklanma, şeriatçı partizanlardan geldi fakat, kumandanları her zaman ya İttihadçı ya da İttihad destekçileri olan 3. Ordunun seferi kuvvetlerince derhal bastırıldı.

Adana katliamının patlak vermesi bağlamında, yukarıdakilerle ilintili bu olaylara Ermeniler'in sorumluluk alanına giren olaylar

olarak bakmak gerekir. Avrupalı, özellikle Alman⁽²⁾ ve Britanyalı⁽³⁾ kaynaklar, vahşi mezalimlerin başlamasında Ermeni eylem ve beyanlarının provokatif rolünü tekrar tekrar ifade etmektedirler. Gerçekten de Ermeniler, 1908 İttihadçı inkılabın vaat edilen özgürlüklerinin cazibesine dayanamamışlardı ve bunun büyüyle hareket ediyorlardı. Dilleri yasaklanmış, uzun süredir baskı altındaki halk, potansiyel sonuçları dikkate almaksızın, yılların acısını ve itaatsizlik duygularını açığa çıkartarak, gideren artan özgürlükçü umutlarını dile getirmeye başladı. Ve işte tam da burada, İttihadçı suikastçılar bir taşla iki kuş vurmaya kalkıştı ve başardılar. Suç ortaklığı yoluyla, kendilerine karşı yükselmiş öfke ve hoşnutsuzluğu, özgürlük idealleriyle ayakta durmakta olan Ermeniler'e karşı -ve dolayısıyla İttihadçı ihtilale muhalif yerel halka karşı-yönlendirebildiler.

√ Adana katliamının ardından, suç ve sorumluluğu soruşturmak üzere hükümet tarafından Adana'ya birkaç tahkikat komisyonu gönderildi. Komisyonların raporlarındaki bilgileri ve başka istihbarat verilerini temel alarak, Osmanlı Kabinesinin 31 Temmuz/13 Ağustos 1909 oturumu, hükümet organı *Takvimi Vekayi*'nin 31 Temmuz

⁽²⁾ *Almanya Hariciye Arşivi*, A.A. Türki 134/25. Yazışmalar Deutsche Bank'ın Berlin'e gönderilen Mayıs 1909 raporundaki bir Ektir (Anlage). A.g.e., Botschaft Konstantinopel; W. Like tarafından "The Persecutions Against the Armenians and Their Causes" başlığıyla hazırlanan 20 sayfalık analizi içeren 171 sayfa ("Die Armenier-Verfolgungen und Ihre Ursache"), s.9.

⁽³⁾ Ana İngilizce kaynak, Adana vilayeti İngiliz Konsolos Muavini Doughty Wylie'dir. Ermeniler'e atfen şöyle demiştir: "Fazlasıyla yaygın ve Türkler'e doğrultulan, şiddetli ve tahkirkar lisan. Musellah Ermeninin patırtısı ve devasız gevezeliği Türkü tahrik etti... Türkleri vahşi, cahil ve mutaassıp bilmelerine rağmen...Ermeniler neticeyi düşünmeden ad *nauseam* konuşmaya devam ettiler." *Britanya Hariciye Arşivi*, FO 24/220, genel rapor s.70, ek no.48. Benzer bir hükme, katliamı takiben, Adana vilayetinde beş haftalık bir inceleme turu yapan İngiliz Bahriye İstihbarat Dairesi ajanlarından biri tarafından varılmıştır. O da Ermeniler'den "tasavvur edilemez akılsızlar" diye söz eder. W.J. Childs, *Across Asia Minor on Foot*, 3. cd. (Edinburgh: W. Blackwood, 1918), s.349-350.

1909 sayısında *Meclisi Vükela Beyannamesi* olarak yayınlanan vilayet yetkililerine gönderilen bir tebliğ çıkarttı. Tebliğ, “muhtelif vesilelerle Osmanlı anayurduna olan aleni, aziz sadakatlerini gösteren” Ermeniler’in “asılsız şüphe ve tahriklerin yayılmasının kurbanları” olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarak genelge, “*derkar olan sadakatleri... inbias etmemiş...*” Ermeniler’in masumiyetini kabul etmektedir.⁽⁴⁾

√ Aşağıda belirtilen bir takım olaylar, Türk hükümeti adına bu kontrollü kamu tebliğinin özel önemini yansıtmaktadır; kontrollü, çünkü içinde “eğer Ermeniler suçlu değilse, o zaman kim suçlu idi?” sorusuna ilişkin tek bir ima bile yoktu.

a. Türk ve Ermeni kitlelerince sağlam bir İttihad destekçisi, ancak aynı zamanda adalet timsali olarak tanınan Ermeni mebusu Hagop Babigyan, Türk mebusu Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile birlikte, Osmanlı meclisine rapor etmek üzere tahkikatta bulunmak için Adana’ya gönderildi. Tahkikat raporunda (13/26 Haziran 1909) Babigyan, yerel İttihadçı gazete *İtidal*’in ‘katliamdan birkaç gün evvel bütün Müslüm sınıfları -memurlar, vaizler, askeriye, ameleler- biraraya getirerek büyük mikyasta tecavüz için hazırlık yaptıkları bir toplantı teşkil etti”ğini ifşa etmiştir. Ve sonuç bölümünde, Babigyan “en derin teessürleriyle”, “İttihad ve Terakki fırkası azaları”nın “bu vahşi kütle cinayetinin teşkilatlanmasında bir rol oynamış”⁽⁵⁾ olduklarını kabul etmiştir.

⁽⁴⁾ Tebliğin tamamı aşağıdaki eserde yeniden yayınlanmıştır: Hagop H. Terziyan, *Gilgio Agheduh* (Kilikya trajedisi), c.5, (İstanbul: Assaduryan, 1912), s.765-768. Tebliğin doğruluğunun onay kaynağı, İngilizce Sefiri G. Lowther’dır; FO 24/220, belge no.30766/653, s.78, tescil no.51. Tüm İngilizce tercüme için bkz. H. Charles Woods, *The Danger Zone of Europe* (Boston: Little, Brown, 1911), s.168-170; Fransızca tercümesi için bkz. Arsène Perlant (General Torkom) *Eternelle Turquie* (Paris: Fischbacher, 1912), s.148-150.

⁽⁵⁾ *Adanayee Yeghernu. Deghegakir Hagop Babigianee* (Adana Katliamı: Hagop Babigyan’ın raporu); Hagop Sarkisyan tarafından Ermenice’ye tercüme edilmiştir (İstanbul: Cilicia Publications, 1919), s.25, 42.

b. Adli soruşturmaya tabi tutulan, İttidal'in İttihadçı editörü İhsan Fikri, Sadrazam Hilmi Paşa'ya kendisinin serbest bırakılmasını sağlamadığı takdirde 'bütün sırları ifşa' etmekle tehdit ettiği telgraflar yağdırmıştır.⁽⁶⁾ Hilmi Paşa ile bizzat yaptığı görüşmeden sonra, İhsan hafif bir sürgün cezası almış, fakat kısa süre sonra Beyrut'ta aniden, beklenmedik bir şekilde ölmüştür.⁽⁷⁾

c. Hilmi Paşa, Nisan ayaklanmasından sonra, hükümetteki konumuna iade edilmiştir, çünkü, Britanya Sefiri Sir Gerard Lowther'a göre, İttihad açısından 'pek çok sırra ortak olan' Hilmi'yi muhaliflerinin yanında görmektense hükümette tutmak daha güvenli olacaktı.

d. Mebus Babigyan, 19 Temmuz/1 Ağustos 1909'da anlaşılabilir bir şekilde aniden ölmüştür. Bu arada, Talat ve arkadaşları, İttihadı eleştiren ve Klikeya katliamlarını ayıplayan Babigyan'ın raporunun meclise sunulmasını engellemek için her türlü çabayı göstermişlerdir.

Adana trajedisi, sabık Hamidiye yönetimince göz yumulan gelecekteki katliamlar zincirinin bir başka halkasıydı ve bu bağlamda yeni bir şey değildi. Fakat İttihad açısından, bu katliamlar yeni bir deneme tahtası oldu. Herşeyden önce, özgürlükçülük iddialarıyla yürürlüğe girmiş yeni rejimin geleceğinin sarsıntıda olduğu gerçeğine rağmen, İttihad Büyük Güçlerin Ermeni katliamlarına yönelik, tümünden vurdumduymazlık olmasa bile, eskiden beri süregelen edilgenliklerinin, hareketsizliklerinin mirasının aynen devam edeceğine ikna oldu. Bu ikna oluş, özellikle bu güçlerin savaş gemilerinin tavrı ışığında sağlamlaştı.

√ Gerçekten de, altı gücün kruvazörleri ve destroyerleri (5 Britanyalı, 4 Fransız, 2 Alman, 2 İtalyan, 1 Avusturyalı ve 1 Rus - 2 Amerikan gemisi de onlara katılmak üzere yoldaydı) Adana'nın

⁽⁶⁾ Terziyan, *Giligio Agheduh* [n.4], cilt 1, s.77.

⁽⁷⁾ Terziyan, c.5, s.809.

limanına, Mersin'e demir attı ve Adana gözlerinin önünde bir mez-baha haline gelene kadar oyalandı.⁽⁸⁾

Başka bir deyişle, Türk cellatlarının vahşiliklerini sergilediği benzeri görülmemiş öfkeye rağmen, uluslararası topluluğun Ermeniler adına müdahaleye büyük oranda olumsuz yaklaşmasıyla ilgili olarak herhangi birşey değişmemekle kalmayıp, aynı zamanda bu mezalimlere cezasız bırakılarak izin verildiğini de söylemek mümkündür.

Ayrıca İttihad, eğer Ermeniler silahlanmakta biraz bile başarılı olsalardı, bunun, Türkler'in Ermeniler'i kolaylıkla kılıçtan geçirebilmelerinin pek de mümkün olmayacağını fark etti. Gerçekten de, Adana katliamının ilk aşaması bir ölçüde Ermeni başarısıyla tamamlandı. Sayı ve silah açısından üstün güce sahip olmalarına rağmen Türk asker ve çeteleri, Ermeni mahallelerini savunan muhalif güçleri ezemediler ve hissedilir kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Tümüyle tecrübesiz Ermeni savaşçılar, şaşırtıcı stratejik yaratıcılıkla, pekçok cesaret ve kahramanlık örneği göstererek, Adana'nın Ermeni mahallelerini savundular. Fakat cephe ve mühimmatın giderek azalması gerçeğiyle karşı karşıya kalarak cesaretleri kırılan ve bitkin düşen savaşçılar Britanyalı konsolos muavini-nin arabulma şartını istemeden de olsa kabul ettiler. Konsolos muavini, Türkler'in Ermeniler'in silahsızlanmasını isteyen çözüm tek-lifini iletti.

Ve böylece yeni, cehennem ve benzeri görülmemiş bir katliam Ermeni tarihine yazıldı. Yeni ulaşan Türk ordu biriminin, anlaşma şartlarını ihlal eden mensupları, çok sayıda çeteyle birlikte, daha önceki mücadeleler sırasında vatandaşlarının ve dindaşlarının ölümlerinin intikam ateşiyle dolmuş bir halde, şimdi savunması

⁽⁸⁾ Bir Alman belgesinin, Alman ve Fransız filo kumandanlarının deniz kuvvetle-riyle kıyıya yanaşmaya niyetlendikleri vurgulamasına rağmen, İngiliz Konsolos Muavini Albay Wylie'in "tehlike yok" demesi üzerine bu gerçekleşmemiştir (*Die Lage für ungefährlich erklärte*). Botschaft [n.2], s.10.

bulunan Ermeni mahallelerine saldırdı ve bölge sakinlerini acımasızca katlettiler. Adana katliamının ikinci aşaması gerçekten de Ermeniler'in ıstırap dolu tarihindeki en dehşetli sayfa oldu. Bıçaklanarak yaralanan -hastanelerdeki, okullardaki ve kiliselerdeki çok sayıda insan dahil olmak üzere, imhalarına karar verilmiş binlerce savunmasız Ermeni ateşe atıldı ve diri diri yakıldı. Böylece, İttihadçıların şeytani planlarının başarısı açısından yeni bir mihenktaşı olan, benzeri görülmemiş bir kitlesel soykırım gerçekleşmiş oldu. Buradan çıkartılacak derslerden biri, bu ani Ermeni katliamının, Türkler açısından esas itibariyle bir ihtiyati tedbir fakat Ermeniler açısından ölüm demek olan silahsızlanmanın sonucu olduğudur.

Adana katliamlarının hemen ardından büyük siyasal gelişmeler yaşandı. 1909 yazında Türk meclisi, tasarıları İttihad partisinin baskısı altında geçirilmiş yeni kanunlar kabul etti. İttihadın etkisi altındaki meclis, diğer tebaalar arasında Ermeniler'in siyasal anlamda örgütlenmelerini ve ulusal azınlık ilintili hedeflerini gözetmelerini yasakladı. Aynı şekilde, meclis onları yasadışı ilan etti ve daha ileride doğu vilayetlerinde faal olacak *fedayi* grupları aleyhinde ağır cezalara hükmetti. Ayrıca basına yeni kısıtlamalar getirildi.⁽⁹⁾

Bir yıl sonra, 1915 Soykırımını müjdeleyen çok daha çarpıcı bir olay yaşandı. 6 Ağustos 1910'da Selanik'te, İttihadın elebaşları bir ay sonraki yıllık kurullarının hazırlığı niteliği taşıyan gizli oturumda biraraya geldiler. Bu oturumda Talat büyük önem taşıyan bir konuşma yaptı. Şeriatın özünden ve Türkiye'nin tüm tarihinden çıkartılacak derslerden söz etti. Müslümanlar'ın dini duygularına sözde bağlılığını vurguladı ve kendi ifadesiyle gavurlara atıp tutarak eşitlik haklarını reddetti. Ayrıca, bu haklara ancak etnisite ve

⁽⁹⁾ Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969), s.61-62.

tabiiyet ısrarlarını bir tarafa atıp, gerçek Osmanlı olduklarında la-yık olabileceklerini de ima etti.⁽¹⁰⁾ İttihadın bu duruşunu ve Ermeniler'in yarattığı ileri sürülen sıkıntıları yansıtan, Türk tarihçilerinin duayeni Yusuf Hikmet Bayur, sonunda İttihadın "iş i ordu ile görmek"le çözüme ulaşacağını gözlemlemiştir.⁽¹¹⁾

Talat'ın konuşmasının en kritik kısmı bu çalışmanın ana konusuyla ilgilidir ve İttihadın zenofobik planlarını içeren gizli acentasının sorunudur. Bu konuşmanın sonunda, Talat İttihad fırkasının kendisini tahkim etmeye ve vilayetlerde sayı ve güç açısından büyümeye ihtiyacı olduğunun altını çizerek. Bu bağlamda Talat, İttihadın merkezi örgüt şubelerinin vilayetlerde görev yapan hükümet memurlarıyla 'yan yana' çalışmalarının temel mesele olduğunda ısrar eder. İş i, esasen "idarelerini kontrol etmeye mecburuz" demeye kadar vardırır. Konuşmanın bu bölümünde Talat, İttihad fırkasının, bir hükümet partisi olarak iş ine bakarken, vilayetlerde muvazzaf hükümet personelinin bilgisi olmaksızın planlarını gerçekleştirmek zorunda olduğu şeklindeki bir sır nı ifşa eder. Bununla ilgili dedikleri Britanyalı yetkililer tarafından şöyle kaydedilmiştir: "Bu daimi memurların bihaber olması lâzım gelen başka vazifelerimiz var."⁽¹²⁾

İttihadın Adana katliamlarındaki sorumluluğu, anlam tonlarını ayırt edebilecek bir prizmadan bakarak incelenmelidir, çünkü o sıralar ne İttihad düşünce ve eylem temelinde henüz bütünleşmiş bir fırkaydı; ne de radikal ve ekstremist liderlerinin sayısı fırkanın merkez kurulunda egemenlik kuracak kadar fazlaydı. Talat, Halil ve Mithat Şükrü gibi yönetici liderliğin bir kısmı İstanbul'da ikamet

⁽¹⁰⁾ *British Documents on the Origins of the War 1889-1914*, c.9, böl.1, Goch ve Temperly, ed. Bel.181. 6 Eylül 1910 tarihli Rapor, Londra, 1926, s.208. Bkz. *Almanya Hariciye Arşivi* Türkiye 159, no.2, c.12, A 18643, Avusturya Elçisi Zitkowsky'nin 69 no. ve 14 Ekim 1910 günlü raporu.

⁽¹¹⁾ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.2, Kısım 4, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1952), s.13.

⁽¹²⁾ *British Documents* [n.10], s.209.

etmekteydi ve yeni bir fırka merkezi kurulmuştu, fakat Dr. Nazım'ın başı çektiği, ihtilalci şevkle dolu birçok lider, ihtilalin tarihi merkezi Selanik'te kalmayı tercih ediyordu. Taktik niteliğin yanı sıra ideolojik konularda, bu iki fırka merkezini birbirinden ayıran belli anlaşmazlık alanları vardı.

On yıllardır İstanbul'da yaşayan ve çalışan ve imparatorluğun merkezindeki Türk ve yabancı diplomatlarla yakın ilişkiler kurmuş bulunan, tanınmış Britanyalı avukat ve tarihçi Sir Edwin Pears, hatıralarında şunları yazar: "Constantinople'daki Komitenin [İttihad] [Adana'daki] vakaları tensip etmediği, lakin Selanik'deki Komitenin ekstremistlerin bazılarınca emredildiği hükmüne vardım."⁽¹³⁾

Bu ekstremistlerin elebaşları kuşkusuz, soykırımdaki sorumluluğu bir dizi Ermeni yazar tarafından vurgulanan Nazım'dı.⁽¹⁴⁾ Kürt yazar ve açık açık İttihad muhalifi Mevlanzade Rifat, hatıratında, Nazım'ın beyanlarından birine doğrudan atıfta bulunur ve Adana trajedisinin Nazım ve arkadaşları İttihadçı ideologlar tarafından organize edildiğine işaret eder. Rifat'a göre Nazım bu beyanatı, Ermeni soykırımı kararının tartışıldığı çok gizli toplantılardan birinde vermiştir.⁽¹⁵⁾ Ardından Fransız tarihçi Renè Pinon, Adana katliamının Dr. Nazım'ın Türkiye'yi homojen bir ulus haline dönüştürme planındaki bir test aşaması olduğunu ileri sürer.⁽¹⁶⁾

⁽¹³⁾ Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, (New York: Appleton, 1916), s.298.

⁽¹⁴⁾ Vahakn Dadrian, "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust," *Armenian Review* 41, no.4/164 (Ağustos 1988): 2-4, *Jamanak* (Ermenice günlük gazete, İstanbul) 7 Kasım 1918. Makalesinde, yazar Puzant Keçyan, Dr. Nazım'ı Adana katliamının planlanmasında asıl fail olarak tanımlar.

⁽¹⁵⁾ Mevlanzade Rifat, *Türk İnkılabının İç Yüzü*, cilt 1 (Osmanlı Türkçesi)(Halep, 1929), s.90-111.

⁽¹⁶⁾ Renè Pinon "La Liquidation de l'Empire Ottoman", *Revue des Deux Mondes* 53 (Eylül 1919): 131. İttihad karşıtları tarafından Paris'te yayınlanan Fransızca bir dergide yer alan ifadeye göre, Adana katliamı İttihad Heyeti Umumisi tarafından tasarlanan bir planın sonucuuydu. Başka nedenlerin yanı sıra, İttihadın

Böyle bir testi gerçekleştirme konusundaki en pratik ve bundan ötürü en temel araç bir katliamın örgütlenmesiydi. Emirler çıkarılabilir, izinler alınabilir, fakat kitlesel bir cinayet hedefine ulaşmak için, öncelikle çözülmesi gereken daha önemli bir problem vardır. Bu problem, önlerine soykırım için bir alan açarak, saikler belirleyerek, ödül olabilecek teşvikleri sağlayarak ve hem sadık hem de görevlerine bağlı örgütleyicileri bularak, cinayet çetelerini işe koşturmak. 1908 ihtilalci darbenin hazırlığıyla ilgili olarak bu faaliyet alanında ciddi bir tecrübe sahibi olmuş Dr. Nazım Adana İttihadçı Komitesinin yeteneklerine güveniyordu. Fırka yapısı içinde, vilayet örgütlenmesi ağının bizzat kendisi planlama için önemli bir etken idi, fakat katliamların uygulanmasıyla ilgili olarak, İttihad fırkasının vilayet hücreleri çok büyük bir rol oynadı. Fırkanın merkez organlarından ayrı olarak, vilayetteki yönetim birimleri ve icrai alt birimleri de önemliydi.

İttihadın, merkezi imparatorluğun başşehirinde bulunan *Merkezi Umumisi*, *Katibi Umumisi* ve *Meclisi Umumi* tarafından desteklenen Meclis Fırkası ile birlikte, fırkanın politika seçeneklerine ilişkin

soykırım entrikalarına ilişkin başka sırlarla beraber bu sırrı ifşa ettiği için öldürülen Türk editör Zeki Bey, Ermeni arkadaşlarından birine kendisine yakılan ölüm tehditlerine rağmen anavatanın selameti için kendisini feda etmeye hazır olduğunu söylemişti. *Mecheroutiette* 6, no.51 (Şubat 1914): 35. Hilekar insanlar olarak nitelediği Talat'a ve İktisat Nazırı Cavit'e karşı şiddetli bir mücadeleye girişen Zeki, 10 Temmuz 1914'de ünlü İttihadçı Çerkez Ahmet ve İttihadçı lider ve daha sonra Maarif Nazırı Ahmet Şükrü tarafından İstanbul'un Bakırköy ilçesi sokaklarında gecenin ilerleyen saatlerinde öldürülmüştür.

Yine Fransızca üç başka yayında İttihad, Adana katliamının gizli kışkırtıcısı olarak lanetlenmektedir. Albert Foua ve Dr. Ferik-Nevzad, *La Trahison du gouvernement Turc (Comité Union et Progrès)*, (Paris: A. Michel, 1914), s.27; Şerif Paşa, "L'Asie Mineure en danger", *La Revue* 24, no.9 (1 Mayıs 1913); 11. Modern Kilikya'nın genel tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan üçüncü yazar, kitabında Selanik mason localarından birinden gelen baskı sonucunda İttihadın Adana katliamına karar verdiğini vurgulamaktadır. Paul Du Veou, *La passion de la Cilicie* (Paris: P. Geuthner, 1954), s.101.

yüksek karar organları olarak işlev görüyordu. Ermeniler çoğunlukla vilayetlerde yaşadığından dolayı, Türk Ermeni nüfuslarının kışmen veya tamamen imhası genelde bir vilayet meselesiydi. Dolayısıyla, İttihadçı vilayet altyapısı bu imha eylemlerinin gerçekleşmesinde kesin ve önemli bir rol oynamaya çağrıldı. Bir vilayetin yüksek yetkilileri, vilayet ve sancaklarda istasyon kuran *Heyeti Merkeziye* olurken, kasaba ve köylerde yerel faaliyetlerin sorumluluğu *Kulüp Heyetlerine* aitti.

Adana katliamını takiben, İttihad içinde “mühim bir vazifeye haziz” adsız bir Türk fırka lideri, 19 Mart/2 Nisan 1909’da -başka bir deyişle, felaketin ilk aşamasının başlamasından 12 gün önce- şehrin İttihadçı organının Selanik ve İstanbul fırka merkezlerine aşağıdaki telgrafı çektiğini açıklamıştı: “*Ermeniler kamilen silahlı, kariben isyan edecekler. Adana ve civarı şehid İslamların naaşı ile dolacak. Emriniz*”. Cevap kısa ve kesindi: “*En kısa tariki kullanın.*”⁽¹⁷⁾ Adana Merkezi Umumi üyeleri ve fırka organı *İtidal*’in editörleri İhsan Fikri ve İsmail Safa -Tarsus Merkez Reisi Şevket ve Mersin Merkez Reisi Osman’la birlikte- bu trajedinin örgütleyicileri olarak çetelere bizzat silah veriyorlardı.⁽¹⁸⁾

Son olarak, yazarı Jön Türk yöneticilerin yanı sıra Abdülhamit’in de şiddetine karşı mücadele etmiş, modern Türk tarihinin önemli bir kişiliğine ait bir rapordan söz etmek gerekir. Bu kişi, Mizancı Mehmet Murat’tır. Uzun ve çalkantılı kariyeri boyunca, *Mizan* gazetesi yazarı, hükümet yetkililerinin eğitimine yönelik Mülkiye yüksek okulunda öğretim üyesi ve Devlet Borçları Dairesi, Şurayı Devlet ve Basın Müdürlüğünün bir üyesi olarak hizmet etmiştir. “Mühim bir zatın naklettiği delil”i temel alan raporu, İttihadın Adana’daki yerel hücrelerinin oynadığı örgütleyici rolle ilgili olarak aşağıdaki olayları açıklar:

⁽¹⁷⁾ Terziyan, *Giligio Agheduh* [n.4], c.4, s.683.

⁽¹⁸⁾ Terziyan.

a. Adana katliamı, İttihadın kulüp toplantılarının, gösterilerinin ve hükümetle görüşmelerinin ardından başlatılmıştı.

b. İttihadın gazetesi *İtidal* halkı sürekli olarak tahrik etmiş ve katliama zemin hazırlamıştı.

c. İttihadın merkezi, 18 şehir ve kasabaya aşağıdaki provokatif telgrafı çekmişti: “[kavgacılığı ve küstahlığı nedeniyle Türk katliamcı grubu içinde adı geçen Adanalı bir avukat olan (Geogdereliyan, 300 musellah Ermeni fedayisiyle beraber köyünüze baskın yapacak ve mahalinizdeki Ermeniler’le beraber umumi bir katliam yapacak. Öyleyse, onlar gelmeden evvel ne lazımsa yapın.”

d. Adana’nın Ermeni mahallesi bir vadide konumlanırken, Müslüman mahallesi yüksekçe bir tepede yer almaktaydı. Fakat Ermeniler sahtekarca saldırgan olmakla suçlanmışardı. Askerlerin üstüne üstüne aşağıdan, yani Ermeni bölgesinden ateş etmenin olanaksız olmasına karşın, yine de bu konuda bir soruşturma açılmasına gerek duyulmamıştır.

e. Adana camilerinden birinin kapısına pislik (insan dışkısı) sürülmüştü. Bu günahın failinin Müslüman bir gece bekçisi olup olmadığını tanıklarla soruşturmak mümkündü. Ancak makamlar tahkikat yapmaya ve suç ve sorumluluğu belirlemeye gerek görmemişlerdi.⁽¹⁹⁾

İttihadın Adana katliamındaki örgütleyici rolünün önemi esas olarak ölümcül faaliyetin başarısından gelir. Adana, fırkanın örgütsel ağını geliştirerek ve o ağı I. Dünya Savaşı öncesi Ermeni soykırımını sırasında faaliyete sokarak kâr sağlayabileceği bir deneme tahtası olarak iş gördü. Ancak bu katliamın aynı derecede önemli bir yönü de, cezasız kaldığı gerçeğidir. İttihadçı hükümetin suçluları kovuşturma konusundaki tutumları suçun kapsamıyla kesinlikle uyumlu değildi. Bu bağlamda Adana’nın, imha iştahları bu başarıyla yeni ivme kazanan İttihadçılar açısından bir teşvik ögesi olarak hizmet ettiği tartışılabilir.

⁽¹⁹⁾ Terziyan, c.5, s.805-810.

BALKAN SAVAŞINDA YENİLGİ: FIRKA-DEVLET KOALİSYONUNUN EVRİMİNDE DÖNÜM NOKTASI

1912 Sonbaharındaki Balkan Savaşı, sonuçları yanı sıra nedenleri açısından da, Ermeni Meselesine eşlik eden krizlerle yakından ilgiliydi. Hatta o savaşın sonucunun Ermeni Soykırımı fikrinin doğuşunda büyük bir rol oynadığını söylemek bile mümkündür. Gerçekten de, bunun sonucunda Türkiye’de hakim olan karamsarlıktan yararlanan İttihadın ekstremist liderleri kendilerini İttihadın radikal bir yeniden yapılanmaya gidecek olan en yüksek organı Merkezi Umumide kilit noktalara getirmeyi başardılar. Bu konudaki bulanık düşüncelerin tersine Ermeni Soykırımı kavramının ortaya çıkışı İttihad fırkasının liderliğinin üst kademesinde yer alan dramatik ve ağır değişikliklerle eşzamanlıydı. İlk kez, Ermeniler’e aşırı nefret yüklü iki İttihadçı Dr. Nazım ve Dr. Şakir, Merkezi Umumide yönetici bir rol kaptılar. Bu konum, Türk milliyetçiliğinin kilometre taşı ve İttihadçıların ideolojik mürşiti Ziya Gökalp’ten aldıkları destek sayesinde daha da güçlendi ve sertleşti. 1912-1913 arasında İttihadçı fırka programının temel noktalarından biri olarak gizlice onaylanan, şiddet yoluyla Türkiye’yi “temizleme” fikrini destekleyen bu Gökalp’ti.

Birtakım başka nedenlerden ayrı olarak Balkan Savaşı, herşeyin ötesinde Osmanlı İmparatorluğunun güya çözülemeyen tabiiyetler meselesine, ayaklanma yoluyla bir çare bulmaya yönelik bir vesile oldu. Ayaklananlar, Osmanlı egemenliğinin demir ökçesi altında ezilmekte olan Hristiyan tabiiyetler, özellikle Bulgarlar, Sırlar ve Rumlar idi. Fakat doğrudan savaşa götüren ihtilaf, Makedonya’daki ihtilaftı; ki bu, Doğu Meselesi ile Ermeni Meselesinin hiçbir zaman gerçekleştirilemeyen reform talepleriyle son bulacak şekilde kucaklaştığı bir ihtilaftı. Gerçekten de, Bulgar ve Sırp milli çabalarını temel alan 1878 Berlin Antlaşmasının hemen tüm maddeleri bu halklar arasındaki ümitsizliğin ve öfkenin nedeniydi. San Stefano’da anahatları belirlenmiş olan yeni Bulgaristan, daha sonra Berlin’deki

görüşmeler sırasında toprak genişliği açısından hayli küçültülmüştü. Fakat Berlin Antlaşmasının gerçek önemi, Türkiye'yi yukarıda sözü edilen gerçekleştirilemeyen reformları tamamlamaya yükümlü kılan iki madde çerçevesinde, hem Türkler hem de Ermeniler açısından ölümcül olması gerçeğinden geliyordu. Bu iki madde Makedonya'yla ilgili 23. madde ve Ermeniler'le ilgili 61. maddeydi.

Makedonya meselesinde olduğu gibi Ermeni reformları meselesinde de Türkler antlaşmanın şart koştuğu sorumluluklarını hayata geçirmedikleri⁽²⁰⁾ gibi, acımasız davranışlarıyla da, mukimleri Rumlar'dan, Sırlar'dan ve çoğunlukla Bulgarlar'dan oluşan Makedonya'da baskıyı artırdılar. Ve, Ermeni olayında olduğu gibi, baskı sonunda 1912 yazında art arda gelen iki katliamı tetikledi; ki bunlardan biri Skopje (Üsküp) yakınlarındaki İştîp kasabasında, diğeri -hatta daha büyüğü- Kosova eyaletinin başkenti Koçani'de gerçekleşti. Şiddet dolu ayaklanmalara katılan ve kendi çıkarlarını gözetken Rumlar ve Sırlar, birkaç ay içinde birleşik askeri bir cephe oluşturarak Osmanlı ordusuna karşı umulandan daha hızlı ve umulandan daha büyük bir askeri zafer kazandılar.

Hem Türkler için hem de dolaylı olarak Ermeniler için feci sonuçlar doğuran bu yenilgi -ses getiren bir yenilgi demek daha uygun olabilir-, Türk gençliğinin, özellikle üniversite öğrencilerinin, savaş ilanı talebiyle üst düzey hükümet görevlilerine yönelttiği baskıyı şekillendiren kabadayılık açısından da aynı derecede önemliydi. Bu vesileyle, İttihad Fırkası demagogları tarafından kışkırtılan kalabalıklar sokaklarda gösteriler yapıyor ve "Harb, harb isteriz!"; "Daha dün karnını doyurduğumuz bu köpeklerin kulaklarını çekeceğiz"; "Bu Balkan köpekleri İslamı çiğniyor"; "Altı asırdır zaferlerin ihtişamını taşıyan bir imparatorluğa, onları hala ayaklarımızın

(20) Bu iki madde yabancı dillerdeki tarihi eserlerde hemen daima yer alır. Burada kaydedilen, Türkler'in "teahüd"lerinin "islahati bilatehir icra" şartıyla Türkçe yazılan bir eserdendir. Prof. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, c.1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953), s.413, 423.

dibinde yatan köpeğin sırtındaki pireler gibi ezebilecek bir imparatorluğa leke sürüyorlar”; “Çok yaşa İttihad”; “Kahrolsun Yunanistan! Yunan, başını eğ, hürmet et”; “Sofya’ya! Sofya’ya!” gibi çarpıcı sloganlar atıyordu. Konuşmalar sırasında *İkdam* gazetesinin genç müelliflerinden biri Balkan halklarını “piçler” ve “köpek soyları” diye adlandırıyordu. Yaptıkları ve konuşmalarıyla gösterileri destekleyen partili-parti dışından Ermeni göstericiler, Türkiye’nin düşmanlarına da meydan okuyorlardı. Onlar arasında, *Sabah* gazetesi müellifi ve muhalif İtilaf fırkasının bir üyesi Diran Kelegyan, İttihadçı mebuslar Bedros Halacyan, Hagop Boyacıyan ve Taşnak mebus Dr. Garabed Paşayan vardı. Fakat bu yaygaralardan çok daha önemlisi, bu ciddi krizi doğuran temel siyasal konuya ilişkin ve de yola getirilemeyen tabiiyetler meselesinin özüne değinen fevranlardı. Örneğin, “Kahrolsun yirmiüçüncü madde”; “Kahrolsun eşitlik... eşitlik istemiyoruz”, “Müdahale istemiyoruz”.⁽²¹⁾

Balkan Savaşı sonrasında, Balkan Meselesi -özellikle Makedonya Meselesi- anlamına gelen Şark Meselesi giderek ciddileşti ve Ermeni Mesşesiyle bütünleşti. Başka bir deyişle, Ermeni Meselesi Şark Meselesinin devamı ve parçası oldu. Bu süreçte aşağıda belirtilen önemli faktörler rol oynadı: Türkler, gavur ve aşağılık olarak anılan tebaaların belli şartlar altında kendilerini yalnız silahla savunmakla kalmayıp, aynı zamanda askeri cesaret ve stratejik uzmanlık açısından da alışılmamış eylemlerde bulunabileceklerini ilk kez idrak ettiler. Sonuç olarak Osmanlı ordusu, üç tabiiyetin karşısında aradı ardına, utanç verici yenilgilerle karşılaştıktan ve İmparatorluğun Avrupa’daki topraklarının %80’ini ve nüfuslarının %70’ini kaybettikten sonra ricat etmek ve İstanbul yakınlarındaki Çatalca kasabasında duraklamak zorunda kaldı. Onbinlerce Müslüman muhacir, sefalet içindeydi ve kapasitelerinin çok üstünde kalabalıkların

⁽²¹⁾ Aram Andonian, *Badgerazart Untartzag Badmoutiun Balkanian Baderazmeen (Balkan Savaşının resimli bir genel tarihi)*, c.1 (İstanbul: O. Arzuman, 1912), s.435, 436, 439, 442, 454, 458, 459.

doldurduğu okulların, camilerin ve diğer kamu binalarının barınak olduğu ve eziyetin dizboyuna ulaştığı İstanbul'a sığındı. Kısacası, Türkiye -maddi ve fiziki açılardan ve ahlaki yönden- tarihinin en kötü kabuslarından birinin pençesine düşmüştü.

Fakat mevcut krizin getirdiği zaruretlerin kışkırttığı ve uzun vadedi hesaplar güden İttihadın liderleri büyük bir hevesle geleceğe müdahale etmeye başladılar. Kaygılarının merkezinde, aynen Makedonya'da olduğu gibi, Berlin Paktının maddelerinin kapsamına giren çözülmemiş, tahrik edici ve ateşli Ermeni reformları konusu yer almaktaydı. Bu kaygının retorik ifadesi İttihadçı ideolojinin asıl öncülerinden birinden, Abdullah Cevdet'ten geldi. Balkan felaketinin, eğer Türkiye'nin doğu eyaletlerinde tekrarlanırsa, tehlikeli sonuçlar doğurabileceğinden korkan Cevdet şunları seslendiriyordu: "Bu tarrakalar (top gürültüleri, bu darbeler bizi uyandırabilecek mi? Beni korkutan Bulgarların topları değil... Bana, canım Çatalca'da, Edirne'de yangın varken, devlein hayatı tehlikedeyken, hiç Anadolu filan düşünülür mü? demeyiniz. Hayatımızın her anını Anadolu'dan alıyoruz. O bizim kalbimiz, kafamız ve havamızdır. ".⁽²²⁾ Fakat çok daha etkili olanı, "Bugün tekrar hayata geçirmeye çalıştıkları 23. maddeyi, yarı 61. maddeye benzer bir gayretin takip etmeyeceğini ve Doğu Anadolu'yla da alakalı olarak aynı şekilde bir müdahale hakkı iddiasının yapılmayacağını kim garanti edecek... netice olarak, kendimizi Avrupa müdahalesine mecbur tutulmaktan ve Avrupa'nın bizim dahili meselelerimizi kontrol etme arzusundan bahsettiğimizde, sadece Rumeli'yi düşünmemeliyiz, aynı zamanda Doğu Anadolu'yu da düşünmeliyiz, zira Rumeli'yi bekleyen kaderden Anadolu'yu korumak mümkün olmayacak".⁽²³⁾

İttihadçı kaygıların hakim olduğu bu atmosfer ve doğurdukları savaşımsı düzen içinde, Temmuz 1913'de Ermeni dini ve siyasi

⁽²²⁾ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.3 (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), s.463.

⁽²³⁾ Andonian, *Badgerazart* [n.21], s.499.

liderliği, rafa kaldırılmış Ermeni reformları meselesini gündeme getirmeye karar verdi. Türk ordusunun yenilgileri, eski Hıristiyan tabiiyetlerinin şaşırtıcı askeri başarıları ve Türk halkının paramparça olmuş ruhu, bir derece de olsa, Ermeni liderliğini mahmuzlayacak şekilde bütünüşen faktörlerdi. Ermeni halkının çeşitli bölümlerini biraraya getiren bu liderlik böyle bir girişimde bulunmanın tam zamanı olduğunu zannediordu. İstanbul Ermeni Patrikliğinin önerisiyle ve tüm Ermenilerin Katolikos'unun ayarlamasıyla Boghos Nubar'ın diplomatik misyonu şekillendi. Bu misyonun esas amacı Batı Avrupalı büyük güçlerin devletadamları arasında Ermeni yanlısı duyguları harekete geçirmektir. Ancak, gerçekte bir tasarı hazırlayan ve ona işlerlik kazandıran ve Türkiye'ye baskı yapan Rus diplomasisiydi. Rusya, sürekli görüşmelere yönelik ilk adımları atarak ve alışıl gelmedik bir sabır göstererek, bir Reform Anlaşmasının gerçekteşmesini teminat altına almayı başardı. Bu bağlamda, Rusya Hariciye Nazırı Sazonov'un, Rusya İstanbul Sefiri Giers'in ve Ermeni reformlarına ilişkin taslağı hazırlamakla görevlendirilen sefaret müsteşarı ve baş tercümanı Andrè Mandelstam'ın kesin bir rol oynadıkları söylenebilir. Onların fiili mücadelesi, Türkler'e karşı olmaktan çok, görüşmelerde her zaman Türk çıkarlarını savunan, Ruslar'a karşı oluşturulan ortak cephede Türkler'e katılan Alman sefiri Wangenheim'a karşıydı.

Birleşik Türk-Alman cephesi böylece Mandelstam'ın Ermeni reformlarına ilişkin esas planını sulandırarak Rus diplomatlarından bir takım önemli imtiyazlar elde edebilecekti. Bununla birlikte, tadil edilmiş o planı onaylayan bir tür antlaşma olan bir anlaşmanın 26 Ocak/8 şubat 1914 tarihinde imzalanması İttihadın öfkesini çekti, böylece tehlikeli biçimde şiddetlenen Türk-Ermeni ihtilafında yeni bir aşamaya girildi. Nedenler basitti: ilki, Talat'ın ve parti liderliğindeki yoldaşlarının çabaları açısından, Ermeniler'i caydırma çabaları sonuçsuz kalmıştı. Tekrar tekrar, Ermeniler'in yabancı hükümetlerle ilişki kurmaktan kaçınmalarını istemişler, tavsiye etmişler ve hatta tehdit etmişler, Boghos Nubar'ı Avrupa misyonunu

birakmaya ve biraz daha sabırlı olmaya razı etmeye çalışmışlardı; böylece İttihad Türkiye'nin içişlerine yabancı hükümetlerin müdahalesi olmaksızın reformları yaşıma geçirmeye çalışabilecekti.⁽²⁴⁾

⁽²⁴⁾ Bu tehditlere bir örnek:

Sene 1912, Balkan Harbi. Türkiye'nin taksimi meselesi bir defa daha masaya kondu. Şüphesiz ki, Ermeni reformları meselesi Avrupalı diplomatlar tarafından bir defa daha önümüze konduğunda, artık lakayt kalamazdık. Jön Türkler reformlar meselesinde Avrupa'nın kontrol hakkını iştirmek bile istemiyordu ve Avrupa kontrolü meselesinde ısrar etmeye devam edersek Ermenileri katletmekle tehdide başlıyorlardı. 1913 Aralık, reformlar hakkındaki müzakerelerimiz zarfında, Cemal Paşa bir gece Vartkes'i çağırdı ve ona şöyle dedi: "Eğer Avrupa hakimiyeti meselesinde ısrar ederseniz, kabul etmeye mecbur olacağız. Ama bunun neticesinde, bu altı vilayetin Müslüman nüfusu ayağa kalkacak ve üç-dört yüzbin Ermeni katledilecek. Ve muhtemelen, fırsattan istifadeyle, Ruslar gelecek ve bu toprakları fethedecek."

Vartkes bunu kendisine niye söylediğini sorduğunda, Cemal Paşa cevap verdi: "Sen de halkına git ve onlara söyle, kendilerine gelsinler."

Vartkes bu malumatı bize naklettiğinde, ciddi bir toplantı yaptık ve Küçük Sarkis ve benim Jön Türklere gitmemize ve bunu Merkezi Umumiyle konuşmamıza karar verdik.

Hemen ertesi gün, merkezi umuminin iki mensubuyla Pera'daki bir kahvede biraraya geldik. Ve Midhad Şükrü ve Küçük Kemal'e Taşnak'ın İttihadın tehdidine kendi Şu tehdidi ile cevap verdi: "Şayet vilayetlerde herhangi bir katl vakası olursa, derhal Constantinople'daki ihtilalci faaliyetlerimizi hayata geçireceğiz ve mesuller bizden kaçamayacaklar."

Bizim bu tehdidimiz iki müzakereciyi hayrete düşürdü. Cemal'in bu aptalca lafları tamamen kendisine aittir, filan demeye başladılar.

Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan), Abrvadz Ozer (Canlı Günler), (Boston: Harirenik, 1948), s.191-192.

Ve işte Zohrab'ın ifadesi:

Türkler de bizi ziyaretlerini çoğalttılar. Sadrazam, müşavirlerin isimleri ve Kuvvetlerin kanaatleri veya kendilerine müdahale gibi temel bir hususta bir itirafta bulunmadan, askeri Zeki Beyi Taşnak'a gönderdi.

Nazır Cemal Bey, bu hususta gayet emin bir şekilde, Vartkes'le konuştu ve lüzum hasıl olursa, katliama müracaat etmekle tehdit etti. Bu sefer, bir sabah habersizce ve aynı edayla Halil Bey bana geldi, lakin o tehditten kaçındı. İttihadın liderliği namına şu hal çaresini getirdi: "Türkler Ermeni Meselesine herhangi bir ecnebi hükümetin müdahalesine rıza göstermekten ziyade ölmeyi tercih eder, hatta bu halde memleket de bizimle beraber ölse bile. Türkler bunu fırkaları ve Türkiye için bir itibar meselesi, bir ölüm-kalım meselesi sayıyorlar."

Ve Halil Bey, bana Türkiye ve Ermenistan arasındaki ihtilaf açık bir harbe sebep olmadan evvel, esas ve nihai bir teklif etmek için gelmişti.

Zohrabi Orakiru Yegerne Nakhoryagin" (Zohrab'ın Soykırım arifesinde yazdığı günlük), "*Krikor Zohrabu Yegerneen Metch*" (Ermeni Katliamında Krikör Zohrab), *Nayiri*, Özel Sayı 22, no.46-50 (Mayıs 1975): 3, 4. Zohrab önsöz niteliğinde "lüzumunda hatıra defterim vefatımdan sonra neşredilebilirdi, asla vefatımdan önce değil" diye not düşer.

Son olarak, Muş-Van mebusu Vahan Papazyan'ın ifadesi:

Türkler, ecnebi sefaretlerle, bilhassa Rus sefaretiyle temasa geçtiğimizden şüphelendiğinde, hatta hissettiğinde, İttihadın Merkezi Umumiye azaları, şahsi müzakerelerle, bizi yolumuzdan alıkoymaya veya gayelerimizle alakalı olarak dahili bölümleri tahrike gayret ettiler.

Hepimizle şahsi dostluğu bulunan bir Ermeni olarak ve aracı rolü oynayabileceğinden dolayı, İttihad azası ve mebus Bedros Halacyan'a müracaat ettiler.

Dahili meselelerimizi ecnebi müdahalesi olmadan halletme maksadıyla sık sık toplantı yapmayı teklif edeceklerdi.

İttihadla son ihtilaftan sonra ilk defa bu nevi resmi toplantı yapmıştık. İlk toplantı Bedros Halacyan'ın evinde oldu. Talat, Menteşe mebusu Halil ve İttihadın kâtibi umumisi Midhat Şükrü hazır bulundu. Bizi Agnuni, Vartkes ve Garo temsil etti. Ne söylüyorlardı? Bizden: a) dostluklarına sadakatımızı beyan etmemizi istiyorlardı; b) Ermeni vilayetlerinde, 1880 Şarki Rumeli reform programını esas alan reformları tanımakta kararlılar; c) bizler aynı vatanın ikizleriyiz ve birbirimize rapdedilmiş haldeyiz; d) ecnebilerin oyuncağı olmamalıyız; Boğos Paşa Rusların elinde alet olmuştur; onu arzularını izah etmesi veya taleplerini arz etmesi için İstanbul'a davet etmeliyiz...İlaveten, Rusların tahrik ettiğinde ısrarlı oldukları Etehmiadzin Catholicos'un niyazının gayri kanuni olduğu kanaatindeydiler. "Unutmayın ki Patriklik Türkiye'dedir ve bir başka devlet size Milli Teşkilatı Esasi vasıtasıyla verdiğimiz hakları vermemiştir."

Bundan sonra, bu itibarla sık sık müzakereler yapacak ve bazen Halacyan'dan Türklerin faaliyetlerimiz için meydana getirdikleri casus şebekesi hakkında malumat işitecektik...

Bilhassa, Üsküdar sancağı askeri mutasarrıfı Cemal Paşanın tertip ettiğimiz bir akşam yemeğinde verdiği ifade kayda şayandır.

Akşam yemeği Büyükkadadaki meşhur bir otelde verildi. Yalınızdı ve büyük samimiyet gösterdiği yoldaşımız Vahakn Datevian tarafından getirildi. Namımıza Garo, Agnuni, Vartkes, Hraç Tiryakyan, Vahakn ve ben hazır bulundum. Yemek bittiğinde ciddi münakaşa oldu; biz kahve fincanları civarında yalnız oturuyorduk. Cemal, çok mutedil ve dostça tavırlar içinde, bize yürüdüğümüz yolun yanlış olduğunu izah ediyordu. "Aynı şey; teşebbüsünüzde muvaffak olsanız bile, Rusyanın menfaatine meşakkat çekmiş olacaksınız" ve Ermeniler "Rusya için kendi

Anılarında, Cemal Paşa bile Türkiye'nin savaşa girmesinin "yegane" nedeninin, Türkiye'nin ayaklarına pranga vuran bu anlaşmadan kendisini kurtarması ve "bu anlaşmaya yırtmak isteme"miz olduğunu ifade etmektedir.⁽²⁵⁾ Bazen Zohrab'ın, bazen de Vartkes'in evindeki toplantılarda Ermeniler'in Türkler'in istikrarsız halinden faydalanmamaları ve onlara baskı yapmamaları gerektiğinde ısrar eden Talat'ın azmi şaşırtıcıydı. Ermeniler "bilhassa amansız düşmanları Ruslar'a yaklaşmaktan imtina etmeliler, zira bu Osmanlı vatanının parçalanması demektir"; ayrıca İttihadın düşmanlarına yeni muhalefet silahları sağlamaktan kaçınmalı ve İttihatla işbirliği yapmalılar, ki "aileiçi kavgalarımız" patırtısız gürültüsüz çözülebilsin.

Bununla beraber, Talat, şeytani gülümsemesiyle ve alaylı bir şekilde, ekledi: "şayet bu sefer de, tembihlerimizi dinlemez ve harici kuvvetlerle bize baskı tatbik etmeye devam ederseniz, gene aynısı olacak -hiçbir maddi netice alamayacaksınız. Bilakis, bilmiyor musunuz ki herşeyi sona erdirmek için emrimize amade binbir türlü vasıta var?" Kuşkusuz bu toplantılar hiçbir netice vermedi.

elleriyle ateşe körükle gidiyor olacaklar." Bu, Türkler'in bütün güçleriyle muhalif olmalarına sebeptir. "Ellerinizle ihlal ettiğiniz Türkiye'nin toprak bütünlüğüdür" dedi. Taleplerimizi süratle tatmin edemediklerini itiraf etti, lakin memleketin harici, dahili ve malî durumu çok ağırdı. "Ermeniler bunu idrak etmeli ve boğazımızı sıkımdan vazgeçmelidir..." Cemal, "Ermeniler Türkler ve Ermeniler arasında açılmış olan uçurumu genişletmekten imtina etmeli..." diye nasihatte bulundu. Ecnabiler kendi menfaatleri için durumumuzdan istifade etmeye gayret edecekler, lakin sonunda elinizdeki o mevkinizle ahenk içinde olamayacağınızı anlayacaksınız. Neticeler kabili telafi olamaz..."

Şüphesiz, bu lafların altında yatan fikirlerin ne olduğunu idrak ediyoruz lakin Türkiye'nin mecalsiz olacağını düşünüyorduk...

Vahan Papazyan, *Eem Hooshere* (Hatıratım), c.2 (Beyrut: Hamazkayeen, 1952), s.100-102. Bu toplantıların teyid eden önemli bir Türkçe kaynak, Bayur'un *Türk İnkılâbı Tarihi*, [n.11], c.2, bölüm 3, (Ankara, 1983), s.71-72'dir. Orada Taşnak lideri Agnuni'nin bu toplantılardan biri sırasında, "Bir Ermenistan'ın milletlerarası murakebe altında kalıba dökmeyi" düşündüğünü anlamasını açıkça sağladığını ileri süren sert İttihadçı Halil Menteşe'den bir alıntı vardır.

⁽²⁵⁾ Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Behçet Cemal, (İstanbul: Çağdaş, 1977), s.438.

Ermeni halkının itimatı kesinlikle bitmiş ve bizimle Türkler arasında büyük bir uçurum açılmıştı. Bütün Ermeni siyasi kuvvetleri birarada kendi çizdikleri yolda yürümeye devam etti.”⁽²⁶⁾

Savaş sonrası anılarında Talat, aklına koyduklarını açığa vuracak şekilde tavsiye yüklü konuşmalarını tekrarlamaktadır.⁽²⁷⁾ Ermeni mebusu Papazyan’ın Talat için kullandığı “şeytani gülümseme ve alay” Ermeni soykırımı sırasında pek sert olarak görüldü.

⁽²⁶⁾ Papazyan, *Eem Hooshere* [n.24], s.236. Reformlara ve Ermeni-Türk ihtilafının kötülemesindeki kesin rolüne ilişkin konuşan Ermeni mebuslarının resmini tamamlamak için, aşağıda Muş mebusu Mşo Kegham’ın ifadesini veriyoruz:

1914 kışında, İttihadçıların ve onlar gibi düşünen fertlerin iştirakiyle, reformlar meselesine dair müzakerelerin nazik zamanlarında, Padişahın sarayındaki İttihadçı şeflerin -Talat Bey, Enver Bey, vs., vs.-, onlara bölücü, Rusya ve İngiltere’nin aletleri, tahrikçi diyerek, kendilerini amansız Ermeni aleyhtarı olarak ifade ettikleri bir gece toplantısı yapıldı ve millet aleyhtarı vahim kararlar alındı.

Talat Bey umumiyetle suskundu; sık sık “Ermeniler, umumi müfettişler sıfatıyla Hoff ve L. Ç. Westenenk’in namıyla, birşeyler kazanacaklar...İfa meselesinin elimizde olduğu hakikat değil mi? Müfettişlerin tekliflerini dinlemeyeceğiz ve Ermeniler’e iyilik yapmayacağız...” diyordu.

İttihadçılar, başka vesilelerde de tehditkar biçimde bağırıyorlar, “Ermeniler yeni bir Bulgaristan tesisine gayret ediyorlar. Onlara kimse akıl vermemiş, arzumuza karşı her türlü teşebbüsün ezileceğini bilmiyorlar; beklesinler, şüphesiz fırsat bitmedi...Türkiye sadece Türkler’e aittir.”

Ermeniler’i imha etme fikri bu günlerde bilhassa sürat kazandı.

Hristiyan ırklarını ortadan kaldırma veya tabiyetlerinin izini silme fikrinden beslenen İttihad, bu defa İttihadçı olmayan Müslümanları Ermeniler aleyhine tahrik ederek, reform korkuluğunu bir silah gibi kullanıyor ve Ermeniler’in imhasını hızlandıracak metodlardan istifade ediyordu.

Eksik olan vasıta değil, vesileydi, ve o vesile gelmekte gecikmedi.

1914 harbi ve Türkler’in harp haline girmesi, karanlık fikrin bir hakikate tebdiline sebep olan şartlardı. Ve İttihadçılar şeytani bir sırıtsıyla ellerini ovuşturuyorlardı. Fırsat bu fırsattı.

Kegham Der Garabedian, “*Vugayutunu*” (İfade); için bak Garo Sassouni, *Badmotiun Daronee Ashkharree* (Daron ülkesinin Tarihi), (Beyrut: Sevan, 1957), s.838.

⁽²⁷⁾ *Talat Paşanın Hatıraları*, E. Bolayir, ed., (İstanbul: Güven, 1946), 50, 51, 55.

İki Avrupalı Umumi Müfettişten biri olan, Norveçli Yarbay Nicolai Hoff'un payına, soykırım iddiasında bulunan kurbanların büyük bölümünden sorumlu olan, Ermenofobik iki fanatik düşmüştü. Bunlardan biri Talat'ın kayınbiraderi ve Bitlis eyaleti umum valisi Mustafa Abdülhalik (Renda) ve diğeri de Diyarbakır mebusu Feyzi idi.⁽²⁸⁾ İlki, Muş, Bitlis ve ardından Derzor'daki vahşi kitlesel cinayetlerde büyük bir rol oynamıştı (özellikle, Kasım 1915'ten 1917'ye kadar Halep vilayeti rol valisiyken). Bu, tehcir yolculuklarında mucize sonucu fakat güçbela hayatta kalmış ve Mezopotamya çöllerine yarı aç-yarı tok, bir deri bir kemik ve hasta halde ulaşmayı başarmış Ermeni tehcir konvoylarının kalıntılarına son darbeyi vurmaktı. Babası Abdülhamit'in hükümdarlığı sırasında katliamların organize edilmesine yardımcı olan Feyzi ise, Diyarbakır katliamlarında nihai bir rol oynamıştı; bu rolün bir bölümü katliam eylemleri için sabıkalı suçlular olan Kürt çete liderlerini görevlendirmektir.

Bütün bu nedenlere ilaveten ve hatta hepsinden önemlisi, Türk halkının çeşitli kesimlerinde endişe yaratan, aynı zamanda İttihadçılar arasında öfke doğuran hatta paniğe yol açan bir başka faktör daha vardı. Yukarıda işaret edildiği gibi bu, Rusya faktörüydü. Diplomatik aşamada, ani bir politika değişikliği gösteren Çarlık rejimi, eski Rusya Hariciye Nazırı Alex Borisovich Lobanov-Rostowski tarafından oluşturulan geleneksel yıkıcı, Ermeni karşıtı politikaları sarsmakla kalmadı, aynı zamanda Ermeni unsuru açısından standart bir hami rolünde oynadı. Ruslar'a karşı sürdürülen ardı ardına savaşlarda karşılaştıkları yenilgilerin, Ermeni reformları konusunun Rusya'nın desteğinde yeniden gündeme gelmesinin yol açtığı şokla katlanan acıları, Türkler arasında, hiç abartısız "Türk kabusu" olarak tanımlanabilecek bir ruh hali yaratmaya yeterliydi. Olayların bu yöne

⁽²⁸⁾ Feyzi'nin tayini için, bkz. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi [n.2], A.A. Türkiye 183/38, A24658. Abdülhalik için bkz. Jamanak (İstanbul günlük gazetesi), 6/19 Temmuz 1914.

seyriyle, İttihadçılar birlikte hareket ediyor gibi gözüken Ruslar ve Ermeniler ile ilgili endişelerinin daha da büyük bir tehlike kaynağı oluşturduğuna ikna olmuşlardı. Bu kabus yalnızca 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanan Reform Kanununun şartlarından kaynaklanmıyor, aynı zamanda Rusya Hariciye Nazırı Sazonov tarafından Talat'a yapılan kişisel uyarılardan da kaynaklanıyordu. 14 Mayıs 1914'de Talat, çar ve diğer hükümet yetkilileriyle görüşmek üzere bir Türk heyetiyle Kırım'a gitmişti. Mesele, başkanlığını Liman von Sanders'in yaptığı Alman askeri misyonunun Osmanlı başşehrine varışıyla ortaya çıkan diplomatik ve askeri sorunlardı. Misyonun Türkiye içinde üstlendiği sorumluluklar ve oynadığı rol, liderleri onlara karşı düşmanca bir tutum benimseyen Rusya'da önemli bir kaygı yarattı. Bu bağlamda, Sazonov, savaş sonrası hatıratında, şu noktaları vurguluyor, "Türk hükümeti üzerinde daima ciddi bir tesire sahip, bir başka, hatta daha etkili metod kullandım. Başka türlü söylersek, Türkler'in, bizi kendilerinin en amansız düşmanı farzettikleri için fazlasıyla korktukları kudretli Rusya hayalini diriltecek gizli bir tehdide müracaat ettim. Rusya hükümetinin, benim de çok mühim gördüğüm gibi, Ermeni vilayetlerine dair reform teşebbüsü, böyle bir ameliyenin istiklallerine bir tecavüz (*Une atteinte à son indépendance*) olarak mütalaa ettiklerinden dolayı İttihadçı hükümet açısından iştah kaçırıcıydı... Talat'la konuşmam sırasında, yegane gayem onu, Ermeni Meselesine fazlasıyla büyük ehemmiyet (*une extreme importance*) arzettiğimizi ve reformlar tahakkuk edene kadar meselelerin peşini bırakmamaya niyetli olduğumuzu (*Fermement d'écidèz à poursuivre la réalisation des reformes*) onu ikna etmekte..."⁽²⁹⁾

Rusya faktörü, açık Ermeni yanlısı tasarılarla rağmen ve belki de ondan dolayı, bir başka yakın konuyla birlikte Ermeniler açısından felaket niteliği taşıyordu. Söz konusu olan, 2 Ağustos 1914'de

⁽²⁹⁾ Souvenirs de M.S. Sazonov, *Les Années fatales* (Paris, 1927), s.143, 144-145.

imzalanmış, Türk-Alman siyasal ve askeri ittifak antlaşmasıydı. Alman Sefiri Wangenheim ve bir takım Alman askeri uzmanları böyle bir ittifakın değerini küçümsemişlerdi. Onlar, varolan şartlarda, Türk ordusunun Alman askeri kapasitesine dişe dokunur bir katkıda bulunabilmesi bir yana, tersine, Almanlar'a ağır bir yük getireceğine inanıyorlardı. Yine de, antlaşma Alman Kayzerinin kişisel müdahalesiyle gerçekleşti. Bu antlaşmanın mantığı, Alman ulusal çıkarlarıyla ilgili olduğu kadarıyla, Türkiye'yi Rusya'ya karşı savaşa sokmaktı. Almanya ve Rusya arasında savaş patlak verecek olursa, Türkiye'nin Rusya'ya karşı açılan bir cephede Alman askeri ittifakına katılması umuluyordu. Dolayısıyla, Rus ve Ermeni çabaları, temel Alman ve Türk ulusal çıkarlarıyla çatışıyordu. Hem Almanlar hem de Türkler açısından, Rus meselesi bir şekilde Ermeni meselesine dönüşmüştü; Rusya'yı yıkma şeması Ermeniler'i yıkmakla aynı şey oluyordu.

Bu ortamda Türkler'in Alman askeri ve siyasal yetkililerinin Ermeni tehcir ve katliamlarının uygulanmasındaki sessiz işbirliğini sağlayabilecekleri açıldı. Almanlar bu soykırım eyleminde gayri resmi "kalkan" rolü oynadılar ve İttihadçılar o rolden tam anlamıyla yararlanmayı başardılar. Uygulama zemininde, bu Alman desteği özellikle iki açıdan ciddi sonuç verdi. Biri, Osmanlı başşehrinin polis dairesinin yetkileri çerçevesinde, Ermeniler'i kovuşturmak, incelemek ve takip etmekle görevli bir şube olan *Türk Emniyeti Umumiyesi*yle ilgiliydi. Bu dairenin genel müdürü, bir bakaninkine denk yetkilere sahip, adı kötüye çıkmış polis şefi Bedri idi. Bu yeni şube, Emniyeti Umumisinin 3. Kısmını (*Kısmi Siyasi*) oluşturdu.

Tanınmış Ermeniler, özellikle parti liderleri, aydınları ve belli ulusal duygularla dolu papazlar hakkında özel dosyalar açılıyordu. Bu konuda, şüpheli gibi görülen, bu Ermeniler'in tüm faaliyetleri incelendi ve kaydedildi. Buradan hareketle, Ermeni mebus Kirkor Zohrab'ın Rus elçiliğine gidiş ve gelişlerinin tümünün gözlemlendiği ve özel dosyasına işlendiği kayda değerdir. Bu yeni inceleme yöntemi çerçevesinde, Türkler engin Alman tecrübesinden ve Alman

uzmanların savaş öncesi yıllarda kendilerine verdiği talimatlardan yararlandılar.

Savaş başladığında, Ermeniler'i baskı ve terör altında tutma amacıyla çok gizli görev gücü oluşturuldu. Bu organ Milli Emniyet Müdürü ve Talat'ın yakın arkadaşı Canpolat, Polis Şefi ve Nazır Bedri, onun yardımcısı Mustafa Reşat ve Milli Emniyet Teşkilatının iki ayrı kısmının müdürleri Aziz ve Esas Beylerden oluşuyordu. Bu müdürler, özellikle de, 1915-1917 arasında Emniyet Müdürlüğü 3. Kısım ve *Kısmi Siyasi* şefi, akıcı biçimde Ermenice konuşan ve İstanbul'daki tanınmış ve aydın Ermeniler'e yönelik 11/24 Nisan tutuklamalarının başlıca organizatörlerinden biri olan Bedri ve yardımcısı Reşat, Ermeni soykırımının örgütlenmesinde kesin bir rol oynadılar. Aynı şeyler, yalnızca Milli Emniyet Müdürü olmakla kalmayıp (savaş sırasında, kısa bir süre Dahiliye Nazırı olarak da görev yapan), Osmanlı İmparatorluğu'nun Emniyet ve Jandarma Teşkilatı reisi de olan Canpolat için de söylenebilir. Vilayetlerde, tehcirden sorumlu bu jandarma bölük ve müfrezeleri onun yetkisine tabiydi.⁽³⁰⁾ Burada, bunlar arasında, Britanyalı askeri yetkililerle atışkes görüşmeleri sırasında Milli Emniyet bürolarından birinin şefi olan ve sonunda, Ermeni soykırımı planının bir taslağını içeren çok gizli bir İttihadçı belgesini teslim etmeye zorlanan Esat Beyin de yer aldığına işaret edilmelidir. Esat, tasarlanan soykırımın ayrıntılarının tartışıldığı özel bir oturumun tutanağını tutmakla görevlendirilen kişi olarak, bizzat taslak hazırlamıştı. O toplantının beş iştirakçisi, Talat, Dr. Nazım ve Dr. Şakir, Canpolat ve Teşkilatı Mahsusa'nın gizli faaliyetlerinin planlama ve idaresinden sorumlu Erkanıharp II. Dairesi Müdürü Miralay Seyfi idi.⁽³¹⁾

⁽³⁰⁾ *Kudüs Patrikliği Arşivi*, dosya 22, Ermenice alfabetik harf, s.203-230. Mustafa Reşad, no.31; hazırlayan S. Tarpinian.

⁽³¹⁾ Vahakn N. Dadrian, "The Secret Young-Türk Ittihadist Conference and The Decision for the World War I Genocide of the Armenians," *Holocaust and Genocide Studies* 7, no.2 (1993): 173-201.

Alman öneri ve desteğiyle oluşturulan en önemli etkin birlik, öncelikli hedefi müttefik güçlere karşı, özellikle Kafkasya'da Rusya'ya karşı, istihbarat ve sabotaj eylemlerini yürütmek olan Teşkilatı Mahsusa idi. Fakat bu girişimin büyük başarısızlıkları sonrasında İttihadçı elebaşılar, Dr. Şakir'in ısrarıyla, Teşkilatı Mahsusa için yeni bir misyon belirlediler; Türkiye içinde ve özellikle altı doğu vilayetinde Ermeniler'in imhası. Böyle bir plan olgunlaşmamış biçimde zaten mevcut olmasına rağmen, önce Kafkasya'da Rus ordularını yenilgiye uğratmayı hedefleyen ve başarısı, sözü edilen planın gerçekleşmesini önemli oranda kolaylaştıracak daha kapsamlı bir plana göbekten bağlıydı. Ancak, Türk 3ncü ordusunun Rus ordusu karşısındaki ağır yenilgisi ve İttihadçıların bu ağır askeri çöküşe yönelik öfkesi, Ermeniler'i imha hedefine koyma ihtiyacına öncelik verme fırsatını sağladı. Bu nedenle Teşkilatı Mahsusa'nın oynadığı soykırım rolü özel dikkat ve analizi hak etmektedir.

ERMENİ SOYKIRIMININ UYGULANMASINDA TEMEL AYGIT OLARAK TEŞKİLATI MAHSUSA

Bu örgütün, misyonunun ve ölümcül görevinin *harekat tarzını* anlayabilmek için, İttihad Fırkasının Merkez Komitesindeki bazı figürlerle gizli bağlantılarını incelemek gerekir. Gerçek şu ki, bu örgüt, herşeyden önce, esas itibariyle Talat'ın inisiyatifiyle şekillenmiş ve Dr. Nazım ve Dr. Şakir tarafından tasarlanan ve gerçekleştirilen 'özel bir misyon'a yönlendirilmiş bir parti "kukla"sıydı.⁽³²⁾ Harbiye Nazırı Enver, genelde bu düzenlemeye uyuyordu, fakat genel

⁽³²⁾ Hüsametdin Ertürk, *2 Devrin Perde Arkası*, S.N. Tansu, ed., (İstanbul: Hilmi, 1957), s.297-298, 306; Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, S.N. Tansu, ed., (İstanbul: İnkılap, 1960), s.244-246, 274, 313-314; Tunaya, *Türkiye'de* [n.22], s.282; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi* (İstanbul: Hürriyet, 1975), s.258; Falih Rıfkı Atay, *Zeytinadağı* (İstanbul, 1981), s.35-36, 64.

karargahında (istihbarat ve sabotaj faaliyetlerinden sorumlu) II. Daire müdürü olarak cinai faaliyetleri başarılı bir biçimde yürütmek için parti patronlarıyla işbirliği yapan Miralay Seyfi'yi görevlendiriyordu. Bu örgütün meşruiyeti konusuna ilişkin bir araştırma, kuruluşuna bir *padişah tebliği* ile izin verildiğini göstermektedir. Yanlış yola sürükleyici özgüvenle, İttihadçılar sakin ve utangaç yaradılışlı Sultan Reşat'tan bir *İradeyi Şahane* kopartabildiler. Bu konuda kendisine usul icabı açıklama yaparlarken, örgütün "*milli gaye ve mefkûrelerini ve devlet bünyesinde fikir vahdet ve insicamını teminle vazifeli olarak kurulduğu*" söylediler.⁽³³⁾ Bu bulanık ve karışık sözcüklerden yararlanılarak elde edilen kararname, önlerinde gem vurulmamış cinai eylemleri için bir meşruiyet hilesi oluşturmaya hizmet ediyordu. Bir Türk yazarın yazdığı gibi, aldatıcı değilse bile yanlış yola sevkedici paravan arkasında ortaya çıkan örgüt, kendini Türkiye'nin "dahili emniyetini" geliştirme ve "siyasi gövdesini ~~tekrar~~ tertip" etme görevine verdi. Başka deyişle, şiddet içeren ve radikal araçlara başvurarak, tümüyle İslamcı bir toplum ve dolayısıyla yekpare ve homojen bir ulus yaratarak Türkiye'yi tamamen türkleştirmeyi amaçlıyordu. Bu, yazarın söylediği gibi, "*aşırı cesaretli*" bir işti. Örgütün misyonu öylesine "gizli" idi ki, "kabine nazırları bile bilmiyor"lardı. Hükümet içinde, devlet içinde bir devlet gibi çalışan bu örgütün kendi özel şifreleri, üniformaları, özel personeli ve kendi gelir kaynakları vardı.⁽³⁴⁾

İttihad bilerek engellenmemiş bu taahhütü nasıl yerine getirebildi? İhtilalci hamlesinin üç yöne kanalize edilmesi başarıyı getirmiştir.

⁽³³⁾ Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilatı Mahsusa ve Hayber'de Türk Genci* (İstanbul: y.b., 1962), s.39.

⁽³⁴⁾ A.g.e., s.18, 36, 37, 38. Aynı yazardan, Şehit Sadrazam, *Talat Paşanın Gurbet Hatıraları*, c.3, (İstanbul: y.b., 1983), s.1299. Kutay'ın bu konuya ilişkin temel kaynakları, bizzat gerçekleştirdiği görüşmelerinin yanı sıra, Teşkilatı Mahsusa Reisi Eşref Kuşçubaşı'nın belgeleridir. Bu toplantılar boyunca, bu gerilla elebaşısı, "Ermeni tehciriyle alakadar...hadiselerin iç yüzünde vazife almış bir insan olarak..." diye konuşmuştur. Kutay, *Birinci* [n.33], s.78.

Herşeyden önce, İttihad, 10/23 Ocak 1913’de bir darbeyle yalnızca muhalifi -İtilafçı fırka- tarafından yürütülen hükümeti devirmekle kalmadı, ilk kez için hükümetin dizginlerini tamamen ellerine aldı. Önceki beş yıl boyunca isteklerini hükümete -ına yollu, kısmen ve dolaylı yoldan- dikte etmek üzere dolaylı yöntemlerle çalışıyordu; bu kez kurul bakanlık görevlerinin hemen tümüne yandaşlarını tayin ederek, hükümetin doğrudan sahibi oldu. Muhaliflerine ve rakiplerine yönelik geniş ölçekli tutuklamalar ve Anadolu’ya ve yabancı ülkelere sürgünlerle, muhalefeti neredeyse tamamen “zararsız” kıldı. Dahiliye Nezareti, Talat’ın doğrudan ayarlamalarıyla, görev ve kadrosu açısından yeniden örgütlendi. Emniyet Teşkilatı, İttihadın Merkez Komitesiyle yakın bağlar kurmuş şevkli ve fanatik İttihadçıların ellerine geçti. Teşkilatı Mahsusa’nın yöneticilerinden biri, örneğin hatıratında, *Emniyeti Umumiye Müdürü* ve soykırım boyunca İstanbul Ermenileri’nin kırbacı Bedri’nin “*Merkez Komitenin emri altında*” olduğunu ifşa etmektedir.⁽³⁵⁾ Ermeni karşıtı tahkikat çabalarına yeni bir hız verildi ve buna uygun olarak Ermeni Patrikliğinin ve Ermeni siyasal partilerinin gözlenmesi öncelikli görevler haline geldi. Yavaş yavaş, iktidarın tekelleşmesi ve totaliterlik İttihadın *modus operandisini* karakterize etmeye başladı.

İkincisi, İttihad Merkez Komitesinin yapısı temel bir değişime uğradı. Birbirlerini tamamlayan üç lider, egemen figürler oldu ve bir süre sonra o yapıya diktatörce damgalarını vurdu. Bu liderler, birbirlerini bütünleyen ve birbirlerinin desteğiyle sağlam bir blok oluşturan, Dr. Nazım, Dr. Şakir ve İttihadçı ideolojinin öncüsü Ziya Gökalp idi; o blok ki, Ermeni meselesiyle ilgili bütün isteklerini diğer Merkez Komite üyelerine empoze edebiliyordu. Hatta, Talat’ın bu üçlünün otoritesine uymak zorunda kaldığı bile ileri sürülmektedir. Biyografisinin yazarı, belli bir süre Osmanlıcılık ideallerinin bir savunucusu olarak kalan Talat’ın, Türkçü ve Turancı düşlerle büyülenmiş

⁽³⁵⁾ Ertürk, 2 *Devrin* [n.32], s.182.

ideolog Gökalp'le bazen fikir uyuşmazlığı yaşadığını belirtmektedir. Fakat, “*parti tesanüdü hatırına ve partinin bekasını temin gayesiy-le, ileri gitmedi*”ğini yazmaktadır. Başka bir deyişle, parti patronu Talat diğerlerine karşı durmamayı tercih etmişti.⁽³⁶⁾

Balkan Savaşındaki ağır yenilgi ve bunun Ermeni reformları konusunun yeniden ortaya çıkışıyla eşzamanlı oluşu, aralarında yalnızca endişe yaratmakla kalmamış, İttihadın fanatik milliyetçilerini öfkelen-dirmişti de; bu öfkenin nedeni, yukarıda belirtildiği gibi, Ermeniler'le ilgili olarak duyulan, tam bir korku olmasa bile, gerçek bir endişeydi. Eğer reformlar meselesi bu kadar uzun sürdüyse ve hatta daha da şiddetlendiyse, gelecekte doğu vilayetlerinin kaybı hiç de gözardı edilebilecek bir ihtimal değildi. “Türkiye Türkler’indir” sloganı bandoyla ilan edildiği gibi, önleyici tedbirlere başvurmak gerekliydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında ilkin Türkiye Alman elçiliğinde bir danışman, ardından Sefir olarak hizmet etmiş ve daha sonra, Almanya’nın Hariciye Nazırı olmuş Dr. Richard Kühlmann, İstanbul’dan 16 Şubat 1917 günü gönderdiği raporunda açıkça, “zaten büyük nispette tamamlanmış bulunan ve bir imha siyasetinin mahsulü olan Ermeni imhası, Ermeniler’in peşini bıraktığı sınırsız reformlara ve bilhassa 1912 Balkan Harbinin peşinden tezahür eden gayretlere dair muayyen bir tazyikin neticesidir”⁽³⁷⁾ diye yazmıştı. Üçlünün içindeki iki doktor, önlemlerin mimarı sıfatıyla, ve üçüncüsü, ideolog Gökalp de, bu önlemlerin mantığının yaratıcısı sıfatıyla, bu imha girişimine hizmet ettiler. Tanınmış Yahudi yazar Uriel Heyd, Gökalp’in, Merkez Komitenin bir üyesi olarak, partinin azınlık konusuna ilişkin ve özellikle de, bir takım tavsiyelerde bulunduğu Ermeni meselesine ilişkin amaçları için araştırmalar yürüttüğünü onaylamaktadır. Birinci Dünya Savaşı boyunca, “partinin

⁽³⁶⁾ Çavdar, *Talat Paşa* [n.1], s.73, 194.

⁽³⁷⁾ Alman Arşivleri [n.2], A.A. Türki 183/46, A5919. Hatıratında, Talat bu noktayı onaylıyor. *Talat Paşanın* [n.27], s.50-55.

kabul ettiği” bu tavsiyeler “hükümet tarafından büyük nispette ifa edildi”.⁽³⁸⁾ Heyd’in bu iması, İttihad fırkasının, özellikle de Merkez Komitesinin Ermeni soykırımında oynadığı merkezi ve kuşku götürmez rolünü kısa ve özlü biçimde açıklamaktadır.

Üçüncüsü, Türk 3. Kolordusu İttihad fırkasının ihtilalci başarılarını garantiye alan tek gücü. O Kolordunun İstanbul Harbiye Mektebinden mezun, büyük sayılarda İttihada katılmış veya destekçileri olmuş subayları, Makedonya’nın belli başlı şehirlerini mesken edinmişlerdi. İhtilalci patlama, bu subayların çabaları üstünde yükseliyordu. Daha sonra, İstanbul’daki kısa ömürlü İttihat karşıtı 1909 Mart-Nisan ayaklanmasını bastıran ve cezalandıran güç, tam da Adana’da Ermeni Katliamının gerçekleştirildiği sırada Makedonya’dan İstanbul’a koşturarak, Osmanlı başşehirinde İttihadçı rejimin otoritesini yeniden kuran yine bu Kolordunun subaylarıydı. Ocak 1913’deki ikinci İttihadçı ihtilalini takiben, yalnızca 33 yaşındaki, Enver adlı tecrübesiz bir miralay büyük bir hızla rütbe atlamaya başladı. Kendini Paşa yaptığı yıl, Harbiye Nazırı oldu ve askeriye-yi temizledi. Alman Mareşali Liman von Sanders’in hatıratında şikayet ettiği gibi, “Enver’in ilk resmi tedbirleri siyasi muhalifleri saydığı Türk zabıtları aleyhine amansız tahkikatlardı. 1914 Ocağında 1.100 zabitan aniden azledildi.”⁽³⁹⁾ Bu kez, Paşalar dahil, çok sayıda üst rütbeli askeri yetkili ve (birkaç ay sonra İtilafçı suikastçılarca öldürülen) Sadrazam Mahmud Şevket Paşa askerin siyasete girmesine itiraz ediyorlardı. Onların arasında, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu olarak Atatürk soyadını alan, fakat bir kaç yıl önce İttihadın konseylerinde aynı itirazı dile getirmiş olduğundan fırkanın liderlerinden bazılarını gücendiren Mustafa Kemal de vardı.

⁽³⁸⁾ Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (Londra: Luzac, 1990), s.36.

⁽³⁹⁾ Liman Von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: U.S. Naval Institute, 1927), s.8.

İtilafçı hükümete karşı 1913 Ocak İttihadçı ayaklanmasında rol oynayan önemli İttihadçılar açısından, askeriyeden istifa etmek ve kendilerini siyasal yaşama atmak, başka bir deyişle, İttihadın vefa, cesaret ve öldürme arzuları gerektiren gizli amaçlarına hizmet etmek şart oldu. Bunlar arasında, Teşkilatı Mahsusa'nın talimatları uyarınca, sonradan soykırım suçuna boğazlarına kadar batan *fedayi zabitan*, örneğin, Yakup Cemil, Yenibahçeli Nail ve Filibeli Hilmi yer almaktaydı.

Özetleyecek olursak, Teşkilatı Mahsusa'nın, aracılığıyla fırkanın Türk devletinin organlarına nüfuz ettiği, hükümetin yapısal ve sorumlu karakterini dönüştürdüğü ve devlete fırka hedeflerini empoze ettiği bir cehennem makinesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu yapısal değişikliklerin etkili bir kanıtı da, Sadrazam Said Halim Paşa tarafından verilen resmi ifadedir. Mütareke sırasında kurulan, Türk Meclisi Mebusan Tahkikat Komisyonu (*Beşinci Şube*) huzuruna çıkan Sadrazam, Teşkilatı Mahsusa'nın bakanlar kurulunun bilgisi olmaksızın oluşturulan "*pek fena*" bir organ diye şikayet ediyordu. Sadrazam Sait Halim'in bu organın faaliyetlerine ilişkin resmi soruşturma yaptırdığı her defasında, "bu teşkilatın mevcudiyeti inkarlarla geçiştiriliyor veya cevap verilmiyor"du.⁽⁴⁰⁾ Aynı ifade de Sait Halim, Talat'ın *modus operandisini* yorumlarken, Dahiliye Nazırının kayıtsızca iş yaptığını söylüyor ve "*dahiliye nazırı istediğini yapardı*" diye ekliyordu.⁽⁴¹⁾ Bu açıklamaların, bakanlar kurulunun başı olması nedeniyle, Harbiye Nazırı Enver ve Dahiliye Nazırı Talat'ın bağlı bulunduğu Sadrazamdan geldiği, not edilmelidir.

Türk tarihçisi Cemal Kutay'ın gözlemlediği gibi, İttihadçılar Teşkilatı Mahsusa'da milliyetçiliğin putlaştırıldığı ve "*Tamamen gizli olduğu için devlet arşiv ve liiteratürüne intikal edemiyen ve o kargaşa içinde, daha çok şahsi veferdi kararlarla, sel gibi akan*

⁽⁴⁰⁾ *Harb Kabinelerinin İsticvabı, Vakit* in özel yayını, no.2, (İstanbul, 1933), s.285, 309.

⁽⁴¹⁾ *Harb Kabinelerinin İsticvabı, Vakit* in özel yayını, no.2, (İst. 1933), s.287.

hadiselerin bünyesinde çıkmış, emrivakilere” uygun bir ev bulmuşlardı”.⁽⁴²⁾ Kısaca, “büyük bir imparatorluk” fırka diktatörlüğünün boyunduruğuna giriyordu.⁽⁴³⁾ Bundan dolayı, bu fırkanın özelliklerinin altını çizmek gerekir.

İTTİHAD FIRKASININ ÖRGÜTLENMESİNDE SOYKIRIM POTANSİYELİ

Bu makalenin başında vurgulandığı gibi, İttihad yalnızca siyasal bir fırka değil, aynı zamanda gizli, suikastçı bir örgüttür. Fırkanın kamuoyunca bilinen programları ve bildirileri, gizli ve genelde suç modeli hedeflerine tekabül etmez. Ocak 1913’de iktidarı tamamen ele geçirmesinden sonra, şimdiye kadar olgunlaşmamış biçimde var olan Ermeni karşıtı eğilimleri billurlaşmaya ve hükümet politikası alanına kök salmaya başlıyordu. Bu politikanın ayrıntılarını uygun bir tarzda çizme görevi, tümüyle bir fırka faaliyetine dönüşmüştü. Bunun nedenleri açıktır.

Geniş ölçekli kitlesel bir cinayet, yerine getirilmesi herşeyden önce gizlilik, sıkı disiplin, grup sadakati, alışılmışın dışında cüretkarlık ve vahşi gaddarlık gerektiren bir suç türüdür. Geleneksel bir devlet yönetim mekanizmasının gerekli “nitelikler”e sahip personeli harekete geçirmesi ve suçu gerçeğe dönüştürmesi zor olacaktı. Bu personeli yetiştirebilecek ve kullanabilecek şey, despotik ve fanatik liderlerce yönetilen monolitik bir partidir. İttihad, özellikle suikastçı temeli, yapısı itibariyle sahip olduğu avantajlar sayesinde böyle bir parti karakteri taşımaktaydı. O yapının ana manivelaları, eski ordu subaylarından oluşan askeriye idi; fakat ölüm takımlarının, hepsi değilse bile, çoğunluğu kanlı katil çetelerinden oluşuyordu.

İttihad fırkasının üst organı, özel düzenlemelerle, bu suçluları imparatorluğun büyük hapishanelerinden serbest bıraktı ve onları

⁽⁴²⁾ Kutay, *Talat Paşanın* [n.34], s.1491.

⁽⁴³⁾ Kutay, *Birinci* [n.33], s.36.

katliam görevinde kullandı. Ancak, bunu gerçekleştirmek için Adalet, Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerinin yardımına ihtiyacı vardı. Bu nezaretler fırka tarafından atanan yöneticilerce yönetildiğinden, konu kolaylıkla çözüldü. Adalet Nezaretinin denetimi altındaki hapis-hane yönetimi, ilgili bölge *müddeiumumilerinin* bu yasadışı eyleme karşı durmalarını yasaklayarak görevi kolaylaştırdı. Harbiye Nazırı, yasama organının üyelerini bu hükümlü suçluların anavatanına hizmet edeceklerine ikna etmek için Miralay Behiç Erkin'i Türk Meclisine gönderdi. Adalet Nezareti de, müşavir Yusuf Kemal'i göndererek aynısını yaptı.⁽⁴⁴⁾ Başka bir deyişle, uygulamada hükümetteki tüm makamlar İttihad fırkasının suç tasarılarını yaşama geçirme amacıyla çalıştılar.

Böylece soykırım şeması bir pürüz olmaksızın uygulanabilirdi; İttihad, özellikle o unsurdan, özel yetkiyle donanmış üç tip fırka liderini kapsayan yapısı içinde yararlandı: 1- *Katibi Mesuli*; 2- *Murahas*; ve 3- *Umumi Müfettiş*. Bu fırka temsilcilerinin tek sorumluluğu, vilayetlerde hükümet yönetim makinesini kontrol altına almak ve soykırım faaliyetlerinin engelsiz uygulamasını denetlemektir. Buradan hareketle, aşırı düzenli otoriteye sahiptiler ve isteklerini valilere empoze edebiliyorlardı. Hem Trabzon'da hem de Garin (Erzurum)'deki gerçekler buna ışık tutabilir. Trabzon Katibi Mesulü Nail, valinin daha önce çıkartmış olduğu, hasta ve zayıf çocukların tehcirden geçici olarak muaf tutulması iznini iptal etmişti. Aynı olay Erzurum Valisi Tahsin'le ilgili olarak gerçekleşmişti. Ankara, Yozgat, Halep ve Kastamonu gibi başka yerlerde de, tehcir emrini katliam emrine dönüştürmekten kaçınan veya itiraz eden valiler, bu İttihadçı fanatiklerin ısrarıyla, sessizce görevlerinden alındılar. Fırka boyunduruğu katı ve genişti ve Üçüncü Ordu Kumandanı

⁽⁴⁴⁾ Bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Complicity of the Party, the Government, and the Military, Secret Parliamentary and Judicial Documents," *Journal and Political and Military Sociology* 22, no.1 (Yaz 1994) s. 55, 56.

Vehip Paşa'nın alınan ifadesinde vurguladığı gibi, vilayetlerdeki hükümet yetkilileri fırka şeflerinin otoritesine “*inkıyad*” ediyorlardı.⁽⁴⁵⁾ Tüm bu yetkililer, İttihad Merkezi Umumisince büyük titizlikle seçiliyor ve atanıyorlardı ve çoğunlukla eski subaylardı.⁽⁴⁶⁾

Despotik bir parti için, ne sorumlulukları sınırlıydı ne de, özellikle suikast eylemleriyle bağlantılı olarak, kendileri sınırlamaya uygundular. İttihad kamu alanına girmeye ve soykırımı savaş şartlarının gerektirdiği tehcirler olarak göstererek, Ermeni Soykırımını haklı göstermeye çalıştı. Fakat bir niyetin, hatta örtük bir niyetin özü, o niyetin doğurduğu sonuçlarla değerlendirilir. Ermeni soykırımı, monolitik ve despotik bir partinin suç niyetinin açık bir ifadesidir. İttihad fırkasının Osmanlı devletinin organlarıyla örtük biçimde harmanlanmasının sonucu olarak bir ulus yok olmuştur.

⁽⁴⁵⁾ Dadrian, “*Complicity*,” s.64.

⁽⁴⁶⁾ Dadrian, “*Complicity*,” s.107, dipnot 58.

I. DÜNYA SAVAŞI ERMENİ SOYKIRIMINA ASKERİN KATILIMINDA BELİRLEYİCİ FAKTÖR OLARAK PARTİ SADAKATİ

GİRİŞ

Soykırım araştırmasının, merkezi problem-odakları olarak incelenmeyi hakeden pek çok yönü vardır. En başta gelenler: karar alma ve niyet; ölümcül şiddetin organizasyonu; gözetim ve denetim mekanizmaları; ve fiili imha makineleri gibi cinayet eylemlerini yerine getirme araçları.

Soykırım girişimlerinin istenen düzeyde başarılı olması için, bu planlama ve eylem safhalarının, üniter bir şemanın ögelerinin birbirleriyle uyumlu olmasına ve bu uyumu sürdürmesine imkan verecek şekilde, o şemayla bütünleşmesi gerekir. Bu bağlamda, soykırım uygulamaları, kural olarak, sadece kapsamlı değil, aynı zamanda bir bütündür de. B.M. Soykırım Sözleşmesinin temelini oluşturan mevcut soykırım literatürünün büyük bir bölümü, o Sözleşmenin 2. Maddesinde öngörülen problemin “niet” yönünü vurgulamaktadır. Anafikir, suçı belirlemek, cezai bir önlem almak ve böylece caydırmaktır. Bu olgu, “önleme” ve “cezalandırma”nın o Sözleşmenin temel unsurları olmasının nedenidir. Ancak, imha edilen kurbanların sayısına bakmaksızın imha niyetinin mevcudiyetini sorgulamak, 2. Maddede olduğu gibi, esas olarak kriminolojik bir fonksiyondur.

Diğer yandan sosyo-tarihsel araştırma, nicelik açısından, sonucu büyük önem taşıyan suçun şartlarını incelemeye çabalar. Bunun bir nedeni, böyle bir sonucun altta yatan niyetten çok soykırım eyleminin mekaniklerine bağlı olmasıdır. Dolayısıyla, fail grubunun kültürel, teknolojik ve idari kaynakları bir soykırım niyetinin sonucunun şekillenmesindeki canalcı faktörler olarak ortaya çıkar. Kısaca, bir soykırımın fiilen icraının randımanı, başarı açısından önşarttır.

Burada askerin bu inisiyatiflere katılımı değerlendirilmektedir. Cebren çözüm için içinde yer aldıkları gruplararası bir ihtilafın yapısına bakmaksızın, askeri kadroların yapısı gereği imha güçlerinin kullanımında uzman olduklarını söyleyebiliriz. Onlar, asgari maliyetle en iyi randımanı gerektiren savaş sanatının hassas noktaları üzerinde eğitilmişlerdir. Gerçekten de, bu aracılık türü, daha geniş bir devlet gücü kültürü içinde askeri bir altkültürün beslenmesi için gerekli profesyonelliğin özüdür. Böyle bakıldığında, herhangi bir siyasal sistemde asker, en azından potansiyel olarak, bir devlet otoritesinin tasarladığı soykırım şemasının başarılı bir şekilde uygulanması açısından en geçerli araçtır. Bu, askeri liderlerin genişletilmiş yetkilerle donanmış konumlara itelenmesini gerektiren savaşlar sırasında daha da geçerlidir. Bu savaş zamanı nüfuz tipi, askerin ölümcül potansiyelini daha da vurgulayan bir olgudur.

Burada sorun, imha için eğitilmiş bu yeteneğin hangi şartlar altında soykırıma yönlendirildiğidir. Açıkçası, gelişen savaştaki iyi veya kötü gidişatın yanı sıra, gelenekler, kültürel değerler, ihtilafın doğası ve tarihçesi ve çatışan taraflar arasındaki ilişki değerlendirilmesi gereken faktörlerdir. Bunun yanında, söz konusu dönüşümler hakkında, sanki bütün askerleri aynı şekilde etkiliyormuş gibi göreceli bir genelleme yapma da yanlış olacaktır. Örgütsel ve eylemsel gizlilik ihtiyacı ve şemaya veya bazı bölümlerine bazı subayların veya subay gruplarının yapısal, ahlaki veya başka gerekçelerle direnç gösterme ihtimali gibi, herkesin benzer biçimde etkilenmesi

yönünde önemli engeller mevcuttur. Buna uygun olarak, askerin katılımı toptan olmaktan çok kısmi olacaktır. Eğitilmiş personelin yalnızca seçilmiş grupları kendilerini bu gibi alışılmamış görevlere adayabilir. Soru kendiliğinden ortaya çıkar: bu insanlar ne tür askerler ve onları motive eden ne olabilir?

Bu kapsamlı soruya oldukça dar sınırlar içinde cevap vermeye çalışırken, aşağıda yazılanlar tek bir belirleyici faktörün, yani özel bir siyasal partiye ve onun bağlayıcı gündemine uzun vadeli adanmışlığın değerlendirilmesiyle sınırlanacaktır. Bu bağlamda, İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak adlandırılan İttihada yönelik birleştirici parti bağlarının, pek çok başarılı Türk subayını İttihadçı politikalarını kucaklamaya, açık ve gizli tasarımlarını benimsemeye ve nihayetinde soykırım girişiminin karar verme, planlama ve eylem safhalarına katılmaya yönelttiği ileri sürülebilir.

İTTİHAD FIRKASININ ASKERİ KÖKENLERİ

En başında, İttihada inkılâpçı ideallerini cisimleştirmeyi amaçlayan seçkin zabitler egemendi. Bu olgu, bu gibi devrimci eğilimlerin Osmanlı-Türk askerinin Osmanlı İmparatorluğunun gerek dışış-ları gerekse içişlerindeki geleneksel yönetiminin az ya da çok bir yan ürünü olması nedeniyle, kısa bir açıklamayı gerektirir. Gerçekten de, yüzyıllardır militarizm ve fetih eğilimi, halkı, “tüm Osmanlı ırkı fetihleri üzerine daimi ordugah kuran bir ordu”⁽¹⁾ olan Osmanlı devletinin arzularını canlı tutmuştur.

⁽¹⁾ Problemin özellikleri için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Behçet Cemal yay., İstanbul; Çağdaş, 1977, s.6. İttihadın doğuşuna yönelik ilk saik 1889'da geldi, ve kısa süre sonra tümü de Harbiye mezunları olan muvazzaf subaylar Mustafa Kemal (Atatürk), Fethi (Okyar), Enver ve Cemal harekete katıldılar. Süreç içerisinde, son ikisi, Harp Nazırı görevini yürüten ve Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin savaş zamanı *de facto* Başkumandanlığını yapan Enver ve IV. Ordu Kumandanı olarak görev yapan ve Suriye, Lübnan ve Filistin'in savaş zamanı Valisi Cemal, fırka

Oldukça yaygın savaşçı ruh mirası, evrimleşen Osmanlı devlet sistemini sarıp sarmalayan İslam öğretisiyle beslenmiştir. Fethedilen gayrimüslim tabiiyetlere yönelik muameleyle ilgili olarak İslamın tam bir Osmanlı yorumunu uygulayan teokratik yönetim biçimi, o çoklu etnik yapıya sahip imparatorluğun yüzyıllara uzanan yaşam tarzını şekillendiren mutlak bir güç olarak fonksiyon göstermiştir. Bir yanda, o devletin gayrimüslim tebaalarını daima aşağı statüye oturtan İslamın katı dogmaları ile, öte yanda, söz konusu tebaaların asimile edilemeyeşleri arasındaki güçlü ve giderek şiddetlenen gerilimler, Osmanlı devlet sisteminin evrimleşmesini olumsuz etkilemiş ve nihayetinde I. Dünya Savaşının sonunda ölümünü hızlandırmıştır.

Bu gerilimlerin patlamaya hazır bir Türk-Ermeni ihtilafına dönüşümü, Osmanlı devlet örgütünün neredeyse kesintisiz bir şekilde 1908-1918 arasında İttihadçı kontrolunda olmasıyla eşzamanlıdır. Tutumlarında agnostik ve hatta ateistik saiklerin hakim olmasına rağmen İttihadçı liderler, ortaya çıkan ve patlamaya hazır milliyetçi tavırları canlandıran dini tavırlar açısından Müslüman kitleleri imparatorluğun tebaa Hristiyan nüfuslarından ayıran derin çatlakları zaman içerisinde gördüler. Bu gerçek, Dahiliye Nazırı Talat'ın Ağustos 1910'da Selanik'teki kongre öncesi çok gizli bir ittihadçı toplantıda yaptığı önemli bir konuşmada açığa çıkmıştır. O konuşmasında gayrimüslim tabiiyetlerden bahsederken alçaltıcı "gavur"

troykasının iki en güçlü adı olacaktır. Atatürk, İttihadçılar 1908 Temmuzunda Abdülhamit rejimini devirdikten sonra bir yıldan kısa süre içinde fırkayla ilişkisine son verirken, Fethi, İttihadçılığını marjinal tarzda sürdürecektir ve Kemal Atatürk ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularından biri olacaktır. İttihadın askeri kökenlerine ilişkin detaylı bir inceleme için, bkz. Ernest E. Ramsaur, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Beyrut: Khayats, 1965, s.17-20, 114-115. "Daimi ordugah kuran bir ordu"ya atıf, s.115'dedir; Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford: Clarendon Press, 1969, s.10, 18-19, 48, 55.

sözcüğünü kullanması tavırlardaki bu çatlağın mukim yapısının altını çiziyordu⁽²⁾. Türk tarihçilerinin duayeni Yusuf Hikmet Bayur'un da Türk Devrimine ilişkin incelemesinde kabul ettiği gibi, İttihad Türk-Ermeni meselesinin çözümünün "*işi ordu ile görmek*" te yat-tığını düşünüyordu⁽³⁾.

Bu arka plan üzerinde, Şubat 1917'de Sadrazamlığa getirilen ve ordunun fırkanın bir kolu ve aracı olarak kontrol edilmesinin gerektiğini vurgulayan Dahiliye Nazırı ve fırkanın patronu Talat'ın yukarıda bahsedilen konuşmasında İttihadın askeri kökenlerine ilişkin ayrıntıları iyi anlamak gerekir.

Gerçekten de, İttihadın ilk adımları imparatorluğun tek Tıbbiye Mektebinde izlenebilir. Bu okulun koridorlarında Sultan Abdülhamit'in despotizmine yükselen direnç, monarşiye karşı devrimci ideolojinin filizlendiği zemini döşedi. Bunu, rejimin 1908'de devrilmesi izledi. Bu hedefe, ileride fırkanın omurgasını oluşturan ve büyük çoğunluğu Harbiye mezunları olan bir grup subayın güçlü inisiyatifıyla ulaşıldı.

İktidar için verilen temel mücadelelerde fırkanın askeri kanadının oynadığı bu kesin roller, fırkanın iç ve dış politikalarının temeli olarak başlattığı ve geleceğini bağladığı yeni bir militan milliyetçiliğin doğuşunu ve gelişmesini bir şekilde önceden belirledi. İttihadın tabiiyetler politikası, I. Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda Ermeni kriziyle sarmal olan bu yeni oryantasyonun ayrılmaz bir parçasıydı. Sonuç olarak, İttihad en uygun anda, uzaayıp giden Türk-Ermeni ihtilafını kökten çözmek için toptan tehciire ve katliama başvurmayı seçti.

(2) Bkz. Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Genocide and its Contemporary Legal Ramifications", *Yale Journal of International Law*, c.XIV (1989), n.2, s.254

(3) Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.2, Kısım 4, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1952, s.13.

SOYKIRIMA ASKERİN KATILIMI

Olağan şartlar altında, herhangi bir askerin rolünün, soykırımın organizasyonun safhaları ve girişimin uygulanması ile sınırlı olması beklenir. Dolayısıyla, askerin yalnızca, karar alıcılar olarak tanımlanan üst düzey sivil otoritelerin emirlerine itaat eden amiller olması gerekir. Ancak mevcut olayda belgeler göstermektedirki, asker ve askeri arka planla bütünleşmiş diğer unsurlar bu karar alma eyleminde ciddi anlamda yer almıştır. 1915 Kışında Osmanlı Ermeni nüfuslarının imhasının kararlaştırıldığı çok gizli konferansın⁽⁴⁾ beş iştirakçisinden biri olan Miralay Seyfi, Osmanlı Erkanıharbiyesinin II. Daire başkanıydı. Bir diğeri İsmail Canbolat, seçkin bir subaydı ve konferans sırasında imparatorluğun milli güvenliğinden sorumluydu. Diğer ikisi, Doktor olan Nazım ve Şakir, yukarıda belirtildiği gibi Türkiye'nin modern tarihinde inkılâpçı milliyetçiliği besleyen kurum olan Askeri Tıbbiyyenin ürünleriydi. İttihad partisinin en yüksek kademelerini temsil eden bu askeri doktorlar tüm soykırım girişiminin yapılmasında danışman olarak işlev gösterdiler. Fırka patronu Talat'la beraber, İttihadın Merkezi Umumiyesinde neredeyse daimi troyka oluşturdular.

Askerin dahli meselesinin özelliklerine dönecek olursak, yüksek rütbeli subaylardan oluşan üç grup, başarının ana eksenini olarak ele alınmalıdır.

1 - Anaplan ve ilgili lojistik, Osmanlı Erkanıharbiyesi II. Dairesi, yani Casusluk, Sabotaj ve Karşı İstihbarat Şubesi tarafından hazırlanıyordu. Bu şube, yukarıda adı geçen, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti ordusunda General rütbesine terfi ettirilen ve Düzgören soyadını alan Miralay Seyfi tarafından yönetiliyordu. Harbiye

⁽⁴⁾ *Britanya Hariciye Arşivi*, (Londra, Kew) FO 371/4172/31307, dosya 383-391, 10 Şubat 1919. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Londra ile Yazışmaları.

mezunu olan Seyfi, aynı görevde selefi Kazım Karabekir Paşa'nın yakın bir dostu ve sınıf arkadaşıydı. Ayrıca Harbiye Nazırı, Erkanıharp Reisi ve Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin *de facto* Başkumandanı Enver ile özel bir ilişkisi vardı ve keza Harbiye mezunuydu. Kitlel tutuklamaları, acil divanı harpleri ve büyük çaplı istimlakları yöneterek, aynı zamanda ateşli propagandalarla Ermenilere karşı Müslüman kitleleri tahrik ederek bir terör ve gözdağı havası yaratılmasına yardım eden de bu II. Daireydi.

Miralay Seyfi'nin ana rolü ve II. Daire ile ilişkisi bir dizi ifşaatla kanıtlanmıştır. Bunların ilki ve en önemlisi, onu soykırım şemasının uygulanmasına yönelik bir planın hazırlandığı yukarıda bahsedilen çok gizli konferansın beş iştirakçisinden biri olarak tanımlıyordu. Erkanıharp Siyasi Şubesinin Müdürü olarak, Seyfi, aynı zamanda, o konferansta Harbiye Nazırı Enver'i temsil ediyordu. A.B.D. Hariciye Nezareti vekili William Philips'in A.B.D. Britanya Sefiri John Davis'e savaş sonrasında verdiği bir raporda, "*Seyfi... büyük selahiyete sahipti*"⁽⁵⁾ diyordu. Seyfi'nin II. Dairesinin Teşkilatı Mahsusa'nın faaliyetlerinin denetiminde doğrudan rol oynadığına ilişkin en açık ifade o örgütün seçkin kumandanlardan biri tarafından verilmiştir⁽⁶⁾.

Buna ilişkin savaş sonrası ilk kanıt, bir avukat ve Ermeni soykırımının başlıca müsebbiplerinden biri olan Dr. B. Şakir'in kayınbiraderi Ahmet Remiz'in evine yapılan bir baskın sonrasında Türk adli polisi tarafından ele geçirildi. Orada, savaşın sonunda bir kargaşadan yararlanarak kaçan doktora ait bir çantada bulunan belgeler arasında, görevliler "Ermeni katliamı Erkanı Harbiyedeki II. Dairenin şubelerinden idare edildi" ğine ilişkin kanıt elde ettiler ⁽⁷⁾. Bu temel hakikat o zaman Türkiye'de askeri ateşe olarak görevli olan Miralay (sonra generalliğe terfi ettirilen Otto von Lossow tarafından

(5) FO 371/4173, dosya 345, 20 Mart 1919.

(6) Fuat Balkan, "Fuat Balkan'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c . 2, s. 297

(7) *Ariamard* , 13 Aralık 1918; bir önceki günün Türk gazetesi *Sabah* ' tan alıntı.

Alman Umumi Karargahına iletilen 16 Kasım 1916 tarihli resmi bir raporla şöyle ifade olunmuştur: “Miralay Seyfi ve onun idare ettiği Umumi Karargahın II. Şubesi Ermeni sevkıyatı eylemlerini tatbik eden makamdır. Bunları tek bilen ve işleten Seyfi’dir”.⁽⁸⁾ Divanı Harp kendisini savaş sonunda Ermeni karşıtı katliam suçundan ana sanık olarak tutuklamıştır.⁽⁹⁾

2 - Çeşitli ordu grupları, ordular ve müfrezelerin yanı sıra çetelerden de sorumlu saha kumandanları ikinci grubu oluşturunuyordu. Bu grubu, Osmanlı Ermeni nüfusunun büyük bölümünü kapsayan altı eyaleti içine alan bölgeye kumanda eden III. Ordu kumandanı Mahmut Kamil Paşa yönetiyordu. Amansız bir İttihadçı olan Kamil, askeri gereklilik bahanesiyle (Ermeniler’in “tarihi Ermenistan” olarak adlandırdığı) bu eyaletlerin yerli nüfusunun toptan yok edilmesini, tehcirini ve imhasını organize etti. Kendisi, Harbiye Nazırı Enver’in Harbiyeden sınıf arkadaşıydı.

1919’da İstanbul’daki Britanya Yüksek Komiserliği tarafından düzenlenen Sanıklar Listesinde, Mahmut Kamil’in “Ermeniler’in imhası için eyaletlerarası tedbirleri planlamak gayesiyle” Erzurum’da üç üst düzey gizli meclisi yönettiği belirtilmiştir. Aynı belgede kendisinden şöyle söz edilmektedir: “Ermeni neferlerin katlini emretmekten mesul... Merhametsiz, ahlaksız olup, Ermeniler’i zapdetme işi için İttihad ve Terakki Partisinin emin bir temsilcisiydi”⁽¹⁰⁾. Bu düzenleme hakkında yorumda bulunan Erzurum’un Alman Konsolos Muavini Scheubner-Richter’in işaret ettiği gibi “Kamil Paşa’nın [tatbik ettiği sistemin] insaniyetsizliği vilayetin idaresine müdahale ediyor”du⁽¹¹⁾. Bir başka raporda, III. Ordunun bölgesinde faaliyet gösteren bir alayın kumandanı olarak, Kamil Paşa’yı

(8) AA Botschaft Konstantinopel 174, kayıt no 51 3351.

(9) FO 371/4173, dosya 301.

(10) FO 371/6500, dosya 22-23.

(11) AA Botschaft Konstantinopel 170, no.4674, dosya 63, 28 Temmuz 1915 raporu.

imha girişiminin organizasyonundaki asıl otorite olarak nitelendirilen Alman Miralay Stange, onun “Harpten sonra Ermeni Meselesi diye birşey kalmayacak” diye övündüğünü nakletmektedir⁽¹²⁾. Daha da önemlisi, Kamil Paşa’nın karargahının bulunduğu Erzurum vilayetinin valisi Hasan Tahsin savaştan sonra, Kamil’in kıyımların gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynadığını beyan etmişti⁽¹³⁾.

Buna ek olarak, Harput Kumandanı ve 1915 Yaz ve Sonbaharında o eyaletin Vali Muavini Süleyman Faik Paşa’nın tanıklığı mevcuttur. Bursa’nın savaş sonrası Divanı Harbi Örfi reisi olarak görev yaparken, İstanbul Divanı Harbi Örfi reisi Hayret Paşa’ya, “*Mahmut Kamil Paşa’nın Ermeniler’i imha ediniz diye vermiş olduğu emrî telgraflar bende mevcut*” demiştir⁽¹⁴⁾.

Türk Divanı Harbi Örfisi ana iddianamesinde Mahmut Kamil Paşanın ve komuta ettiği III. Ordunun rolüne iki atıfta bulunulmuştur. Bu kadar çok Müslümanın, imhası planlanan Ermeniler’e neden yardım edemediğini açıklamaya çalışırken, Divanı Harp 10 Temmuz 1915 tarihli gizli bir şifreli yazı ele geçirdi. Bu yazıda, M. Kamil’in ilan yoluyla kumanda bölgesindeki Müslüman nüfusunu, “*Bir Ermeniye tesahüp edecek bir Müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak ve memuriyeden ise tard ve Divanı Harbe sevk ve himayeyi reva görenler ciheti askeriyeden iseler nisbeti askeriyelerinin kati ile berai muhakeme mezkur divanı harblere tevdi olunmasına müteadirdir Üçüncü Ordu kumandanı Mahmut Kamil imzalı telgraf*”⁽¹⁵⁾ ile uyardığı açıklanıyordu. III. Ordu Kumandanlığına tayini, Talat, Ziya Gökalp ve diğer Merkezi Umumiye üyeleri gibi yüksek rütbeli İttihadçıların özel müdahalesiyle yapılan Mahmut Kamil Paşa’nın geniş komuta bölgesinde özel bir siyasi göreve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kafkasya faaliyetlerinden

(12) A.g.e., no. 3841, 23 Ağustos 1915 tarihli raporun son cümlesi (s. 7).

(13) *Tasviri Efkar*, 11 Şubat 1919.

(14) *Renaissance*, 20 Mayıs 1919.

(15) *Takvimi Vekâyi*, no. 3540, s. 7.

sorumlu Alman irtibat zabiti Yüzbaşı Friedrich Schulenburg ve Erzurum Konsolos Muavini Scheubner-Richter tarafından onaylandığı üzere, bu eyaletlerdeki katliamları koordine ederken ve denetlerken, Trabzon valisi Cemal Azmi ve Erzurum valisi Hasan Tahsin⁽¹⁶⁾ gibi valiler üzerinde kontrolü sağlıyordu⁽¹⁷⁾. Dahası, III. Ordu zabitanının savaş sonrası tanıklığı, Kamil Paşa'nın bir plan dahilinde Ermeniler aleyhine kasıtlı tahriklerle olay çıkartmaya yardımcı olduğunu ve ardından bu olayların önemini Enver'in Erkanıharbiyesine gönderdiği raporlarda süslediğini vurgulamıştır. Fikir, Ermeniler'i hainler, asiler ve sabotajcılar olarak tasvir etmek ve dolayısıyla Türk savaş çabasına yönelik bir tehlike olarak göstermektir. Belki de Kamil Paşa'nın bu bağlamdaki rolü hakkında en çarpıcı ifşaat, Sivas'da konuşlanmış III. Ordu 10. Müfrezesinin Muvakkat Kumandanı Pertev tarafından yapıldı. *"Kamil, Ermeni mezalimlerinin en büyük mesulüdür. Rapor verirken küçük vakaları izam ediyordu ve mağlubiyetler için Ermenileri suçluyordu. Ben bütün bu mesuliyetlerden azadeyim zira katliamı emreden telgraflar elimde; o benden Sivas mutasarrıfı Muammer Beyin her talimatına riayet etmemi de emretti"*; Sivas, III. Ordu 10. Kolordunun bulunduğu yerdi⁽¹⁸⁾.

Aynı askeri eğitim kurumunun iki mezunu daha Kamil Paşa'nın ölümcül girişimine katılmıştı. Onlardan Halil Kut, VI. Ordu ve ardından Şark Orduları Grup Kumandanıydı. Diğer suç ortağı Ali İhsan Sabis Paşa, 4. ve 13. Müfrez ve ardından VI. Ordu kumandanıydı.

⁽¹⁶⁾ AA Weltkrieg 11d/6 gizl. rapor no.432'ye ek no.5, A21256, dosya 192.

⁽¹⁷⁾ AA Türkiye 183/39, A28584, Gizli Rapor no.23'e ek no.II, 5 Ağustos 1915. Scheubner-Richter'in ifadesi için bkz. Paul Leverkühn, *Posten auf Ewiger Wache [Sentries in Eternal Vigilance]*, Essen: Verlagsanstalt, 1938, s.37-41-44.

⁽¹⁸⁾ *Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi*, Seri 22, dosya Hi, no.419. Britanya arşivindeki listede, "Mahmud Kamil Paşa'nın tebliğ ettiği resmi emri gören ve bu emrin Erzurum vilayetinde tam olarak infaz edildiğini 3. Ordunun Sivas Fırkası Kumandanı Muavini Pertev'in ağzından bizzat işiten" Ermeni vatandaşı Eghia Balakian'ın adı yer almaktadır. FO 371/6500/A/12, dosya 221.

Halil, Harbiye Nazırı Enver'in yalnızca akrabası değil, aynı zamanda devrimin çok erken aşamalarında katıldığı İttihadın sadık bir taraftarıydı. Her iki paşa da, ilkin komutaları altında hizmet veren tüm Ermeni erat ve zabitanını tasfiye ederek, kendilerini toptan katliam faaliyetlerinin ortasına atıyor ve ardından bu kötülükleriyle utanmadan övünüyordu⁽¹⁹⁾.

3 - Üçüncü grup, fiili cinayet faaliyetlerinden sorumlu yarı-askeri birliğe katıldı. Muvazzaf subaylarca⁽²⁰⁾ yönetilen bu kadrolar hemen tümüyle sabıkalı suçlulardan, çoğunlukla katil çeteleri olarak çarpışma amacıyla imparatorluğun pek çok cezaevinden bırakılmış "kanlı katiller"den oluşuyordu⁽²¹⁾. Harbiye Nezaretinin kamplarındaki bir haftalık eğitimden sonra, özel üniformalar giyiyor, silahlanıyor ve Ermeni soykırımının ölüm tarlaları olacak ülke içlerinde stratejik noktalara gönderiliyorlardı⁽²²⁾. Teşkilatı Mahsusa etiketi altında faaliyet gösteren birlikler, Osmanlı Erkanıharbiyesinin, II. Dairesinin ve İttihadın müşterek ve koordineli çabalarıyla yaratıldı; bunlar Harbiye Nezaretinin ve eyalet inzibat ve jandarmasının

(19) Halil tarafından organize edilen kıyımlar için bkz. Halil Paşa, Bitmeyen Savaş, M.T. Sorgun yay., İstanbul: Yaylacık Yayını, 1972, s.240, 274; Sabis Paşa tarafından organize edilenler için bkz. AA Türkiye 183/54, A44055. 1918 yazında Lüttichau tarafından hazırlanan bu raporda, Sabis'in Alman subaylara "Ermenileri kendi elleriyle katlettiği"ni "övnerek" anlattığı ifade edilir.

(20) Ziya Şakir, 1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?, İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1944, s.50; Falif Rıfıkı Atay, Zeytindağı, İstanbul: Bateş, 1980, s.35-36; Aziz Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları, Ankara: Büyük Erkânıharbiye Yayını, 1934, s.68.

(21) Ahmad Refik (Altınay), İki Komite, İki Kital, İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1919, s.23; 32, 35; Samih [no.20], s.68; Atay [no.20], s.36.

(22) Refik [no.21], s.23; Stange [no.12], s.2, raporunda "çeteler"den "pislikler" olarak bahseder; Alman Elçisi Wangenheim 9 Temmuz 1915 günü Berlin'e gönderdiği raporunda, "hapisanelerden azad edilmiş sabıkalıları"dan bahseder. AA Türkiye 183/37, A21483; a.g.e.'deki Halep Konsolosu Dr. Walter Rössler'in 27 Temmuz 1915 günlü raporu, 183/41, A23991; Takvimi Vekâyi, no.3540, s.6-7; Eski Adalet Nazırı İbrahim, Harb Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul: Vakıf, 1933, s.522-23, 537.

denetimini üstlenmiş Dahiliye Nezaretinin yardımcı organlarından yardım görüyordu. Teşkilatı Mahsusa bizzat askeri komuta ve kontrol yapısına sahipti ve hemen tümüyle Enver'in ve Harp Dairesinin otoritesine tabi olmak üzere titizlikle seçilmiş subaylar, İttihadçı partizanlar tarafından yönetiliyordu⁽²³⁾.

Soykırım gibi bir girişim, -gözetim, disiplin ve olumlu tedbirlerin yanı sıra olumsuz tedbirlerin de idaresi gibi- sıkı kontrol uygulanmaksızın başarıya ulaşamaz. Bu görev, kendilerini tamamen ve fedakar bir biçimde partinin hizmetine sunmak üzere ordudan istifa etmiş eski İttihadçı zabitanadan oluşan müstakil bir gruba verilmişti. Ancak, onların işlevi esasen partinin Merkezi Umumiyesi tarafından tasarlanan gizli ve tehlikeli görevleri yerine getirmektir⁽²⁴⁾. Katibi Mesul, Delege veya Müfettiş gibi aldatıcı basit ünvanlar taşıyan bu İttihadçı eyalet komiserleri, bölgelerinin valilerini veto etme yetkisi de dahil olmak üzere, büyük yetkilerle donanmışlardı.⁽²⁵⁾ Çoğu, Hilmi (Erzurum), Necati (Ankara), Dr. Mithat (Bolu), Nail (Trabzon) Beyler gibi, Teşkilatı Mahsusa'nın gizli üyesiydi. Türkiye'deki benzer mezalimlerin önceki örneklerinde pek de gözlenmemiş bir vahşetle Ermeni karşıtı eylemlerde yer aldılar. Kesinlikle işlevsel olmak üzere, elde etmeye çalıştıkları sonuçlar hemen tümüyle optimaldi.

MUHALİFLERİN DİRENCİ

Kural olarak, askeri profesyonellik kriterleri ile siyasal partilere sadakat arasında, ilki, herhangi birinin yapabileceği kadar 'gayri

⁽²³⁾ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1975, s.258.

⁽²⁴⁾ A.g.e., s.460, no.1; *Takvimi Vekâyi*, no.3553. Cevat sorgusu, s.68.

⁽²⁵⁾ Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal", *International Journal of Middle East Studies*, c.23, no.4 (Kasım 1991), s.559, no.51, s.572-573.

şahsi' davranış standartlarına uyulmasını şart koşarken, diğeri bu standartların uzlaşmasını gerektirdiğinden dolayı, çelişki mevcuttur. Aksi, *ideal bir kurgulama* denklemdir.

Konunun bürokrasi ve bürokratik *gayrişahsilik* ile karışmaması için, kitlesel şiddetin organizasyonunda bürokratların rolünün, bir kural olarak, o işte görevlendirilen partizan profesyoneller arasında mümkün olduğunca yer almayıp uzak durmak olduğu belirlenmelidir. Tipik bürokratların kuralların kutsallığına inanışları, partizan profesyonellerin partilerinin açık ve gizli tasarımlarına sadık kalma konusundaki bağlayıcı yükümlülüklerine ters düşüyordu.

Türk askerinin Ermeni soykırımının uygulanmasında oynadığı itaatkar rolün işlevini daha doğru biçimde anlamak, bundan dolayıdırki, askerin siyasal ideolojiye ve hareketlere münferit sadakatinin derinliğini anlama meselesidir. Aynı nedenle, sadece *yakın* bir ilişkinin, hatta bu bağlamda bağlılığın ölümcül bir parti aracına dönüşüm için yeter bir garanti olduğu ileri sürülebilir. İttihadın vefalı üyeleri de dahil olmak üzere, çeşitli nedenlerle, kendilerini İttihadın Ermeni karşıtı şemasının cinaî yönlerinden uzak tutmuş birkaç Türk subayı mevcuttur. Örneğin, bu şemayı protesto eden bir Türk kurmay binbaşısının intiharı bu davranış biçimini dramatik bir şekilde vurgulamaktadır. Kurmay binbaşı Muştak, Diyarbakır'daki 23. Alayda görev yaparken, Erzincan'daki 9. Kolordu kumandanlığından Ermeniler'i bastırma ve imha etme emrini taşıyan şifreli bir yazı alması üzerine 1914 sonbaharında kendisini vurmuştur. İntihar notunda şöyle diyordu "*bir Türk olarak yaşamaya utanıyorum*"⁽²⁶⁾.

Ermeni karşıtı İttihadçı soykırım şemasına olumsuz yaklaşan ve bazen karşı koyanlar arasında, iki çok yüksek rütbeli Türk Ordu Grup Kumandanı, Cemal Paşa (Sina Cephesi Gruplar ve IV. Ordu Kumandanı) ve Vehip Paşa (Şark Grubu ve III. Ordu Kumandanı) vardı. Her ikisi de savunmasız Ermeni nüfuslarına yönelik katliama

(26) Tovmas Meguerditchian, *The Massacres of Diyarbekir Province and the Fero-city of the Kurds*, (Ermenice) Kahire: Jihanian Yayınevi, 1919, s.28.

karşı durmuş ve sonunda bu katliamlara karışan sınırlı sayıda askeri divana harbe sevketmiştir; ardından bu askerler suçlu bulunmuş ve darağacında asılmışlardır. Bu iki kumandan da Harbiye mezunuydu ve Vehip Paşa bir süre Maarif Nazırlığı yapmıştı. Burada önemli olan her ikisinin de uzun süreden beri ileri gelen İttihadçılar olması ve Cemal Paşa'nın 1908-1918 yılları arasında imparatorlukta iktidarı elinde tutan İttihadçı troykanın bir üyesi olması idi⁽²⁷⁾.

Mustafa Kemal Atatürk de, bilindiği kadarıyla katliamlara karşıydı. O da Harbiye mezunuydu ve hatta İttihadın ilk üyelerindendi. Fakat 1909 Sonbaharındaki birinci fırka kongresinde Atatürk subayların herhangi bir siyasal fırkaya üyeliğini engelleyen bir kanunu

⁽²⁷⁾ Cemal, *Hâtıralar*'ında, dağıtılmış ve tekrar iskan ettirilmiş olmasını tercih ettiğini söylediği Ermeni nüfusunu katline karşı "nefret"ini ifade etmiştir. (Cemal Paşa, *Hâtıralar* , [no.1] , s. 413, 440-442, 443). Avusturya Askeri Protokol Müşür Muavini Pomiankowski, anılarında bu yaklaşımını teyid etmektedir (Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Viyana: Amalteha Press, 1928, s. 199). Cemal'ın Suriye cephesindeki Amiri Alman General Kress von Kressenstein de anılarında Cemal'in katliam karşısında feryadını aşağıdaki gibi aktarır: "milliyetimden utanıyorum" (Freiherr Kress Von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin: Vorhut Press, 1938, s. 140). Biraz tereddüt ve kararsızlık geçirdikten sonra Cemal, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Ermeni ahalileri kitle halinde öldürmüş olduklarıyla övünen iki İttihadçı çete liderini azarladı. Sıkıyönetim mahkemesinin ardından, heriki eski subay da suçları sabit görülerek asıldı (Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul: Halk, 1954, s. 216; Atay, *Zeytinadağı* [no. 20], s. 67; Refik, *İki Komite...* [no. 21], s.40; Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*, İstanbul: Ahmet Sait Yayınevi, 1946, s. 59). Vehip Paşanın katliamı kınaması, 1918 Aralıkta Türk Askeri Mahkemesi için hazırlanan ifadenin ana konusudur. O ifadede, "Katliamlar yoluyla Ermenilerin imhası"na karışan "İttihadın Merkez Heyetinin kasıtlı programı"nın yürüten "kana susamış jandarmalar, darağacı kaçkınları ve insan kasapları"ndan bahsetmiştir (*Takvimi Vekâyi*, no. 3540, s. 7). Vehip inşaat işleri için gönderilen 2.000 Ermeni askerini sebepsiz yere katlettikleri için Teşkilatı Mahsusanın iki mensubunu bizzat divanı harbe gönderdi ve astı (*Ariamard* , 10 Aralık 1918). Bu ifadenin orijinal Osmanlı Türkçesinin tam metni, Kudüs Ermeni Partikliği Arşivi, seri 17, dosya Ho (ho diye sesletilir), Bel. no. 171-182'dedir.

geçirmekte başarısız olmuştu⁽²⁸⁾. Geride gururu kırılmış egolar bırakan bu veya başka türde kişisel olumsuz tecrübeler ile, sevgisi azalmış, soğumuş üyelerince o fırkanın gizliden gizliye kötülenmesi arasında doğrudan bir ilişki olabilir de olmayabilir de. Bu ihtimal gözardı edilmemelidir.

Bu makalenin ana konusu hala, iki faktör arasındaki, yani bir yanda kendini adamışlık ile öte yanda siyasal bir fırka olarak İttihada kulluk arasındaki bir başka ilişki türünü incelemektir. İlkinin, ikincisinin derecesini belirlediği ölçüde bu, subaylar açısından soykırımda suç ortaklığı doğurabilecek çok sayıda değişkenle ilintili bağımsız bir değişken olarak ele alınabilir. Bir adanmışlığın anlamının o adanmışlığın kökenine, doğasına ve derinliğine bağlı olduğu herkesce bilinen bir gerçektir. Monolitik bir siyasal partiye karşı bir subayın beslediği sadakatin spesifik yönü ve boyutları, bundan dolayıdır ki, yeniden ele alınması gereken temel bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

BALKANLAR'DAKİ TABİİYETLERE KARŞI PARTİZAN SAVAŞIYLA RADİKALİZASYON MİRASI

Genel bir perspektiften bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuş ve yükselişinde askerin egemen rolünün Türkiye'deki askerlik kurumuna aşırı önem ve etki vakfedilmesine hizmet ettiği söylenebilir. Bu kurum, hanedanla birlikte, yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı devletinin gelişimindeki en güçlü hakim kurum olmuştur. *Dolayısıyla, Osmanlı siyaseti büyük oranda militarize olmuş ve Osmanlı askeri de sonuç olarak politize olmuştur.* Bu tarihsel

⁽²⁸⁾ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. 2, 1908-1914, İstanbul: Yükselen Yayınları, 1971, s.118; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya. Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul: Bateş, 1980, s. 57. Mustafa Kemal Atatürk'ün Ermeni katliamını onaylamamasıyla ilgili olarak bkz. Dadrian, '...The Documentation...' [no. 25], s. 551-552.

formasyonların mirası çalkantılı İttihadçı yönetiminin 1908-1918 döneminde çarpıcı biçimde açığa çıkmıştır. Ayrıca, daha önce ifade edildiği gibi, doğası itibariyle Osmanlı sosyal sisteminin çoklu-etnik dokusu, her daim mevcut tabiiyet gerilimlerinin ürettiği karışıklıkla 'zorlanmış'tır'. Otoritenin bu durumlarda şiddete başvurmaması, ihtilaf çözümünün tercih edilen ve standart bir yöntemi haline gelmiştir. Böylece Osmanlı-Türk egemenliğinden kurtulmaya çalışan gayri memnun tabiiyetleri kanla baskı altında tutma şeklinde cisimlenen bir Osmanlı-Türk temayülü ortaya çıkmış ve kristalize olmuştur.

Ayrıca, daha dar bir perspektiften bakıldığında, bu makalenin spesifik çatısıyla ilgili olarak, imparatorluk toprak kayıpları, irat kayıpları ve büyük çaplı ekonomik zararlarla sürekli biçimde gerilediğinden, bu temayülün o rejimin sonunu hazırlayan bazı uzun vadeli sonuçları içselleştirmiş olduğu ileri sürülebilir. Burada önemli olan, I. Dünya Savaşı süresince Ermeni karşıtı kampanyaya katılan subayların çoğunun özellikle Balkanlar'daki muhalif *tabiiyetlere* karşı yürütülen bu baskı girişimlerinde ilk tecrübelerini yaşadıkları gerçektir ⁽²⁹⁾. Rum, Makedon ve Bulgar "istiklal savaşçıları" ile tanınan köylere karşı yürütülen acımasız tasfiye çapullarına kalkışılması rutin hale gelmişti. Sonunda, sürecin tamamı hem tepki veren kurbanların hem de faillerin acı çektiği karşılıklı barbarlığa dönüştü. Harbiyeden, önceki yıllarda fakat özellikle 1908 İttihadçı inkılâbından sonra mezun olmuş öğrencilerin çoğunun Harbiyede almış olduğu harbi, yani harbe yönelik (martial) derslerinin pratiğini yapmak üzere Balkan yarımadasına gönderildiği de gerçektir.

Bu tecrübeler, bu subayların çoğunun muzaffer Yunan ve Bulgar ordularına karşı gerilla mücadelesi yürütmeye çalıştığı 1912

⁽²⁹⁾ Rum ve Bulgarlar'la karşılaşmaların açık bir tanımı, Harbiyenin özel mezunlarından ve sıkı bir İttihadçı olan Halil Paşa'dan gelmiştir (Halil Paşa, *Bitmeyen...* [no. 19], 1908 öncesi bölümler için s. 37-50; Balkan Savaşlarıyla ilgili olanlar için bkz. s. 122-130; Şakir, *Cihan Harbi...* [no. 20], s. 50.

Sonbaharındaki birinci Balkan Savaşı sırasında daha da pekişti. Bu bağlamda dikkate değer bir şey de, aralarında çok sayıda “*cani ve katil*” bulunan 4.000 suçlunun kullanılmasıdır⁽³⁰⁾. Canilerden oluşan yardımcı bir orduya yönelik bu güven, I. Dünya Savaşı soykırımının katil çetelerini oluşturan, ancak muvazzaf subaylarca organize ve idare edilen Teşkilatı Mahsusa’nın ilk adımlarının müjdecisiydi. Bu subayların arasında en göze çarpanlar, tam da Balkan Savaşı boyunca gerilla eylemlerinde yer alanlardı, ki onlar Halil Kut, Yakub Cemil, Filibeli Hilmi, Nail’di⁽³¹⁾. Belli özel, gizli görevlerde sabikalılara güvenmek hemen hemen standart bir usul olmuştu⁽³²⁾. Ermeni soykırımının müsebbipleri aleyhine ana iddianame hazırlanırken, Türk Askeri Mahkemesi, Nisan 1919’da, tasarrufunda bulunan bir belgenin çeşitli yerlerinde “insan kasapları, asılacak herifler, darağacı kaçkınları...” olarak tanımlanan, bu “mücrimler, firariler”in rolüne beş kez atıfta bulunmuştur⁽³³⁾. Bu adamlar “hapishaneler boşaltılarak” kullanılmıştır⁽³⁴⁾.

Bazı Türk yazarlar, İttihadın ve partizan subaylarının Balkanlar’daki tecrübelerinden ciddi olarak etkilendiklerini ifade etmektedirler. Tunaya bu noktanın altını tekrar tekrar çizer⁽³⁵⁾. Daha önemlisi,

(30) Halil, *Bitmeyen...* [no. 19], s. 124.

(31) A.g.e., s.125; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. 3, İttihad ve Terakki, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 275, 294, no. 82.

(32) A.g.e., s. 278. Eski subay ve başta gelen Teşkilatı Mahsusa kumandanı Yakup Cemil’in biyografi yazarı, Harbiye Nazırı Enver’in kendisine I. Dünya Savaşında İran karşıtı bir görev için 2.000 sabikalıdan oluşan bir müfreze toplamasını emrettiğini belirtir. Bu suçlular arasında “en müthiş cinayetleri işleyenler ve en ufak bir işaretle en büyük serüvenlere atılmaya hazır caniler...” vardı. (Esatlı, *İttihad...* [no. 23], s. 503-504, 532).

(33) Vahakn N. Dadrian, “Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investing the Armenian Genocide”, *Armenian Review*, c. 44, no. 1/173 (İlkbahar 1991, s. 25. Sözü edilen belge, 27. dipnotta belirtilen Vehip Paşa ifadesine atıfta bulunur.

(34) Dadrian, *The Documentation...* [no. 25], s.560.

(35) Tunaya, *Türkiye’de...* [no. 31], s. 209, 294, 327.

Harbiyenin genç mezunları açısından yaşanan bu tecrübelerin sonucunun yeni bir tür milliyetçilik olduğunu belirten Sina Akşin'in görüşüdür. Akşin, "İttihatçıların Mekadonya'da görüp öğrendikleri Balkan komitacılığı onların Hürriyetin ilanından sonraki zorba davranışlarını kolaylaştırmıştır. Ama İttihatçılar Rumeli'de yalnız komitacılığı öğrenmediler. En kirli, insanlığa en aykırı davranışlarda bulunduklarını yakından görerek, bu kavgaya katılarak pek yaman bir milliyetçilik eğitimi görmüş oldular. Bu yaşantıların sonradan Ermeni tehciri gibi olaylarda İttihatçıların karar ve davranışlarını etkilediği apaçık ortadadır" diye devam eder⁽³⁶⁾.

BAZI GÖZLEMLER

Burada amaç, profesyonel askerliğin siyasal bir fırka aracılığıyla kitlesel bir cinayet aracına dönüşme sürecini anlamaya ve kavramaya çalışmaktır. Böyle bir dönüşümün, askerin optimal anlamda fırkayla özdeşleşmesini getirecek kadar neredeyse tam sadakatini gerektiren, ölümcül olduğu kadar kendini üstün de gören, kavgacı bir milliyetçiliğe yol açtığı görülmektedir. Gelişmekte olan yurtseverliğe özel bir muhteva kazandıran fırka liderliği, fırkanın açık ve özellikle gizli kararlarının uygulanmasında askerin benzersiz değerinin altını çizmektedir. Halihazırda bu özel muhtevada, toplumun heterojen dokusunu az ya da çok homojen hale dönüştürmeyi amaçlayan radikal ve şiddetli bir yolla Osmanlı-Türk sosyo-siyasal sisteminin yeniden yapılanmasını kapsayan bir şemaya atıfta bulunmaktadır. Böyle bir şemayı temellendiren ideoloji önemlidir, çünkü askeriye'nin belirlenen kısmına o askeriye'nin yerleşik önceliklerini ve değerlerini aşan ve gölgede bırakan belli normlar sağlar. Bu normlar içselleştikçe, söz konusu askeriye, yeni rol anlayışları ve rol icraları gerektiren bir tür resosyalizasyondan yararlanır. Bu davranış

⁽³⁶⁾ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Gerçek, 1980, s. 46, 159.

değişiklikleri, örneğin “Türkiye Türkler’indir” gibi sloganların kabulüyle mazur görülmemekte hatta meşru kılınmaktadır. Bu kabullerle, yalnızca rol çekişmesi azalmakla kalmaz, aynı zamanda öncelikler ve sadakatler hiyerarşisinde vardiya değişimi de söz konusu olur. Fırkanın iştiyaki, öncelleri gölgeler ve hatta değerden düşürür, ki subaylar kendilerini askeri kariyerlerine ve ilgili askeri kuruma bu önceller temelinde, adanmışlardır. Vardiya değişikliği illa mevcut bağlılıkların yerine geçiş anlamına gelmez; daha çok fırka ağırlığının artması demektir. Dolayısıyla konu, sadakatin rekabetçi kaynakları arasında seçim yapmak değil, üstünlüğü sağlamaktır; fırkaya bağlılığın sürdürülmesi için yapılan baskılar, mesleğe, yani askeri disiplin ve profesyonelliğin kurallarına bağlılık gereklerini ciddi biçimde aşar.

Böyle bir döngü, iktidardaki monolitik siyasi bir fırkanın liderleri tarafından ustalıkla manipüle edilen bir ödül sisteminin getirdiği beklentiler ve terfi arzusu ile ciddi biçimde kolaylaştırılır. Arzularına gönülden uyum gösterilmesiyle paralel olarak fırkanın hedeflerine itaat, döngünün başarısı için bir zemin olabilir. Aynı nedenle, bu bağlamda varolan veya beklenen direnç, zorla emeklilik ve hatta doğrudan azillerle misillemeyi doğurabilir. Örneğin, paşalığa ve Harbiye Nazırlığına 33 yaşında büyük bir hızla ve az-çok kendi kurullarıyla terfi etmesinden kısa süre sonra Enver her rütbeden 1.100 subayı emekli etmiş veya azletmiştir⁽³⁷⁾.

Cömert ödüller de dahil olmak üzere, bu ikili tedbir biçimlerinin uygulanmasının pragmatik etkisi, iktidardaki monolitik bir fırkayı içtenlikle bağrına basan subay gruplarının dramasını incelerken abartılmamalıdır. Böylesi değişimler bir savaşın getirdiği zaruretler

(37) Liman Von Sanders (Süvari Generali), *Five Years in Turkey*, Annapolis: The United States Naval Institute, 1927. I. Dünya Savaşında Türkiye’deki Alman Askeri Misyonunu yöneten bu Alman generalinin kelimeleriyle “...Cemiyete [İttihad] mensup bir zabite dava açmak beyhudeydi” (s. 8). Enver “kudretli Cemiyet”in (s. 27) gayretleriyle Harbiye Nazırı olur olmaz, “ilk işi, siyasi muhalif gördüğü Türk zabitleri aleyhine merhametsizce takibata başlamak oldu. 1,100 kadar zabıt 1914 Ocağında aniden azledildi” (s. 8).

sırasında daha da önemlidir. Burada sonuç, askerlik mesleğine olağan bağlılığın fırkaya olağandışı bir bağlılık doğurmasıdır. Sosyolojik açıdan formüle edersek, söz konusu değişimin, genelde beşeri olayları kapsayan çekişmeler ve ikilemler karşısında eylem sürecine ilişkin tercihlerin mevcudiyetinde ciddi bir azalma gerektirdiği gözlenebilir. Gerçekten de, fırkaya adanmışlığın yoğunluğu oranında, ahlaki tereddütler, vicdan azabı veya pişmanlık dahil olmak üzere, bazı tercihler de söz konusu olabilir. Birey, o fırkanın emirlerine itaate şiddetle mecbur edilir. Bu, ortaya çıkan olağandışı köleliğin fonksiyonudur. Bu tür köleliği besleyen ve destekleyen belki de bir misyonerlik ⁽³⁸⁾ anlayışıdır.

Bu makaleyi yukarıda konu edilen tercihlere klasik bir örnek vererek bitirebiliriz. Fırkaya yurtseverlik hizmeti anlayışı içinde birinin ebeveynlerini öldürmesi de bir gönüllülük gerektirir. Türk ordusunda bir binbaşı olarak, Ermeni soykırımıyla görevlendirilen Teşkilatı Mahsusa'nın asıl lideri olan Yakup Cemil, en içten ve "kendini feda edecek denli" İttihadçıydı. Teşkilatı Mahsusa'nın bir başka subayı onun şöyle dediğini aktarır: "*Vatanın menfaatleri uğruna babamı da öldürmezsem , bana Yakup Cemil demesinler*"⁽³⁹⁾. Burada, alışlagelmiş ilişkilerin bir fırkanın işaret ettiği milli menfaatlere bağlılıkla yer değiştirmekte olduğu ve fırkanın anavatanın cisimleşmiş hali olarak görüldüğü bir uluslararasılaşma sürecinde, siyasal bir fırka imajı önem kazanıyor.

Fırkanın kayıtsız şartsız bir hizmetlisi olarak görev yapma gönüllülüğü, Ermeni soykırımındaki suçortaklıkları İttihadın savaş öncesi iktidar mücadelesi boyunca işledikleri çok sayıda cinayetle

⁽³⁸⁾ İttihadın ilginç yönlerini tanımlarken, ünlü bir Türk siyaset bilimcisi, fırkacıların "Allahın lutfu" olduğuna inandıkları misyonerlik şuuruna odaklanmıştır. Asıl "hüviyet"i, yalnızca İttihadın devlet işlerini üstlenerek devleti "kurtarabileceği"ne dair kökleşmiş inançtı (Tunaya, *Türkiye'de...* [no. 31], s. 326).

⁽³⁹⁾ Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, N. Tansu yay., İstanbul: İnkilap, 1960, s. 279-280.

başlayan pek çok seçkin subay açısından olağandışı değildi. Onlardan biri Enver'in amcası, Balkanlar'da eski bir eşkıya reisi, savaş zamanı kestirmeden rütbe atlayarak 1918'de Ordu Grup Kumandanı olan Halil'di. Muhafızları ezme ve susturma çabaları çerçevesinde İttihadçı liderler, Halil'e, Miralay Mustafa Kemal'e suikast yapmasını emretmişlerdi. Atatürk'ün askerden siyasete girme imkanını esirgeme fikri, askerler arasında ilgi görüyordu⁽⁴⁰⁾. İttihadın Atatürk'e suikaste yönelik gizli bir planında yer aldığı için yargılanan, suçlu bulunan ve 1926'da asılan ve keza Ermeni kıyımlarında yer alan bir başka İttihadçı daha da ileri gitmişti. Halis Turgut adlı bu İttihadçının şöyle dediği aktarılır: *"Ben önce bir İttihadçıyım sonra bir Türkçü"*⁽⁴¹⁾.

⁽⁴⁰⁾ Atay, *Çankaya...* [no. 28], s. 57.

⁽⁴¹⁾ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 3, İstanbul: İstanbul Yayınları, 1974, s.1181, dipnot.

OSMANLI ERMENİLERİ'NİN İMHASINDA ASKERİN ROLÜ: TARİHSEL SÜREKLİLİKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Bir devlet tarafından işlenen büyük çaplı imha katliamları yalnızca devlet makamının en üst düzeyinde karar alınmasını gerektirmez, aynı zamanda, büyük ölçüde, gerekli ölümcül şiddetin yönetiminde yüksek düzeyde yetkinliğe de bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusunun sürekli biçimde grup grup öldürüldüğü ve nihayetinde tümüyle imha edildiği süreçlerin incelenmesi bağlamında bu makale Türk askerinin bu hedefe ulaşmadaki etkin rolü üzerine odaklanmıştır. Bu rolün tarihsel bir süreklilik içindeki tezahürü bir yanda askeri kurum ile diğer yanda imparatorluğun siyasi yöneticilerinin birbiri ardına gelen jenerasyonları arasında bir ilişki kurma ve üzerinde ısrar etme işlevi olarak görünmektedir. Bu imha sürecinin I. Dünya Savaşında zirveye ulaşması, bu askeri-siyasi ilişkinin daha kapsamlı, askerin araç olarak görülmesi oranının daha yüksek ve imha sonuçlarının daha optimal olduğunu göstermektedir.

TARİHSEL PERSPEKTİF

Tanım gereği, soykırım daima, bir kural olarak, bir dinamizm yüklü onyıllara hatta yüzyıllara yayılmış gruplararası bir ihtilaf gerektirir, ve daima, bu konuyu diğerinin imhasını arzulayan bir grup

tarafından ölümcül şiddete müracaatla çözme girişimlerini öngörür. Bu tür ihtilaf çözümünü anlama konusundaki bilimsel çabalar çağdaş soykırım literatüründe iki düşünce okulunun doğmasına yol açmıştır. Ermeni ve Yahudi meselelerinin mukayesesi üzerinde gerçekleştirilen son çalışmada, Robert Melson bu düşünce okullarının temelini oluşturan, “kasıtlı” ve “işlevsel” olmak üzere iki ana kavramın yapısını gözdeh geçirmektedir (1992a: 83-85; 1999b: 241-242). Herhangi bir soykırımın anlamlı bir analizi, bundan dolayı, bizzat ihtilafın kökeni, doğası ve gelişim modellerinin kavranmasını gerektirir. Bu, uzun geçmişli olan bir Türk-Ermeni ihtilafına ilişkin şartların, Ermeniler’e I. Dünya Savaşında uygulanan soykırım vasıtasıyla nihai çözüm girişimine zemin oluşturmuş görüldüğü bir mesele için özellikle doğrudur. Bu ihtilaf çözüm modelinde çarpıcı olan şey, kendisine soğuk duran tebaa uluslarla sürekli biçimde uğraşmak zorunda olan bir imparatorluk devletinin ana baskı aracı olarak işlev gören Osmanlı-Türk askerinin rolünün muhkem karakteridir.

Bu rol özellikle, o çok etnikli imparatorluğun gayrimüslim tebaaları açısından islamik emredici sadakat ve yasaklayıcı eşitlik inanç ve hükümlerine hasreden teokratik bir rejimin muhariplik öğeleriyle takviye edilmişti. Gayrimüslimlere, imparatorluk karamamelerine ve meri mevzuata rağmen sürekli olarak “aşağılık” halk muamelesinin yapılması (Davidson, 1959:855), müslümanları gayrimüslimlere karşı kışkırtarak Osmanlı devletinin sosyal organizasyonunda imparatorluğun sosyal ve siyasal gruplarını daimi gerilimlere itmişti. Gayrimüslim grubun karşılaştığı eşitsizlikler reformlar yoluyla çareler aramayı engelleyecek kadar ciddiye. Sonuç olarak, Osmanlı’nın “Osmanlı İmparatorluğu’nun muhtelif efradının şikayetlerini cevaplama hususunda...asırlardır devam eden...kifayetsizliği”, tebaaların özgürlük araması bağlamında Osmanlı devletinin başına belaydı (Kortepeter, 1972:vii-ix).

Osmanlı askerinin bu gelişmelerdeki rolünün üstünde duran İzzet-Fuat (ünlü reformcu devletadamı Keçecizade Fuat Paşanın

torunu, açık sözlü Türk kumandanı ve yazarı, çalışmalarından birinin önsözünde, Osmanlının askerinin aklını çelme eğiliminden şikayet etmiş ve şöyle yazmıştı:

Lakin kendi tebaa veya vasallarımıza karşı bu harp niye? ... İmparatorluk Hükümeti şikayetlerini dile getiren mülayim ve zayıf insanlara karşı, mazlumların koruyucusu Allah'tan sefaletlerinden kurtuluş istemelerine mani olmak için bütün orduları harekete geçirerek zor kullandı. Ve Allah gayrimüslim nüfusları duydu. Bu kavgacı muvazzaf orduların gayretlerinin nihai neticesi ne oldu: İmparatorluğun en güzel vilayetlerinin yayii, Türklerin maddi ve manevi mahvı. Hayati hatalar, telafisi imkansız hatalar (İzzet-Fuat, 1908: XI, XII).

Bunun dışında bu askeri kampanyalar, rolleri görünüşte düzenli ordunun tamamlamak olan “başbozuklar”ın müdahalesiyle destekleniyordu. Ancak onlar esas olarak terör, cinayet ve talan araçları olarak faaliyet gösterdiler; sahneye çıkışları “umumi bir panik” yarattı (Layard, 1849:125). Konuyla ilgilenen bir uzmana göre, bu uygulama kurumsallaştırılmış ve zaman içinde Osmanlı-Türk askerinin “*toptan harb*” doktrini haline gelmişti.

İsyankâr tebaaları ıslah etmek üzere bir toptan-harp ordusu meydana getirildi. Bu gayretler 1830’ların sonlarında dahi Osmanlı ordusundaki katliam psikolojisini temsil ediyordu (Reid, 1992:30).

Bu doktrinler ne bir boşlukta doğar ne de devlet otoritesine tabi askeri bir kurum onlara otonomi kapsamında muamele edebilecek konumdadır. Bu doktrinler, kökleri bir bütün olarak toplumun bileşimine kadar uzanan ve o toplumun seçkinlerince onaylanan değerlerin az veya çok yansımasıdır. 19ncu yüzyıl Osmanlı tarihinin çalkantılı dönemlerinde o doktrinin altını dolduran vahşilik ruhu, en seçkin Türk devletadamlarından bazılarının düşüncelerinde belirdi. Onlardan biri de Koca Mustafa Reşit Paşa’ydı. 1837-1858 döneminde altı kez sadrazamlık ve üç kez de Dışişleri Nazırlığı görevini üstlenmişti. İmparatorluğun gayrimüslimlerine eşitlik tanımak

anlamına gelen reform tasarılarına muhalefet edildiğinde Reşit, 1856'da hüküm süren Sultana yönelik gizli bir muhtırada, ona göre "600 senelik bir imparatorluğun adetlerine tamamiyle muhalif ve zıt" olan eşitlik fikrinin meşruiyetine karşı çıkmıştı. Ardından bu reformların yürürlüğe sokulması durumunda gayrimüslim tebaalara karşı gaddarca bir "mukateleyi azime" tasarladı (Cevdet, 1953:75).

Ermeni reformları konusu kırk yıldan az bir süredir, hem reformlar için baskı yapan Ermeniler hem de onlara karşı inatla direnen Türkler arasında dile getiriliyordu. Büyük Güçlerin Ermeniler adına ve reformlar lehine müdahalesi problemi şiddetlendiriyordu. Sonuç olarak kızıştırılan Türk-Ermeni ihtilafı, Abdülhamit'e "Kızıl Sultan" lakabının takıldığı 1894-1896 döneminde "Ermeni katliamları"nın patlak vermesine neden oldu.

Güç ilişkilerinde bir eşitsizlik içeren herhangi bir ihtilafta, derinlerde yatan güç farklılığı, daha güçlü grubun ihtilafın yönünü kontrol altında tutabilmesini getirir. Bu, ihtilaf manipülasyonunun en az dikkat çeken yönüdür. Güçlü grup, muharipliği sayesinde, ihtilafı kasten kızıştırmaya ve onu tasarlanan sonuçların emniyet altına alınabileceği yollara kanalize etmeye eğilimlidir. Örneğin, uzlaşma ve anlaşma opsiyonlarını bir kenarda tutarak, görünüşte son çare olarak şiddete yönelme önceden kararlaştırılan bir alternatif haline gelir.

Bu bağlamda, Türk makamlarının gelişen Türk-Ermeni ihtilafını çözmekten çok şiddetlendirmek üzere herşeyi yaptıkları söylenebilir. Bu davranış modelinin ayrıntıları ve altında yatan provokasyon niyeti, 1891-1898 döneminde Türkiye'de Fransız Sefiri olarak görev yapan kıdemli Fransız diplomat Paul Cambon tarafından gözlenmiş ve uzun bir raporla Paris'e bildirilmiştir. 20 Şubat 1894'de 'Exposé historique de la question arménienne' adıyla yazılan rapor aşağıdaki pasajı içermektedir:

Yüksek rütbeli bir Türk zabıt bana şöyle dedi 'Ermeni meselesi diye bir şey yok lakin biz ihdas edeceğiz'... [Ermeni] Kütleler reform arzuluyorlar, Osmanlı hükümrânlığı altında sadece normal bir idare tasavvur ediyorlardı...

Babiali'nin ataleti Ermenilerin hüsnüniyetini ihlale hizmet etti. Memurların cebri ifaları rezilaneydi ve adalet tatbik edilemedi... Ermeni diasporası idari kötülükleri ve [yeni bir mesele doğuran] ırkçı zulmü ifşa etmeye başladı...Sanki Ermeni memnuniyetsizliğini tahrik etmek kâfi değilmiş gibi, Türkler bu meseleyi ele aldıkları tarzda büyütmekten memnundular. Fesada müracaat etikleri iddia edilirken, Ermeniler dolayısı ile fesada müracaat ettiler...Suikastçıların şiddetle cezalandırılması, Ermenistan'da açık bir terör, tevkif, cinayet, tecavüz rejimi idamesi, bütün bunlar göstermektedir ki, Türkiye zararsız bir nüfusa karşı hadiselerin hızlanmasından zevk duyuyor (Cambon, 1894:71-73).

Bu raporda yer alan teşhisin yerindeliği, Cambon'ın gelecek katliamların kaçınılmazlığına yönelik tahmininin önemiyle uyusmaktadır. 1895-96 katliamlar serisinin başlangıcında, 3 Ekim 1895'de annesine yazdığı bir mektupta üç yıldır bu katliamların "açıkça" patlak vermesini beklemekte olduğunu ve kehanetlerinin gerçekleştiğini görmekten üzüntü duyduğunu bildiriyordu (Cambon, 1940:393). Bir başka önemli nokta da Cambon'un yukarıda anılan 20 Şubat günkü raporunun sonunda, Ermenilerin kitlesel biçimde Mezopotamya'ya nakline (*transporter en masse les Arméniens*) ilişkin bir Türk planı hakkında kehanette bulunmasıydı (Documents Diplomatiques François 1871-1900 - Cambon, 1947:74). I.Dünya Savaşında, Osmanlı Ermeni nüfusu partiler halinde oraya göç ettirildiklerinde Mezopotamya çölleri Ermeni soykırımının vadesi haline geldi.

Çoğu şiddet patlamaları tipinde olduğu gibi, gerilimlerin birikimi sürecin yalnızca bir kısmını teşkil eder; gerilimlerin bir patlamaya dönüşümünü hızlandıracak ateşleyici bir mekanizmanın olması gerekir. Ele alınan bölümde anahtar niteliğindeki aşağıdaki ifade, arzulanan şiddet havasını hızlandırmaya yönelik bir tuzak kurma yöntemlerine eşsiz bir açılım getirmektedir. Yazar Britanya ile görüşmelerde Sultan Abdülhamit'in bir sırdaşı ve gizli görevli olarak, alevlerin bacayı sarmasını önlemeye ve aynı zamanda da

Britanya'nın çıkarlarını korumaya çalışıyordu. Hatıratında Türk makamlarının yalnızca imparatorluk çapında tasarlanan 1895-96 Ermeni katliamlarını başlatmakla kalmayıp gerekli önlemleri almaktan dikkatle kaçınarak krizin kontrol dışına çıkmasına bilerek nasıl izin verdiklerini de anlatır:

Küstürülmüş Konstantinopl Ermenileri, Saraya, Babıali'ye ve Sefaretlere, arzularını dile getirme gayesiyle Babıali ve Saray önünde (30 Eylül 1895'de) sulhçü bir nümayişte bulunma niyetlerini ilan eden bir tamim gönderdiler. Böyle bir nümayişin neticelerini derpiş eden ve bundan korkan Ermeni Patrikliği, mani olmak için herşeyi yaptı, lakin muvaffak olamadı. Niyetlerini istihbar ederek, Ermeni reislerini çağırma, onlardan arzularını bir başka şekilde duyurmalarını isteme ve nümayişi yasaklama hakkına ve hatta görevine haiz Babıali, bu hususta bir şey yapmamakla kalmadığı gibi, nümayişçilere karşı cebri tedbirler almak için, bundan kâr etme gayesiyle, nümayişi tahrik etti. Askerlere vaziyet aldırıldı ve onların arkasına sopalı adamlar gizlendi. [Bu yangın yerinde] Ermeni nümayişçilere karşı çok vahşice bir saldırı tahakkuk etti... benzer katliamlar memleketin her sathında ve Anadolu'da vuku buldu (Kemal, 1920:264).

Saray içinden bir kaynaktan gelen bu görüş Alınan Sefirince desteklendi. Sefir, “gizli” kaydı taşıyan bir raporda şunları yazıyordu:

Kanlı ifratlardan bizzat Türk makamları mesuldür çünkü Ermeni nümayişini önceden istihbar etmişlerdi, ve bu nümayişe askerlerle mani olmak yerine vuku bulmasına izin verdiler. İzdihamı tahrik ettiler, ki gizli silahlarla (geheime Waffen), bilhassa kalın sopalarla teçhiz edilmiş olan polisi alayın üstüne saldırttılar (Die Grosse Politik - Saurma, 1927:68).

ASKERİ ESASLI KATLİAM MİRASI

Bir ihtilafın gidişatını, onu kızıştırmak amacıyla dalavere yoluyla kontrol altına alma dirayetinin, ihtilafın her aşamasındaki dinamiklerin kontroluna ilişkin dirayetle mutlaka benzeşmesi ve

bütünleşmesi gerekmez. Örneğin, bir şiddet patlamasını hızlandırabilecek birşeydir bu, ve şiddetin faaliyet alanını ve şiddete yönelimi sınırlayabilir. Başka bir deyişle, kontrollü ihtilafta keskinleşme genelde kontrolsuz sonuçlara gebedir. Osmanlı'nın Ermeniler'i şiddet yöntemleriyle cezalandırma niyeti, korunmasız ve zayıf bir azınlığa karşı nispeten engellenememiş ölümcül eylemlere çarpıcı biçimde ışık tutar. Daha da önemlisi bu eylemlerin başarıya ulaştığı, fazlaya mal olmayan ve failleri açısından uygulamada pek de olumsuz sonuçlar doğurmayan ortamın rahatlığı, devlet yetkililerinin daha sonraki büyük ölçekli katliamlara yaklaşımına temel oluşturmuştur. Abdülhamit dönemi katliamlarıyla ilintili hedef seçimi, gereksiz bir tedbir ve tahdit işlemi olarak görünüyordu.

Sıkıntı verici reform meselesine yönelik ısrarla ve Türk-Ermeni ihtilafına yapılan vurgulamayla, bu incelemenin kalan bölümlerinde görüleceği gibi, Hamidiye katliamları sırasında çok önemli bir körelme modeli ortaya çıkmış ve cezalandırıcı katliamlar döneminde soykırımsal imha dönemine geçişin yolu döşenmiştir. Bu bağlamda, I. Dünya Savaşı Ermeni soykırımının unsurlarından çoğunun 1894-96 katliamlar serisinde önemli oranda görüldüğü ileri sürülebilir. Bu unsurlar arasında öne çıkan olgu, bu katliamların uygulanmasına yardım eden Türk askerinin rolüdür. Bu rolün iyice kavranabilmesi, askere bu rolü biçen yüksek düzeyli makamların plan ve oyunlarına ilişkin bir açıklamaya bağlıdır.

Avrupa devlet arşivleri, genelde “gizli” veya “çok gizli” damgalı biçimde, katliamların tasarlı ve örgütlü yapısını belgeleyen çağdaş diplomatik raporlarla doludur. Bu gerçeği üstlerine iletirken Fransız diplomatlar “*un complot soigneusement réglé*.” (Documents Diplomatiques. Supplement-Cillière, 1897:4) veya “*c'est le massacre organisé*” (Documents Diplomatiques. Projets de Rèformes-Cambon, 1897:185) gibi ifadeler kullanmışlardır. Britanya Maslahatgüzarı, Hariciyeye “Son taktiller... Sultanın bizzat kendisi değilse bile, Saray görevlileri tarafından sevk edilen mestur

emirlerin neticesiydi, [ve dahi] böyle bir emrin bir sureti ele geçirilmiştir” diye bilgi vermiştir (Foreign Office-Herbert, 1895:N.79). O dönemde Türkiye’de görev yapan Avrupalı diplomatların bulgularını özetleyen Alman Sefiri Berlin’deki Hariciye Nazırına “Muhtelif ordugahların ziyadesinde, Ermeni katliamlarının esasen Saray menşeiili mestur emirlerin (*geheime Befehle*) neticesi olduğuna dair umumi bir kanaat (*übereinstimmend*) mevcuttur” diye rapor etmiştir (Die Grosse Politik-Saurma, 1927:101). Son olarak, “tamamen emin şahadetlerden alınan şahsi malumat temelinde, [açıktır ki] katliamlar Ermenilerden yana en ufak bir tahrik mevzu bahis olmaksızın inkişaf etmiştir lakin evvelden hazırlanmış ve program dahilinde tatbik edilmiştir” (*vorbereitet und programmässig*) diye rapor eden Avusturyalı bir diplomata atıfta bulunulabilir (Die Grosse Politik-Zagorski, 1927:85-86). Bu raporlar Fransız Sefiri Cambon’a, kariyeri boyunca dört kez Sadrazamlık yapmış ve o dönemler Hariciye Nazırı olan ünlü Türk devletadamı Ahmed Tevfik Paşa tarafından “otoriteler”in katliamlara karıştığının kabulüyle doğrulanmıştır (Documents Diplomatiques Français-Cambon 12, 1951:395).

Döneme ait bu ifadelerin ve tanıklıkların ana temasının modern Osmanlı tarihi üzerine uzmanlaşmış çok sayıda tarihçi tarafından doğrulandığı görülmektedir. Bu gerçek, genel tarih bilimi çerçevesinde, yalnızca bir otopsi tahlilinin avantajları açısından değil, aynı zamanda döneme tanıklık etmiş Avrupalı diplomatlarca toplanan bilgilerin güvenilirliğinin sınanması açısından da önemlidir. Harvardlı seçkin bir geç dönem tarihçisi olan William Langer, diplomatlar tarafından toplanan kanıtların doğruluğuna inanmıştır:

...infialler muayyen bir siyasetin parçasıydı... yukarıdan emredildi ve idare edildi... Sultanın Ermeni meselesini Ermenileri ifna ederek nihayete erdirmeyi düşündüğü çok aşıkardı (Langer, 1968:203).

Bu temel üzerinde, katliam işine askeri birimlerin dahli hakkıyla incelenebilir. Eğer devlet kurumsallaşmış erkin bir biçimiye,

iktidarın soykırım uygulaması, büyük ölçekli katliamların ifası için gereken ve o gücün eğitilmiş pratisyenleri askeriye'nin en uygun aygıtı olduğu gücü üretecektir. Düzenli Türk ordusundan birkaç birimin ve başıbozuk grupların kullanıldığını kanıtlar göstermektedir; bazıları gerçek katil sürüleri olarak faaliyet göstermiş, diğerleri katliam eylemlerine yardımcı olmuştur. Bu bağlamda, imparatorluğun bazı şehirlerinde serbest bırakılan suçlular da kullanılmış ve başıbozuklara katılmaya yönlendirilmiştir.

30 Ağustos 1896 günlü Ortak Notalarında, süregelen katliamları protesto eden ve Türkiye'ye bir uyarıda bulunan altı büyük devlet, "büyük bir kısmı bir örnek giyinen ve silahlı... başıbozuklar ve vahşi çeteler"den oluşan bir "Teşkilatı Mahsusa"dan söz etmiştir (Blue Book-Herbert, 1897:29-30). Britanya'nın Erzurum Konsolosluğu, 1896 İstanbul katliamından kısa süre önce rapor göndermiştir:

Hamidiye Süvari müfrezelerinin Saraya hizmet gayesiyle İstanbul'a sevkî için 4. Ordu kumandanı Müşür [Mareşal]'den emir alınmıştı. Öğrenebildiğim kadarıyla, Kuzey Kürdistan'daki aşiretlere... ait dört alayın birer bölüğünden meydana gelecektir... (Blue Book 8-Grove, 1896).

Bu yarı askeri başıbozuklardan bahisle, Fransız sefiri Cambon, Hariciye Nazırı Hanotaux'a yazdığı özel bir mektupta, "dört aydır binlerce silahlı Kürt ve Laz Konstantinople'a getiriliyor... Bu katil müfrezeleri şehrin bütün noktalarında iskan edildi. Bu sürülerden, Hasköy kabristanına saklanmış bir grup, bir işaret üzerine, mükemmel bir sadakatle bu müdafaasız mıntıkaya hızla saldırdı, herkesi katledip talana başladı" diye yazıyordu (Cambon, 1940:415). Sefir, karısına hitaben yazdığı özel bir mektupta da şöyle diyordu: "Anadolu'daki ziyadesiyle insan öldürmüş bu alaylardan birinin bir bölüğünü gördüm. Bunlar üniforma giydirilmiş ve muvazzaf bir milis statüsü vermek için Sultan namına tezyin edilmiş Kürt aşiretleridir. Dehşetengiz bir görüntüleri var... Gören 'Nineveh (veya Ninas - Asur'un antik başşehri ç.n.)'den getirilmiş insan kafalı tuhaf

hayvanlar' zannedebilir" (Cambon, 1940:417-418). Muş'taki Britanya Konsolos Muavini, katliamlara katılmak için "mahkumlar hapishanelerden azad edilmişti" diye rapor ediyordu (Foreign Office - Hampton, 1896). Bir başka Britanyalı Konsolos, Harput'ta "en rezil mücrimler ve caniler vilayette [serbestler]" diye yazıyordu (Foreign Office - Fontana, 1896).

Çeşitli bireyleri doğrudan katliam görevini üstlendiği bilinen bu yedek eylem gruplarının dahli muvazzaf ordunun kine tabiydi. Britanya'nın Harput'taki Konsolosu, Fontana raporlarından birinde üstlerine, bölgenin Askeri Kumandanının katliam hazırlıklarıyla görevlendirildiğini bildiriyor ve ekliyordu: "katliam imparatorluk taburları Ermeni mahallesini muhasaraya aldıktan kısa süre sonra başladı" (Foreign Office, 1896:253-54). Raporlarından birinde Fransız Sefiri Cambon, Ermeniler'e yönelik saldırıların altında yatan amacın altını "[hakikatte] Türk taburlarının onlara iştiraki şüphesiz (*d'ores et de ja*) temin edildi" diyerek çiziyordu (Archive N.S. - Cambon, 1897). Ayrıca, Türkçe'yi iyi bilen Avusturya Askeri Ataşesine bir Türk subayı açıkça "gözlerimin önünde mükerreren mukateleler vuku buldu, yukarıdan emrediliyordu ve ben bunların haricinde kalmıyım" (Giesl, 1929:118). Bu sürülerin kullanıldığı "Ermeni Meselesi"nin sorunları üzerinde uzman bir tarihçi tarafından açıkça onaylanmıştır. "Bu katliamların ifa modelinde sıkı bir benzerlik" olduğu ifadesinden sonra, dikkati bizzat cellatlara çekmekte ve "Osmanlı taburları, bilhassa yeni teşkil edilen Kürt başıbozuk süvarileri..."nden oluştuğunu söylemektedir (Zeidner, 1976: 465-66).

Askerin dahlini soruşturmak, askeri makamların bu gibi durumlarda uyguladığı olağanüstü gizlilik nedeniyle çok zor bir iş olduğundan dolayı, bu suçlayıcı (ancak mevcut iktidar politikaları ve ittifakları açısından sıkıntı verici) kanıtların listesi teminat altına alınmıştır. Bu bağlamda, aşağıda yer alanlar üzücü olduğu kadar da çarpıcıdır. Türk askerinin doğrudan ve ölümcül dahlini ikna edici biçimde resmeden eşsiz kanıtlardır.

“Gizli” bir raporda, bir Britanya Konsolosu, ya Britanyalılar’ın eline geçmiş ya da bir biçimde Britanyalı ajanlarca ele geçirilmiş Türkçe orijinal (ve Konsoloslukta İngilizce’ye çevrilmiş) iki mektuba yer vermiştir. Bu mektuplar Erzurum’daki 25nci Alay, 2nci Tabur, 4ncü Bölükten (adı ve soyadı mahfuz) bir Türk askerince yazılmış ve Harput’taki ebeveynine ve kardeşine gönderilmiştir. Üste bazı alıntılar:

Birinci mektup, 23 Kasım 1895 tarihli:

Biraderim, şayet buradan haber soracak olursan, 1.200 Ermeni’yi öldürdük, hepsi köpeklerle yem oldu... Anacığım, ben afiyetteyim. Baba, 20 gün önce Ermeni kafirleriyle harbettik. Allahın inayetiyle bize birşey olmadı... Taburumuzun sizin oraya doğru sevkedileceğine dair bir şayia var, yani, oradaki Ermenilerin de hepsini öldüreceğiz. Bundan başka, 511 Ermeni yaralandı, hergün biri ikisi telef oluyor. Şayet neferleri ve başıbozukları sual ederseniz, hiçbirinin burnu bile kanamadı... Allah sizi korusun...

İkinci mektup, 23 Aralık 1895 tarihli:

[Ermenileri] köpek gibi öldürdüm... Şayet nasıl diye sual ederseniz, 2.500 Ermeni’yi kesdik ve mallarına el koyduk (Foreign Office - Fontana, 1896).

Sıradan insanlar ve özellikle kışkırtılan ayaktakımı, katliamlara ve eşzamanlı hırsızlık ve yağmalara katılmış olsa bile, bu katılım daha çok korunma güdüsünden kaynaklanıyordu ve yukarıdan gelen emirleri uygulayan askeri otoritelerin onlara sağladığı imkanın ürünüydü. Bu incelemenin başında belirtildiği gibi, bir imha girişiminin başarısı büyük oranda tasarlanan sonucun boyutlarıyla ölçülür. Bu boyutlar aynı zamanda randımanın göstergeleridir. Ancak bu, işlevsellik alanına girer. Bundan dolayı, Ermeni kayıplarının kısa bir istatistiksel hesabı da yapılabilir. Bu açıdan, daha sonrakilere (14/26 Ağustos 1896) öncülük etmenin yanı sıra bu seriye (19/1 Ekim 1895) son veren iki Konstantinople katliamı dahil olmak üzere, 1894 ve 1895-96 katliamları ele alınabilir.

Alman Kayzeri II. Wilhelm, 20 Aralık 1895 tarihine kadar öldürülen (*umgebracht*) Ermeniler'in sayısının 80.000 olduğunu belirtiyordu (Die Grosse Politik 10. Wilhelm II, 1927:251). Britanya Sefiri William White, 10 Aralık 1895 tarihine kadar olan dönemde 100.000 gibi bir rakama işaret ediyordu ((Die Grosse Politik 10. Wilhelm II, 1927:127). Fransa'nın Viyana'daki Sefiri, aldıkları yaralardan ötürü "yaklaşan kış boyunca" soğukta ölmeleri beklenenlerin yanı sıra fiilen öldürülenler için rakamın 200.000 olduğunu ileri sürüyordu (Documents Diplomatiques Français 12:Lozè, 1951:384). Ünlü Alman yazarı Lepsius, emin kaynaklardan edinilen eksik ve ilk istatistiksel derlemeler temelinde rakamın 88.000 olduğunu ileri sürerken, "ölüler için daha doğru rakam 100.000 olmalı" diye ekliyordu (Lepsius, 1897:20). Son olarak, bir Alman diplomat ve tarihçisi aşağıdaki dökümü vermiştir: 200.000 ölü, 50.000 sürgün ve bir milyon yağma (Jäckh, 1916:139).

Ancak, bu boyuttaki can kayıpları, karşılaşılan maddi hasardan ayrı tutulamaz. İmha saldırılarının başarısı gerçek anlamda, milli veya etnik varlık olarak kurban nüfusun dayanağı sosyal ve kültürel kurumların süreç içinde harap olmasıyla ölçülür. Lepsius, katliam bölgelerine yaptığı iki aylık (Mayıs-Haziran 1896) gezisinde aşağıdaki verilere ulaşmıştır. İki bin beş yüz köy ve kasaba boşaltılmış ve 645 kilise ve manastır harap durumdaydı. 559 köyden sağ kalanlar ve şehirlerdeki yüzlerce aile zorla (*zwangsweise*) islamlaştırılmıştı. Bunlara, Erzurum ve Harput vilayetlerinin her birinden ölüm tehditi altında din değiştiren 15.000 Ermeni de dahildir. Dahası 328 kilise camiye dönüştürülmüş ve 546.000 kişi yoksulluğa mahkum edilmişti. Ayrıca 508 kilise ve manastır tamamen yağmalanmış ve 21 Protestan ve 170 Gregoryen-Apostolik rahip öldürülmüştü (Lepsius, 1897:20-21, 34, 35).

Yukarıda tanımlandığı üzere askerin işlevsel etkinliği, alet olma düzeyi ile bağlantılı olarak devlet organizasyonuna entegrasyonun bir ölçümüdür. Resmi niyet, arzulanan sonuca ulaşmak için askeri

tarzda yaşama geçirilmektedir. Fakat etkinlik, büyük oranda hedefteki kurban nüfusun son derece kırılgan ve zayıf olmasının da bir işlevidir. Erk kaynaklarına kolaylıkla erişim eksikliği veya ihmali, esas olarak müstakbel kurban nüfusun elini-ayağını bağlayan bir iktidarsızlık veya zayıflık durumu yaratmaktadır. Bu da, kuşkusuz, tebaa bir azınlık grubunun az ya da çok iktidar tekeline elinde tutan egemen bir gruba karşı kışkırtıldığı yapısal bir problemdir. Bu kurnumsallaştırılmış eza düzeni, azınlık grubunun bir biçimde harici düşman olarak görüldüğü savaş zamanlarında ciddi boyutlara ulaşır. Benzer şekilde, savaşın getirdiği zaruret ve ihtiyaçlar, işlevsel etkinliklerinden en iyi şekilde yararlanılması için askere fazladan yetki ve güç verilmesine hizmet eder.

Bu çerçevede, 19ncu yüzyıl katliamlarının mevcut Türk-Ermeni ihtilafının çözümü, dolayısıyla savaşın yarattığı fırsatlardan yararlanma konusunda yeni ve daha radikal bir yaklaşıma çanak oluşturduğu ileri sürülebilir. Bu yaklaşımın altında yatan savaşçı ruh, askere biçilen kritik role özel önem atfeder. Ünlü bir yazarın gözlemlediği gibi, bu rol, katledilen Ermeniler'e katliam sonrasında yöneltilen bir dizi şiddetli katliamlarla etkin biçimde oynanmıştır:

Türkler'in tebaalarla olan dertler için tek bir cevabı vardır -taktik ve dolayısıyla Ermeni katliamları Türkler'in daimi bir hususiyetidir... Türk ordusu nereye gitse, orada Ermeni katliamları patlak vermiştir (Kazaemzade, 1951:11, 97).

JÖN TÜRK İNKİLÂBINDA ASKERİN AĞIRLIĞI

Yukarıda sözü edildiği gibi, Ermeniler'in yanında imparatorluğun diğer tebaa milletleri de zaman zaman katliamlarla karşılaşmıştır. Bu grupların Osmanlı egemenliğinden kurtularak özgür olma kavgaları, savaşçılarının Türklerce "çeteler" olarak muamele gördüğü, fakat kendi halkınca "istiklal mücahitleri" olarak saygı gördüğü gerilla mücadelesiyle yürütülmüştür. Bu ihtilafların yoğunluğu,

tarafaların birbirleriyle çatışırken başvurulan vahşette ve genellikle sınırsız zulümde yansır. İster sivil ister askeri, Osmanlı Türkleri açısından, gerilim yalnızca masraflı olmakla kalmayıp, aynı zamanda umutsuz bir davaydı. Ancak bu süreç ve nihai sonucu, sonunda Sultan Abdülhamid'i yıkacak ve İttihadçı Jön Türkler'in yeni rejimine yol açacak militan-milliyetçi bir elit tabakanın yükselişi açısından büyük önem taşır.

Bu gelişmenin birbiriyle ilintili iki özelliği özel dikkate layıktır. Balkanlar'da, özellikle Makedonya'daki gerilla çetelerinin takip ve imhası, hemen tümüyle İstanbul'daki Harbiyenin genç mezunlarına yüklenen bir görevdi. Dahası, kötülüğüyle ünlü "takip müfrezeleri"nin yöneticiliğini üstlenen bu genç komutanlar ta başından beri en çetin sınavlarını verdikleri toptan savaşın gereklerine hazırlanıyorlardı. Hiç kimse görev sırasında ve sonrasında dışarıda kalmazdı ve savaşçılar ve sivil nüfuslar arasındaki çizgiler çakışma noktasına gelmişti. Her türlü mezalimin failleri, Avrupa Türkiye-si'nde tahkik ve imha misyonlarını kapsayacak şekilde gerilla mücadelesinin ayrılmaz bir parçası haline geldiler.

Bu formatif tecrübelerin bu subayların ilerideki kariyerlerine yansımalarının süregiden Türk-Ermeni ihtilafının radikal çözümünde doğrudan bir etkisi vardır. Bu subayların çoğunun Jön Türk inkılâbının ana unsurları olarak hareket ettikleri ve ideolojisini benimsedikleri ölçüde, bu çözümün tasarımı ve uygulanımına katılımları aslolanıdır. Bu unsurlardan biri olarak, zamanın Savunma Nazırı ve Osmanlı silahlı kuvvetlerinin *de facto* başkomandanı Enver'in rol icrası bu bağlamda çok önemlidir (Aydemir, 1972:466-468). "Rum ve Bulgar çeteleri"ni takip ederek ve "harp kahramanları, semboller ve terminolojiyle tamamlanan şiddet kültürü" oluşturarak, gerilla savaşında çok etkin bir savaşçı haline gelmişti (Gawrych, 1986:307). 1907'de bu gerillaları takip eden müfrezesiyle Enver, "çetelere ve yandaşlarına karşı bir imha kampanyasında köyden köye hareket ediyor"du (Reid, 1992:38). 1908 devrimi sonrasında, özellikle imparatorluğun

muhalif milliyetlerine yönelik Jön Türk-İttihadçı düzen, “militarist bir siyaset, teşkilat-ı esasi şekillerde bir terör saltanatı”nı (Emin, 1914:112) ve “siyasi hayatın vahşileşmesi”ni (Ahmad, 1969:163) meşru kılan bu şiddet kültürünün damgasını taşıyordu.

Jön Türk zabitelerinin bir şiddet kültürüne garkoluşlarının en önemli etkileri, I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni meselesinin ele alınmasında görülmüştür. “En kirli, insanlığa en aykırı davranışlarda bulunduklarını yakından görerek, ve bu kavgaya katılarak pek yaman bir milliyetçilik eğitimi görmüş oldular. Bu yaşantıların sonradan Ermeni teciri gibi olaylarda İttihatçıların karar ve davranışlarını etkilediği apaçık ortadadır” (Akşin, 1980:46, s. 159). Yardımcı faktörler bu gelişmeye katkıda bulunmuştur. 1908 inkılabını, imparatorluğun altının oyulmasına ve bunun sonucunda maddi zararlara ve insan kaybına yol açan bir dizi siyasi ve askeri aksilik izlemiştir.

Bu aksilikler arasında en önemlisi, Osmanlı ordularının eski tebaa milliyetlerinin kuvvetleri tarafından büyük yenilgiye uğratıldığı 1912 Balkan savaşıydı. Askeri kaynaklarını yeni oluşturulan Balkan ittifakında birleştiren Bulgarlar, Yunanlılar, Sırp ve Karadağlılar, bir aydan daha kısa sürede Türkler’i ardarda ciddi biçimde bozguna uğratmalarının ardından Osmanlı hükümetini Büyük Güçlerin aracılığına başvurmaya zorladılar.

Bu teslimiyet, üniversite öğrencileri ve İttihadçı ajitatörlerin başını çektiği Türk halk yığınlarının savaş öncesinde günlerce İstanbul sokaklarında gösteriler yaparken içinde bulundukları şahlanmış savaşan ruhla taban tabana tersti. Savaş çılgınlıkları “harb, harb, harb istiyoruz”; “Sofya’ya, Sofya’ya”; “Kahrolsun Yunanistan! Rumlar başınızı eğin” gibi sloganları içeriyordu (Kabacalı, 1992:50-54; Andonian, 1912:431, 436-437; Topuzlu, 1982:119). Bu taşkın ruh hali, İstanbul’u fetheden (1453) Fatih Sultan Mehmed’in torunlarına hitaben, çarpışmaların başlamasından iki hafta önce aşağıdaki ajitatif marşı hazırlayan ünlü milliyetçi yazar Aka Gündüz’ün (müstear adı Enis Avni) yazısında belirgindi:

Bastığım toprağın her tutamından kan fışkıracak.
 Uzattığım pençemin altında baharlar hazar,
 hazanlar sadece zindan olacak.
 Taş üstünde taş bırakırsam, arkada kalan ocağım sönsün,
 Gülüstanları süngümle kabristan edeceğim.
 Tarihe dümdüz bir harabe bırakacağım ki,
 üstüne bir asır medeniyet kurulmasın.
 Dal üstünde yaprak, burç üzerinde bayrak bırakırsam,
 iman tahtamın ortasına kara damga vurulsun.
 Nefsimden yangın, silahımdan ölüm,
 adımdan uçurum saçacağım.
 Her beyaz renge bir pençe barut lekesi,
 Her barut lekesine bir avuç kan bulayacağım,
 Merhameti yatağanımın ağzına...
 Müfkereyi tüfengimin kapsülüne...
 Medeniyeti atımın arka nalına asacağım.
 Dağların kovukları, ormanların gölgeleri,
 harabelerin buruşuk çehreleri ebediyete
 “buralardan geçen Türk hikayesi”ni söyleyecek.
 (Tanin, 21 Eylül 1912)

Bu savaş havasına rağmen, derinlerde yatan olgu, önemli toprak kayıplarına neden olmanın yanında, bu yenilgilerin Türk halkının ve özellikle ihtilalci zabitlerin haleti ruhiyesini altüst etmesiydi. Bu korkunç gerçek, örgütlenip silahlanan, eskinin *sefil reayaları* Türk milli çıkarlarına ciddi bir tehdit oluşturmaya başladığında dank etti. Savaş sırasında yerinden edilen ve sürülen ve sokaklarda, camilerde ve Osmanlı başşehrinin başka yerlerinde toplaşan onbinlerce muhacirin çektiği eziyet, Türk siyasal bilimcileri tarafından kapsamlı ve ayrıntılı bir biçimde tahlil edilen bu harabiyet olgusunu noktaladı (Tunaya, 1989:459-487). Bu da, sonuçları ve önemi itibarıyla Abdülhamit'in saltanatına son veren 1908 inkılâbını aşarak

modern Türk tarihinin temel dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu süreç, iktidardaki İtilaf hükümetinin 23 Ocak 1913’de devrildiği İttihadçı inkılâbın ikinci perdesiyle başlamış ve temelde imparatorluğun toprak kayıplarını telafi etmeyi, fakat hepsinden önemlisi Türk ordusunun birinci Balkan savaşında kaybolan itibar ve şerefini kurtarmayı amaçlayan Türkiye’nin Kasım 1914’de I. Dünya Savaşı’na müdahalesiyle sonuçlanmıştır. İttihadın üst düzey liderlerinin öncülük ettiği Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçiş, tüm niyet ve amaçlarıyla, *tard, tehcir ve kotal* da dahil olmak üzere gayrimüslimlere karşı uygulanacak cebri yöntemlerle Türkiye’yi homojenleştirmeyi hedefleyen yeni bir milliyetçilik çizgisinin kabulüne işaret ediyordu. Bu idealler İttihadın 1910’da Selanik’teki yıllık kongresinin gayri-resmi gizli celselerinde tartışılıyordu (Dadrian, 1989:253, n.107). Bu düşüncelerin anahatları, en üst düzeydeki Jön Türk lideri Talat’ın, o kongrenin hazırlığını yapmak üzere aynı şehirde yapılan çok gizli İttihadçı toplantıda yaptığı canalcı bir konuşmada çizilmişti.

Bütün bu gözlemler, bu milliyetçilik çizgisiyle bütünleşen yeni, gelişmekte olan bir politikanın aşamalarına egemen olan bir olgudan kaynaklanmaktadır: bu politikanın ifasında önemli bir araç olan orduya olan güven. Talat’ın yukarıda belirtilen konuşmasında, böylesi bir görevin izdüşümünün ipuçlarını yansıtan ögeler yer almaktadır. Talat, “gavur” olarak tanımladığı gayrimüslim tebaalar için “müsavat” fikrini su götürmez bir şekilde reddediyor ve Türkiye’deki Britanya Sefiri Sir G. Lowther’in “Türk olmayan cüzleri bir Türk havanında dövme” politikası olarak yorumladığı bir homojenleştirme politikasını savunuyordu. Aynı derecede önemli olan, Talat’ın, “bihaber kalmaları elzem” olduğundan eyaletlerdeki sivil hizmetlilere bile ifşa edilemeyen gizli şemalardan bahsetmesi. Daha sonra, “iktidar dizginlerini tamamen elimizde tutma”nın öneminin altını çizerek, taşra yönetimini “kontrol” etmek için bu eyaletlerde bir fırka şubeleri ağı yaratılmasını savunuyordu. Daha da önemlisi, “ordu tamamen bizim desteğimizle tertip edildi... [bi-

naenaleyh] çok kuvvetliyiz” (British Documents IX, s.1-Geary, 1926:208-209). Bu ifşaatın önemi, Selanik’te bulunan Britanyalı, Fransız ve Avusturyalı diplomatların ‘kusursuz kaynaklar’ının doğruluğunu ve güvenilirliğini bir ağızdan teyid etmeleriyle gölgede kalmıştır (Dadrian, 1989:254, n.108).

Ülkenin zorla Türkleştirilmesi bağlamındaki bu genel politikanın açık bir Ermeni karşıtı imha planı halinde billurlaşması büyük oranda Talat’ın konuşmasında yer alan iki ardıl İttihadçı girişimin sonucuydu. Bunlardan biri “ordunun siyasallaştırılması ve askerin siyasete alenen dahli” idi (Ahmad, 1969:146, 164). Diğeri, bu ordunun özellikle Ermeniler’in tasfiyesiyle ilgili olarak, fırkanın gizli tasarılarının bir aracı olarak yetiştirilmesi idi. Bu nokta, Türk devrimi üzerine 10 bölümlük çalışmasının ikinci cildinde, İttihadın Türk-Ermeni ihtilafına yönelik “*işi ordu ile görme*”ye karar verdiğini söyleyen duayen Türk tarihçisi tarafından vurgulanmaktadır (Bayur, 1952, 2-IV:13).

Ordudan yararlanma süreci, Jön Türk İttihadçıları 1908’de iktidara taşıyan inkılâbın hazırlık süreciyle içiçe girmiştir. Fakat bu süreci desteklemek üzere İttihad aşırı gözdağı ve terör eylemlerine başvuruyordu. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün sırdaşlarından birinin naklettiği gibi, İttihad, yıllık 1909 Kongresi sırasında ordunun siyasete sokulmaması gerektiğini ileri sürerek, subay ve askerleri fırkaya kaydetme düşüncesine karşı kararlı muhalefeti nedeniyle Atatürk’ü öldürmeyi planlıyordu. Atatürk’ü öldürmekle görevlendirilen adamlardan biri, Enver’in amcası, İttihad aleyhine çalışan Şemsettin Paşa’yı İstanbul’da katleden (Atay, 1980: 57) ve daha sonra savaş sırasında, İttihadın Ermeniler’e karşı imha politikasının yürütülmesinde önemli bir rol oynayarak General rütbesiyle Ordu Kumandanı olan Halil idi (Halil, 1972: 240-241).

Askere güven yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nun kahramanlıklarını yücelten geleneğe dönüş biçimi olmayıp, aynı zamanda

Orta Asyalı Türk-Moğol atalarının puslu askeri imajını öven bir atavizm ifadesiydi. Örneğin, Cengiz Han, Attila veya Timurlenk gibi fatihlerin imajına sığınarak, bu istilacıların neden olduğu büyük yıkım, beraberindeki katliam ve kıyımlar, Japon Denizi'nden Akdeniz'e kadar uzanan efsanevi imparatorluk Turana yönelik bir özlem ışığında, zaferlerin bir parçası olarak yüceltiliyordu. Bu 'takıntı', "1914-1916'da Jön Türkler tarafından birbuçuk milyon Ermeni'nin katli"nde bir faktör olarak rol oynamıştır (Zenkovsky, 1967:109, 111). Bu panturanist özlemin ve takıntının en büyük ideolojik sembolü Ziya Gökalp de İttihadın milliyetçilik politikasının radikalizasyonunun temeli idi ve 1912'de Balkan savaşının ardından İttihadın Merkezi Umumisinde anahtar bir konum üstlenmişti. Gökalp'in militanlığı, Türkler'e "*milleti hakime*" rolü biçilmesi üzerinde yoğunlaşmakta ve "*İslam istibdat demektir*" öngörüsünü onaylamaktaydı (Duru, 1949:60-69). Ermeni karşıtı bir soykırım politikasının olgunlaşmasında oynadığı gizli rol, ünlü bir uzman tarafından zimnen kabul edilmiştir:

Gökalp... [İttihadçılar tarafından] ekalliyetlerin, bilhassa Ermenilerin durumunu tahkike tayin olunmuştur... Fikirlerinin ekserisi Fırka tarafından kabul görmüş ve Birinci Cihan Harbi zarfında Hükümeti tarafından tatbik edilmiştir... Gökalp'in ideali homojen bir Türk milleti idi (Heyd, 1950:29).

İMHAİN FAİLLERİ OLARAK VEKİLLERİN ASKERİ FORMASYONU

Yukarıda tanımlandığı gibi, Makedonya'da ve Balkanlar'daki her hangi bir başka yerde Osmanlı birlikleri ile gerilla çeteleri arasındaki fikir ayrılıkları, ilgili hükümetlerce yürekten desteklenen fakat asla açıkça onaylanmayan ilan edilmemiş savaşlar şeklinde ortaya çıkmıştır. Sivil halklara karşı terör ve imha uygulamasının staj zemini olmasının yanı sıra bu ayrılıklar bir başka amaca daha hizmet etmiştir: hükümetlere gayrimeşru savaşları sınırlı bir ölçekte de

olsa sürdürme serbestisi sağlarken meşruiyet ilkesinin savunucularıymış gibi görünmelerine yardımcı olmuştur. Kısmen veya tamamen imhası hedeflenen kurban nüfuslara karşı neredeyse sınırsız ölçekte eylemler yürütülmesine imkan veren gizli askeri etiklerden bir altkültür ortaya çıkmıştır. Hükümetin kontrolü dışındaki “çeteler”i suçlama ihtimali daima vardı (Stoddard, 1964:50). Böylesi bir etnik işlevselliğin benimsenmesinde iki faktör rol oynamıştır. Birincisi, eylem şemasının gizli karakteri, azami sorumsuzluğa izin vermek yerine sorumluluğu belli bir şemaya oturtarak sınırlamaktadır. İkincisi, eylemlerdeki bu gizlilik nedeniyle, kurban gruplar sürpriz saldırılara karşı savunmasızdı. Bu altkültürün önde gelen iki özelliği: 1) planlı aldatmacaların kaynağını gizlemek ve rol alan meşru otoritelerin sorumluluğu reddedebilmelerini sağlamak için vekillerin kullanımını ve 2) hedefteki kurban grubu tuzağa düşürme, böylece direnç veya karşı-eylem şansını yok etme imkanını kapsıyordu. Bu, fail grubuna çok sayıda avantaj getirmekte, maliyet ve zararları en aza indirmektedir. Bundan dolayı, altkültür “vekalet” ve “tasarruf” ilkeleriyle tanımlanabilir.

Bu problemi ele alırken, Toynbee çetelerin kullanımı üzerine odaklanıyordu:

Ordu zabıtları, reis olarak hareket ederken üniformalarını eşkıya kıyafetiyle değiştiriyorlardı...bu çeteler sahneye 1914'de garp kıyılarında [Rum nüfuslara karşı] ortaya çıkarak, 1915'de hapishanelerden bu gayeyle azad edilen mücrimlerle takviye edildikten sonra, [İttihadçı] hükümetin Anadolu'nun Aydın haricinde bütün vilayetlerinde Ermeniler aleyhindeki entrikalarını hayata geçirdiler. [Ermeniler tehcir edildikten sonra] yolda Avrupalı gözlemcilerin bulunmadığı noktalarda çeteler ortaya çıkıyor ve katliama başlıyordu (1922:279-280).

Bu altkültür tipinde askerin dahlinin önemini kavramak için, savaş sırasındaki Ermeni soykırımının hazırlık mekaniğinin ayrıntılarının anahatları kısaca çizilebilir. Askerin dahlinin zeminini döşemek

için üç altsistem yaratılmıştır. İlki ve en önemlisi, 1912-13 Balkan Savaşlarında olgunlaşmamış şekliyle faaliyette olan fakat kurucusu ve lideri sıfatıyla, büyük yararlar gösterdiğini ve imparatorluğun iç güvenlik ihtiyaçları açısından daha büyük hizmetlere muktedir olduğunu ileri süren Miralay Süleyman Askeri'nin teklifi üzerine konurup büyütülen Teşkilatı Mahsusa'dır (Şakir, 1944:47-48). "Yaklaşık 2.000'i Milli Savunma Cemiyetine mensup olmak üzere, 1912 Güzünde Balkanlar'da hizmete alınan" (Tunaya, 1989:294, n.82) ve 4.000-5.000'i de mahkumlardan oluşan (Halil, 1972:123; Tunaya, 1989:275), İttihadın yetiştirdiği paramiliter teşkilat olarak, Balkanlar'da yerlerinden edilmiş mülteciler dahil her türlü "gönüllü"den oluşuyordu.

Mahkumların Teşkilatı Mahsusa'ya alınması, oluşumlara muvazzaf zabitlerin ve çoğunlukla erkanı harp zabitlerinin liderlik ve komuta etmesi bağlamında özel ilgi ve önemi hak etmektedir (Atay, 1981:36; Takvimi Vekâyi - Cevad, 1919:68). Teşkilatı Mahsusa liderine göre, "hükümetin hizmetindeki kuvvetlerin, bizzat vazifeler deruhte ettiğim Ermeni tehcirinde dahil olamadığı...tehlikeli memuriyetleri ihata eden devlet siyasetlerini icra etmek için devlet içinde devlet olarak, teşkilatın kendi kadroları, üniformaları, hazinesi ve şifreleri vardı..." (Kutay - Kuşçubaşı, 1962:18, 36, 78). Memnuniyetsizlik belirtilerini "bölücülük" sayan Teşkilatı Mahsusa, kaynaklarını seferber etmeye koyuldu (Stoddard, 1964:50). Bu itibarla, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir Cumhurbaşkanı, eski bir İttihadçı, Teşkilatı Mahsusa'yı "stratejik noktalarda kümelenmiş ve dış tesirlere bağlı gayri-Türk yığınların tasfiyesini" planlayan bir örgüt olarak tanımlıyordu (Bayar, 1967 - c.5:1573).

Önem açısından, bütün bu düzenlemelerin yerini, fırkaya sadakatleri askeri kişiliklerini aşan küçük bir grup muvazzaf zabitin misyonu almıştır; onlar kendilerini tamamen ve kayıtsız şartsız biçimde adanmış İttihadçılardı, fırkanın ihtiyaç ve talepleri için her an kendilerini feda etmeye hazırdılar. Fırkanın üst düzey askeri ve sivil

otoriteleri, özellikle Enver ve Talat tarafından büyük bir titizlikle seçildikten sonra, Talat'ın Ağustos 1910 konuşmasında ima ettiği gibi fırkanın gizli tasarılarını hayata geçirecek angaryacılar olarak eyaletlere gönderiliyorlardı. Dikkatleri gizli görevlerinden uzaklaştırmak için, ordudan istifa ediyor ve fırka teşkilatı Katibi Mesulü, Murahhas Azası veya Müfettişi gibi dikkat çekmeyen ünvanlarla sivil statüler üstleniyorlardı. Bir Teşkilatı Mahsusa tarihçisi, seçilme ve görevlendirme süreçlerini tanımladıktan sonra, bu işe bulaşmayı reddeden zabitlerden birinin durumunu incelerken, onların gizli görevlerinin Ermeni karşıtı niteliğini doğrulamaktadır (Vardar, 1960:61-62, 312-314). Bu genç zabitler, eyalet valilerini veto etme de dahil olmak üzere aşırı yetkilerle donanmıştı ve “her türlü meselede nihai karar onlara aitti” (Kutay, 1982:12). Bir başka Türk yazarı, bu eyalet komiserlerinin yetkilerinin “fırka liderliğinkiyle hemen hemen aynı” olduğunu bile yazmaktadır (Şakir, 1944:42).

Bu fırka temsilcilerinin “kötülükler”ini soruşturan Türk Askeri Mahkemesinin duruşmaları sonunda verilen kararda, çeteler “*tertip ve ihzar*” yoluyla katliamlarda oynadıkları önemli rolden dolayı mahkum edilmişlerdir (Takvimi Vekâyi - Karar, 1919:1; Dadrian, 1991:563).

NİHAİ İMHA EYLEMİ

Yapı ve kapsam olarak soykırım niteliği taşıyan I. Dünya Savaşı Ermeni katliamları, Jön Türk İttihadçı rejimini açığa çıkartan organize kitlesel şiddetin ilk ve tek örneği değildi. Jön Türklerin iktidarı ele geçirmelerinden itibaren daha bir yıl geçmeden, Adana eyaletindeki büyük bir yangın yaklaşık 25.000 Ermeni'nin canını aldı. Türk ve Avrupalı diplomatik kaynaklar bir kez daha Osmanlı ordusunun düzenli birimlerinin mağdur nüfusa en büyük zararları vermek üzere kullanıldığına işaret etmektedir. Bir Alman diplomatik raporu “*Jön Türk gruplarının [taktillere] yürekten iştiraki*”ne atıfta

bulunmaktadır (Basler Nachrichten, 13 Mayıs 1909; German Foreign Ministry Archives - Alberts, 1909). Tarsus civarındaki Amerikan Kolejinin Müdürü Dr. Christie, Türk askerlerinin “Ermenileri katl” emirleri aldıklarını kendisine söylediklerini rapor etmiştir (Adossides, 1910:71). Alman ajanlarının ele geçirip Konsoloslarına ilettikleri bir mektupta, bir Türk askeri 20 Mayıs 1909’da anne-basına şöyle yazmış:

40 günden beri Edirne'den Gelibolu'ya, oradan Mersin ve Adana'ya dolaşıyoruz. Burada kafır köpeklerin 30.000'ini öldürdük, kanları Adana sokaklarında sel gibi aktı (Frankfurt Zeitung, 20 Haziran 1909; Adossides, 1910:115).

Bu, düzenli orduyla sınırlı bir askeri eylem değildi. Bir tahkikat sonrasında yazılan 5/18 Temmuz 1909 tarihli raporunda bölgedeki Merkezi Askeri Mahkeme, ordunun Adana havalisinde hazır bulunan rediflerini suç ortaklığıyla suçlamıştır (Terziyan, 1912:765-768).

Bu bölümde önemle vurgulanan şey, öncelikle askerin işlevsel etkinliğinin teyididir. İki kademeli Adana kıyımının ilk kısmı tam da hedefine ulaşamamıştı. Bir şeylerin yaklaştığını öngören bir kısım Ermeni, saldırgan çetelere büyük darbenin indirildiği ve şehrin Ermeni mıntıkasındaki nüfusun büyük oranda korunabildiği süreçte, kendini savunma amacıyla silahlanmıştı. Britanya Konsolosunun öncülük ettiği bir ateşkeste Ermeniler silah bırakmayı kabul ettiler. Bu tuzak, görünürde düzeni sağlamak üzere seferber edilen Türk askeri birliklerinin başlattığı ikinci kıyımda kolay bir av olan Ermeniler’in başına gelen en büyük felaketlerden birine yol açtı. Soykırım sahnesinden yalnızca bir kaç kilometre uzaktaki Avrupalı güçlerin donanmaları sessiz kalıp, gelişmeleri izlemeyi seçti.

Sabık Hamit rejimi gibi, İttihadçı rejim de Ermeniler’i muhalif bir azınlık olarak hedefe koyarak, kitlesel imhanın olabilirliğini başarıyla sınamıştır. I. Dünya Savaşı, kitlesel şiddetin imparatorluğun hemen tüm Ermeni nüfusuna karşı yaygınlaşması açısından bir pota oldu.

Savaş sırasında Osmanlı Erkanı Harbiyesinde görev yapmış Avusturya Askeri Ataşesi hatıratında Jön Türklerin savaşı bu açıdan bulunmaz bir fırsat olarak gördüklerini ve savaşa giriş zamanının buna göre ayarlandığını ileri sürmektedir ve ona göre “hemen hemen bir milyon Ermeni... vahşi mezalimler neticesinde... kurban edildi” diye yazıyordu (Pomiankowski, 1928:160-165).

Süreç, arta kalan Teşkilatı Mahsusa'nın harekete geçirilmesi ve genişletilmesiyle bir kez daha başlatıldı. Harbiye Nazırı ve Osmanlı Kuvvetlerinin *de facto* Başkumandanı Enver, fırkanın Merkezi Umumisine bu teşkilatın ordu kuvvetlerinde yer almasına imkan verilmesi konusunda baskı yapıyordu. Böylece kadrolar “Balkanlar'daki gerilla harbinde imtihanı geçen ve üçüncü Orduya mensup tecrübeli zabitan”ın komutasına verildi (Şakir, 1944:50). Bu birimler kısmen düşman hatları ardında ayaklanma çıkarmak ve sabotaj eylemleri düzenlemek için tasarlandıysa bile, esas olarak hedefteki Ermeniler'e yönelik güvenlik görevlerine verilmişti. Bu gerçek, Osmanlı Erkanıharbiyesi İstihbarat Şubesinde görevli bir istihbarat zabiti tarafından doğrulanmıştır. Ona göre bu çeteler “hapishanelerden azad edilmiş ve Harbiye Nezareti talim merkezindeki bir haftalık talimi takiben Ermeniler'e karşı en kötü ceraimin faili olarak Anadolu'ya nakledilmiş” suçlulardan oluşuyordu (Refik, 1919:23, 32, 35).

2.000 “kanlı katil mahkum”dan sorumlu zabitlerden biri olan Yakup Cemil'i değerlendiren bir Türk askeri tarihçisi, bu rejimin subaylarının değerini görev ve sorumluluklarına layık olup olmadığı kuşkulu kişiler olarak küçümsemektedir (Samih, 1934:68). Yeterince bilgilenmeden gönüllü olmak isteyen bir ihtiyat zabiti onların “bir mücrimler ordusu” olduğunu anlayınca ümitsizliğini açıklamıştır (Atay, 1981:36). Tahliye edilen bu suçluların katil rolüne Türk Askeri Mahkemesinin Ana İddianamesinde tekrar tekrar yer verilmiştir (Takvimi Vekâyi - İddianame, 1919:6-7). Savaş zamanı Adalet Nazırı, Osmanlı Meclisi Mebusanı Beşinci Şubesinde yaptığı konuşmada imparatorluğun hapishanelerinden “Harbiye Nazırının

ısrarıyla fazlasıyla mücrim azad edildi”ğini kabul etmiştir (Harp Kabinelerinin - İbrahim, 1933:522-523, 537).

Genel seferberlik, meclisin tatil edilmesi, sıkıyönetim, sansür ve kısıtlı muhaberat ve seyahat şartları, gücün askeri otoritelere geçmesinin yanı sıra sivil otoritelerin gücünün sınırlandırılmasına ve zayıflatılmasına hizmet etmiştir. İki özel örnek, soykırımın uygulanmasında hem stratejinin hem de taktiklerin nasıl rol oynadığı gösterebilir. Bunlardan biri, Harbiye Nazırının yürüttüğü Karargah fiili yönetimi de dahil olmak üzere, barış zamanının Harbiye Nezaretinin görevlerinden bir çoğunun devredildiği Osmanlı Erkanıharbiyesiydi. Erkanıharbiyeyi oluşturan 12 daire arasında II. Daire, Ermeni karşıtı şemanın ayrıntılarının beyniydi. İstihbarat Dairesi adıyla tüm ulusun güvenliği açısından önemli bir tehdit olarak Ermeniler’in tasfiyesine öncelik veriyordu.

Daire, Harbiye mezunu ve Harbiye Nazırı Enver’in yakın arkadaşı Miralay Seyfi tarafından yönetiliyordu. Kendisi ateşli bir İttihadçı ve 1909 Nisanı İttihadçı karşıtı isyanı bastıran askeri kuvvetin bir üyesiydi. II. Daireye ilaveten, ayrıca Karargahın Siyasi Şubesinden de sorumluydu. Onun yetki alanını yorumlayan Amerika Hariciye Nazırı vekili kendisini “büyük selahiyet sahibi” bir kişi olarak tanımlamıştı (Foreign Office - Phillips, 1919:345). Söz konusu yetki ilkin karar alma sürecinde kullanıldı. Mütareke sırasında Britanyalı ajanlar tarafından ele geçirilen çok gizli bir belgede Miralay, Ermeni katliamlarının ifasıyla ilgili ayrıntılı mavi krokinin hazırlandığı gizli bir toplantıya katılan beş kişiden biri olarak gösterilmiştir (Foreign Office- Calthorpe, 1919:381-391). Dahası, Miralay lojistik ve mali işlerini ve genel faaliyetlerini II. Daireden yönettiği Teşkilatı Mahsusa’nın bizzat üyesiydi (Balkan, 1962:294). Britanya savaşın bitiminde Ermeni katliamlarının önemli bir sanığı olarak kendisini tutuklamıştır (Foreign Office, 1919:301-304).

Diğer bir örnek, faaliyet bölgesi ve yetki alanı doğu Türkiye’de Osmanlı Ermeni nüfusunun büyük bölümünün yerleşik bulunduğu

altı vilayete yayılan Üçüncü Ordu Kumandanlığıydı. Savaş zamanındaki kumandanı, bir başka Harbiye mezunuydu ve fırkaya olan sadakatını ve açık veya gizli hedeflerini paylaştığı Enver'in yakın bir arkadaşıydı. Mahmud Kamil Paşa, İttihadçı ideolog Ziya Gökalp'e de çok yakındı. Karargahının merkezi Erzurum'da Ermeniler'e yönelik "ifna tedbirlerinin planlanması gayesiyle" oluşturulan son derece gizli üç heyette de yer aldığı ve yönettiği söylenir. Aynı belgede "Ermeni neferlerin katli"nin emrinden sorumlu tutulmaktadır. Kendisi "Ermeniler'in bastırılması için emin bir İ.T.F. [İttihad] ajanı" idi (Foreign Office, 1919:220-222). Ruslar'a karşı gerilla eylemlerinde yer almış tek Alman zabiti olan Miralay Stange, Türkiye'deki Alman Askeri Misyonundaki üstlerine gönderdiği "gizli" bir raporda, Kamil Paşa'yı Ermeni karşıtı imha eylemlerinin yöneticisi olarak göstermiştir (German Foreign Ministry Archives-Stange, 1915). Ön soruşturmada, astlarından biri olan Harput vilayeti kumandanı, Türk Askeri Mahkemesi Reisine "Ermeniler'in ifnasını emreden Mahmut Kamil Paşa'nın şifreli yazıları hala elimde" demiştir (Süleyman Faik - *Renaissance*, 20 Mayıs 1919). Türk Askeri Mahkemesinin paşanın halka açık duyurusuna yer veren ana iddianamesinde, paşanın yöntemlerinin acımasızlığı vurgulanmıştır. Bu duyuruda, herhangi bir Ermeni'ye himaye sağlayan tüm Müslümanları idamla ve barınak olarak kullanılan meskenin yakılmasıyla tehdit ediyordu (Takvimi Vekâyi İddianame - Kamil, 1919:7).

Altı eyalette Osmanlı Ermenileri'nin imhasının bu zalim ve amansız paşanın eylemlerinin bir sonucu olarak azami boyutuna ulaştığı rahatlıkla söylenebilir. Bu işlevsel etkinliğin ölçütü, zamanında kendisine yardımcı olan çok sayıda yüksek rütbeli subaya, özellikle Enver'in amcası Halil Kut ve Ali İhsan Sabis Paşalar'a uzanıyordu. Bu son ikisi Ermeni nüfusunun ortadan kaldırılışında pay sahibi olmaktan büyük kıvanç duymaktadırlar (Halil, 1972:240, 274). Sabis'in övücü, "Ermeniler'i kendi ellerimle öldürdüm" diye

önlerinde böbürlendiği Alman zabıtlarce rapor edilmiştir (German Foreign Ministry Archives - Lüttichau, 1918:12).

Bu konu, iki ünlü Türk yazarın ciddi bir dürüstlikle Ermeniler'in savaş sırasında "tasfiye"sine, esas olarak "güvenilir genç subayları Silahlı Kuvvetlere kurmay olarak tayin eden; bu itibarla İstanbul'a çağırarak kendilerine gizlice görev tevdi eden" Enver tarafından yönetilen Harp dairesinde yürütülen bir dizi tartışma ve toplantı sonucunda karar verildiğini kabul ettiği iki kısa ifade anılarak bitirilebilir (Avcıoğlu, 1974, c.3:1114; Bayar, 1967, c.5:1573). "Ermeni meselesini kökünden çözme girişiminde yüzbinlerce Ermeni katledildi" (Avcıoğlu, 1974, c.3:1135).

SONUÇ

Bu inceleme, bir azınlık grubuna karşı ona muhalif egemen bir grup tarafından gerçekleştirilen katliamlara ışık tutmaktadır. Sözü edilen katliamları bir güç kullanma biçimi olarak değerlendirildiğinde, güç ilişkileri ilkesi, bu ihtilafların yükseliş aşamaları ve örgütlü şiddetle nihai çözümü açısından gruplararası ihtilafların belirleyicisi olarak ortaya çıkar. Örgütlü olmak kaydıyla, hiçbir şiddet, *sui generis fenomen* olarak düşünülemez. Çatışanlar arasında daha güçlü olan grup lehine önemli bir güç farklılaşması gerektir. Dolaşısıyla daha zayıf olan grubun vulnerabilite (*kırılganlık*) katsayısı denklemin bir parçasını oluşturur.

Bir anlamda Ermeniler'in vulnerabilitesi Türk-Ermeni ihtilaflarını şiddetlendirmeye yaramıştır; bu bağlamda bunun üstesinden gelmeye çalışarak güç farklılaşmasında ısrar adına incinebilirliklerinden/kırılganlıklarından kurtulmayı denemişlerdir. Coğrafya, demografi, göçler ve dinsel ayrılıklar gibi faktörlerin yanı sıra dışsal bir koruyucunun veya hami bir devletin olmaması Ermeniler'in görece etkisiz kalmalarına ve incinebilirliklerinin/kırılganlıklarının sürmesine yol açmıştır. Dönem dönem bu ihtilaflardan kaynaklanan

katliamlar da giderek artan ölçülerde imha süreci içinde bu incinebilirliği/kırılganlığı artırmıştır. İhtilafın şiddeti, askeri veya başka anlamda, imparatorluğun karşılaştığı dışsal aksiliklerle ters ilişki içindeydi. İmparatorluğun küçülmesi yöneticilerinin muharipliğini ve öfkesini şiddetlendirmişti. Ciddi bir saldırganlık ortaya çıkmıştı. Bir Türk yazarının ifade ettiği gibi, “son büyük Hristiyan azınlık olarak Ermeniler, birbiri ardına sahneden çekilen diğer Hristiyan azınlıklara çıkartılan bedeli de ödediler” (Akçam, 1992:95).

İktidarı kullanmanın en etkin aracı olan askeriye göz attığımızda, askeri gelenekler ve Osmanlı İmparatorluğu’nda askeri liderlerin egemenliği öne çıkar. Hükümet, muharip ve imparatorluğa yakışır bir ruha sahip olduğunu nadiren kanıtlamıştı. Toynbee’nin gözlemlediği gibi, 19ncu yüzyılda ve 20nci yüzyılın başlarında, Tanzimat reformunun önde gelenleri ve Jön Türk inkılâpçıları dahil olmak üzere, Türk siyasi liderlerinin başarısızlığı, “meslekleri itibariyle Batı tahsilinin esas olduğu liberal ve müsbet reformları neticelendirmeye münasip olmayan, askeri bir unsurun kaçınılmaz ama lüzumsuz faikiyeti”nin sonucuydu (Toynbee ve Kirkwood, 1927:38-39).

Daha zayıf grupların, özellikle tebaa azınlıklarının meydan okuması karşısında şiddet uygulamaya eğilimli Türk askerinin rolünü değerlendirirken, o askeriye'nin hırslı fakat asabi üyelerini kuşatan ve yönlendiren bir zihniyet hesaba katılmalıdır. O zihniyet ki, Jön Türk inkılâbının muharrik gücünü oluşturmuş ve büyük ölçekte fırka liderliğinin gizli veya açık projelerinin hayata geçmesini denemeyi sürdürmüştür. Bu örnekte, tehditin bizatihi kendisi radikal çözümlere ihtiyaç duyma noktasına ulaşmamıştır. İttihadın, 1912-13 döneminde doruğuna ulaşacak şekilde yavaş yavaş radikalleşmesi, yine de Türkiye’nin kendisi için tehdit olarak yorumlanan çeşitli meydan okuyuşlara bir tepkiydi.

Türk-Ermeni ihtilafı çerçevesinde, Ermeni hoşnutsuzluğunun niteliği, fırkanın üst kademelerini radikal ve belki de nihai bir çözüme duyulan ihtiyacı kabule karar vermeye zorladı. Uygun bir fırsat

beklerken, geçici planlar uygulamaya sokuldu. Bu planların merkezinde, askeriye'nin İttihadçı ideolojiyi kucaklamaya ve Ermeniler'in imhasının ön belirtilerini yansıtan İttihadçı şemaların ortasında yer almaya hazır unsurların örgüte katılmasında yatmaktaydı. Katılımın dinamikleri, askeriye'ye bağlılığın yerini profesyonellikten çok partizanlığa varan vatanseverliğin kutsal kalesi fırkaya tam bağlılığın almasıydı. Bu bağlamda, fırkanın üstlendiği misyonlara bir temel olarak askerin işlevselliğinden yararlanan bir tür kölelik ortaya çıktı. Burada incelemeye alınan Türk askerinin işlevsel etkinliği açısından en belirgin özelliklerden biri olarak ortaya çıkan sadakatin yoğunluğu önemlidir. Söz konusu etkinlik, kendini adanmış subayların çabucak terfi ettirildikleri ve büyük iltifatlar gördükleri bir ödül sisteminin benimsenmesiyle olabildiğince artırıldı.

Burada, bazı üst düzey İttihadçı paşalar dahil olmak üzere Türk ordusunun belli unsurlarının, İttihadın kanlı tasarılarından uzak durduğunu belirtmeden geçemeyiz. Bunlardan biri, hatıratında tercihini yeniden iskan etmeden yana yaptığını ve "katliam"a karşı nefret duyduğunu yazan Dördüncü Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal'di (Cemal, 1977:413, 440-442, 443), ki bu konu Mareşal Pomiankowski tarafından doğrulanmıştır (1928:199). Aynı şekilde, onun bir Alman tuğgenerali olan Erkan Zabiti, hatıralarında Cemal'in mezalim karşısındaki feryadından söz etmiştir: "Milletimden utanıyorum" (Kressenstein, 1938:140).

Şöyle olarak, selefi Kamil Paşa'nın ayrılışını takiben Üçüncü Ordu Kumandanlığını devralan Vehip Paşa'dan söz edilebilir. Vâhip felaketin boyutu karşısında hem şaşırmış hem de sinirlenmişti ve aynı Cemal gibi, Teşkilatı Mahsusa'nın yargılama süreci sonunda asılan bazı subaylar aleyhine kendi bölgesindeki divanı harbi örfi davalarını başlatmıştı. Askeri Mahkemenin talebi üzerine katliamlar hakkında uzun uzadıya ifade de vermişti (Dadrian, 1986:140).

Yine de, bu incelemede askerin bir kurum olarak olayların tam merkezinde yer aldığı gerçeğinin pek üzerinde durulmamıştır, ki bu

gerçeğin Türk Harbiye Nezaretinde görevli en yüksek rütbeli Alman askeri doktoru tarafından altı çizilmiştir. Anılan Alman doktor, Ermeni ölümlerinin çoğunun “müstehzi gülümsemeyle”, “tabi sebepler veya talihsiz kazalar”a bağlandığını ve bu şekilde rapor edildiği nezaretin koridorlarında egemen insafsızlık havasını tanımlıyordu (Mayer, Bayerisches:27).

Onların Ermeniler’e karşı ölümcül eylemlerde bulunmalarına karşı duran ordu kumandanlarının sınırlı başarısı, diğer yüksek rütbeli Türk zabıtları tarafından kontrol edilen eylemleri, engellemeleler bile, durdurmaya çalışmaktaki başarılarının altında kalmaktadır. Söz konusu kumandanların görece etkisizlikleri, siyasal doktrini benimseme, örgütte yer alma ve kendini göreve adamayı kapsayan askerlik-ötesi yaklaşımlar temelinde yetkili kılınmış görülen diğerlerinin görece etkileriyle doğru orantılıdır. Bu konunun son derece önemli olması nedeniyle, sonuca ulaşmamıza yardımcı olacak bir özet yapmak amacıyla, savaş zamanındaki resmi Alman askeri tanıklıklarından bu görece etkisizliğin boyutlarına dayanak oluşturacak alıntılar yapılmıştır. I. Dünya Savaşında İmparatorluk Türkiye’si’nin siyasal ve askeri müttefikleri olarak, bu yüksek rütbeli Alman subaylarının Türk ordusundaki taydaşlarını kötölemek ve Türkiye’nin itibarını sarsmak için pek gerekçeleri olamazdı. Onların ileri sürdüğü deliller, ana kaynak niteliği taşır.

Türk Harbiye Nezaretinde görevli en yüksek rütbeli Alman hekim Berlin’e gönderdiği bir raporda, gelişen kitlesel cinayetin örgütlü yapısının farkında olan oradaki yetkililerin Ermeni ölümlerini “müstehzi gülümsemeyle”, “tabi sebepler” veya “talihsiz kazalar” çerçevesinde tanımladıklarını, ve bu şekilde rapor ettiklerini belirtmiştir (Bayerisches, Mayer, 23). Dahası, yukarıda anılan III. Ordu Kumandanı ve bölgesindeki Ermeni karşıtı imha eylemlerini yönettikten sonra Harbiye Nezaretine Müsteşar olarak gönderilen Kamil Paşa’nın, yukarıda adı geçen Miralay Stange tarafından, “Harpten sonra artık Ermeni meselesi kalmayacak” dediği aktarılmaktadır

(German Foreign Ministry Archives - Stange, 1915). Bir Türk gerilla keşif kuvvetinin kumandanı olan bir başka Alman subayına göre, “muayyen askeri grup, harbi Ermeniler ile hesaplaşmak için münasip bir an diye görüyor”du (German Foreign Ministry Archives - Scheubner Richter, 1915).

Ancak Alman belgeleri, Osmanlı Türkiye’si’nin sınırları içindeki katliamların ayrıntıları ile sınırlı değildir; Türkler’in savaşın son altı ayında büyük bir kısmını istila ve işgal edebildikleri Transkafkasya’ya kadar olmak üzere, bu sınırların ötesine uzanır. Alman Erkanını temsil eden iki Alman general ve Türk ordusundan Halil Paşa’nın Alman yaveri tarafından gönderilen raporlar, Türkiye’ye komşu bir ülkedeki Ermeni nüfusunu da içine alacak şekilde Türkler’in Ermeni halkına karşı imha tasarılarının sürekliliğinin ifşası açısından olağanüstü öneme sahiptir. Örneğin Temmuz ve Ağustos aylarında gönderilen dört ayrı raporda General Kressenstein üstlerine Türk işgal kuvvetlerinin, kuşatma ve aç bırakma şeklinde belirginleşen yeni bir yöntemle Ermeni halkından kalanları imhaya kararlı olduklarını bildiriyordu (German Foreign Ministry Archives - Kressenstein, 1918). Ayrıca General Lossow, Mayıs ve Eylül 1918’de olmak üzere iki kez üstlerini Türk askeri liderlerinin “Transkafkasya’daki Rus Ermenileri’nin toptan ifnası”nı amaçladıkları konusunda açıkça uyarıyordu. “Ermeni tehlikesi” ve “askeri tedbirler” gibi saçma iddiaları bir kenara bırakarak, 3 Eylül tarihli raporunda Türk paşalar Esat, Şevki ve Nuri’yi “kütle katlinin tasvibi”ne yönelik bu desenformasyonun sorumlusu olarak tanımlıyordu (German Foreign Ministry Archives - Lossow, 1918).

Halil’in yaveri Miralay Ernst Paraquin’in (daha sonra 24, 28 Ocak 1920 günlerinde *Berliner Tageblatt*’ta iki bölüm halinde yayınlanan) kapsamlı raporu Türkiye’deki Ermeniler’in imhasını ve ardından Eylül 1918 Bakü Ermeni katliamını son derece açık bir dille açığa vuruyordu. Paraquin, Bakü katliamından, amcası Halil Paşa ile birlikte, İslam Ordusu Başkumandanı sıfatıyla Bakü’yü

işgal eden, Enver'in 27 yaşındaki ağabeyi Nuri Paşa'yı sorumlu tutuyordu (German Foreign Ministry Archives - Paraquin, 1918). Paraquin'in Bakü şehrinde gerçekleştirilen barbarca mezalim konusunda Halil'i suçlaması ve Halil'in cevabi savunması, fırkanın kanatları altına sığınmış bu paşaların ne kadar etkin olduğunun göstergesidir. Halil'in ifadesine bakılırsa, eğer çekişmeye son vermeseydi sonunun divanı harbi örfiyi takiben darağacı olabileceğini Paraquin'e çitlatmıştı (Halil, 1972:229).

Tarihsel anlamda az veya çok desteklenen Türk devlet politikası olarak Türkiye içinde ve çevresindeki Ermeni ulusunun hedefe yerleştirilmesi, I. Dünya Savaşının sona ermesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla ve Jön Türk İttihadçı rejiminin çöküşüyle hafiflememiştir. Mütareke sırasında Türkiye'nin içlerinde Kemalist isyanın başlamasının ve Nisan 1920'de ilk Kemalist hükümetin kurulmasının ardından, Transkafkasya'daki Ermenistan bir kez daha Türk ordusu tarafından imha hedefi haline gelmiştir. Yeniden kurulan 15nci Kolordu tarafından çaylak Ermenistan Cumhuriyeti'ne yönelik saldırıdan ve topraklarının önemli bir kısmının işgalinden sonra, Ankara hükümeti 8 Kasım 1920'de, çok gizli bir yazıyla, muzaffer kumandan General Karabekir'e bu uygun andan yararlanma ve "iğfal" yoluyla hükümetin "Ermenistan'ı siyaseten ve maddeten ortadan kaldırma" niyetini hayata geçirme emrini vermişti. Şifreli yazıda yer alan temel mantığa göre, Ermenistan "büyük bir İslam periferisinin tam ortasında yer alıyor...ve asla mukadderatını Türk ve İslam'ın umumi şartlarıyla birleştirmeye gayret etmeyecektir" (Karabekir, 1969:844-45; Dadrian, 1989:327-331). Bu yeni soykırım tehditini Ermenistan'ın sovyetleşmesine yardımcı olan 11nci Kızılordunun acil müdahalesi engellemiştir.

REFERANSLAR

Adossides,A. (George Dorys)

1910.*Armeniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie.* Paris: P. V. Stock.

Ahmad, Feroz

1969. *The Young Turks* , Oxford: Clarendon Press.

Akçam, Taner

1992. *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* , İstanbul: İletişim Y.

Akşin, Sina

1980. *100 Soruda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Y.

Andonian, Aram

1912. *Untartzag Badmutiun Balkanyan Baderazmeen* (Türkçesi: *Balkan Harbi Tarihi*, İstanbul 2001, Aras Y.), İstanbul: Masis.

Archives du Ministère des Affaires Etrangères.

N.S. Turquie, Jeuns Turcs

1897. Paris: 11 Şubat 1897 raporu.

Atay, Falih Rıfki

1980. *Çankaya. Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul: Bateş.

1981. *Zeytindağı*, İstanbul: Bateş.

Avcıoğlu, Doğan

1974. *Milli Kurtuluş Tarihi: 1838'den 1995'e* , 3 Cilt , İstanbul: Tekin

Aydemir, Şevket S.

1972. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* , C. 1, 2.b., İstanbul: Remzi.

Balkan, Fuat

1962. "Fuat Balkan'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz* 2 ; s. 296-297.

Bayar, Celal

1967. *Ben De Yazdım. Milli Mücadeleye Giriş* , İstanbul: Baha.

Bayerisches Hauptstaatsarchiv. Kriegsarchiv (Münih)

1916. Colonel Dr. George Mayer: M Kr 13841 2 Mart, ek 27.

Bayur, Yusuf Hikmet

1952. *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.2, Bölüm IV.

Blue Books

1896. Turkey No.8. Britanya Maslahatgüzarı Herbert'in
3 Eylül 1896 raporuna Ek.

1897. Turkey No.1. Britanya Maslahatgüzarı Herbert'in
3 Eylül 1896 raporuna Ek.

British Documents on the Origin of the War

1926. Cilt IX, Bölüm Bir, No.181 ve Ek.

Cambon, Paul

1940. *Correspondance 1870-1924*, Paris: Grasset.

Cemal Paşa

1977. *Hatıralar*, Behçet Cemal (ed.), İstanbul: Çağdaş.

Cevdet Paşa

1953. *Tezakir*, C.1 C. Baysun (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Dadrian, Vahakn N.

1986. "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction
of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide".

International Journal of Middle East Studies , 18 (Ağustos): 311-360.

1989. "Genocide as a Problem of National and International Law: The World
War I Armenian Case and It's Contemporary Ramifications".

Yale Journal of International Law 14 (Yaz): 221-334.

1991. "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal". *International Journal of Middle East Studies* 23 (Kasım): 549-576.

Davison, Roderic

1954. "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review* 59:844-864.

Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914

1927. V. 10, Das Türkische Problem 1895.

(1) Saurma: 10 Kasım 1895 raporu, s.101.

(2) Saurma: 18 Aralık 1895 raporu.

(3) Kaiser William II: 20 Aralık 1895 tamimi.

(4) Zagorski: 10 Ekim 1895 raporu, s. 86.

Documents Diplomatiques. Affaires Arméniennes.

1895-96. Supplément (Ek).

1897. Paris: 5 Ekim 1895 raporu.

Documents Diplomatiques. Affaires Arméniennes

Projets de Réformes dans l'Empire Ottoman. 1893-1897

1897. Paris: 22 Kasım 1895 raporu (Cambon).

Documents Diplomatiques Français 1871-1900

1947. V.11. Paris: 20 Şubat 1894 raporu (Cambon)

1951. V.12. Paris: 2 Ocak 1896 raporu (Lozè) ve 8 Ocak 1896 raporu (Cambon).

Emin, Ahmed

1914. *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press*.

New York: Columbia University Press.

Foreign Office

1895. Londra: 195/1870, 13 Kasım 1895 raporu (Herbert).

1896. Londra: 195/1944, 18 Mayıs 1896 raporu (Fontana).

Londra: 195/1930, 4 Şubat 1896 raporu (Bulman).

Londra: 195/1944, 3 Ocak 1896 raporu (Hampton).

1919. Londra: FO 371/4172/31307, 10 Şubat 1919 raporu (Calthorpe).

Londra: FO 371/6500, dosya 2 (Kamil hk.).

Londra: FO 371/4173, dosya 345 (Phillips).

Londra: FO 371/4173, dosya 301 (Seyfi hk.).

Gawrych, George W.

1986. "The Culture and Politics of Violence in Turkish Society, 1903-1914",
Journal of Middle Eastern Studies 22: s. 307-330.

German Foreign Ministry Archives, A.A., P.A., Türkiye (Bonn) 134 / 24

1909. Alberts, 27 Nisan 1909.

1915. Freiherr Kress von Kressenstein: 183/53, A32123.10 Temmuz; 183/53,
A31345. 11 Temmuz; 158/20, A31679. 13 Temmuz; 183/54, A34707.
5 Ağustos. 183/54, A38244. 3 Eylül.

Otto von Lossow; 183/51, A20698.15 Mayıs; 183/51, A21877.23 Mayıs;
Dr. Max Erwin Scheubner Richter: Botschaft Konstantinopel
K 168, No.9, 15 Mayıs.

Albay Stange: Botschaft Konstantinopel K179, No.3841. 23 Ağustos.

1918. Kont Lüttichau: 183/54, A44055. Yaz.

Albay Ernst Paraquin: 158/24, A1373. 183/54. 26 Eylül.

German Foreign Office Archives, A.A., P.A.

1909. Bonn: Türkiye 134/24 27 Nisan 1909 raporu (Alberts)

1915. Bonn: Botschaft Konstantinopel, 23 Ağustos 1915 raporu.

1918. Bonn: Türkiye 183/54, A44055, yaz (Lüttichau).

Giesl, Wladimir

1927. *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, Berlin: Verlag für Kulturpolitik.

Halil Paşa

1972. *Bitmeyen Savaş*, İstanbul: Yaylacık Yayınları.

Harb Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul: Vakit.

Heyd, Uriel

1950. *Foundation of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya
Gökalp*. Londra: Luzac.

İzzet-Fuad, Paşa

1908. *Autres Occasions Perdues...*, Paris: Chapelot.

Jäckh, Ernst

1916. *Der Aufsteigende Halbmond*, Stuttgart ve Berlin: Verlags-Anstalt.

Kabacalı, Alpay

1992.*Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, İstanbul: Altın Yayınevi.

Karabekir, Kazım

1969. *İstiklal Harbimiz*, 2nci bsk., İstanbul: Türkiye Yayınları.

Kazemzade, Firuz

1951.*The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York: Philosophical Library.

Kemal Bey, İsmail

1920.*The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, Londra: Constable and Co.

Kortepeter, C. Max

1972. *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York: New York University Press.

Kressenstein, Freiherr Kress von

1938. *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin: Vorhut Press.

Kutay, Cemal

1962. *Birinci Dünya Harbinde Teşkilatı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul: Ercan.

1982. *Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler*, İstanbul: Alioğlu.

Langer, William L.

1968.*The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*. V.I. New York:A.A. Knopf.

Layard, Henry Austin

1850.*Nineveh and Its Remains*. V.I. Londra: n.p.

Lepsius, Johannes

1897.*Armenien und Europa*, Berlin: Akademische Buchhandlung.

Melson, Robert

1992.a "Revolution and Genocide: On the Causes of the Armenian Genocide and the Holocaust", s.80-102, Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide. History. Politics. Ethics*, New York: St. Martin's Press.

1992.b *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago: University of Chicago Press.

Pomiankowski, Joseph

1928. *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* ,

Viyana: Amalthea Press.

Reid, James J.

1992. "Total War, the Annihilation Ethic and the Armenian Genocide, 1870-1918". s. 21-52, Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide. History. Politics. Ethics*, New York: St. Martin's Press.

Refik, Ahmed (Altınay)

1919. *İki Komite, İki Kıtıl*, İstanbul: Orhaniye Yayınları.

Samih, Aziz

1934. *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*,

Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası.

Şakir, Ziya

1944. *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*,

İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu.

Stoddard, Philip H.

1963. *The Ottoman Government and the Arabs , 1911 to 1918:*

A Preliminary Study of the Teşkilatı Mahsusa ,

Ann Arbor, Michigan: University Microfilms.

Takvimi Vekâyi

1919. No.3540, İddianame (6 Ağustos): 4-8.

No.3553, Tahkikat - Cevad (21 Mayıs: 67-90).

1920. No.3772, Karar (10 Şubat): 1-6

Terzian, Hagop

1912. *Giligio Aghedu* , İstanbul: Assadourian Publishers.

Topuzlu, Cemil

1982. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde Seksen Yıllık*

.....*Hatıralarım* , İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınevi.

Toynbee, Arnold

1922. *The Western Question in Greece and Turkey*,

Boston: Houghton Mifflin.

Toynbee, Arnold ve K.P. Kirkwood

1927. *Turkey* , New York: Charles Scribner's Sons.

Tunaya, Tarık Zafer

1989. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 3 cilt, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Vardar, Galip

1960. *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler* ; S.N. Tansu (ed.), İstanbul: İnkilap.

Zeidner, Robert F.

1976. "Britain and the Launching of the Armenian Question".

International Journal of Middle East Studies 7:465-483.

Zenkovsky, Serge A.

1967. *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge: Harvard University Press.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ SOYKIRIMINDA TEŞKİLATI MAHSUSA'NIN ROLÜ

Türk 'siyasi' çeteleri sahneye 1914'de garp kıyılarında ortaya çıkarak, 1915'de hapishanelerden bu gayeyle azad edilen mücrimlerle takviye edildikten sonra, İttihad ve Terakki Hükümetinin Anadolu'nun Aydın haricinde bütün vilayetlerinde Ermeniler aleyhindeki entrikalarını hayata geçirdiler. Ermeni sivil nüfusu köy ve kasabalardan 'tehcir edildi' ve üniformalı jandarmaların refakati altında 'temerküz' gayesiyle sevk edildi: lakin yolda Avrupalı gözlemcilerin bulunmadığı noktalarda çeteler ortaya çıkıyor ve katliama başlıyordu.

Arnold Toynbee, The Western Question in Greece and Turkey, Boston

New York, 1922, s. 280

GİRİŞ

Osmanlı-Türkler'in, imparatorluk Ermenileri'ni tasfiye girişimi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında o halka karşı işlenen bir dizi kıyımla özel moment kazanan tarihi bir sürecin en tepe noktasıydı. Geçmişte kullanılan yöntemlerden farklı olarak, Birinci Dünya Savaşı soykırım girişimi kendi ivmesi içinde az ya da çok kapsamlıydı ve Türkler'in savaş çabasıyla eşzamanlıydı. Gerçekten de 1894-6

Hamidiye katliamlarının yanı sıra 1909 Adana katliamı, hedefteki nüfusun kurbanlarının sayısı, seçimi ve süresi açısından sınırlıydı. Daha da önemlisi, I. Dünya Savaşı sırasında soykırım görevinin çabucak ifası amacıyla askeri kaynaklardan yararlanıldı. Bu, yüksek rütbeli Türk subaylarının çoğunun İttihadın ideoloji ve planlarına dahil olmalarıyla mümkün oldu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak bilinen ve Jön Türkler tarafından yönetilen bu siyasi fırka, 1908-18 arasında, özellikle de 1913'den itibaren Osmanlı devlet örgütüne egemen olan ve hükümeti denetleyen monolitik ve diktatoryal bir fırka olarak işlev gördü.

Ordu ve fırkanın bu birleşiminden, fiilen İttihadçı soykırım şemasının gerçekleştirilmesinin ana unsuru haline gelen yarı askeri Teşkilatı Mahsusa doğdu. Bu hareketin özelliklerini incelemeye başlamadan önce soykırım şemasının billurlaşma şartlarına ilişkin kısa bir yorum yerinde olacaktır.

Siyasi bir hareketin, iktidar yolunda acıyla yoğrulmuş bir mücadeleden galip çıkmayı başaran radikal liderleri, özellikle belirli gizli gündemlerin yaşama geçirilmesini kolaylaştıran bir savaş sırasında harekete geçmeye özellikle hazırdırlar. I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlarına sağlanan dokunulmazlık, İttihadçı fırkanın liderlerini cesaretlenmeye yaradı. Onlar açısından Büyük Savaş, benzer geçmiş girişimlerden farklı olarak, sürüp giden ve belalı Ermeni meselesini çözüme ulaştıracağını vaat eden bir girişimin uygulamaya sokulması açısından iyi bir muharrik güç oldu.

Sorun, imparatorluğun Ermeni tebaalarının, eşit haklar, yaşam ve mülkiyet garantisi verecek ve yerli Ermeni nüfuslarının yoğunlaştığı doğu eyaletlerinde bir nebze olsun yerel otonomi sağlayacak bir dizi reform yoluyla, zayıf düşen Osmanlı-Türk boyunduruğundan silkinme mücadelesinde düğümlenmişti. Bu çabaya Jön Türk İttihadçıların cevabı, Sultan Abdülhamit'in hükümdarlığının (1876-1908) ikinci bölümünde tasarlanan ve Ermeni meselesini çözmenin

tek yolunun Ermeniler'in imhasında yattığını ileri süren formülü uygulamaya sokma girişimi şeklinde olacaktı. İmparatorluk dahilinde, özellikle Balkanlar'da, Osmanlı-Türk egemenliğinden kurtulmayı düşünen gayrimüslim tabiiyetlerin bir çoğunu barındıran büyük toprak parçalarını kaybeden İttihadçılar, aynı Abdülhamit gibi, doğu eyaletlerini kaybedeceklerine iyiden iyiye inanmaya başlamışlardı.

Bu inanç, nihai kurtuluşları Osmanlı topraklarının önemli oranda tırpanlanmasında yatan Balkan tabiiyetlerini etkileyen kaygılara kıyasla, gelecekteki gelişimlerin izdüşümlerinden doğan korkuları temel alıyordu. Küçük Asya'daki benzer tırpanlamalar, imparatorluğun bekası hakkında endişe duyan pek çok Türk açısından lanetli bir konuydu. Dahası, doğu Türkiye'de otonom ve giderek bağımsız bir Ermenistan doğması ihtimali, Kafkaslar'ın güneyini içine alan ve tümüyle Orta Asya'ya uzanan büyük bir pan-türkist imparatorluk düşleri kuran İttihadçı ideologların pan-türkist hedefleri açısından ciddi bir engel olarak değerlendiriliyordu.

Coğrafik açıdan tecrit edilmişlikleri, bütün imparatorluğa dağılmışlıkları ve kendilerini Türkler'in önlenemez hiddetinin sonuçlarından korumaya hazır bir hami devletin bulunmaması, Ermeniler'i radikal rüzgarlara son derece açık hale getiriyordu. Bu kırıl-ganlık hali, kısmen ümitsizliğin yarattığı çaresizlik, kısmen de Büyük Güçlerin meydana gelebilecek herhangi bir felakete müdahale edeceği şeklindeki inancın aldatıcı olduğunun kanıtlanması üzerine, otoritelere meydan okuyan Ermeni ihtilalci eylem hücreleri ağının sahneye çıkmasıyla şiddetlenmişti. Bu inanç bir dereceye kadar Osmanlı otoritelerini fazlasıyla ihtiyaç duyulan ve tekrar tekrar vaat edilen reformları geciktirmeksizin gerçekleştirmeye sevk etmek amacıyla Osmanlı sultanlarına yönelik gelenekselleşmiş Avrupa kaynaklı baskılarla besleniyordu. Fakat olayların gidişatı, militarist bir imparatorluğun kaynaklarına karşı umutsuzca yürütülen bir hareketin, uzun yılların zulmünden kurtulmaya çalışan bir halkın

kötü durumunu hafifletmekten çok ağırlaştırabileceğini kanıtladı. Osmanlı Ermenileri'nin işlevsel etkisizliği, teokratik bir sistemin öğretileriyle sürekli faydalanan egemen Türkler'e geniş bir etkinlik alanı sağlayan Türk-Ermeni ihtilafının dini bileşenleriyle daha da şiddetlendi.

Türkler'in savaş sırasında Osmanlı Ermeni nüfusunu imha etme niyetlerini hızlandıran 'mekanik' faktörlere de göz atılabilir. Soykırım dürtüsünün egemen olduğu başlangıçtaki eğilimler ve taslak planlar, ortaya çıkan krizlerin, tereddüt halinden karar verme aşamasına geçiş sürecini ansızın harekete geçirmesini gerektirir. Potansiyel bir fail grupla potansiyel bir kurban grup arasındaki güç ilişkilerinde büyük bir eşitsizlik şeklinde belirginleşen, uluslararası ihtilafları kızıştırma durumunda, ikinci grubun davranışlarındaki belli bir özellik bu hızlı geçişin tetiğini çekebilir. Buradan hareketle, potansiyel fail bir kez harekete geçtiğinde, şiddet dolu eylemlere başvuracaktır. Kriminoloji alanındaki bazı viktimolojistler bu 'provokasyonlar'ı 'kurbanın hızlandırdığı suçlar' olarak tanımlarlar. I. Dünya Savaşında Ermeniler kurbanı oldukları soykırım için bir tetik mekanizması gibi 'provokasyonlar'la suçlanmışlardır. Bunlardan biri, telgraf tellerini kesmek ve birkaç acemice casusluk olayları gibi münferit sabotaj eylemleri idi. Diğeri, 5.000-6.000 Ermeni'nin Osmanlı Üçüncü Ordusuyla karşı karşıya gelen Rus Kafkasya Ordusu yanında dövuştüğü 'gönüllü hareket' idi. Bu gönüllülerin çoğu Rus çarist devletinin tebaaları olmasına rağmen, onların arasında birkaç yüz eski Osmanlı tebaasının bulunması, -çok daha fazla sayıda Osmanlı Ermenisi'nin Üçüncü Ordu saflarında savaşmış olduğu gerçeğini tamamen gözardı ederek- Sarıkamış Muharebesindeki (Aralık 1914-Ocak 1915) yenilgilerini Ermeni gönüllülere bağlayan Türkler'i çıldırttı. Savaş sırasında müttefikler olarak Türkiye'de konuşturılan Alman askeri ve diplomatik personelinin gizli raporlarına göre, 'provokasyon' suçlamaları Türkler'in Ermeniler'i hemen ve tümünden ortadan kaldırma hedefine hizmet eden bahanelerdi yalnızca.

Osmanlı-Türkler'in Ermeni sorunu için radikal bir çözüm arayışları bu arka plan temelinde ele alınmalı ve incelenmelidir. Bu, özellikle, fırkanın yüksek kurullarındaki tedrici nüfuzları 2 Ağustos 1914 günü gizli Türk-Alman askeri ve siyasi ittifakının imzalanmasıyla doruğa ulaşan İttihadın radikal kanadı için gerçekleşti. Bu anlayışın önemli bir sonucu, Türkiye'nin karşı kampın (Birleşik Krallık, Fransa ve Rusya üçlü Antantının) bir üyesi olan Rusya'ya ansızın saldırarak savaşa tek taraflı karışmasıydı. Saldırı, Goeben (daha sonra Yavuz) ve Breslau (Midilli) savaş gemilerinin öncülük ettiği ve Alman Tuğamiral Wilhelm Souchon'un sorumlu olduğu, Alman deniz kuvvetlerinden Akdeniz Ordusu (Mittelmeer Division) tarafından, Türk Başkumandanlığının zımni rızasıyla gerçekleştirildi. İttihad fırkasının ve silahlı kuvvetlerin yüksek düzeyli üyeleri tarafından müştereken örgütlenen Türk gerilla birimleri, bu beklenmedik saldırıdan önce, eski husumetleri kışkırtmak amacıyla Rus Transkafkasyası'na bir dizi çapullar düzenlendi.

Bunun önemi, ulusal ve uluslararası arenalarda belli siyasi ve askeri tavırlar izlemek yerine, genel bir savaşın hakim bir gruba başbelası bir azınlıkla olan sorunlarını radikal anlamda ve şiddetle çözümleme konusunda bir yığın fırsat sunabilmesidir. Siyasi bir fırkanın (yani İttihadın) ideolojisiyle bir tutulan ve aynı zamanda o fırkanın yerel ihtilafların radikal çözümüne ilişkin gizli tasarılarıyla bütünleşen Türk askeri ve yarı askeri liderlerinin savaş zamanı nüfuzları, bu bağlamda kritik bir faktör olarak düşünülecektir. Gerçekten de bu, Birinci Dünya savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu Ermeni nüfusunun büyük bölümüne yönelik soykırım şiddetinin organizasyon ve uygulaması açısından katalizör olarak değerlendirilebilir.

Son olarak, Türkler'in bu örgütlü mezalim konusundaki ısrarlı inkarlarının savaş sırasında Türkiye'de görevlendirilmiş Alman diplomatik ve askeri yetkililerinin savaş raporlarınca açıkça ve zaman zaman şiddetle yalanlandığı not edilmelidir. Bu gerçeğin önemi,

öncelikle dahili amaçlarla katliamı ayrıntılandıran ve belgeleyen bizzat bu 'gizli' ve 'mahrem' raporların değeriyle paraleldir. Ermeni soykırımının bu yanının tarihsel yönü, Türk askeri kaynaklarından ve tarihçilerinden pek çoğu tarafından temin edilen kanıtların bir çoğunun ışığında daha da önem kazanır. Elinizdeki çalışmanın belgesel altyapısının bu ikicil yönünü açığa çıkartmak için, mevcut kapsamlı Ermeni kaynak ve verilerinden son derece asgari düzeyde yararlanılacaktır.

Osmanlı-Türk ulusal çıkarlarından hareketle, Türk-Ermeni ihtilaflı çok çetrefilliydi. Osmanlı yöneticilerine göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerel ihtilafların kızışma düzeyi, iç bütünlüğü tehlikeye atacak kadar ciddiydi. Bu ihtilafların kaynakları radikal ve kararlı bir şekilde ele alınmadıkça, merkezkaç parçalanmayla o imparatorluğun tasfiyesinden kaçınılamayacağı endişesi egemendi. Bu sorun, İttihadçılar tarafından, muhalif tabiiyetlerin çoğunu harekete geçiren ayrılıkçılık açısından bir muharrik olarak görülmekteydi. Amerikalı bir Teşkilatı Mahsusa öğrencisinin belirttiği gibi, savaştan önce bile 'ademi merkeziyetçi ve ayrılıkçı hareketler...kısmen bütün ayrılıkçı ve milliyetçi gruplar üzerinde at oynatmak üzere organize edilmiş bir kuruluş olan...Teşkilatı Mahsusa' konusuna giriyordu.⁽¹⁾ Bu sav, Teşkilatın başlıca liderlerinden biri olan ve 'merkezi otoritelere bağlılık ve sadakatlerinden daima kuşku duyulan...gayritürk ve gayrimüslim ırk ve tabiiyetlerin Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde mevcudiyeti ile bağlantılı olarak' Osmanlı devletinin iç güvenliğini Teşkilatın temel ilgi alanlarından biri olarak değerlendiren Eşref Kuşçubaşı tarafından teyid edilmiştir.⁽²⁾ Bir başka Türk yazarı, Teşkilatı Mahsusa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki giderek büyüyen ayrılıkçı hareketleri

(1) Philip H. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, Ann Arbor, Michigan, 1963, s.6, 50.

(2) Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilatı Mahsusa*, İstanbul, 1962, s.18, 36

engellemek üzere yaratıldığını açıkça beyan etmişti.⁽³⁾

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, 'emniyet' meselesi 'emniyet-siz' tabiiyetlere ilişkin bu kaygıların arka planı üstünde büyük önem kazanmıştı. Dış mihraklara karşı kampanyanın başarılı olması, Ermeniler'in ayrı bir önem taşıdığı 'dahili düşmanlar' ile ilgili olarak da etkin önlemler gerektiriyordu; dolayısıyla onlar, bu önlemlerin ana hedefi olarak görüldüler.

Fakat uluslararası ihtilaflarda güçlü olan tarafın keyfi ve genelde kasıtlı açıklamalarının galebe çaldığı, böylece ihtilafın yönünü belirlediği tarihsel ve sosyolojik bir gerçektir. Taraflar arasındaki iktidar ilişkilerinde eşitsizlik ne kadar büyük olursa, daha zayıf veya güçsüz tarafın bu tanımlara ve olumsuz sonuçlarına rehin olma derecesi o kadar büyük olur.

Ermeniler aleyhine kampanyalarına başlamadan önce, Jön Türk İttihadçıları problemin bu yönüne el attılar.

Aşağıda, Osmanlı Erkanıharp II. Dairesinde görevli, istihbarattan sorumlu ve Teşkilatı Mahsusa eylemlerinin planlanmasında doğrudan yer almış bir Türk zabitanın ifadesi verilmiştir. İfadesinde Ermeniler'in yakın gelecekte uğrayacakları katliamlar için dolambaçlı bahaneler ileri süren resmi Türk tasarılarına işaret etmektedir:

İstanbul'da bu muazzam cinayeti haklı göstermek için lazım gelen propaganda tamamen ihazlanmıştı. : Ermeniler düşmanla ittifak işletmişler, İstanbul'da isyan çıkaracaklar, İttihat rüesasını öldürecekler ve Boğaz 'ı açmaya muvaffak olacaklardı. Bu adi tezvirlere, ancak açlığını bile idrak edemeyen avam kısmını ikna edebilyerdi sancılarını bile hissedemeyen insanları kandırabilirdi. ⁽⁴⁾

⁽³⁾ Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilatı Mahsusa*, İstanbul, 1979, s.102.

⁽⁴⁾ Ahmet Refik Altınay, *İki Komite, İki Kıtıl*, İstanbul, 1919, s.40.

TEŞKİLATI MAHSUSA'NIN ASKERİ YÖNLERİ

İstanbul'daki 1919-20 divanı harbi örfileri boyunca, mahkeme başkanı tarafından Teşkilatı Mahsusa'nın ikil karakteri resmedilmiş ve vurgulanmıştır. Başkan, tanık kürsüsündeki Miralay Cevat'a hitaben, Harbiye Nezaretinden Teşkilatı Mahsusa'nın iki türü olduğuna ilişkin bir muhaberatı okumuştur. Buna göre, bir tanesi Harbiye Nezareti tarafından, diğeri ise İttihad tarafından yönetiliyordu.⁽⁵⁾ Savaş sırasında Osmanlı başşehri askeri kumandanı Miralay Cevat, Harbiye Nezareti ile Teşkilatı Mahsusa arasındaki, aynı zamanda malzeme ve insan gücü temin ettiği, irtibat birimiydi. Sorgusu 8 Mayıs 1919'da davaların dördüncü duruşmasında yapıldı. Ancak mevcut kanıtlar, Türkiye'nin savaşının doğu sahnesiyle ilgili olduğu kadarıyla, Teşkilatı Mahsusa'nın iki türünün işlevleri arasında belirgin bir çizgi olmadığını göstermektedir; varsa bile, Suriye ve Mezopotamya dahil, doğu ve güneydoğu vilayetlerindeki Ermeni katliamının gerçekleştirilmesi sırasında ikisi üstüste geldi. Yukarıda sözü edilen, Türk istihbarat zabiti A. Refik, Adana'nın yaklaşık yetmiş kilometre kuzeybatısındaki Bozantı bölgesinde eylem yapan ve İttihadın Turancılık ve İslam Birliği siyaseti dahilinde Kafkaslar'a gönderilen çetelerin, şimdi Bozantı civarındaki dağlarda ve ormanlarda faaliyet gösteriyor olduklarını açıkça ifade eder.⁽⁶⁾ Bu konu, doğuda da eylem yapan ortak Türk-Alman gerilla kuvvetlerinin müşterek kumandanı Dr. Max von Scheubner Richter tarafından da doğrulanır.⁽⁷⁾

Başka deyişle, Transkafkaslar'daki Rus güçlerine karşı yürütülen başarısız gerilla eylemlerini takiben İttihadçı liderler çeteleri yurt cephesinde, yani Ermeniler'e karşı kullanmayı planladılar.

⁽⁵⁾ *Takvimi Vekâyi* (Türk Hükümetinin Resmi Gazetesi) sayı 3549, s.63.

⁽⁶⁾ Refik, *İki Komite*, s.36.

⁽⁷⁾ 5 Ağustos 1915 günlü "gizli" raporu ek II, Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı Arşivindedir. (DİBA), Türki 183/39, A28584.

Ermeni nüfuslarının büyük oranda yaşadığı başlıca kentlerin, kasa-ba ve köylerin etrafıca temizliğiyle, Teşkilatı Mahsusa müfrezeleri zabitleriyle birlikte, İttihadın imha planlarını az ya da çok eksiksiz biçimde hayata geçirme işine soyundu. Büyük oranda, ihtiyat zabitleri dahil, muvazzaf zabitler tarafından sevk ve idare edilen bu birimler rahatlıkla, hem askeri hem de polis yetkilerine sahip, askeri açıdan desteklenen ve kontrol edilen ‘emniyet’ güçleri olarak tanımlanabilir. Kuşçubaşı’nın ikrar ettiği gibi, Teşkilat ‘kendi kadrolarına, üniformalarına, hazinesine ve şifrelerine sahip ve devletin mühim ve tehlikeli görevler ihtiva eden dahili ve harici siyasetlerini yürüten... adeta devlet içinde devlet’ti.’⁽⁸⁾ Ordu zabitlerinin bu birimlerin komutasıyla iştigali, bir ihtiyat zabiti olarak görevin ne olduğunu bilmeden gönüllü olmak isteyen bir İttihadçı askeri öğrenci tarafından tanımlanmıştır.⁽⁹⁾ Bir başka ihtiyat zabiti göre, Teşkilatı Mahsusa acemi kuraları, ‘Ermenilere karşı en kötü cinayetleri işleyen Teşkilatı Mahsusa çeteleri olarak Harbiye Nezaretinin talim arazilerindeki bir haftalık talimden sonra şarka gönderildi...İttihadın hedefi Ermenileri imha etmek ve dolayısıyla Ermeni meselesini halletmek idi.’⁽¹⁰⁾ Harbiye Mektebinde eğitim gören bir Ermeni ihtiyat zabiti, savaşın başlarında genç öğrencilerin Veysel adındaki bir zabiti tarafından Anadolu’da ‘çetebaşı’ olarak hizmet verecek şekilde eğitildiğini; bir Arap meslektaşının, Türk olmadığından dolayı programa dahil edilmediğini belirtir.⁽¹¹⁾

Katliamlar dolayısıyla, Türkiye’deki bir gerilla birimine katılan bir Alman diplomatı, ‘400’ü Erzincan-Tercan bölgesinde bulunan

⁽⁸⁾ Kutay, *Birinci*, s.36.

⁽⁹⁾ Faliş Rıfki Atay, *Zeytindağı*, İstanbul, 1981, s. 36. Türk Askeri Mahkemesindeki ana dava dizisinin dördüncü duruşmasında (8 Mayıs 1919), Teşkilatı Mahsusanın lojistik merkezi komutanı Miralay Cevat, Teşkilatın komuta kademesinin İstanbul’da tayin edildiğini doğrulamıştır. Bkz. *Takvimi Vekâyi* no. 3549, s. 56-8.

⁽¹⁰⁾ Refik, *İki Komite*, s. 23.

⁽¹¹⁾ H. J. Sirounee, “*Yegern Mu Eer Badmoutiunou*” (Bir Soykırım ve Öyküsü), *Etchmiadzin* (Ermenistan Patrikhanesinin Organı), c. 22, Şub./Mart 1965, s.7.

Teşkilatı Mahsusa müfrezelerinin, Harbiyede eğitimini aldıkları için, iyi Fransızca bilen muvazzaf zabitlerce yönetilmekte olduğu; saldırı ve kıyım için Ermeni muhacir konvoyunun varışını beklediklerini' teyid eder.⁽¹²⁾ Bir başka Türk tarihçisi, Hristiyan unsurların tasfiyesine yardımcı olmak üzere, içerilerde konuşlanmış bir kaç Osmanlı kolordusuna tayin olunan erkan zabitlerinin rolünü vurgular: *'Bu zabitan İstanbul'a celbedildi ve vaziyet hakkında briefing verdi... Yüzbinlerce Ermeni çok kısa bir zamanda ve toptan defedildi. Teşkilatı Mahsusa, Ermeni meselesini temelden halletmeyi hedefleyen bu etraflı ve sistematik tehcirde rol oynadı.'*⁽¹³⁾

TEŞKİLATI MAHSUSA MÜCRİMLERİNİN ASKERİ HİZMETİ

Türk kaynakları Teşkilatın cinayet birimleri olarak suçluların askeri anlamda istihdamına ait bir çok belgelere sahiptir. . Eski bir İttihadçı ve Türk Cumhuriyeti döneminin ünlü yayıncısı Falih Rıfkı anılarında, yönetilecek birimlerin 'bir caniler ordusu yaratmak üzere hapisanelerden alınacak mücrimler'den oluştuğunu öğrenince genç zabitan grubuna katılmaktan dehşet içinde nasıl kaçındığını anlatır.⁽¹⁴⁾ Tarihçi ve savaş döneminin istihbarat zabiti Ahmet Refik, içeride faaliyet gösteren Teşkilatı Mahsusa'yı, neredeyse tümüyle 'hapisanelerden azledilmiş caniler ve hırsızlar'dan oluşan bir birim olarak resmeder.⁽¹⁵⁾ Mütareke sırasında Osmanlı meclisinin savaş zamanındaki suçları kovuşturan Beşinci Kurulu önünde verdiği ifadede Adalet Nazırı İbrahim Bey, -askeri makamların talebiyle-

(12) Almanyaya Trabzon Konsolosu Dr. Bergfeld'in 9 Temmuz 1915 tarihinde Berlin'deki Şansölyesine gönderdiği rapor. Yani DİBA, Türkiye 183/37, A22559, ve Botschaft Konstantinopel K.170, dos.102, ayrıca bkz. NCO'nun Schlimme (vahim) olarak tanımlandığı 2 Temmuz 1915 günlü raporu.

(13) Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul, 1974, c. 3, s. 1114, 1135.

(14) Atay, *Zeytinadağı*, s.36.

(15) Refik, *İki Komite*, s.23.

imparatorluğun pek çok hapishanesinden çok sayıda insanın serbest bırakıldığını ikrar etmiştir.⁽¹⁶⁾

Alman sivil ve askeri kaynakları Berlin'e gönderdikleri raporların çoğunda, bu mahkumların Teşkilatı Mahsusa'nın canı birimleri olarak kaydolunduğunu teyid eder. Bunların arasında en önemli olanı, Türk-Rus sınırında faaliyet gösteren en üst rütbeli Alman gerilla kumandanı Miralay Stange'inkidir. Stange, bu mahkumları veya çeteleri, Erzurum'dan gelen kafilenin istisnasız tüm Ermeniler'ini, askeri eskortun yardımıyla Tercan bölgesinde öldüren 'ayak takımı' olarak adlandırıyordu. Bu, inkar edilemez bir gerçektir.⁽¹⁷⁾ Berlin'de 9 Temmuz 1915'de gönderdiği raporda, Sefir Hans Freiherr von Wangenheim, Nisibin (Nusaybin) ve Tel Ermen' (Kızıltepe) deki katliamları anlatırken 'azat edilmiş mücrimler'den söz etmektedir.⁽¹⁸⁾ 25 Haziran günü, aynı sefir Erzurum ve Diyarbakır'den gelen kabilelere benzer saldırıları, failleri 'haydutlar' diye adlandırarak rapor etmiştir.⁽¹⁹⁾ Erzincan'dan Harput'a ilerleyen kafilenin katledilmesinin üstünde duran Scheubner Richter kendi adına, 18 Haziran günlü raporunda 'ayak takımı'nın mezalimini kınamaktadır.⁽²⁰⁾ 5 Ağustos 1915 tarihli raporundaysa, Kemah geçidindeki Türk askerinin katıldığı katliamı anlatır.⁽²¹⁾ Halep Konsolosu Dr. Walter Rössler 27 Temmuz 1915 tarihli raporunda, "hapishanelerden mahkumları azat eden, onlara asker üniforması giydiren ve onları... muhacirlerin geçeceği alanlara sevk eden Türk hükümeti"ni küçük görerek, haydutların kökenini, oluşum ve işlevini anlatır.⁽²²⁾ Bu gözlemler 3 Ocak 1916 tarihli bir raporda tekrarlanmıştır.⁽²³⁾ Alman diplomatik

(16) *Harb Kabinelerinin Isticvabı*, İstanbul, *Vatan* gazetesi yayını 1933, s. 537.

(17) DIBA, *Botschaft Konstantinopel* K. 169, no. (3876).

(18) *Türkei* 183/37, A21483.

(19) *Botschaft Konstantinopel* K. 169, no. (3876).

(20) *A.g.e.*, dos.62, no. 33, (3714).

(21) *Türkei* 183/39, A28584.

(22) *Türkei* 183/41, A23991.

(23) *Türkei* 183/41, A2888.

muhabiri von Tyszka, Teşkilatı Mahsusa katillerinin faal olduğu bölgeleri, Bayburt, Maraş, Şebın Karahisar, Ankara, Malatya olarak bildirir.⁽²⁴⁾ *Frankfurter Zeitung*'u temsilen Paul Weitz, mezalim alanlarına yapılan hükümet destekli bir inceleme turu sonrasında kapsamlı bir rapor tutmuştur. Bu raporda 'Konstantinopolis'te teşkilatlı gruplarca işlenen Ermeni imhası'ndan söz eder.⁽²⁵⁾

Göçmenlerin güya yerleştirilecekleri Suriye ve Mezopotamya bölgelerinde de benzer eylemler rapor edilmektedir. Musul Konsolosu Holstein 9 Eylül 1915'de "askerin iştirakiyle Cezire'nin Hristiyan nüfusunun toptan imhası"nı anlatır.⁽²⁶⁾ Halep Konsolosu Rössler 27 Nisan 1916 raporunda Çerkes gruplarınca yapılan Resülayn katliamlarını rapor eder. İskenderiye Konsolosu Hoffman 29 Ağustos 1916 tarihli bir raporda, haftalarca, aylarca süren zorunlu tehcir yolculuklarından sağ kalan Ermeni kabilelerine karşı yürütülen bir dizi katliamdan söz eder. Yüzelli kilometre uzunluğundaki Halep-Der Zor vadisinde kiralık Çerkes gruplarının göçmenlerden kalanların neredeyse hepsini kestiklerini anlatır.⁽²⁷⁾

Teşkilatı Mahsusa'nın boyutu sorusu, kuruluşu ve faaliyetleri konusunda yüksek düzeyde gizlilik egemen olduğundan, hep cevapsız kalmıştır. 30.000 ve 34.000 arasında tahmin edilmektedir.⁽²⁸⁾

Teşkilatı Mahsusa'nın, en vahşi katliamlarla görevlendirilen bir organ olarak askeri bağlantıları, I. Dünya Savaşını takiben bir Türk

⁽²⁴⁾ *Türkei* 183/39, A29593.

⁽²⁵⁾ *Türkei* 183/53, A27194. Yirmi sayfalık, 14 Nisan-14 Mayıs 1918 teftiş turu raporu; bu madde raporun 13. sayfasındadır.

⁽²⁶⁾ *Türkei* 183/38, A27200. Sefir Hohenlohe'nin 11 Eylül 1915 günlü raporunun eki.

⁽²⁷⁾ *Türkei* 183/44, A25739.

⁽²⁸⁾ Stoddard, *The Ottoman*, s. 58; Teşkilatı oluşturan insanların toplam sayısını 30.000 olarak belirtir. Fransız tarihçi E. Doumergue, *L'Arménie, les massacres, et la question d'Orient*, Paris, s. 24-5'de 30.000 rakamını kullanır; İsviçreli tarihçi S. Zurlinden, *Der Weltkrieg*, Zürih, 1918, c. 2, s. 657'de sayının 34.000 olduğu tahminini yapar.

gazetesi yazarlarının savaş dönemi Adalet Nazırı İbrahim Bey'e hitaben kaleme aldıkları açık mektupta çarpıcı biçimde açığa çıkmıştır:

Her sabah Talat'ın evine elebaşınızdan emirler almak için uğramadınız mı? İttihad fırkası merkezinde alınan bir kararın neticesinde, sakini bulundukları kasaba ve köyler civarında masum Ermeniler'i baltayla öldürebilsinler diye İstanbul merkez hapishanesinden en azılı canileri serbest bırakmadınız mı? Vilayetlerdeki hapishanelerden benzer tahliyeleri emretmediniz mi? En kan içici canileri seçmek ve onları Teşkilatı Mahsusa çetelerine dahil etmek umumi amaç değil miydi? Bu itibarla, Adalet Nazırının yüksek rütbeli bir göreviyle temsil edildiği Temyiz Mahkemesinin müddeiumumisini tayin etmediniz mi? Ayrıca, seçilen mücrimlerin istediğiniz cinayetlerin vahşiliğine uygun olup olmadıklarını tespit etmek için de bir hekim tayin etmediniz mi?⁽²⁹⁾

FIRKA YÖNETİMİ VE TEŞKİLATI MAHSUSA

Sivil ve askeri, pek çok Türk kaynağı, genelde Merkezi Umumi olarak geçen İttihadın yönetimini, Teşkilatı Mahsusa'nın mimarı ve beyni olarak adlandırır. Bu kaynaklar arasında bu teşkilatta yer almış iki zabıt yer almaktadır. Onlardan, yarbay rütbesindeki, Teşkilatı Mahsusa'nın faaliyet alanına giren tehcirlerin Merkezi Umumi tarafından Ermeniler'e karşı misilleme olarak kararlaştırıldığını ifade eder.⁽³⁰⁾ Dahası, bu zabitin sağkolu, bu görevlerin planlarını, ilerde Dahiliye Nazırı ve fiilen fırka reisi olacak Talat tarafından yönetilen Merkezi Umuminin hazırladığını ileri sürer.⁽³¹⁾ Öte yandan, Yakup Cemil'in biyografı yazarı şu sözlere yer vermektedir:

⁽²⁹⁾ *Sabah*, 21 Kasım 1918, Fransızca tercümesi 19 Ocak 1919 günkü *Renaissance*'de'da.

⁽³⁰⁾ Hüsamettin Ertürk, *2 Devrin Perde Arkası*, bas. S.N. Tansu, İstanbul, 1957, s.297-8, 306.

⁽³¹⁾ Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, bas. S.N. Tansu, İstanbul, 1960, s.244-6, 274. Bu konu Talat Paşa'nın Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Teşkilatı

Teşkilatı Mahsusa, ekseri konuda birbirleriyle keskin bir mücadele içinde olan Enver ve Talat'ın elele verdikleri Merkezi Umumi tarafından kuruldu. Teşkilatın çetelerinin İttihadçı Kumandanları, Talat ve Merkezi Umumi tarafından seçildi; Teşkilatın hareket tarzı ve faaliyet planları Enver'in talimatları temelinde tespit edildi.⁽³²⁾

Talat'ın liderlik vasıflarını ve teşkilatçılık yeteneklerini öven biyografi yazarına da atıfta bulunulabilir. Bu sıfatlar arasında, 'gizli karakterini ayrı bir teşkilat vasıtasıyla geliştiren ve kullanan' İttihad içinde yasadışı girişimlere şiddetli bir eğilim yer alıyordu.⁽³³⁾ Bu gizlilik tercihi, İttihadı 'paravan arkasından emirler veren...büyük imparatorluğu, sır dolu bir perdenin arkasında gizlice ve teşkilatlı bir şekilde faaliyet gösteren bu sekiz şahısla ellerinde tutan...monolitik bir hizip' olarak tanımlayan Türk siyaset bilimcilerinin duayeni tarafından doğrulanmıştır.⁽³⁴⁾

Bütün bunlar, teşkilata verilen yasadışı ve tehlikeli görevler dahilinde, "faaliyetlerinin son derece gizli tutulduğunu, öyle ki Kabineler nazırlarının dahi haberinin olmadığını...Teşkilatı Mahsusa'nın Osmanlı devletinin dahili ve harici emniyetini temin için yaratılan gizli bir organ olduğunu; hizmetlerinin hükümetin emrindeki kuvvetlerin ifa edemediği hizmetler olduğunu...Ermeni tehciriyle alakadar...hadiselerin iç yüzünde vazife almış bir insan olarak,"⁽³⁵⁾ gururla beyan eden Teşkilatı Mahsusa'nın başı tarafından teyid edilir.

Mahsusa girişiminde ortağı olduğunu ifade eden önemli bir Türk siyaset bilimcisi tarafından doğrulanmıştır. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1989, c. 3, s. 282.

⁽³²⁾ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul, 1975, s.258.

⁽³³⁾ Tefrik Çavdar, *Talat Paşa*, Ankara, 1984, s.190, 210.

⁽³⁴⁾ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s.182.

⁽³⁵⁾ Kutay, *Birinci*, s. 18, 36, 78. Teyid eden E. Kuşçubaşı'dır.

TEŞKİLATI MAHSUSA'NIN TEŞVİKLERİYLE SOYKIRIMIN GELİŞİMİ

7 Kasım 1914'de Türkiye ve Rusya arasında savaşın patladığı günlerde, doğu sınır bölgelerindeki Ermeni sivil nüfusa karşı, oraya yerleştirilmiş Teşkilatı Mahsusa müfrezeleri tarafından mezalim başlatıldı. 1914 yılının Eylül ve Kasım aylarında, birtakım Ermeni hedeflerine, köylülerine, aydınlarına, kadınlarına, siyasi liderlerine ve rahiplerine yönelik seyrek saldırılar daha kötü şeylerin habercisiydi. Bu olaylar, Dr. Behaeddin Şakir ve Teşkilatı Mahsusa takımının 1914 Ağustos ayı sonlarında Erzurum'a varışlarına denk düşmektedir. Erzurum'daki Alman konsolosu, 5 Aralık 1914 tarihli bir raporda, "Osni Köyünün çok muhterem Ermeni rahibi"nin öldürülmesi dahil, Erzurum civarındaki köylere yerleştirilmiş çetelerin alçaklıklarını özetlemiştir.⁽³⁶⁾ Alman Sefiri Wangenheim 30 Aralık 1914'de Almanya'daki Şansölyesine, savaş alanına yakın sancaklardaki Ermeni nüfusunun durumunun giderek vahimleştiğini bildiriyordu. "20-45 tertibi erkeklerin askere çağrılmasının ve nakliyat ve diğer hizmetlerde başkalarının iştilal etmesinin neticesinde, [müdafaasız] köyler çapulcu askerlerin saldırılarına kurban ediliyor." Wangenheim raporunun sonunda durumun genel değerlendirmesini bu şekilde yapmaktadır. Hükümetin resmi ve gayriresmi görevlileri tarafından yorgun ve endişeli nüfusa karşı yürütülen yaygın provokasyonlar daha önceki bir raporda açıklanmıştır.⁽³⁷⁾

Türk istihbarat zabiti A. Refik, katliamlarla ilgili olarak Teşkilatı Mahsusa çetelerinin Ardahan ve Artvin'deki Ermeniler'e karşı seri mezalimlere başladığına işaret eder.⁽³⁸⁾ Artvin 24 Kasım 1914'de, Ardahan 29 Aralık 1914'de, yani Sarıkamış bozgunundan önce ele

⁽³⁶⁾ *Türkei* 183/36, A389.

⁽³⁷⁾ *A.g.e.*, A388.

⁽³⁸⁾ Refik, *İki Komite*, s. 37, 38. Yazar, 1918 yılında Artvin'deki mezalim bölgelelerini şahsen ziyaret ettiğini beyan etmiştir.

geçirilmiştir. Artvin'i ele geçiren Teşkilatı Mahsusa birimlerine, he-rikisi de Trabzon'da vazifeli olan, eski topçu zabiti Rıza ve Katibi Mesul ve eski zabıt Nail komuta ediyordu; Ardahan'ı ele geçirenler, Miralay Stange'ın bir alay gücüne sahip gerilla kolu üzerinde kumanda yetkisi olan Behaeddin Şakir tarafından yönetiliyordu. Şakir, Yakup Cemil'in 2.000 haydutundan ve 'deli' Binbaşı Halit'in yönettiği ek bir müfrezeden yardım alıyordu.⁽³⁹⁾ Tümü de, Teşkilatı Mahsusa'nın himayesinde gerçekleştirilen katliamların yürütülmesindeki başlıca suç ortaklarıydı.

Ardahan'daki Ermeniler'e yönelik bu katliamlar, Olti ve Ardanus şehirlerini de katliam mahalleri arasına katan Erzurum'un Alman Konsolos Muavini Scheubner Richter tarafından teyid edilir.⁽⁴⁰⁾ Bu şehirlerden ikincisi Rıza'nın birlikleri tarafından 3 Aralık 1914'de ele geçirildi. Bir başka Alman zabiti Yüzbaşı Schulenburg, çeteleri "mücadele sırasında korkaklık ve firarlarla kendilerini hemen belli eden hırsızlar ve yağmacılar" olarak küçümser.⁽⁴¹⁾ Teşkilatı Mahsusa görevleriyle bütünleşmiş bir başka Alman hafiye, katil birliklerini "Türk hapishanelerinden serbest bırakılan, disiplinsizleri ve çapulcu ruhları hepten beceriksiz reislerine sirayet eden sabıkalılar" olarak tanımlar; içlerindeki hırs, hırsızlıkla bir an önce zengin olmaya itmektedir onları.⁽⁴²⁾ Rus-Türk savaşının başlangıcındaki bu katliamların daha ayrıntılı bir ifadesi, Alman misyoner ve tarihçi Lepsius tarafından verilmiştir. Ardanus ve Olti için aşağıdaki istatistikleri verir: 1.276 Ermeni ölü, 250 kadın ve kız kaçırılmış, yirmidört kadın kendilerini zehirlemiş. Eleşkirt ve Diyadin bölgelerinde toplam 40.000 nüfusla 2.964 Ermeni aile yaşıyordu. İki küçük köy haricinde tüm Eleşkirt köyleri Ruslar'ın 12 Aralık 1914'de çekilmesini takiben harap edildi. Bayazıt ve Karakilise'nin onsekiz köyünde

⁽³⁹⁾ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Ankara, 1951, c.2, s.95, 140, 147.

⁽⁴⁰⁾ *Türkei* 183/39, A28584, 5 Ağustos 1915 günlü rapor, Ek II.

⁽⁴¹⁾ *Weltkrieg* 11. böl., C.9, A37451, 28 Kasım 1915 tarihli rapor.

⁽⁴²⁾ *A.g.e.*, C.4, A9305, Louis Mosel'in raporu (3 Mart 1915).

katliamlar yapıldı. 300 aileden yalnızca otuzu kaçabildi. Kalan 270 aile arasında tüm kadınlar kılıçtan geçirildi.⁽⁴³⁾

İtalya'nın Van'daki konsolosluk temsilcisi Sbordone'un kendisine verdiği belgeleri kullanan Fransız tarihçi Barby, Kasım-Aralık 1914'de Van Gölünün güneydoğusundaki katliamları kağıda döker; bunların arasında Başkale, Boğazkesen ve Saray'dakiler de yer alır.⁽⁴⁴⁾ Sınır alanlarındaki savunmasız Ermeni nüfusunun imhasındaki vahşetin önemli bir faktörü, Teşkilatı Mahsusa gerilla birimlerinin Ermeni gönüllüler tarafından yardım edilen Rus birliklerinin elinde uğradıkları bir dizi askeri başarısızlıktı. Nisan 1915'de Van Ermenileri'nin kuşatmasına iştirak eden Venezüellalı zabıt Rafael de Nogales'in tanıklığı bu bağlamda çok şey söyler. Yenilgilerinden söz ederken şöyle der:

Bu büyük talihsizlik [Van mutasarrıfı] Cevdet'i öylesine çıldırttı ki, hemen Çerkes Ahmet'e, zaten sadece kadınlar ve çocukların kaldığı civar köylere adamlarıyla bir akın tertip etmesini emretti. Çerkes Ahmet'in bu mutsuz insanlara neler yaptığının teferruatına girmeyeceğim. Şu kadarını söyleyeyim ki, ama samimiyetle ama değil, Cevdet, yaverini azarlamak mecburiyetinde hissetti kendini ve ziyadesiyle Kürt, onun gaddarlığından dehşete düştü.⁽⁴⁵⁾

Van'ın güney ve güneydoğusundaki bölgelerde Rus Kafkas ordusunda hizmet veren Ermeni gönüllülerince defalarca mağlup edildiği rivayet olunan, Teşkilatı Mahsusa kumandanı Yakup Cemil'in davranışlarında da benzer bir gözlem yapılabilir. Alınan irtibat zabiti

⁽⁴³⁾ Johannes Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, Postdam, 1916, s.79. Bkz. a.g.e., *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Postdam, 1930, s.77-80, 186-8; Alaşkırt ve Diyardin'e ilişkin bilgiler s.82, 186'dadır.

⁽⁴⁴⁾ Henry Barby, *Au pays de l'épouvante*, Paris, 1917, s.230-40. Kasım-Aralık 1918'deki bu kıyımlara ilişkin geniş ayrıntılar için bkz. *La défense héroïque de Van* (MG tarafından günümüzün Ermeni gazetelerinden derlenmiş ve tercüme edilmiştir), Cenevre, 1916.

⁽⁴⁵⁾ Rafael De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, terc. Muna Lee, New York, 1926, 1926, s.85-86.

Yüzbaşı Schulenburg, Başkale'deki yenilgiyi vurgular.⁽⁴⁶⁾ Yakup Cemil'in biyografi yazarı, çekilmek zorunda kaldığı Ardahan'daki bozguna dikkat çeker.⁽⁴⁷⁾ Bir Teşkilatı Mahsusa idarecisi, Yarbay Ertürk, Cemil'in Ardahan'daki yenilgisinde Ermeni gönüllülerinin rolünü ve Cemil'i son derece sınırlı, intikama yeminli biri haline getiren "bu Ermeni çetelerin elinden çektikleri"ni ⁽⁴⁸⁾ açık yüreklilikle anlatır.

Bu faaliyetlerin etkisini özetleyen, Amerika'da eğitim görmüş bir yazar Ermeniler'in imhası hedefine işaret eder.⁽⁴⁹⁾ Gerilla eylemleri için 1915 baharında doğu sınır bölgelerine yerleştirilen kuvvetler yukarıda sözü edilen Türk Generali Ali İhsan Sabis tarafından tanımlanır (s.190-2). Bu kuvvetlerin büyük bölümü kısa zamanda yalnızca vilayetin Ermeni nüfusunun mevcudiyetini hedefleyen iç eylemlere ilişkin görevler üstlenecekti.

Bir çok farklı kaynaktan bağımsız olarak teyid edilen bu mezalimin kronolojisi yakın gelecekteki soykırımın hazırlık aşamasına işaret eder. Ayrıca (tehcire uğrayan kurban nüfusun imhası hedefine perde olarak) 1915 yazında başlatılan toptan tehcirlerin esas olarak Van Ermenileri'nin 1915 Nisan isyanına tepki olduğu şeklinde sıkça tekrarlanan Türk iddiasını yalanlar. Savunmadaki tutarsızlığa, Van'daki isyanın, Türkler'in ilk adım olarak o vilayetin Ermeni nüfusunun kıyımını başlatarak soykırım planlarını yaşama geçirme tasarısını engellemenin umutsuz ve son çare olduğunu gösteren yukarıdaki kaynakların pek çoğunda işaret edilir.

⁽⁴⁶⁾ Bkz. n. 41, raporun s. 6.

⁽⁴⁷⁾ Esatlı, *İttihad*, s.400.

⁽⁴⁸⁾ Ertürk, *2 Devrin*, s. 132.

⁽⁴⁹⁾ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve İştittiklerimiz*, c. 1, s.331. Bkz. Teşkilatı Mahsusa'yı katliamlardaki maşa olarak tanımladığı, *Turkey in the World War* (New Haven, 1930) kitabı, s 220.

TEŞKİLATI MAHSUSA'NIN SİYASİ BÖLÜMÜNÜN BAŞI ASKERİ HEKİM BEHAEDDİN ŞAKİR'İN ROLÜ

Teşkilatı Mahsusa'dan bir yöneticinin, *Vakit*'te 1933 Kasım ile 1934 Şubat arasında tefrik edilen anıları, Dr. Behaeddin Şakir'in bu olaylara zemin hazırladığı şartlara ışık tutar. Yazar, takma adıyla A. Mil (asıl ismi Arif Cemil), Şakir'in yakın dostu gibidir; Şakir'in başka hiç bir yerde görülmeyen şifreli yazı ve mektuplarını kelimesi kelimesine yayınlar. Bu yazışmalardan biri Şakir'in 5 Aralık 1914 günü karısına yazdığı şahsi bir mektubudur. Mektup, Teşkilatı Mahsusa kadrolarının bir kısmının, resmen "memleketin hamisi" olarak gösterilen, ancak gerçekte eşkıyalık amaçlarıyla Şakir'in Teşkilatı Mahsusa'sıyla bütünleşmiş yerel "milis" kuvvetlerini içerdiğini kanıtlar. Bu birimlerde, Abdülhamit döneminde, Ermeniler'in yerel yönetime olan sadakatlerinin ilgili makamların yanı sıra bölgenin Müslüman egemenliğine ciddi bir tehdit oluşturan Kürtler tarafından da kabul edildiği doğu vilayetlerinde imparatorluğun baskı gücü olarak hizmete atanan çok sayıda Kürt yer almıştır. Ermeni tacir sınıfı, esnafı ve toprak sahiplerinin bir kısmının sahip olduğu zenginlik, bölgenin nispeten yoksullaşmış Kürt aşiretlerini hürslandırdı ve yağmacılık içgüdülerini keskinleştirdi. Bu aşiretlerin nispeten bağlarından kurtulmalarıyla artan yağmalarına maruz kaldıkları yüzyıllar boyunca silah taşıma hakkından ve umumi olarak kendilerini savunacak kuvvetler oluşturma fırsatından mahrum bırakılmış bulunan Ermeniler, bir dizi yıkıcı saldırı karşısında 'kolay av' sayılarak kurban edilmişlerdir. Ermeni ihtilalci gruplarınca başlatılan sınırlı misillemeler de, bu çapulcu aşiretlerin çoğu ile yerleşik Ermeni kırsal nüfusu arasındaki husumetin artmasına hizmet etmiştir. I. Dünya Savaşı ve Kürtler'e İttihatçı liderler tarafından tanınan serbestlik, Kürtler'e nihai çözüm formülünün uygulanmasına yardımcı olma fırsatı verdi.

Şakir, teşkilat çalışmaları için merkezini kurmak üzere 1914 Ağustos'unda Erzurum'a geldi. Taşnak Kongre görüşmelerine

(28 Temmuz-14 Ağustos 1914) katılarak, (güçlü Ermeni siyasi fırkası Dashnaktzoutiun'un) Taşnak liderleri ile müzakerelerde bulunmak üzere geldiğini düşünen pek çok Ermeni ve diğer yazarların iddialarının tersine, Şakir yukarıda belirtilen amaçla ve Taşnak liderleriyle tesadüfi olarak aynı anda Erzurum'daydı. Bu liderlere bir teklif götürdüğünde yalnızca bu tesadüfün avantajından yararlanıyordu. Kafkaslar'da Rusya'ya karşı sabotaj ve gerilla eylemlerine iştirakin karşılığında Ermeniler'e, Türkiye'nin ve Transkafkaslar'ın doğusundaki bazı bölgelerde toprak imtiyazları ve otonomi vaat ediliyordu gerçi ama bunun ne derece doğru veya ciddi olduğunu kimse bilemez. Taşnak liderleri, Osmanlı devletinin kurtuluşuna olan inançlarını da tekrarlayarak, Rusya'ya aralarındaki husumeti kızıştıracak böyle bir teklifi kibarca fakat kesin biçimde reddettiler.

Önemli bir Ermeni siyasi fırkası liderlerince reddediliyor olmak Şakir'in onlar ve gizli iştihakleri hakkındaki şüphelerini güçlendirdi; hatta daha kötüsü, genel olarak Ermeniler'e karşı temelleri ta 1906'ya dayanan, açık etmediği fakat çok güçlü düşmanlığını harekete geçirdi.⁽⁵⁰⁾ Hatıratında belirttiği gibi Şakir'in, ilkin doğu vilayetlerinde ardından tüm imparatorlukta Ermeniler'in kitlesel imhasıyla sonuçlanan çeşitli tedbirler almaya yönelik ilk somut girişimi, Erzurum'daki vekili Filibeli Ahmet Hilmi'ye kongrenin sonunda şehirlerine dönen Taşnak liderlerini pusuya düşürerek ortadan kaldırması için verdiği emirdi. Bu, Hilmi'nin Şakir'e gönderdiği 3 Eylül 1914 tarihli bir mektupla kanıtlanmıştır. Ermeni soykırımı konusunda Teşkilatı Mahsusa liderlerinin aldığı kararların unsurlarını kavramada daha da kritik olanı, o mektubun iç düşmanı tasfiye etme ihtiyacına işaret etmesiydi. Mektupta şöyle yazmıştı:

⁽⁵⁰⁾ Bkz. Şakir'in Dr. Nazım ile birlikte, Ermeniler'e karşı gelecekteki tasarılarının anahatlarını çizdiği, Kafkaslar'daki Azerilerle uzun süreli yazışması. "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies*, c.18, n.3, 1986, s. 356-7, n107.

*“Harici düşmanlarımızın peşine nasıl düşüyorsak, memleket dahi-
linde de aynı şekilde imha edilmesi lazım halklar olduğu hakikatini
gözönünde tutuyoruz.”⁽⁵¹⁾*

Hilmi, bu duruma sıkı sıkıya sarılacak ve sonunda, bu hareket noktasını İttihadın İstanbul’daki Merkezi tarafından onaylanacak ve izin verilecek bir politikaya dönüştürmek için gerekli adımları atması Şakir’e yardımcı olacaktı. Bu gelişmeyi hızlandıran bir faktör de, Teşkilatı Mahsusa’yla, kumandanlarından bazıları, kaynaklarını kurutarak Teşkilatın faaliyetine son vermeye çalışan ordu arasında giderek büyüyen çatlak ve beraberindeki sürtüşmelerdi.

Teşkilat kadrolarında suçluların kullanılması ve yarı otonom faaliyetleri, bölgedeki ordu kumandanları ile Teşkilatın liderleri arasında buna benzer sürtüşmelerin ortaya çıkmasına katkıda bulunan şartlardı. Teşkilat liderlerinin İttihadın Merkezinin tam desteğine sahip olmalarından dolayı, ortaya çıkan gerilim zaman zaman katil sürülerinin suç geçmişlerinin ve eylemlerinin kınanmasına yol açtı.

Şakir İstanbul’dayken, Hilmi Teşkilatın varlığına tehdit oluşturan bölgenin askeri yetkilileriyle ilişkileri zorlayan pek çok krizi ona bildirdi. Ayrıca Şakir’i, İstanbul’dan Teşkilatı Mahsusa’ya doğuda özel otonomi ve görevini tamamlama serbestisi sağlayacak bir karar elde etmeden Erzurum’a dönmeye zahmet etmemesi konusunda uyardı. Bu hususta hemen her gün çekilen telgraflar, İstanbul’a yolculuğa çıkmadan önce Şakir’in eylemler için yeni bir taslak hazırlamak üzere Teşkilatın üst düzey görevlileriyle bir toplantı yaptığı Erzurum’da alınan bir karara uygundu:

Teşkilatı Mahsusa idaresini faal ve verimli kılmak zaruridir. Planların hazırlanması mahalli organlara bırakılmalıdır. Bilhassa Teşkilata uygun metodları

(51) A. Mil, “Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa” 2 Kasım 1933-7 Şubat 1934 arasında, *Vakit*. gazetesinde doksan tefrika halinde yayınlanan bu çalışmadaki alıntılar, 19 Kasım 1933-7 Nisan 1934 arasında Paris Ermeni gazetesi *Haratch*’da yayınlanmış dizinin V. Ishkhanian (müstear adı Garo Ghazarossian) tarafından yapılan Ermenice tercümesinden derlenmiştir. “Milis” oluşumlarına atıflar 13 sayılı bölümdedir. *Vakit*’te tefrika edilen bu anılar 1997’de kitap olarak çıkmıştır. Arif Cemil, I. Dünya Savaşında Teşkilatı Mahsusa, İstanbul:Arba Yay., s. 46.

onlar tespit etmelidir. Şarka sevkedilecek bu çetelerin, insanların ve müfreze-lerin Teşkilatı Mahsusanın şark şubhesinin üdaresine tabi olmasını istiyoruz.⁽⁵²⁾

Başka bir deyişle, Doğu Teşkilatı Mahsusa için ‘otonomi’ adı altında tam bir eylem özgürlüğü isteniyordu.

Ardından gelen olaylar Şakir’in İstanbul’daki İttihad yönetimini Doğu Teşkilatı Mahsusa’ya otonomi vermeye ikna edebildiğini göstermektedir. Bu, Türk tarihçisi Doğan Avcıoğlu tarafından teyid edilmektedir.⁽⁵³⁾ Ermeni soykırımına yönelik ilk adımlar Şakir’in 1915 baharında Erzurum’a dönüşüne denk düşer.

Bundan dolayı, Ermeni soykırım oyununun giriş bölümündeki kesin aşamanın Şakir’i (eski takvimle) Şubat sonunda/(yeni takvimle) 13 Mart 1915’de Erzurum’dan İstanbul’a dönüşüyle başladığına hükmedilebilir.⁽⁵⁴⁾ Ancak önde gelen İttihadçıların savaş sonrası hatıraları ve ifadeleri Şakir’in suçlarıyla ilgili olarak herhangi bir sorumluluk üstlenmeyerek fırkayı aklamaya çalışmaya yöneliktir. Şakir’in, eyalet valileri, askeri kumandanları ve jandarmaların yanı sıra fırka liderlerine emirler verirken kendi adlarına hareket ettiğini söyleyerek fırkadaki konumunu kötüye kullandığını iddia etmektedirler. İttihadın Katibi Mesulü M. Şükrü anılarında, zamanında kendisini uyar-mış olduklarını belirterek, Şakir’le bu bağlamda görüş alış-verişinde bulunduklarını anlatır.⁽⁵⁵⁾ Hüseyin Cahit, Şakir “şark vilayetlerinde seyahat ederken ve valiler ve mutasarrıflar ve başkalarıyla istişarelerde bulunurken mahalli zabıtana Merkezi Umuminin ve fırkanın arzu ve kararlarına dair kendi fikirlerini aşılayarak selahiyetlerinin sınırlarını aşmış görünüyordu” diye yazarken daha açıksözlüdür.⁽⁵⁶⁾

⁽⁵²⁾ A.g.e., bölüm no. 82 ve 88. Arif Cemil’in kitabında s. 238

⁽⁵³⁾ Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş*, c. 3, s. 1135.

⁽⁵⁴⁾ General Sabis bu tarihi, Şakir’in İstanbul’a yola çıktığı tarih olarak belirtir. *Harp*, s. 192.

⁽⁵⁵⁾ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979, s. 56-7; *Resimli Tarih*, 5 Temmuz 1953, C. 4, No. 3, s. 2442-45.

⁽⁵⁶⁾ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul, 1976, s. 235-6.

ALT RÜTBELİ ZABİTANIN ROLÜ: BAZI OLAYLAR

Bu makalenin ilk iki bölümünde belirtildiği gibi, Ermeniler'e karşı seferber edilen Teşkilatı Mahsusa birimleri çoğunlukla, muvazzaf veya ihtiyati zabitan tarafından yönetiliyordu. Küçük müfrezelere teğmenler ve yüzbaşılar, daha büyük olanlara binbaşılar komuta ediyordu. Aşağıdaki sözü edilen olayların işaret ettiği gibi, bu zabitlerin 'aşırı vatansever' rolleri karşılığında ödül olarak ikramiye ve nüfuz beklentisiyle teşvik edildikleri açıktır. Bu zabitlerden bazıları, hedeflenen kurbanlara karşı islami cihat çağrılarıyla kendi kendilerini şevklendirmişlerdir. Büyük çoğunluğu gönüllü olan bu zabitlerin seçimi için başlıca kriter, İttihadın idealleri ve amaçlarının gizli yönlerine sadakattir.

Binbaşı Çerkes Ahmet

Yüksek rütbeli askerlerin, ihtiyat ve istihbarat zabitlerinin bir çoğu, Makedonya'da bir sancak olan Serez (Siroz)'li bir zabitin çeteci rolüyle uyuşmaktadır. Bu zabitlerin arasında, Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Erkanıharbiye Reisi General Ali Fuat Erden, yaveri ihtiyat zabiti Falih Rıfkı (Atay) ve Osmanlı Erkanıharbiyesi İstihbarat Dairesinde görevli Topçu Mülazım Ahmet Refik (Altınay) yer almaktadır. Onların belgesel tanıklıkları, tarihçi Ziya Şakir ve Fuat Süreyya (Oral)'ın yanı sıra Ermenistan'daki Türk kuvvetlerinin Başmüfettişi olarak hizmet veren Venezuelalı gönüllü subay Rafael de Nogales tarafından teyid edilmektedir. Binbaşı Ahmet'in adi bir suçlu olarak kariyeri, İttihad karşıtı gazeteciler Ahmet Samim ve Zeki'nin savaş öncesi yıllarda suikasta uğramalarıyla planlanmış ve ardından da hayata geçirilmiştir. Harbiye Nazırı Nazım ve yardımcılarının birinin suikasta uğradığı İttihad karşıtı rejimin 23 Ocak 1913'de devrilmesiyle birlikte, ortadan kaybolan Ahmet, genel bir af ilanı ile kovuşturmadan kurtuldu. Ermeni tehciri sırasında yeniden ortaya çıktı

ve Türkiye'nin doğu ve güneydoğu vilayetlerindeki katliamlar dizisine nezaret etti. Dördüncü Ordu Kumandanının, Ermeniler'e karşı katliamları örgütleyen çete lideri olarak Binbaşı Ahmet'in kovuşturmasındaki rolü, sözkonusu ordunun kurmay başkanı General Ali Fuat Erden tarafından şöyle açıklanır:

"Halep mutasarrıfından telgraf geldi: 'Halil ve Ahmet adlı şakiler bugün beni ziyaret ettiler. Diyarbekir bölgesindeki katliamları ikmal ederek, emirleri almaya hazır olduklarını söyleyerek, aynı gayeyle Suriye'ye geldiklerini ifade ettiler. Onları tevkif ettim. Ekselanslarının emirlerini bekliyorum." Ürkekliğin getirdiği bir tereddütten sonra, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, iki Teşkilatı Mahsusa şakisini divanı harbi örfiye göndermeye ikna edilmiştir. İki zabitin firar etmeyi ve sığınmayı başardığı İstanbul'da, İttihad fırkası liderleriyle uzun uzadıya yapılan görüşmeleri takiben Cemal, bu iki çete reisi aleyhine divanı harbi örfi takibatı başlatması için korkuya düşen askeri mahkemeye ikinci kez emir çıkartıldığı Şam'a onları geri getirmeyi başardı. İkisi de yargılandı, suçlu görülerek Şam'da asıldı. "Şahsi eşyaları arasında kanlı altın paralar bulundu." General Erden, "cellatlara ve katillere karşı minnet borcu ağırdır. Onlar kendilerine arz-ı ihtiyaç edenlere ve kullananlara tahakküm etmek isterler. Kirli işlerde kullanılan vasıtalar ihtiyaç ve istimal zamanında lüzumludurlar; fakat kullanıldıktan sonra başüstünde taşınmayıp izale edilmeleleri gerektir (tuvalet kağıtları gibi)" ⁽⁵⁷⁾ diye konuşmuştur.

Dördüncü Ordu Kumandanının yaveri Falih Rıfkı hatıratında İttihadçı liderlerin iki Teşkilatı Mahsusa elebaşısını teslim etmeye gönüllü olmadıklarına işaret eder ve İstanbul ve Dördüncü Ordunun merkezinin bulunduğu Şam arasındaki uzun uzadıya sürüp giden telgraf alış-verişini anlatır. Binbaşı Ahmet'in Ermeniler'e karşı yürütülen gizli eylemlerinden haberdar olması ve karışması nedeniyle

⁽⁵⁷⁾ Ali Fuat Erden (Emekli ordu komutanı), *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul, 1954, c. 1, s. 216-8.

İttihada karşı sorumlu olduğundan ikna olan Talat, Rıfki'nın naklettiğine göre, sonuçta ses çıkartmaz: "Nihayet Talat tel çekti: 'Tatbik ediniz. Onlardan kurtulmak için iyi bir fırsat...' Çantalarında mücevherat, yüzükler ve küpeler bulundu...bu serseriler servet edinmek için suç işlemişlerdir...Yirmidört saat içinde divanı harbi örfi idam kararı verdi." ⁽⁵⁸⁾ Refik'le bir karşılaşmasında, Çerkes Ahmet kendisini Cemal'e teslim ettiği için Talat'a çıkmıştır. "Şerefim iki paralık oldu. Ben memleketime hizmet ettim. Van ve civarının altını üstüne getirdim. Bugün oralarda tek bir Ermeni bulamazsınız... Ermeni mebusları Zohrab ve Vartkes'i öldürdüm. Zohrab'ı yakaladığım gibi yere fırlattım, ayağımın altına aldım ve büyük bir taşı kafasına geçirdim, vurdum, vurdum ta geberene kadar vurdum." ⁽⁵⁹⁾ Ahmet'in tecridi Cemal tarafından onanmıştır.

Bir başka Türk yazarı, Talat'ın Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderdiği kişisel mektubun bir kopyasının ve Talat tarafından gönderilen bazı gizli ve çok gizli şifreli yazılar içeren özel bir dosyanın elinde olduğunu iddia eder. Binbaşı Ahmet'ten söz ederken, İttihad "bu kanlı ve ölümcül karakterini gizli görevlere aktarmıştı. (Gazeteci) Zeki'nin suikastından sonra, bir daha Ermeni tehcirleri başladığında ortaya çıkmak üzere sahneden çekilmiştir; Diyarbekir tehcirleri trajedisinde yer aldı" diye gözlem yapar. Yazar daha sonra Cemal'in Talat'a kendi elyazısıyla yazdığı şifreli mektubun kopyasını sunar. İşte bazı alıntılar: "*Çerkes Ahmet'in bu cürümleri Diyarbekir mutasarrıfı Reşit'in emriyle işlediğine kanaat getirmiş olmamla, Ahmet tecridini hala lüzumlu buluyor musunuz? Yoksa (cürüm ortağı) Halil'le yetineyim mi? Lütfen yarın akşama kadar cevap veriniz.*" Dahiliye Nazırı Talat'ın 15/28 Eylül 1915 (15171/15) günlü cevabının tıpkı metni: "*Her hangi bir davada tecridi lüzumludur. Aksi takdirde ilerki bir tarihte çok zararlı olduğunu ispat edecektir. Talat.*"

⁽⁵⁸⁾ Atay, *Zeytindağı*, s.67.

⁽⁵⁹⁾ Altınay, *İki Komite*, s. 38-40. 1994 yılındaki kitap olarak basımında s. 42.

Ertesi gün Cemal, Talat'a aşağıdaki telgrafı çeker. "*Çerkes Ahmet'in hükmü infaz edilmiştir. Yarın akşam Şam'da lazım gelenler yapılacaktır.*" Yazar Şakir ekler: "*Şifreli yazıyı noktasını bile değiştirmeden kopya ettik. Hiç şüphe yok ki, Çerkes Ahmet bir defa değil dokuz defa asılmayı hakkeden bir alçaktı. Amirleri Talat'ın ifadesiyle, aşırı partizanlığı şerefine faydalanan bu yaratığın hayatı söndürüldü.*"⁽⁶⁰⁾

Talat günlüğündeki bir kenar notunda, elebaşını ve işbirlikçisinin idam cezası almış olmalarını onaylarken onları aynı zamanda 'serseri' diye niteler.⁽⁶¹⁾

Bir başka Türk yazarı da binbaşı Ahmet'i I. Dünya Savaşı yıllarında İttihadın tetikçisi olarak tanımlar; onu muhalif gazeteci Ahmet Samim'in ele geçmeyen katili olarak niteler. Suikastçı, bu gibi suçları organize eden aşırı İttihadçılar tarafından kurulmuş bir zabitan örgütüdür.⁽⁶²⁾

Sonuç olarak, Almanya aracılığıyla Osmanlı ordusunda görev yapmaya gönüllü olmuş Venezuelalı zabitin ifadesi çok ilgili ve önemlidir. Kendisi Van'ın Ermeni ihtilalcilerinin konumlarını tenzil etmek üzere kullanılmakta olan bataryalarda görevliydi ve Binbaşı Ahmet'i hem savaşçı hem de savunmasız kadın ve çocuklara karşı işlenen kıyımların faili olarak tanıdı.

Ahmet olarak tanınan bir centilmen sağıma oturdu, şık bir İngiliz tüviti giyiyordu. Bir kaç lisanı mükemmelen konuşuyordu, Konstantinopolis'in en iyi kulüplerinden bazılarının azasıydı ve Londra'da çok seneler kalmıştı. Aristokratik tarzı ve bayağı eski üslubuyla, kendisini tanımayan biri Hyde Park bulvarlarında fayton süren züppelerden biri sanabilir. Lakin bu Ahmet, valinin emriyle, Şeytan Deresinde Ermeni mebuslar Zohrab, Vartkes ve Dağavaryan'ı

⁽⁶⁰⁾ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin üç Büyük Adamı*, İstanbul, 1946, s.57-9.

⁽⁶¹⁾ *Talat Paşanın Hatıraları*, bas. E. Bolayır, İstanbul, 1946, s.73-4.

⁽⁶²⁾ Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi 1728-1933, 1831-1922*, İstanbul, 1967, c.1, s.199, 254.

katleden Kafkas gerillalarının lideri ve o suikasta karışmış olduğu ileride ifşa edilebileceğinden korkan Cemal Paşa tarafından bir sene sonra Şam'da asılan namlı haydut Çerkes Ahmet'den başkası değildi.⁽⁶³⁾

Bahriye Teğmeni Ömer

Teşkilatı Mahsusa'nın Ermeniler'e karşı eylemlerini kuşatan gizlilik, her zaman sızdırmaz değildi. Bir kere, ya olay yerinin yakınlıklarında gizlenerek ya ölümcül biçimde yaralanmış gibi yaparak ya da potansiyel bir kadın kurbanın güzelliğinden etkilenen cellatların arzusu, bir çocuğun evlat edinilmesi veya kurbanın karşı konulamaz miktarda rüşvet teklifi nedeniyle, katliamdan bir avuç da olsa kurtulan insanlar hep oluyordu. Bu insanlar daima, istisnasız hepsini sarsan mezalimlerin gönülsüz tanığı olmaya zorlanıyorlardı.

Fakat kitlesel cinayetin dehşetine ilişkin daha güvenilir kaynak, tebdili kıyafet etmiş Ermeniler'le karşı karşıya olduklarını bilmeden suçlarını anlatmak isteyen faillerin, hiç istemedikleri halde onları dinlemek zorunda kalan Ermeniler'di. Bunlar, bir nedenle Müslüman olan, Türkçe'yi veya bölgesel lehçelerden herhangi birini akıcı biçimde konuşan ve gerçek Müslüman Türkler gibi görev yaparken belli belirsiz de olsa Ermeni kimliklerinin izini taşıyan Ermeniler'di. Onlardan birkaçı orduda, sıhhiyede ve levazım sistemlerinde görev yapıyordu. Alman Sefiri Paul Count von Wolff-Meternich tarafından 24 Ocak 1916 günü Berlin'deki Şansölyesine gönderilen bir rapor, Osmanlı Harbiye Nazırının, Müslüman olan bu Ermeniler'e, sünnet gibi formaliteleri savaş sonrasına ertelerken, din değişikliği ile birlikte adlarını da değiştirmelerini şart koştuğunu belgelemektedir.⁽⁶⁴⁾

Aşağıda yazılanlar bir Ermeni'nin, Teşkilatı Mahsusa'ya üye bir zabitin kendisinin bir Türk olduğuna inanarak itiraf ettiği cinayetlere

⁽⁶³⁾ De Nogales, *Four Years*, s. 73-4.

⁽⁶⁴⁾ *Türkei* 183/40, A2530.

ilişkin anlattıklarına dayanmaktadır. Bu Ermeni, islamiyeti seçerek ve adını Onnig Kuyumcuyan'dan Ali Fuat'a değiştirerek hayatta kalmayı başarmış ve bir sahra hastanesinde görev yapan bir hasta-bakıcı. Bir gün, Sivas'taki Onuncu Kolordunun sahra hastanesinde görevli tabip Binbaşı Refet kendisine, kısa bir istirahat için o gün hastaneye getirilen Ömer adında bir bahriye teğmeninin özel bakımını üstlenmesini söylemiş. Genç zabıt atıyla hastaneye geldiğinde, bakımını üstlenen Ermeni'ye, uyruğundan kuşkulandırmaksızın dostluk göstermiş ve Ermeni'nin hastanede başka işleri olmasına rağmen kendisini hiç yalnız bırakmaması için ısrar eder olmuş. Bir başka dönme Ermeni, yeni adı Dr. Esat olan Dr. Altunyan, aynı sahra hastanesinde o günün gecesi nöbetçi-yken, bu Ermeni'den kolumdu kumandanlığından özel emirle hastaneye gelen Türk teğmenini yerleştirmesini istemiş. Bu teğmen tedavi için Almanya'ya gitmek üzere izin istemiş ve talebi kaleme almak da Ermeni yardımcısına düşmüş. Türk zabıtın Ermeni yardımcısına anlattığına göre, İstanbul'da Dr. Nazım tarafından orduya alınmış, onsekiz mahkumdan oluşan bir takıma atanmış ve Ermeni göçmen kafilesinin kıyımını gerçekleştirmek üzere Erzincan'daki Kemah geçidine gönderilmiş; kurbanlardan toplanan ganimetleri İttihad karargahına gönderecektmiş. İşte Türk teğmenin ifadesinden bir bölüm:

Bütün Ermeniler'i öldürüyor ve hepsini Fırat Nehri vadisine döküyordum. Nehrin ortasında güzel ve genç bir kız yalvaran gözlerle 'Lütfen yardım et' diyerek ellerini bana doğru uzattı. Yalvarmalarını duydum, atımı nehre doğru sürdüm ve bir kılıç darbesiyle onu öldürdüm. Tam atımın ayakları altında eziyordum ki, yanımdaki jandarmalardan seken bir mermi bana isabet etti ve suya düştüm. Halim kötülediğinden dolayı tedavi için buraya gönderildim. Faili olduğum ve olmak mecburiyetinde bırakıldığım ezalar ve sair cürümler aklımdan hiç çıkmıyor. Korkunç sancılar çekiyorum. Lüzumundan fazla Ermeni'yi cezalandırdım ve zamanla zenginleşmeme rağmen aynı zamanda harap düştüm. Yedi yaşında bir Ermeni çocuğunu evlat edindim. Bu da bacısının yüzüğü (Bana yüzüğü gösterdi ve içindeki oymayı okudum: Meryem Torosyan, 4 Ağustos 1913). Onu da ben öldürdüm.

Ermeni kendisine yalnızca onsekiz kişiyle nasıl bu kadar çok Ermeni'yi öldürebildiğini sormuş. Teğmenin cevabı şöyle olmuş: “Köylüler ve jandarmalarla beraberdik. Ermeniler'e bakacak olursan, onlar kesin olarak hiç bir şey yapmamış. Hakikati istersen Fumat Efendi, onların hepsi de masumdu.”⁽⁶⁵⁾

Bir İhtiyat Zabitanın Beyanı

Bu öykü Amanos dağlarının kuzey eteğindeki Keller'de Bağdat demiryolunun inşasında çalışan Ermeni bir mühendis tarafından anlatılmıştır. Bir gece o ve meslektaşları, iki kenarı da keskin kılıcı dikkat çeken genç bir ihtiyat zabitanı ağırlamak zorunda kalmışlar. Aralarından biri kılıcı yakından incelemek için uzandığında, zabıt “Hayır, olmaz” diye bağırarak arkasını dönmüş. Ardından eklemiş, “Bu kılıcı alıp, belime bağladığımda Kuran'a el basarak yemin ettim, bu kılıç kınından her çıktığında Ermeni kanı dökmeden yerine sokmayacağım diye. Onun için kınına kendiniz sokmalısınız.” Sonradan öğreniyorlar ki, Türkiye savaşa girdiğinde delikanlı Almanya'da muhasebe öğrencisiymiş ve askeri hizmetini yapmak için anavatanına dönmüş. Hizmetini çete lideri olarak tamamlamış.⁽⁶⁶⁾

Binbaşı Hasan

İslamiyeti kabul ederek hayatta kalmayı başaran Ermeni bir asker, Konyalı binbaşı Hasan'ın olayını aktarır. Binbaşı, standart bir yol izlemişti; güzel kızları ayırmak için her kabileyi ayrı ayrı teftiş etmiş, kendisine direnenlerin tümünü öldürmüştü. Daha açıkça, 900

⁽⁶⁵⁾ *Renaissance*, 27 Nisan 1919. Bu çeteler tarafından Kemah'da gerçekleştirilen katliamla ilgili iki Alman raporu için bkz. *Botschaft Konstantinopel* 169, d. 62, no. 33, (3714), 18 Haziran 1915, şifreli yazı; Heinrich Vierbücher, *Armenien, Die Abschachtung eines Kulturvolkes durch die Türken*, Hamburg-Bergedorf, 1930, s. 58.

⁽⁶⁶⁾ G. H. Aharonian, ‘Çete başı’, *Hairenik*, 27 Nisan 1965.

kişilik bir kafileden din değiştirmeyi reddeden ve kalanlarla birlikte ölmeyi tercih eden 700 kadın ve kız “[çete mensuplarınca] tecavüze uğradı ve sonra da balta ve kazmalarla katledildi.”⁽⁶⁷⁾

Bu örnekler Türkiye’nin içinde faaliyet gösteren Teşkilatı Mahsusa’nın kıyım müfrezelerine liderlik eden genç zabitelerin hareket tarzını resmetmek için seçilmiştir. Buraya, örgütlü kitle cinayetinin ayrıntılı fotoğrafı çerçevesinde tipik ve yinelenen nitelikleriyle alınmıştır. Bir başka önemli nokta da, faillerin Müslüman vatandaşlar arasında olduklarını düşünerek cinayet ve beraberindeki suç serüvenlerini nakletme, itiraf etme, hatta övünme konusunda kendilerini çok rahat hissetmeleridir.

DİVANI HARBİ ÖRFİLER VE TEŞKİLATI MAHSUSA

Ocak ve Şubat 1919’da Osmanlı meclisinin emriyle, kırka yakın İttihadçı liderin hapishaneye konulmasına yol açan kitlesel tutuklamalar yapıldığında, Harbiye Nezaretinin kısımlara ve diğer skandallara karıştığı iddia olunan ordu zabitanının bir bölümünü tutuklamış olması çok büyük önem taşır. Divanı Harbi Örfi Ana İddianamesi, Teşkilatı Mahsusa’yı tam oniki kez, Ermeniler’in yeniden iskan amacıyla göçürme kisvesi altında imhasını gerçekleştiren güçlü ve son derece gizli bir organ olarak niteler. 3540 Sayılı *Takvimi Vekâyin*in 5. ve 6. sayfalarında yayınlanan ana iddianame İttihad fırkasını ve Harbiye Nezaretini, imparatorluğun pek çok hapishanesinden “Teşkilatı Mahsusa namı altında türeyen çeteler” oluşturmak amacıyla “kavafilî mücrimler”i ve “caniler ve şakiler”i salmakla da suçlar. Bunlar, “askeri harekat” ve “harp alanı zaruretleri” için ihtiyaç duyulduğu görüntüsü altında “erbabı hulus ve saffet”i aldatarak orduya alınmışlardır.

⁽⁶⁷⁾ *Le Bosphore*, 21 Aralık 1919; *Renaissance*, 10 Ocak 1919.

Ek iddianameler ve ilamlarla beraber ana iddianamenin yanında savaş sonrası Türk Divanı Harbi Örfisinin ana kararı da, Ermeniler'in "kıyım ve imha"sı suçlarında Teşkilatı Mahsusa birimlerinin rolüne ilişkin atıflarla doludur. Mahkeme 'Teşkilatı Mahsusa'nın Evrak Mütebakiyesi' adıyla özel bir dosya oluşturmuştur. Ana iddianamenin, örneğin 5-7. sayfalarında Teşkilat ve liderleri Şakir, Nazım, Atıf, Rıza ve Aziz'in adları, ilk ikisi Teşkilatın beyni olarak geçecek şekilde, çok kez geçer.

Öte yandan, 6-8. sayfalarda çetelere, mücrimlere ve mahkumlara katliam aygıtları olarak işaret edilir. 5. ve 7. sayfalarda aynı iddianame, özellikle İstanbul'un askeri kumandanları Halil (Kut), Cevat, *fedayi* Atıf (Kamçıl), topçu binbaşı Yusuf Rıza, özellikle (s.5) "hapishaneleri tahliye eden" Halil ve Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil'in adlarını vererek, katil birimlerinin oluşturulması, ikmali ve yerleştirilmesinde askeriye'nin rolüne dikkat çeker.⁽⁶⁸⁾

Yozgat ve Trabzon dava serilerinde çok sayıda komutan ve özellikle komutan yardımcılar, Miralay Şehabeddin (Kayseri 15nci tümeni) ve Miralay Halil Recayi (Ankara 5nci Kolordusu), bu çeteler tarafından kişisel dokunulmazlık zırhıyla gerçekleştirilen kıyımlara ve bu eylemlere müdahale etmeyin diye Başkumandanlığın verdiği emirlerine tanıklık etmişlerdir.⁽⁶⁹⁾ Suçlu bulunup gıyabında idam cezasına çarptırılanlar arasında Enver, Cemal, Talat, Dr. Nazım⁽⁷⁰⁾ ve Dr. Şakir⁽⁷¹⁾, Trabzon mutasarrıfı Cemal Azmi ve Katibi Mesul Nail⁽⁷²⁾ yer alıyordu.

Bu dava serilerinden ayrı olarak, savaş sonrası Osmanlı makamları Ermeniler'e karşı işlenen suçlara bulaşmış zabitanın yargılanması

⁽⁶⁸⁾ *Takvimi Vekâyi*, no. 3540.

⁽⁶⁹⁾ A.g.e., no.3617, Yozgat kararı, no. 3616, Trabzon kararı.

⁽⁷⁰⁾ A.g.e., no.3604.

⁽⁷¹⁾ A.g.e., no.3771.

⁽⁷²⁾ A.g.e., no.3616.

için bir başka divanı harbi örfi oluşturulmuştur.⁽⁷³⁾ Ancak işin içindeki komutanların ve yüksek rütbeli zabitanın çoğu, ya Harbiye Nezaretinin İstanbul'daki Bekırağa Hapishanesinden ya da, savaş suçları, özellikle Ermeni kıyımları nedeniyle İngilizler tarafından alıkonuldukları Malta Adası'ndan kaçmayı başarmıştır. Birçoğu da Anadolu'daki ihtilalci Kemalist harekete katılmış, General Ali İhsan Sabis gibi İstiklal Harbinde yer almıştır.

ASKERİ İSTİHBARAT DAİRESİ

Teşkilatı Mahsusa'nın amaçlarıyla, bu makalede incelenen Ermeni soykırımının yaşama geçirilmesi arasındaki yakın bağlar, yukarıda belirtilen Osmanlı Erkanıharbiye Kumandanlığı II. Dairesi'nin gizli işlevlerinden bazılarının gözden geçirilmesiyle kanıtlanabilir. İstihbarat Dairesi olarak adlandırılan bu şube, bu soykırımın örgütlenmesinde, özellikle kıyım eylemlerine yönelik propaganda, lojistik ve personel planlaması açısından belirgin rol oynamıştır. Harbiye Nazırı ve fiilen Başkumandan Enver'in tam güvenini kazanmış Miralay Seyfi tarafından yönetiliyordu.⁽⁷⁴⁾ Seyfi'nin soykırımın hayata geçirilmesi öncesindeki Ermeni karşıtı propagandası bu bölümün başlarında ele alınmıştı. ABD Hariciye Nazırı muavini William Philips'e göre Seyfi "büyük bir selahiyetle teçhiz edilmiş"ti.⁽⁷⁵⁾

⁽⁷³⁾ A.g.e., no. 3430.

⁽⁷⁴⁾ Seyfi, Osmanlı İmparatorluğunun İstanbul'daki ünlü Harp Okulunun 1905 mezunuydu. İlk bakışta Ermeni katliamlarının organizasyonunda şüpheli görülerek Türk yetkililerce Ocak 1919'da tutuklanmasına rağmen, her nasılsa serbest kalmayı başardı. Daha sonra Anadolu'daki Kemalist ihtilalcilere katıldı, Kemalistlere Sovyet askeri yardımı için Bolşeviklerle görüşmeler yürüten Kemalist heyetin bir üyesi oldu. Yeni Türk Cumhuriyeti'nde tuğgeneralliğe terfi ederek Düzgören soyadını aldı.

⁽⁷⁵⁾ FO 371/14173, dos. 345, Britanya'daki ABD Sefiri John Davis'e gönderilen, Philips'in Seyfi'yi İngiliz savaş esirlerine yönelik zalimce davranışları için savaş suçlusu olarak değerlendirdiği 20 Mart 1919 tarihli rapor.

Bir Türk gazetesi mütareke boyunca, Osmanlı Başkumandanlığı dahilindeki Siyasi Dairenin, yani istihbaratın yöneticisi olarak Dr. B. Şakir'le yakın işbirliği içinde ve İttihad Fırkası Merkezi Umumi-sinin himayesinde Teşkilatı Mahsusa çetelerini oluşturarak katliamların stratejisini planlayanın Miralay Seyfi olduğunu açıklamıştı.⁽⁷⁶⁾ Bu açıklama, suç belgelerini araştırmak üzere avukat Ahmet Ramiz'in evini basan Türk inzibatı tarafından 12 Aralık 1918'de el konulan bir valizin içinde yer alan belgelerin incelenmesinden çıkarılmıştı. Ramiz, Dr. B. Şakir'in kayınbiraderidir ve valiz, Şakir'in Türkiye'nin Ekim 1918'de bir mütareke istemesinden bir süre önce İttihadın arşivinden çıkarttığı belgeleri içeriyordu.⁽⁷⁷⁾

Miralay Seyfi'nin Teşkilatı Mahsusa'nın eylemlerine dahli bir Türk gerilla lideri tarafından da onaylanır. Bu durumun 'gizli' karakterini vurgulayan Teşkilatı Mahsusa yüzbaşısı aynı kaynakta Seyfi'nin Teşkilatı Mahsusa'nın "mestüre paraları"nı kontrol ettiğini ifşa eder.⁽⁷⁸⁾ Bu durum, Kudüs Ermeni Patrikliğinin deposunda bulunan ve Ermeni katliamlarına işaret eden bir raporda teyid edilmiştir.

Daha da önemlisi, Miralay Seyfi'nin, Erkanıharbiyedeki II. Daire (İstihbarat) şefi sıfatıyla, yakın gelecekteki Ermeni soykırımına

⁽⁷⁶⁾ Gazete, *Sabah* idi ve bu beyan, bir Ermeni gazetesi tarafından, büyük ihtimalle aynı gün veya bir gün sonra özet halinde tekrarlanmıştır; *Ariamard*, 13 Aralık 1918.

⁽⁷⁷⁾ Bu ayrıntılar 12 Aralık 1918'de Akşam adlı bir başka Türk gazetesinde verilmiştir. Yine bir başka Türk gazetesi *Tasviri Efkâr*, 3 Şubat 1919 günkü sayısında, valizde bulunan gizli belgeler ve mektuplar duruşmalarda daha sonra kullanılmak üzere askeri mahkeme yetkililerince emniyete alınmış ve fotoğraflanmıştır. Belli Türk gazetecilerinin bu malzemelerin bazılarına ulaşması, *Akşam* gazetesini 14 Aralık 1918 günlü sayısında, Ermeniler'in Dahiliye Nazırı ve İttihad Fırkası lideri Talat Paşa tarafından emirler doğrultusunda katledildiklerini açık açık belirtmeye itti. Bu soruna daha ayrıntılı bir bakış için bkz. Vahakn N. Dadrian, 'The Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources', *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, bas. Israel W. Charney, Londra ve New York, 1991, s. 105-6, 112-5.

⁽⁷⁸⁾ Fuat Balkan, 'Hatıralar', *Yakın Tarihimiz*, c. 2, 1962, s. 297.

yönelik strateji ve taktiklerin planlandığı çok gizli bir konferansa iştirakini doğrulayan bir İngiliz belgesidir. Bu belge, mütareke sırasında Osmanlı başşehirinde görev yapan Britanya istihbarat ajanları tarafından temin edilmiştir. Kaynağının, Osmanlı imparatorluğu Dahiliye Nezaretinde Emniyeti Umumiye arşivindeki gizli belgelerden sorumlu bir adam olduğu belirtilir. Soykırımın kabataslak tasarısı niteliğindeki belge, o dönemde hakim şartları ayrıntılı bir biçimde açıklamakta ve daha ilerideki gizli oturumlar sırasında olgunlaştırılacak bir hazırlık programı gibi görünmektedir. Katılımcıların listesi, İttihadın üç üst düzey liderini, fırkanın radikal kanadından Talat ve Dr. Nazım ve Dr. Şakir'i ve ayrıca Milli Emniyetin başı İsmail Canbolat'ı içermektedir.

Osmanlı meclisinde savaş zamanı Ermeni kısımlarına ilişkin olarak yürütülen tartışmalar Teşkilatı Mahsusa'nın rolünü değiştirmiştir. Trabzon Mebusu Hafız Mehmet bir konuşmasında "Ermeniler tarafından tahrik edilmiş olsa da," kısımların İttihadın Merkezi Umumi-sinden alınan emirlerle yürütüldüğünü itiraf etmiştir. Hafız Mehmet özellikle Teşkilatı Mahsusa'dan katliamın ana organı olarak söz ederken şunları eklemiştir: "Bugüne kadar bu hususta hep sessiz kaldık."⁽⁸¹⁾ Bu katiller sürüsünün başlıca iştigal amaçlarından biri, hiç bir sorumlulukları söz konusu olmaksızın vekil olarak kullanılmasıdır. Hükümet yetkilileri, kitlesel cinayet suçu külfetinden, kendilerinden çok uzaktaki ve dolayısıyla kontrol dışında kalan caniler sürüsünü suçlayarak kurtulabilirlerdi. Bu, "serseri gruplar"ı sözde sanıklar olarak suçlanan ve "gizli, bayağı kötü nam yapmış ve ebadı bilinmeyen bir grup" olarak tanımlanan bu örgütün bulaştığı şüpheli eylemlerle ilgili olarak Amerikalı bir Teşkilatı Mahsusa uzmanının tanısıdır.⁽⁸²⁾

⁽⁷⁹⁾ *Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi*, seri 10, dosya To (Ermeni alfabesinin 9. harfi), no. 605, 606.

⁽⁸⁰⁾ FO 371/14172, dos. 383-7, 10 Şubat 1919.

⁽⁸¹⁾ *Ariamard*, 13 Aralık 1918.

⁽⁸²⁾ Stoddard, *The Ottoman*, s. 49, 50.

SONUÇ

Soykırım olgusunun karmaşıklığı bağlamında, konunun incelenilebileceği farklı düzeylerden haberdar olmak gerekir. Elinizdeki çalışma, her türlü kıstas itibarıyla, başlangıç, planlama ve organizasyon gibi diğer üç ana düzeyi önem açısından aşan özel bir yürütme düzeyi üzerinde odaklanmıştır. Soykırım anlayışının görece önemi, her şeyin ötesinde, son tahlilde anlayışın başarılı biçimde yaşama geçirilmesine bağlı olarak soykırımın getirdikleriyle ölçülür.

Soykırımın burada incelenen önde gelen özelliklerinden biri, onbinlerce katilin sistematik biçimde askere alınması, reorganizasyonu ve yayılmasında ve diğer suçluların da katliam amacı doğrultusunda sınıflandırılmalarında yatmaktadır. Genel anlamda bu suçlular organize kitlesel cinayetin esas aracı olarak görev yapmışlardır. Bu girişimin mekanizmalarını incelerken, soykırım inisiyatifinin bazı öğeleri öne çıkmaktadır.

Değerlendirilmesi gereken ilk şey, soykırımı hayata geçirme konusundaki çeşitli fırsatların bir dayanağı olarak hizmet eden savaşın icaplarıdır. Askeriye'nin yetkili makamlar olarak kısa süren nüfuz ve etkisi, bu bağlamda ana faktördür. Hukuki tehditlerden nispeten bağımsız ve aynı zamanda hükümetin icrai koluyla ittifak içindeki Türk askeri liderleri, en yüksek düzeyden ulusal güvenlik konularıyla ilgili kararlar almada son derece geniş bir serbestliğe sahiptiler. Muhalif ve (Türk bakış açısıyla) başbelası bir azınlık olan Ermeniler'e yaklaşım, bu tip karar alma kategorisine denk düşen bir konuydu. Dolayısıyla, eğer sivil makamlara empoze edilmediyse, Osmanlı Erkanıharbiyesinde çalışan askeri görevliler tarafından Osmanlı Ermenileri'nin ana gövdesinin kitlesel biçimde tehcirinin teklif edilmesi böyle bir konuydu.⁽⁸³⁾ Yine, tehciri emreden imparatorluk iradesi, komuta kademelerindeki Türk zabitlerinin kurban

⁽⁸³⁾ *Harb Kabinelerinin*, s. 364, Maarif Nazırı Ahmet Şükrü'nün ifadesi.

halkın zor kullanılarak yerlerinden sökülmesi görevini üstlenmesine izin vermiştir. Aynı nedenle Harbiye Nezareti de müfrezelerin sevk ve idaresi ile yetkili kılınmıştır.

Savaş dönemi Adalet Nazırının, kabine nazırlarının savaş suçlarını araştıran aynı Osmanlı meclis komisyonu önündeki ifadesiyle teyid edildiği üzere, mahkumların hapishanelerden tahliyesini isteyen ve de gerçekleştiren “ciheti askeriye” idi. Sabık Nazır, Osmanlı Kabinesinin bu birimin yaratılmasına cevaz veren hiç bir kanun çıkartılmadığını fakat “ciheti askeriye”nin, “harp vazifesi” amaçları doğrultusunda kendi kendilerine hareket ettiklerini ekleyerek, hiç kuşku yok ki, Teşkilatı Mahsusa’ya atıfta bulunmuştur.⁽⁸⁴⁾ Aynı komisyon önünde ifade veren Sadrazan Sait Halim ve savaş döneminin Maliye Nazırı Mehmet Cavit de aynı şekilde, hükümetin Teşkilatı Mahsusa’nın oluşturulmasına yönelik hiç bir kanun çıkartmamış olduğunu söylemişlerdir.⁽⁸⁵⁾

Mahkumların tahliyesinde ısrar edildiğinde Harbiye Nazırı, mahkumlara savaş için ihtiyaç duyulduğunu ileri sürmüştür. Mahkeme ana iddianamesinde (yukarıda belirtildiği gibi, *Takvimi Vekâyi*, 3540, s.6) bu doğrulanmaktadır. Bu savın komik tarafı Harbiye Nezaretinde Ordu Dairesi reis muavini tarafından istemeyerek itiraf edilmiştir.

Savaş sırasında Osmanlı Senatosu teşri organı önünde Teşkilatı Mahsusa’yı meşru kılan bir belgeyi değerlendirirken Behiç Erkin, mahkumların büyük bir kısmının düzenli bir ordudan çok Teşkilatı Mahsusa’ya alındığını beyan etmişti. Böylece yalnızca orduyu ah-laken kirletmemekle kalmayıp, aynı zamanda verilen görevlerde ‘*faideli*’ olduklarını eklemişti. Bazı senatörlerin endişelerini yatıştırmaya çalışıyordu. Ancak bu ifade üzerine Senatör Ahmet Rıza’dan öfkeli bir cevap geldi:

⁽⁸⁴⁾ A.g.e., s. 534-7.

⁽⁸⁵⁾ A.g.e., s. 170, 308.

“Biz o Teşkilatın tabiatını biliyoruz. Onu hesap vermeye çağıracağımız zaman da gelecek.”⁽⁸⁶⁾ Her şeyin ‘hukuki’ veya ‘hukuken caiz’ olduğunu beyan eden Adalet Nezareti müsteşarı Yusuf Kemal Tengirşenk’in hukuki danışmanlığıyla desteklendiği üzere belge, askeri makamlarca kararsızlıkla karşılanmasına rağmen, Osmanlı Meclisinin her iki meclisinden de hiç bir dirençle karşılaşmaksızın geçmişti.⁽⁸⁷⁾

14/27 Mayıs 1915 tarihli *Muvakkat Tehcir Kanununda* olduğu gibi, fiili eylemler hukukun önüne geçmişti. İmparatorluk hapishanelerinden alınan mahkumların askere alınması o kanunun resmen kabulünden aylarca önce başlamıştı. Bu gerçek, üst düzey İttihadçı liderlerin dava serisinin, Osmanlı başşehri İstanbul’da 1915-18 yılları arasındaki Muhafız Kumandanı Miralay Cevat’ın Teşkilatı Mahsusa’nın idaresindeki lojistik rolünün sorgulandığı ikinci duruşmada ifşa edilmişti. Öyle görünüyor ki, Ermeniler’e karşı tehcir-imha şemasının uygulanmasında Teşkilatı Mahsusa ile işbirliği yapan bazı valiler, suçortaklığı riskine karşı biraz daha kapsamlı bir karşılıklı ısrar ederek kendilerini sağlama alıyonlardı. Bunun üzerine, 25 Kasım/7 Aralık 1914’de Miralay Behiç Erkin, Osmanlı Erkanı Harbiyesi I. Dairesi (Operasyonlar) adına Teşkilatı Mahsusa Merkezine, mahkumların Teşkilata alınmasını yasallaştıran özel bir kanunun tasarılandığını bildirmişti. Ana mesaj şuydu: “Böylece valiler bundan böyle hukuka uygun hareket edecektir.” Şifreli yazı şu güvenlik talimatını içeriyordu: “Muhtevasına vakıf olduktan sonra yazıyı geri gönderin.”⁽⁸⁸⁾ Gerçi Teşkilatı Mahsusa grupları 1916 yılından önce de

⁽⁸⁶⁾ Tunaya, *Türkiye’de...*, İst., 1989, c. 3, s. 285-6. Bu konuda daha fazla ayrıntı için bkz. V. N. Dadrian, “The Documentation of the Armenian Genocide of the World War Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 23, n. 4, Kasım 1991, s. 565-66

⁽⁸⁷⁾ *Meclisi Mebusan Zabıtları*, c. 1916 (1332), s. 132-6. Bu bağlamda ilk Muvakkat Kanun, askeri yetkililerin Birinci Balkan Harbinde Bulgarlar’a ve Yunanlar’a karşı bir sürü mahkumu kullanmayı uygun buldukları 1913’de kabul edilmiştir; *Takvimi Vekâyi*, no. 2105, 25 Şubat 1914.

⁽⁸⁸⁾ *Takvimi Vekâyi* no.3543, 14 Mayıs 1919 oturumu.

yalnızca istim üzerinde olmakla kalmayıp, aynı zamanda ölümcül eylemlerini de sürdürüyordu.

Bu çalışmanın, Türkiye'nin içlerinde faaliyet gösteren Teşkilatı Mahsusa'nın suç dolu misyonuna ışık tutan ana teması, Teşkilatla olan tecrübelerini özetleyen yüksek rütbeli bir Türk zabitanın tanıklığı çerçevesinde örülmüştür. Gerçekten de, 17.000 adamdan oluşan Süvari Kolordusunun, hatıralarında “çeteler”den söz eden kumandanı, Osmanlı askeri ceza hukukunun “mücrimleri himaye ettiği”nden şikayetçiydi. Aynı kaynakta, Teşkilatı Mahsusa'nın oluşturulmasının mantığını suçlarken, onu oluşturanları “kanlı katil mahkumlar” diye acımasızca eleştiriyordu. “Bu mahkumlar”ın kanunsuz eylemlerde kullanılmasına izin verdikleri için Harbiye Nazırı Enver ile Dr. Behaettin Şakir'i ve sonuçta İttihadi suçluyordu. Özellikle de başlarına tayin edilen zabitanaya ağır ithamlarda bulunuyor ve bu adamların sahte yurtseverliklerine inanarak mahkumları hapsedenelerden tahliye etme fikrini kınıyordu. Kurban halkı Ermeniler'in kimliğini açıkça belirtmemesine rağmen, Kürt elebaşı Musa ve 2.000 şakisi ile büyük Ermeni nüfuslarını barındıran köy ve kasabaları harap eden Yakup Cemil'den söz ederken kullandığı sözcükler bu gerçeği onaylamaktadır.⁽⁸⁹⁾

Ayrıca Türk askeriyesinin, ideolojik kurallarını askeri liderlerin de paylaştığı ve sonuç olarak gizli, radikal desiselerini benimsediği Jön Türk İttihad Fırkasından aldığı gizli fakat güçlü desteğe de atıfta bulunabilir. Bu noktanın altı, “Ermeni meselesinin radikal bir şekilde halli”ne yönelik şemaya işaret eden bir Türk tarihçisi tarafından çizilmiştir.⁽⁹⁰⁾ Siyasal militarizm ve militarist siyaset modellerinin savaş döneminde ölümcül bir biçimde birleşmesi, önemi Ermeni soykırımı olgusunun sınırları dışına taşarak Yahudi soykırımının temel çizgisine de ışık tutan bir gerçektir.

⁽⁸⁹⁾ Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara, 1934, s.3, 6, 8, 58-9, 67-8, 104.

⁽⁹⁰⁾ Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş*, c.3, s.1135.

Yarı askeri Teşkilatı Mahsusa'ya alınan katil gruplarının ölümcül rol oynaması, iki yardımcı işlev açısından değerlendirilebilir. İmha görevlerinin gizli yapısı, suçun resmi devlet organlarında örtbas edilmesine ve/veya ardından inkar edilmesine imkan vermiştir. Bu teşkilatın lider kadrosu, kendisini kısıtlayıcı sorumluluklardan az veya çok muaf tutan bir otonomiye sahipti. Gerekli gizlilik düzeyi, organize katliamların ayrıntılarıyla ilgili yazılı talimatlar ve emirler vermekten ve göndermekten olabildiğince kaçınılarak azami düzeye çıkartılmıştır. Esas olarak *şifahi muhabere*ta başvurulması azami gizliliğin uygulanması açısından önemli bir kalkandır.

Daha önemlisi randıman işleviydi. Eski mahkumlar üstlendikleri görev açısından son derece uygundular. Merhamet ve şefkatin getirdiği tutukluktan muaf ve aynı zamanda suç sonrası nedamet ve vicdan azabına ilişkin her türlü cansıkıcı endişeden uzak olan bu failer, görevin uygulanması sırasında insafsız olmak gibi, optimal soykırım şartlarından en önemlisine uygundular. Bu uygulama, Ermeni soykırımı mekaniğinin bir başka niteliğiyle önemli oranda desteklenmiştir. Israrla 'tehcir' ve 'harp zamanı muvakkat iskan' gibi resmi ağızların kullanımı, Büyük Millet Meclisi'nin gizli bir oturumunda da resmen kabul edildiği gibi, az veya çok, tasarlanan amaca hizmet etmiştir.⁽⁹¹⁾ Hedefteki kurban halk sahte bir güven duygusuyla teskin edilmiş ve göçmen kitlelerin çoğunluğu geç de olsa hilenin farkına vardığında artık çok geç olmuştu; Teşkilatı Mahsusa'nın katil sürülerinin ölümcül pençelerine düşmüşlerdi çoktan. Ölüm tarlalarındaki pervasız ve soğukkanlı cinayet aletlerini de bu portreye kattığımızda, yeni bir 'şiddet ekonomisi' kavramının anahatları, kuramsal yapıya yönelik gelecekteki girişimler açısından yaşamsal bir öge olarak ortaya çıkar.

(91) Maliye Nazırı Hasan Fehmi Ataç tarafından 10 Haziran 1922 günkü oturumda ifade edilmiştir. *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, Ankara, 1985, c.3, s.394.

Her ne kadar, sınırlı bir alanı kapsamış ve tek bir vakanın kısıtlı parametreleri tarafından belirlenmiş ola da, elinizdeki deneme, bu açıdan temel bir sonuca gitmemizi sağlayacak kadar özlü bir bağıntıya sahiptir. Bu, sayılabilirlik ilkesi ile soykırımsal şiddet ekonomisi arasındaki ters bağıntı olarak ortaya çıkar, yani faillerin sayılabilirliği azaldığı oranda, şiddetin uygulanmasında daha çok ekonomi sağlanır. Böylece şiddet ekonomisi, fail grubun üstü örtülü bir biçimde bir kitle kırımının, erkin nominal kullanıcılarından çok fiili kullanıcıları tarafından, görece sorumsuzluk kalkını altında, örgütlenmesine izin verilen yöntem ve araçların fonksiyonu haline gelir. “Ekonomi” terimi, süreç içinde kurban kırılğanlığını arttırırken, potansiyel yada fiili kurban direnişini ciddi biçimde azatma ve önceden giderme hedefine işaret eder. Aynı nedenle, fail kayıplarını en aza indirme, hatta önleme hedefini de ifade eder.

Böylesi bir sonuç, daha ileri araştırmaları değerli kılan bir temel sorular dizisinin yükselmesine neden olur. Hangi tür siyasal sistemlerde, fail bir grupla bu çapta bir planlama ve eylem özerkliği sağlanır? Savaş ve bu sistem içinde militanlığın ağır basması, fail kampta radikal liderlerin yükselmesine ve egemen olmasına nasıl yardımcı olur? İç düşman olarak algılanan, yada böyle tanımlanan yerli bir gruba gösterilen davranışta sorumsuzluk bahanesi yaratmak için, dış düşmanla savaşı başarı ile sürdürme sorumluluğunu kötüye kullanırken dayanılan kurumsal bahaneler nelerdir?

OSMANLI ERMENİLERİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI SOYKIRIMINDA DOKTORLARIN ROLÜ

GİRİŞ

Türk devletadamları tarafından hala inkâr edilen ve ilgili arşiv belgelerine ulaşılmamasının engellendiği büyük bir suç niteliğindeki I. Dünya Savaşı Ermeni soykırımına ilişkin olarak çok az şey yazılmıştır. Bu çalışma esas olarak Avrupa materyallere, özellikle Türk ve Alman tanıkların ifadelerine askerlerce el konulduğu 1918-21 dönemine ait İngiliz istihbarat raporlarına dayanmaktadır. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile savaş ittifakı ve dostluğu bu ifadelerle özel bir önem kazandırır. Diğer kaynaklar, çoğunlukla doktor ve hemşirelere ait Amerikan raporlarını⁽¹⁾ ve failleri tanımlamak ve cezalandırmak üzere oluşturulan Aralık 1918 ve Mayıs 1919 dönemi Türk Askeri Mahkemesinin dava kayıtlarını ve belgelerini içerir. Bu tarihin araştırılması açısından çok değerli sayısız Ermeni ifadesi olmasına rağmen, herhangi bir kuşkuyla yer vermemek adına pek ele alınmamıştır.

⁽¹⁾ Bu tıp personelinden bazıları tanık oldukları şeylere dayanamadılar ve akıllarını kaybettiler. Bu iki şahsın, Charlotte Ely ve Henry Atkinson'un öyküleri için bkz. Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis* (New York: Fleming H. Revell, 1919), s.74-5 ve Harriet H. Atkinson, "Mrs. Harriet H. Atkinson's Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot", *The Armenian Review* XXIX (İlkbahar 1976), 18-19.

Bütün bu kaynaklar Ermeni soykırımının planlayıcıları, örgütleyicileri ve başta gelen failleri ile ilgili bazı çarpıcı gerçeklere işaret etmektedir: özelde doktorlar ve genelde tıp personeli bu süreçte merkezi bir rol oynamıştır. Türk Askeri Mahkemesi nezdinde ve kamuoyuna açıklamalarda bulunan Türk doktorlar, Ermeniler'i zehirleyen, onları denizde boğan, onları kurbanlık koyun gibi kestiren ve (görünüşte insanlığın iyiliği için) üzerilerinde tıbbi deneyler gerçekleştiren meslektaşlarının dahil olduğu sayısız öyküler aktarmışlardır. Bu sistematik tıbbi cinayet, yakın dönemimizin Nazi doktorları hatırlatır. Burada sunulan materyal ışığında, Nazilerin uyguladığı Yahudi soykırımı faillerinin ilk örnekleri Osmanlı İmparatorluğunda görüldüğü anlaşılmaktadır.

Türk doktorlar yalnız Ermeni Soykırımı sırasındaki tıbbi cinayete bulaşmakla kalmamışlar, sistematik cinayetin planlanmasında da yer almışlardır. Bunların arasında öne çıkanlar, 1908'de iktidara gelen İttihadçı fırka Merkezi Umumisinin Heyeti Alîsinin iki önemli adı olan Dr. Nazım ve Dr. Behaeddin Şakir'dir.⁽²⁾ Heyet, Osmanlı İmparatorluğunun dış ve iç işlerini yöneten bir tür Politbüro olarak hizmet ederken, bu fırkanın ideolojik tutumunu ve siyasal programını belirleyen Merkezi Umumi idi.

⁽²⁾ Merkezi Umumiye üyeliği açısından, ayrıca iki doktordan söz edilmesi gerekir. Onlardan biri, daha sonra iltica etmiş olduğu Berlin'de Talat'la birlikte yaşayan ve katliamdaki rolü nedeniyle Ermeni bir öğrenci tarafından suikasta uğrayan Dr. Rüsuhi idi (1912, 1916 ve 1917'de seçilmiştir). Dr. Rüsuhi, iki arkadaşı Dr. Şakir ve eski Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin aynı nedenlerle Berlin sokaklarında kurşunlandığı bir yıl sonra suikasttan kurtulmuştu. Kısa süre sonra, Berlin'deki İsviçre Sefareti aracılığıyla Alman hükümetinden, özel bir polis birliğinin tayini gibi, ekstra koruma talep etmişti. Alman Hariciyesi Arşivi, Bonn, *Politische Abteilung III Türkei*, PO 11 No. 3, Bd. 3, Bd. 1, No. 577, 4 Mayıs 1921 İsviçre Sefareti Tezkeresi. Diğeri, Transkafkasya, Azerbaycan'dan Hüseyinzade Ali idi (1911'de seçilmiştir). İstanbul Tıbbiyesinde doktorasını aldıktan sonra, siyasal felsefeye merak salmış ve (A. Turani adıyla yazdığı) Turan adlı ünlü şiirinde, pan-Turanismin parlak örnekleri olarak Cengiz Han ve Timurlenk'in fetihlerini yüceltmisti. Zarevand, *United and Independent Turania. Aims and Designs of the Turks* (Leiden: Brill, 1971), s. 9, 24-5, 38.

Siyasi sürgünler olarak, Abdülhamit rejimini devirmenin zeminini hazırladıkları Paris'te ayrıca staj da gören Nazım ve Şakir, tıp eğitimlerini İstanbul'da görmüşlerdi. Onlar, 1908'deki Jön Türk inkılâbının hızlanmasına yardım ettiler ve ardından fırka liderliğinin demirbaş adları oldular. (Dr. Nazım'ın Maarif Nazırı olarak görev yaptığı üç ay haricinde) otoritelerini perde arkasında sürdürdükleri 1912-18 döneminde en güçlü konumlarına ulaştılar. İnkılâp sonrası dönemde, Dr. Nazım kısa bir süre (1910 yılının Sonbaharında) Selanik Belediye Hastanesinde Baştabip olarak hizmet verirken, Dr. Şakir İstanbul Tıbbiye Mektebinde Adli Tıp Profesörü idi.

İnkılâp öncesi ve sonrası dönemde, İttihad fırkasını Türkiye'nin homojenleşmesinin bir aygıtı haline dönüştürmede, sonuçta imparatorluğun asimilasyona direnen ve kendi etnik kimliklerini korumaya çalışan çeşitli tebaalarıyla kavgada önemli tecrübe kazanmışlardı. Bu tecrübe, birçok faktörün etkisiyle kapsamlı bir imhanın hedefi olarak seçilen Ermeniler'e yönelen savaş dönemi soykırım şemasının planlanmasına, örgütlenmesine ve uygulanmasına temel oluşturmuştur. Söz konusu faktörler, ayrı ayrı Türk katliamları dahil olmak üzere, ciddileşen Türk-Ermeni ihtilafının bir tarihçesini, Ermeni nüfusunun demografik kırılganlığını ve Avrupalı güçlerin yardımını alan çok sayıda tebaanın sonuçta Osmanlı zulmünden kurtulduğu bir dizi silahlı mücadeleyle imparatorluğun giderek parçalanmasını kapsıyordu. Bu dönemin bir uzmanının gözlediği gibi, "Arnavutlar, Yunanlılar ve Slavlar" 1913 itibarıyla artık tebaa değildiler: "sadece Ermeniler ve Araplar kalmıştı".⁽³⁾ Türk milliyetçiliğinde, tüm Türki halkları Osmanlı egemenliği altında birleştirmeyi amaçlayan turancı akımın etkisi, islamcı yönünü gölgede bırakıyordu. Bu, İttihadçıların dikkatlerini doğu Türkiye'ye, Kafkasya ve ötesine odaklamalarına neden oldu ve Arabistan'ın önemini bir dereceye kadar azalttı. Bu bağlamda Ermeniler, nefret edilen bir engeldi ve adlarına

⁽³⁾ Feroz Ahmad, *The Young Turks* (Oxford: Clarendon Press, 1969), s. 154.

müdahalede bulunacak koruyucu bir devletin olmaması onları daha da zayıf kılıyordu.

1919-20 Türk divanı harbi örfilerdeki yargılamaların gösterdiği gibi, bu iki doktor, Ermeniler'in imhasında önemli bir aygıt olan Teşkilatı Mahsusa birimlerinin oluşturulması, yayılması ve yönetiminde anlamlı bir rol oynamıştır. Adalet ve Dahiliye Nezaretleri kaynaklı özel af yoluyla imparatorluğun pek çok hapishanesinden salınan ve safları, gönüllüler ve eşkıyalarla birlikte bir rol dağıtımına gelen 'çete' yaftası altında herbiri elli ila ikiyüz adamdan oluşan katil grupları haline dönüştürülen "kana susamış caniler"le doluydu. Bu çeteler, Osmanlı Harp Akademisinin mezunları olan bir grup zabitan tarafından yönetiliyordu.⁽⁴⁾

Türk Askeri Mahkemesinin çeşitli iddianame ve ilamları iki doktorun oynadığı bu hayati rolü vurgulamaktadır. 28 Nisan 1919'da mahkemede okunan ana iddianame, Dr. Nazım'ın adından, Teşkilatı Mahsusa katil birimlerinin asıl örgütleyicisi olarak söz eder.⁽⁵⁾ Bu birimlerin çoğu başlangıçta Kafkasya sınır bölgelerinde Rusya'ya karşı savaşan gerillalar olarak istihdam edilmesine rağmen, mahkeme iddianamede "bu mücrim ve firariler"ın esas olarak Ermeni "tehcir kabilelerinin katli ve imhası" için örgütlendiğini ve diğer iddiaların "saf milleti aldatmak için kullanılan" hileler olduğunu belirlemiştir. İddianame, "Teşkilatı Mahsusa namıyla faaliyet gösteren jandarmalar ve çeteler"i "tecavüz ve saldırılar"ın faileri olarak tanımlayan Erzurum Valisinden gelen 15 Temmuz 1915 tarihli bir telgraftan söz etmektedir.⁽⁶⁾ Dr. Nazım, soykırımın karar

⁽⁴⁾ *Journal de Genève* , 25 Ağustos ve 13 Ekim 1915; *Sabah* , 12 Aralık 1918; Ermeni soykırımının faileriyle ilgili Mazhar Tahkikat Komisyonunun divanı harbi örfi öncesi tahkikat belgeleri. *Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi* , Seri 21, Dosya M, No. 301.

⁽⁵⁾ *Takvimi Vekâyi* (buradan itibaren T.V. olarak geçecektir), No. 3540, s. 5, 6. Bu gazete, Osmanlı Meclisinin, Ekleriyle mahkeme muhakematını yayınlayan resmi gazetesiydi.

⁽⁶⁾ A.g.e., s. 6

vericilerinden ve mimarlarından biri olarak tanımlanır. Ermeni karşı önlemlerin “Merkezi Umuminin şamil mütalaalarından sonra” kararlaştırıldığını ve “Şark Meselesini halletmek” üzere planlandığını söylediği aktarılır.⁽⁷⁾ Sonraki mahkeme duruşmalarında, titiz çapraz sorgulamalarda beş üst düzey İttihadçı lider Nazım’ın çetelerin örgütlenmesindeki rolünü kabul etmişlerdir.⁽⁸⁾

Ana iddianamede Dr. Şakir de, Teşkilatı Mahsusa’nın siyasi şefi ve doğu eyaletlerinde faaliyet gösteren katil sürülerinin Muharebe Meydan Kumandanı olarak sekiz kez geçer.⁽⁹⁾ Aleyhine yöneltilen en çarpıcı kanıt, özetle aşağıdaki ifadeyi veren III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa’dan gelir:

Ermeniler’in katl ve imhası ve mallarının talan edilmesi İttihad ve Terakkinin kararının bir neticesiydi. Behaeddin Şakir III. Ordu bölgesine insan kasaplarını dolduran, onları sevk ve idare eden biriydi. Hükümet liderleri Behaeddin Şakir’in emir ve talimatlarına riayet ederlerdi. III. Ordu hareket alanındaki bütün insanlık dramları, bütün fesat tahrik ve hareketleri onun entrikalarının eseri idi. İpten kazıktan kurtulmuş adamların ve elleri kanlı ve kana susamış jandarmaların kullanılması buna dahildir.⁽¹⁰⁾

‘Tehcirler’in imha için bir paravan olduğu gerçeğinin tekrar tekrar altı çizildikten sonra, divanı harbi örfi ana iddianamede Şakir’in bir kopyası ellerinde olan telgrafından söz etmişti. Bu telgrafta Şakir astlarından Harput Katibi Mesulüne şunları sormuştur:

⁽⁷⁾ A.g.e., s. 8

⁽⁸⁾ Teyidler, mahkemenin aşağıdaki duruşmalarında yapılmıştı: ikinci, T.V., 3543; üçüncü, T.V., 3547; dördüncü, T.V., 3549; beşinci, T.V., 3553-4; altıncı, T.V., 3557; yedinci, T.V., 3561.

⁽⁹⁾ T.V., 3540, s. 5-8.

⁽¹⁰⁾ A.g.e., s. 7. Vehip Paşa’nın görevleri, III. Ordu kumanda bölgesini kapsayan altı vilayetin Ermenileri’nin çoğunun, Vehip’in selefi Mahmut Kamil Paşa’nın himayesinde zaten imha edildikleri Şubat 1916 döneminde başlamıştı. Osmanlı Türkçesi’ndeki tam metin Kudüs Ermeni Patrikliğinin arşivindedir; Seri 17, Dosya H, No. 171.

“Bölgenden tehcir edilen Ermeniler tasfiye ediliyorlar mı? İmha ediliyorlar mı? Yahut sadece tehcir mi ediliyorlar? Bu hususu açıklayın.”⁽¹¹⁾

Katibi Mesullerin davalarında, Müddeiumumi kapanış konuşmasında tehcirlerin katliamlar için bir bahane olduğunu vurgulamış ve Şakir’in telgrafına atfen, “Bu hakikat 2+2=4 kadar aşikardır” diye konuşmuştur. İlamda, Şakir Teşkilatı Mahsusa şemsiyesi altında doğu eyaletlerinde faaliyet gösteren katil birimlerinin örgütleyicisi ve Kumandanı olarak çizilmiştir. Temel tasfiye yöntemleri “tehcir kabilelerinin pusuya düşürülmesi ve imhası” idi.⁽¹²⁾

Şakir’in rolü, “Şakir’in organize ettiği çeteler muhacirleri en zalimane şekilde katlettiler” diye ifade veren savaş sonrası Erzurum Valisi Münir tarafından da onaylanmıştır.⁽¹³⁾ Eski Erzurum Valisi Hasan Tahsin, Harput davalarının ikinci duruşmasında (2 Ağustos 1919) Şakir’i, Teşkilatı Mahsusa’nın Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine mesaj gönderdiğinde ‘hususî şifreler’ kullanan hareket şefi olarak tanımlamıştır.⁽¹⁴⁾

Dr. Nazım’ın rolü çok sayıda Türk yazarınca tartışılmaktadır. Herikisi de İttihadın troykasının direkleri olan Talat’ın ve ardından Cemal’in sekreterliğini yapan ünlü İttihadçı Falih Rıfkı Atay anılarında suçluların örgütleyici Nazım’la yaşadıklarını anlatır. Savaşın başında İstanbul’daki Harp Akademisinde bir öğrenciyken, özel görevlere subaylar atamasıyla ilgili olarak daha fazla bilgi almak için Nazım’a başvurmuştur. Dr. Nazım kendisine açıkça, görevlerin suçlu müfrezelerine gizli işlerde komuta etmeyi içerdiğini söylemiştir.

⁽¹¹⁾ T.V., 3540, s. 6. Bu telgraf, Harput dava serisi ilamında da yer almıştır. T.V., 3771, s.1.

⁽¹²⁾ T.V., 3772, s. 4.

⁽¹³⁾ T.V., 3540, s. 7.

⁽¹⁴⁾ *Renaissance*, 5 Ağustos 1919. Ana iddianamede, otomobillere, fonlara ve özel bir şifreye kolaylıkla ulaşabilecek bir imtiyaza sahip olduğu belirtilmiştir. T.V., 3540, s. 6.

Yazarın tepkisi: “Tasavvur edilen bu katiller ordusu hakkında ne diyeceğimi şaşırdım” şeklindedir.⁽¹⁵⁾

Böylesine kapsamlı bir imhanın organizasyonu yalnızca yüksek yetki gerektirmekle kalmaz, idari üstyapı ve askeri komuta ve kontrol kurguları dahil olmak üzere, yetki kaynaklarına erişim de gerektirir. Türk tarihçisi Şevket Süreyya Aydemir, Nazım’ı ‘İttihadın terör kolunun müdürü’ olarak tanımlar ve ikinci bir eserde de kendisini, ‘son imparatorluğumuzun en karanlık dönemine damgasını vuran en kanlı hikayelerden sorumlu’, İttihadçı güç kaynaklarına mensup bir adam olarak çizer.⁽¹⁶⁾

Türk ifadelerinde Dr. Şakir’in rolünün onaylanması çok daha gerçekçidir. Türk tarihçisi Doğan Avcıoğlu, “uygulanması güvenilir İttihadçılara ve Teşkilatı Mahsusa’ya bırakılan tehcirler, Ermeni Meselesini kökten çözmek üzere tasarlanmış; İttihadın heyetlerince B. Şakir tarafından hararetle savunulmuştur” diyerek, onu Ermeni soykırımının merkezine koymaktadır.⁽¹⁷⁾ F. R. Atay anılarında, Şakir’in doğu vilayetlerinde “gelecekte bir Ermenistan teşkiline mani

⁽¹⁵⁾ Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı* (İstanbul: Ayyıldız, 1981), s. 36. Dr. Nazım’ın rolü, yerel nüfusun harekete geçirilmesinin, teşvik ve tahrik edilmesinin dışına taşmıştı. Bir Türk tanığa göre, Nazım, Mayıs 1915’de Erzurum dışındaki Köşk Paşa’da onbin kişilik bir miting gerçekleştirilmesine yardımcı olmuştur. Tüm Ermeniler’in toptan yok edilmesine ilişkin bir karar oybirliğiyle geçtiğinde, Dr. Nazım, cinayetlerin cesetlerin çürüyüp salgın hastalıklara neden olabileceği köy, kasaba ve şehirlerde yapılmayıp, uzak, boş alanlarda yapılmasında ısrarlı oldu. Karar, daha sonra İstanbul’daki Merkezi Hükümete telgrafla bildirildi. Bu ifade, Seri 57, Liste 1, Dosya 632, s. 17-18 şeklinde tanımlanan bir Sovyet arşiv belgesinde yer almaktadır. Ayrıca John Kirakossian, *Aratcheen Hamashkharayeen Baderazmu yev Arevmudahayoutiounu 1914-1916*’ da aktarılmaktadır (Yerevan: Hayasdan, 1965), s. 286-7.

⁽¹⁶⁾ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 1 (İstanbul: Remzi 1973), s. 45; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 7. Baskı (İstanbul: Remzi 1979), s. 273. A.g.e, Tek Adam, c. 3, s. 271, 284.

⁽¹⁷⁾ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 3 (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1974), s. 1135.

olmak üzere Ermeniler'in silinip süpürülmesi"ne eğilimli olduğunu açıkça ifade eder.⁽¹⁸⁾

Üç Ermeni kaynağı birbirinden bağımsız biçimde, Dr. Şakir'in katliamları bizzat yöneten dolaylı ve doğrudan çete şefi rolünde gözlemlendiği gerçeğini vurgulamıştır.⁽¹⁹⁾

Alman ve İngiliz kanıtları da, iki doktor-siyasetçinin Osmanlı Ermenileri'nin imhasındaki esas rolünü doğrular. Dr. Nazım konusunu yorumlayan *The Times of London* aşağıdakileri yazmıştır:

Meslek itibariyle bir tabip olan ve... siyasi bir doktriner olarak... Jön Türklerin gayesini benimseyen Dr. Nazım, ekseri meslektaşları için tiranlardan ve kendi menfaatlerini gözetken siyasilerden daha ziyade ıstıraba sebep oldu... Malesef muhteşem ajitator en tehlikeli siyasetçi olduğunu ispat etti... Marat ve Robespierre bu tipin klasik numuneleridir... Cihan Harbi patlar patlamaz Nazım ve arkadaşları Talat Paşa'yı Ermeni aleyhtarı propagandalarla doldurmaya başladılar... ve 1916'da Ermeni cemaatinin yarısı öldü.⁽²⁰⁾

Ve, *Morning Post*'a göre, savaş sırasında İzmir'de Ermeniler hakkında söylediklerine atfen, "Dr. Nazım.. bir milyon insanı kâtl etmekle övünüyor"du.⁽²¹⁾

⁽¹⁸⁾ *Dünya*, 17 Aralık 1967. Atay'ın ifadesi, Halep'e yapılan bir tren seyahatiyle bağlantılı olarak alınmıştır. Şakir trene Adana'dan binmiş ve yolculuk boyunca Doğu'daki Ermeni katliamlarının organizasyonundaki başarılarıyla övünmüştür.

⁽¹⁹⁾ Bu kanıtlar arasında: Bir grup Erzurumlu göçmen kendisini Malatya yakınlarındaki bir dağda eşkıya giysisiyle görmüş ve bağışlaması için yalvarmış. Onları, 'kafir köpekler' diyerek kovaladığı söylenir. *Püzantion*, 4 Kasım 1918. Ayrıca, bkz. 'Geographical and Statistical Notes on the Vilayet of Erzurum', *Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi*, Seri 8, Dosya E, No. 358. Bir Türk paşası ve miralay da Şakir'in gücünden yakınlıkla söz etmiştir. Paşa, Şakir'in Türkiye'nin savaşa girişinde oynadığı rolden, 1914-15 Sarıkamış felaketinden, pan-turanı ideolojisinden ve askeri meselelerdeki idrak eksikliği ve yetersizliğinden şikayet etmiştir. Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, Cilt 1 (İstanbul: İnkilab, 1943), s. 64-5; A.g.e., Cilt 2 (Ankara: Güneş, 1951), s. 68, 91-2. Ayrıca miralayın şikayetleri için, bkz. Arif Baytin, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi* (İstanbul: Vakıf, 1946), s. 49-51.

⁽²⁰⁾ *The Times of London*, 28 Ağustos 1926.

⁽²¹⁾ *London Morning Post*, 5 ve 7 Aralık 1918.

Dr. Şakir'in rolü, savaşın ilk üç ayında beraberinde Ruslara karşı gerilla eylemlerini yürüten Alman miralay Stange tarafından da teyid edilmiştir. Miralay Stange, Şakir'in Ermeniler'e karşı yürüttüğü imha kampanyasını aktarırken, gerilla savaşında istihdam edilen çetelerin kitlesel cinayetlere devrini de teyid etmiştir. Stange, III. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil'le birlikte başta Şakir olmak üzere 'pislikler' olarak nitelendirdiği bu çetelerce Ermeniler'e karşı 'hayvani bir vahşetle' yürütülmekte olan 'inhalar'ı lanetlemiştir.⁽²²⁾

Son olarak, İngiliz raporları da Şakir'in rolü hakkındaki yukarıdaki iddiaları doğrulamıştır. Daha sonra İstanbul'daki Britanya Yüksek Müfettişi olan Admiral de Robeck, Londra'ya rapor gönderdiğinde, onu "Ermeni ırkının imhasını teşkilatlandırmak için İttihad ve Terakki Merkezi Umumisinin kurduğu Teşkilatı Mahsusa olarak maruf küçük gizli Komitenin bir azası" olarak tanımlamıştır. Bir istihbarat raporu aşağıdaki özeti içermektedir: "Teşkilatı Mahsusa 1914'de Ermeniler'in imhası için İTC tarafından yaratılmış ve rezil Behaeddin Şakir tarafından kontrol edilmiştir".⁽²³⁾ Mütarekeden hemen sonra, 1-2 Kasım 1918 geceyarısı, Şakir ve Nazım, diğer üst düzey İttihadçılarla birlikte, bir Alman destroyeriyile Türkiye'yi terk etmişlerdir.

Dr. Nazım Türk Askeri Mahkemesince ölüme mahkum edilmiş (5 Temmuz 1919), Dr. Şakir de suç ortağı olarak mahkum olmuştur (13 Ocak 1920); heriki mahkumiyet de gıyaplarında alınmıştır.⁽²⁴⁾ Şakir, 'Alp' ve bazen de 'Dr. Mehmet' adıyla yaşadığı Berlin'e iltica etmiş ve 17 Nisan 1922'de bir Ermeni intikamcısı tarafından

⁽²²⁾ Rapor No. 3481, 23 Ağustos 1915; *Botschaft Konstantinopel* 170/23.

⁽²³⁾ İlki, *Britanya Hariciye Arşivindedir* (FO 371/5089B/E949, 18 Şubat 1920 tarihli rapor). İkincisi, 29 Ağustos 1920 tarihli 26 sayfalık istihbarat raporunun 7. sayfasındadır (FO 371/5171/E1228).

⁽²⁴⁾ Nazım'ın mahkumiyeti, İttihadçı liderler Talat, Enver ve Cemal'in de yer aldığı Nazırlar Meclisi kategorisindeydi. *T.V.*, 3604, s. 217-20. Şakir, Harput dava serisi kararıyla mahkum edildi. *T.V.*, 3771, s. 1-2.

öldürülmüştür.⁽²⁵⁾ Nazım, Şakir'in ölümünden sonra paniğe kapılmış ve Alman polis koruması talep etmiştir. Ermeni "adalet komandoları" tarafından aranan tüm İttihadçı liderlerin "yeni rejime muhalif olmadıkları meydana" anavatana dönebilecekleri garantisini aldıktan sonra Türkiye'ye dönmüştür.⁽²⁶⁾ Fakat Dr. Nazım, Mustafa Kemal (Atatürk) rejimini devirmeye çalışmış ve İttihad adına hareket etmiştir. Ankara'daki İstiklal Mahkemesinde yargılanmış, idama mahkum edilmiş ve diğer İttihadçı liderlerle birlikte 26 Ağustos 1926'da asılmıştır.⁽²⁷⁾

Şakir ve Nazım'dan başka bazı Türk doktorları ve tıbbi personeli Ermeni katliamlarının başlatılması ve organize edilmesinde aktif bir rol oynamışlardır. Bunların çoğu, İttihadın beslendiği, İstanbul'daki Askeri Tıbbiye Mektebi mezunlarıydı.⁽²⁸⁾ Pek çok tıp öğrencisiyle birlikte Teşkilatı Mahsusa'ya katılmışlar ve savaş boyunca

⁽²⁵⁾ Arshavir Shiragian, *The Legacy, Memoirs of an Armenian Patriot* (Boston: Hairenik, 1976), s.176-7 (orijinal Ermenice eserde s. 290-1). Ayrıca, bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri* (İstanbul: Çeltüt, 1959), s. 680.

⁽²⁶⁾ Dönüş çağrısı, 27 Nisan 1922'de, yani Şakir'e, daha sonra Dahiliye Nazırı olacak Fethi (Okyar) tarafından suikast düzenlenmesinden on gün sonra çıkartıldı. FO 371/7863/E4700, dosya 119. Bkz. FO 371/7869/E7840, dosya 262. Dr. Nazım'ın Türkiye'ye dönüşü beklenirken, Britanya Yüksek Komiseri Horace Rumbold, 'bu, daha evvel İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlerinin muhtemelen en önemlisi olduğundan dolayı büyük ehemmiyet taşıyan bir vaka olacak' diye yorumlamıştı'. FO 371/7869/E7840, dosya 262, 1 Ağustos 1922 raporu.

⁽²⁷⁾ FO 371/11528/E4929, E5141, dosya 61-4. Davanın gidişatını yorumlayan *The Daily Telegraph of London*, 16 Ağustos 1926 günkü sayısında, 'mevcut delil, Enver, Talat, Nazım ve sayıları yarım düzineyi bulan başkalarıyla beraber, İ.T.C.'nin, 1918 senesine kadar on sene Türkiye'ye hükmeden 'Onlar Meclisi' ismiyle maruf tam seilahiyetli ve ketum idare meclisi azası Dr. Rüsuhi'den ele geçirilmiştir' diye yazmıştı.

⁽²⁸⁾ Bir İttihat Partisi uzmanı, 'İttihad, bilhassa askeri tabipler arasında başından beri kuvvetle temsil edilmiştir (zaten Askeri Tıbbiye Mektebinde kurulmuştur) ve birkaç tabip Cemiyetin dahili muhitinin azaları olmuştur (mesela Dr. Rüsuhi, Dr. Nazım ve Dr. Behaeddin Şakir)' diye yazmıştır. Erik Zürcher, *The Unionist Factor* (Leiden: Brill, 1984), s. 76.

kanlı bir iz bırakmışlardır.⁽²⁹⁾

Bunlar arasında en önemlisi, savaş sırasında Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin Askeri Baştabibi Süleyman Numan Paşa idi. Kendisi ayrıca Erkanıharbiyenin Baş Cerrahı, Askeri Tıbbiye Kolordusunun Şefi ve Sıhhiye Hizmetleri Müfettişi idi. Savaş sonrası Türk hükümeti tarafından “sıhhiye personeline, halkın sıhhatli kısmını salgınlardan ve açlıktan koruma bahanesiyle, Erzurum, Sivas ve Erzincan sakinleri arasındaki hastaları zehirleyerek öldürmelerini” emretme suçlamasıyla tutuklanmıştır. Ayrıca Ermeni doktorların ve ordu sıhhiye personelinin öldürülmesine izin vermekten de sanık olmuştur.⁽³⁰⁾ Bir sonraki yargılama için İngilizler tarafından Malta’ya götürülmüştür.

Miralay rütbesinde bir cerrah olan Dr. Fazıl Berki, Dr. Şakir’in yakın arkadaşıydı. Kastamonu ve Sivas vilayetlerinde Müslümanları Ermeniler’e karşı tahrik etmek için hitabet yeteneklerini örgütsel yetenekleriyle birleştirmiştir. Belli başlı şehirlerde konuşmacı ve fırka örgütleyicisi olarak İttihadın kademelerinde hızla yükselmiştir. Kastamonu, Sivas ve Erzurum’daki katliamlarda, yerel düzeyde kitlesel cinayet makinesi hazırlayacak gizli ‘komiteler’ örgütlemek için bu vilayetleri dolaşmıştır. Suçun lojistiğinde İttihadın Çankırı’daki Katibi Mesulü Cemal Oğuz’la koordineli olarak, iki ünlü Ermeni şairi Varujan ve Sevag’ın cinayetinde pay sahibi olmuştur.⁽³¹⁾

⁽²⁹⁾ Bu bilgi, Şakir’in Askeri Tıbbiyedeki Ermeni öğrencilerinin çaişmesinde yer almaktadır. S. Zarevant, *Antzortee Dubavoroutiunner. Deghahanoutian yev Tchar-tee Aradner* (New York: Düvalian, 1924), s. 73. Tıbbiye Mektebi ve inkılapçı coşku için bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda* s. 154-9.

⁽³⁰⁾ FO 371/6500, dosya 170-4; FO 371/6509, dosya 51, Ek C, s. 9.

⁽³¹⁾ Zarevant, *Antzortee Dubavoroutiunner*, s. 53-61; *Le Bosphore*, 5 Mayıs 1920. Kurbanları ölüme taşıyan Türk arabacılarından birinin ifadesi de dahil olmak üzere, cinayetlerin ayrıntıları için bkz. Krikoris Balakian, *Hai Koghkotan*, Cilt 1 (Vi-yana: Mechitarian, 1922), s. 146-51; *Les Persecutions contre les medecins Armèniens pendant la guerre gènèrale en Turquie* (İstanbul: Union of Armenian Physicians 1919), s. 34-7. Cemal Oğuz, davaları ve kaderi hakkında ayrıntılar için bkz. T.V., 3540, s. 7; T.V., 3867, s. 1; FO 371/6501, dosya 227-8; FO 371/6500, dosya 133; ayrıca, bkz. FO 371/247)8109.

O da, yargılanmak üzere İngilizler tarafından Haziran 1919'da Malta'ya götürülmüştür. (Fakat daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde Malatya Mebusu olmuştur.)

Mehmet Hasan (Eczacı) Erzurum vilayetinde Erzincan bölgesindeki Ermeni katliamlardan suçlanan mülazım (daha sonra binbaşı) rütbesindeki askeri eczacıydı. Sansa Vadisinde ikibin kişilik Ermeni amele taburunun katline liderlik etmekle, çok sayıda büyük tehcir kafilesinin imhasıyla ve bizzat ve adamları tarafından ikiyüzlü kadın ve çocuğa tecavüzle suçlanmıştır. Mehmet, bölgede valiyi bile aşan bir yetki sahibiydi. Adamları tarafından öldürülen göçmenler nehre dökülmüşlerdir. Kendisi ayrıca, söylendiğine göre 300.000 Türk Lirası (1.500.000 Dolar) değerinde bir servet edindiği talan ve soygunla da suçlanmıştır.⁽³²⁾ Mehmet, Nisan 1919'da İngilizler tarafından tutuklanmış ve daha sonra Malta'ya sürülmüştür.

Ahmet Mithat, İttihadın “askeri hareket sahası olmayan ve tehcirlerin ne inzibati olarak ne de tedbiri ihtiyati veçhile haklı olmayan” bir bölgeden Ermeniler'in tehcirlerini örgütlediği Bolu'daki Katibi Mesulü idi.⁽³³⁾ Savaştan sonra yargılanmış ve ‘katliam cürmüne

⁽³²⁾ FO 371/4233, dosya 61-72.

⁽³³⁾ T.V., 3540, s. 5-6. Vilayetin Müslüman nüfusunun İttihada ‘tapındığı’ iddiasını temelsiz bulan mahkeme, buna karşılık vilayetin valisine Ermeniler'i yürütülmekte olan kıyımdan muaf tutulmaları için ricacı olan Kastamonu Müslümanları'nı örnek vermiştir. Özel bir belgeye göre, Müftü, Vali Reşit'e ricacı olarak seçilmiştir:

Komşu vilayetlerden Ermeniler'e mezbahaya sevk edilen hayvanlar gibi muamele edildiğini iştittik. Kadınları ve çocuklarıyla birlikte dağların yamaçlarına sürüleceklerinden ve orada katledileceklerinden bahsediliyor. Allah'ın gazabından korkarız ki, mahallimizde olanlara benzer birşey istemiyoruz. Hiçbir hükümet mezalimle baki kalamaz. İstirham ederim, yardım edin. Vilayetimizde bu faaliyetlere müsaade etmeyin.

Bunun karşısında, Vali onlara, vilayetlerinde hiçbir zaman buna benzer olaylara izin verilmeyeceğine ilişkin garanti vermiş ve ‘ricacılar gözlerinde yaşlarla kalmıştı’. İddianame ayrıca Dr. Mithat'ın Bolu Müslümanları'nın ‘saadet ve refahı'nın Ermeniler'in ortadan kalkmasına bağlı olduğunu belirtmiştir. A.g.e.

yataklık' yapmaktan suçlu bulunmuştur. On yıllık ağır iş mahkumiyetinden kaçmış, fakat İngilizler tarafından yakalanıp, Malta'ya sürülmüştür.⁽³⁴⁾

Bu doktorlar grubunun en şaşırtıcı kişiliği, 1915'de Diyarbakır Valiliğine tayin edilen kıdemli İttihatçı Mehmet Reşit (Şahingiray) idi. İmparatorluğun doğu ve orta vilayetlerinden Diyarbakır'a yüzbinlerce Ermeni tehcir edilmiştir. 15 Eylül 1915 tarihli bir muhtıradan, Reşit'in bu vilayetten 120.000 Ermeni'yi tehcir ettirdiği rapor edilmiştir.⁽³⁵⁾ Organize ettiği pek çok cinayet ve işkenceyle birlikte 'celat Vali' lakabıyla tanınmıştır. Kurbanlarına at nalı çaktırdığı ve daha sonra onları sokaklarda yürüttüğü, göğüslerini dağladığı, kafalarını ezdiği ve çarmıha gerdiği bilinir.⁽³⁶⁾ Musul'daki Alman Konsolosu

⁽³⁴⁾ T.V., 3772, s. 1-6. Karakteristik anlamda ilam, ellerini kana bulamayı reddettiği için, hem Bolu hem de Kastamonu Ermenileri'nin tehcir ve imhasını organize eden yeni geçici Vali Atıf'la yer değiştirilen Kastamonu Valisinin kaderi üzerine odaklanmaktadır. Damat Ferit geçici olarak iktidarı yitirdiğinde ve Mütareke sırasında Osmanlı başşehirinde Kemalist akım egemen olduğunda, bir askeri Temyiz Mahkemesi Mithat'ın mahkumiyetini bozdu. Fakat mahkumiyet daha sonra yeniden yürürlüğe sokuldu ve dava, davalı tedavi için Gümüşsuyu hastanesine kaldırıldığında devam ediyordu. Baştabip Binbaşı Talat ve hastane kadrosundan Dr. Ekrem Çadi'nin yardımlarıyla, yine tedavi görmekte olan Çankırı Katibi Mesulü Cemal Oğuz ve orada gözaltında tutulan bir başka askeri tabip Dr. Boşnak İsmayil'le birlikte hastaneden kaçtı. Ona ve Dr. İsmayil'i idama mahkum eden ikinci divanı harbi örfi tarafından, önceki suçlamalara, 'asiler'e, yani Kemalistlere yardım ve yataklık suçlaması eklendi. Baştabip Talat altı ay ve Dr. Çadi de iki ay hapse mahkûm edildi. Dr. Mithat'ın Malta sürgünü için bkz. FO 371/4175/163689, dosya 11.

⁽³⁵⁾ T.V., 3540, s. 7. Bir Arap milliyetçisi olarak Diyarbakır'a sürgüne gönderilmeden önce Harput vilayetinde Osmanlı Kaymakamı sıfatıyla hizmet etmiş olan bir Arap yazar, 'Ermeni katliamıyla itham edilenlerden biri'nin aktardığı üzere, '1915 Ağustosuna itibariyle yalnız Diyarbakır'da beşyüzyetmişini imha edilmiş olup, bunlar Diyarbakır'ın yanı sıra başka vilayetlerdendi' diye yazmaktadır. Faiz El-Ghusein, *Martyred Armenia* (Arapça'dan tercüme; tercümanın adı belirtilmemiştir) (New York: George H. Doran, 1918), s. 41.

⁽³⁶⁾ Thomas Mugurdiçyan, *Dikranagerdee Nahanke Tcharteru, Aganadesee Badmoutiun* (Kahire: Djihanian, 1919), s. 54-6. Yazar, ondokuz yıl yaşamış olduğu Diyarbakır'da Britanya Konsolos Muavini idi. Yazar tarafından aktarılan işkenceler, yapılan işkenceleri tanımlayan sorumlu bir Türk memuru tarafından Amerikan

Holstein, Sefiri Wangenheim'dan hükümetle Reşit'in yol getirilmesi için görüşmesini talep etmiştir.⁽³⁷⁾ Reşit, sonuçta 1916'da, katliamlardan değil, "Hazineyi yüzbinlerce Türk Lirasından mahrum ederek"

Sefiri Morgenthau'ya yapılan bir itirafla doğrulanmaktadır:

Türk memur, hükümetin onları tahrik etmiş olduğunu hiç gizlememiştir; ve resmi vasıflı bütün Türkler gibi, nefret edilen ırk muamelesini şevkle teyid etmiştir. Bu zabıt bana, bütün bu teferruatın, İttihad ve Terakki Cemiyetinin merkezinde gecelerce devam eden mü-nakaşaların konusu olduğunu söylemiştir. Her yeni acı çekirme metodunu, şahane bir icat gibi görüyor ve herkes beynini yeni bir işkence icat etme gayretiyle yoruyormuş. Bana, İspanya Engizisyonunun ve başka tarihi işkence enstitülerinin zabıtlarını bile tet-kik ve oralarda bulunan bütün fikirleri tatbik ettiklerini söylemiştir. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, New York: Doubleday, 1918), s. 307.

Sefirin düzenli biçimde tutulan bir günlük kayıtlarını temel alan anıların bu Amerikan baskısında memurun adı bilinmeyen nedenlerle silinmişti (s. 37, 181, 184, 239). İngilizce baskısında memur, bir Nazırınkine eşit bir rütbe ve yetkiye sahip olarak, Talat'ın en yakın işbirlikçilerinden biri olan 'İstanbul Polis Şefi Bedri Bey' olarak tanımlanmaktadır. Sefirin, 'Bedri yapılan işkenceyi menfur bir övünmeyle anlatıyordu' şeklindeki sözleri de Amerikan baskısında silinmişti. Henry Morgenthau, *Secrets of Bosphorus* (Londra: Hutchinson, 1918), s. 202. Reşit'in vahşetine bir örnek, 7 Aralık 1918'de, Dr. Reşit'in '800 çocuk aldık, onları bir binaya kapadık ve ateşe verdik' demesine atıfla Britanya gazetesi *Morning Post*' un muhabiri tarafından verilmiştir. Reşit'in ikrar ettiği vatanseverliği ile yağma ve soygundan aldığı zevk arasındaki ilişki pekçok kaynaktan yer alan ifadelerle açığa çıkartılmıştır. Bir Türk yazarı olan Hasan Amca, bir makalede Reşit'in Diyarbakır'daki görevine yalnızca iki sandıkla gittiğini fakat İstanbul'a Ermeni kurbanlarından alınan mallarla yüklü vagonlarla döndüğünü beyan etmektedir. *Alemdar* , 5 ve 6 Nisan 1919 sayıları. Katolik Ermenisi Dr. Hyacint Farcalyan, 'Reşit Beyin Constantinople'a gitmek üzere 43 kutu mücevherat ve 2 sandık kıymetli taşla bir trenle Halep'e geldiğini bizzat gördüm' diye ekleyerek, bu talanın mücevher ve değerli taşlar, birkaç halı ve çeşitli antikalar içerdiğini aktarmaktadır. FO 371/4172/24597, dosya 304. Bkz. Dikran Mugunt, *Amidayi Artzakankner*, 1950, s. 249-52.

⁽³⁷⁾ Holstein'in 10 Temmuz 1915 günlü raporu, *Botschaft Konstantinopel* 169, dosya 162, No.8'dedir; Wangenheim'in 12 Temmuz 1915 günlü Notası, *a.g.e.*, dosya 164, No.8'dedir. Savaş sırasında Türk Ordusunda bir Alman zabiti olarak hizmet eden Venezuelalı bir zabitle karşılıklı sohbetinde Dr. Reşit'in imha şemasını ve Dahiliye Nazırı Talat'la ilintisini ikrar etmiş olduğu belirtilir. Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent* (New York: Londra: Scribner's, 1926), s.146-7.

Ermeni sermayesinin zimmete geçirilmesinden dolayı cezalandırılmıştır.⁽³⁸⁾ Daha sonra, son Ermeniler'i tehciye gönderdiği Ankara vilayetinin Valisi olmuştur.⁽³⁹⁾ Savaştan sonra adalet kaçıını olarak, hapishaneden firarını takiben yakalanmadan önce intihara kalkışmıştır.

İttihadın Katibi Umumisi Mithat Şükrü (Bleda) ile savaş sırasında yaptığı bir görüşmede, Dr. Reşit kendisinin ve fırkasının Ermeniler'in öldürülmesindeki mantıklarını aktarmıştır:

Bir tabip olsam dahi, milliyetimi ihmal edemem. Bu dünyaya Türk olarak geldim. Milli şahsiyetim herşeyden önce gelir... Ermeni hainler anavatanın sineğinde bir delik buldular; onlar, zararlı mikroplardı. Bu mikropları imha etmek bir tabibin vazifesi değil midir? Ya Ermeniler Türkler'i tasfiye edecek ve bu vatanın sahipleri olacaktı yahut Türkler onları tasfiye edecekti. Türklüğüm tıp mesleğime galebe çaldı. Şüphesiz vicdanım rahatsız, lakin memleketimin yok olmasına rıza gösteremezdim. Gözlerimi kapadım ve hiç düşünmeden ilerletildim. Başka milletlerin tarihçilerinin hakkımda ne yazdıkları benim için mühim değil.⁽⁴⁰⁾

Başka pek çok doktor ve tıp yetkilisi, İttihadın milliyetçi amaçları kovalayan güçlü kimlikleri dışında kendilerini cinayet eylemleriyle birleştirmiştir. Daha önce sözü edilen doktor ve cerrahlardan farklı olarak bu adamlar mezalimi başlatmamış ve organize etmemişler, fakat tüm imha girişimini desteklemişlerdir.

Tevfik Rüştü (Aras), Dr. Nazım'ın kayınbiraderi ve arkadaşı ve

(38) Dahiliye Nazırının ifadesi, 29 Ocak 1919 tarihli *Nor Giank'* tadır. Ayrıca, bkz. FO 371/4172/24597, dosya 303; *Jamanak*, 5 ve 6 Aralık 1918 ve 6 Nisan 1919; ve Türk günlük gazetesi *Alemdar*, 5 Nisan 1919.

(39) Alman Sefiri Metternich'in *Türkei* 183/43, A17310'daki 10 Temmuz 1916 tarihli raporu.

(40) *Resimli Tarih*, 5 Temmuz 1953 ve *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi, 1979), s. 57-9'da yer alan, İttihad fırkası Katibi Umumisi Mithat Şükrü (Bleda) ile görüşme. Dr. Reşit'in, günlük olayları ve izlenimlerini 'büyük bir titizlikle' yazdığı bir günlük tuttuğu söylenir. Savaş sırasında, 'Ermeniler Nasıl Bertaraf Edilir' adıyla bir kitapçık yayınlamıştır. *Jhgovourtee Tzain*, 25 Ocak 1919.

bir Türk tarihçisine göre, 'partizan bir İttihadçı' idi.⁽⁴¹⁾ Ermeni kurbanlarının cesetlerini ortadan kaldırmak için bir makina organize edilmesine mümkün olduğunca yardımcı olan bir Meclisi Aliyi Sıhhi üyesiydi. Polis müdüriyetinde 3. Şube, yani Kısmi Siyasi'nin Ermenice bilen şefi Mustafa Reşat tarafından divanı harbi örfi için hazırlanan gizli bir ifadeye göre, Rüştü Sıhhiye hizmetlerinin Umum Müfettişi olarak görev yapmıştır.

Dahiliye Nezareti Müsteşarı Ali Münif'in riyaseti altında, Emniyeti Dahiliye Şefi İsmail Canbolat'ın ve bazı üst düzey İttihadçının azası olduğu bir Komisyon teşkil edildi. O Komisyon Rüştü'yü hususi bir vazifeye gönderdi. Bazı hekimlerin yardımıyla, Dr. Rüştü binlerce kireç kullanılan bir takım ertibayla katliam vaki olan mahallere gitmiştir. Kuyular cesetlerle dolduruldu ve üstleri kireç tabakalarıyla örtüldü. Tevfik Rüştü vazifesini icra için altı aya muhtaçtı ve altı ay sonra geri döndü.⁽⁴²⁾

İttihadın siyasi bir fırka olarak tasfiyesini ve liderlerin savaşın son günlerinde kaçışını takiben, Dr. Rüştü, İttihadın yerini alan Tecdüdd Fırkasının Merkezi icrai azası olmuştur. Savaş boyunca Dr. Şakir tarafından yönetilen ve Mütareke sırasında çoğunlukla İttihad açısından bir cephe örgütü olan Kızılay Cemiyeti aracılığıyla İttihadın ideallerini ve liderlerini desteklemeyi sürdürmüştür. Hazinesi olarak hizmet eden ve Kızılayın üyesi olan pek çok İttihadçı doktor tarafından yardım edilen Dr. Rüştü, Mütareke sırasında İttihadın gizli faaliyetleri için ihtiyaç duyulan fonları oluşturmuştur. 2 Şubat 1919 günü Tevfik Paşa Kabinesi tarafından, diğer İttihadçılarla birlikte (Ziya Gökalp, İ. Canpolat ve küçük Kemal) tutuklanmıştır, fakat bu konuda başka ayrıntı mevcut değildir. Sonunda Kemalistlere katılmış ve 1925 ile 1938 arasında Türkiye'nin Hariciye Nazırı olarak hizmet verecek kadar yükselmiştir.

⁽⁴¹⁾ Avcioğlu, *Milli Kurtuluş*, Cilt 2, s. 469.

⁽⁴²⁾ *Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi*, Seri 21, Dosya M, No. 249. Kireçle örtme metodunu, Cihan Harbinde Urfa'da esir bulunan İngiliz H. W. Glockler şahsen görmüştür. *Interned in Turkey 1914-1918* (Beyrut, Sevan Press, 1969), s. 47.

Profesör Mehmet Esat Paşa (Işık), İttihad hareketinin başladığı ve Dr. Nazım'ın harekete katıldığı yıl olan 1889'da Askeri Tıbbiye Mektebinden mezun olmuştur. Dr. Nazım gibi, Esat da Paris'e gitmiş ve oradan diploma aldıktan sonra, tanınmış bir göz hastalıkları uzmanı ve Tıbbiye Mektebinde profesör olmak üzere İstanbul'a dönmüştür. Mütareke yıllarında Milli Kongreyi kurmuş ateşli bir milliyetçi olarak, Mart 1920'de İstanbul'un Mütteliklerce resmi işgalini takiben gözü altına alınmış ve Malta'ya sürgün edilmiştir.⁽⁴³⁾

Diğer pek çok doktor ve fırka temsilcisi, imha sürecine faal biçimde katılmaktan sanık olmuşlardır, fakat bu konuda fazla bilgi yoktur.⁽⁴⁴⁾ işlenmekte olan suçları örtmek üzere otoriteler ve onların

(43) FO 371/6509, dosya 52, Ek C; İttihadın 1908 ihtilalinin ilk günlerinde Profesör Esat'ın, İstanbul'daki Gümüşsuyu merkez asker hastanesinde yüzbaşı rütbesiyle hizmet veren Ermeni bir tabibe, "Türkiye'nin başına gelenler, Yavuz Sultan Selim'e [1512-1520] istediği fetvayı vermeyerek imparatorluk Hristiyanlarının imhasını engelleyen gözü körolasica Şeyhülislam yüzündendir" diye yakındığı söylenir. *Jhamanag*, 21 Mayıs 1919. Ermeni tabip, 24 Nisan 1915 tarihinde aceleyle tutuklanmaları I. Dünya Savaşı soykırımının habercisi olan yüzlerce Ermeni siyasi ve cemaat lideri arasında yer alan Avedis Nakaşyan'dı. Amerika Sefiri Morgenthau'nun kişisel müdahalesiyle bağışlanmıştı. Dr. A. Nakaşyan, *A Man Who Found A Country* (New York: Crowell, 1940), s. 201-24.

(44) (1) Teşkilatı Mahsusanın yarbay rütbeli lideri ve sıkı İttihadçı Dr. İbrahim Tali (Öngören), Aralık 1914'de çetelerin örgütlenmesinde Dr. Şakir'e yardım amacıyla Erzurum'daydı. (2) Erzincan Teşkilatı Mahsusa şube şefi Dr. Fuat Sabit. (3) Çetelerin örgütleyicisi Dr. Hüseyin Rıza, Teşkilatı Mahsusa Reisi Süleyman Askeri ile birlikte, savunma amaçlı ifade verebilmesi amacıyla mahkemeden kapalı bir duruşma düzenlemesini talep etmeye yönelik gizli bir görevle Ardahan'a gitti. (4) Dr. Rifki, Konya tehcirlerinden sorumluydu. (5) Dr. Servet, aynı şehirdeki amele taburu Ermeni askerlerinden sorumluydu. (6) Dr. Hilmi, çete lideri Binbaşı Yakup Cemil'in müfrezesinin yaveri ve tabibiydi. (7) Samsun'un İttihadçı liderlerinden biri olan Dr. Sıtkı, hapisanedeki bir Ermeni'ye 'Ermeni Meselesi nihayet halloluyor' diye övünmüştü. (8) 1909 Adana katliamında rol oynayan Sihhiye Müfettişi Dr. Eşref, I. Dünya Savaşı katliamlarındaki suçortaklığı suçundan 26 Ağustos 1919'da tutuklandı. (9) Tokat hastanelerinde cerrah olan Binbaşı Dr. İzzet Bin Emin, 17 Ocak 1919'da Askeri hapisaneye alındı. (10) (Ankara vilayeti) Haymana'daki İttihadçı lider Dr. Abdullah. (11) Dr. Rüştü Bin Hacı Hüseyin, 17 Ocak 1919'da tutuklandı. (12) Afyon Karahisar Katibi Mesulü Dr. Besim Zühdi.

cellatları ile ciddi işbirliği yapan doktorlar da vardı. Burada işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, Urfa sancağının belediye doktorunun tutumudur. Bu doktor, iki Teşkilatı Mahsusa çete lideri tarafından Osmanlı Meclisinin iki Ermeni mebusunun şehir dışında katlini takiben, ölümlerinin doğal nedenlerden olduğunu belirten rapor çıkartmıştır. Mebusların dul eşlerinden birinin talebi üzerine, hükümet kendisine böyle bir rapor göndermiştir. Fakat Meclisi Mebusanın 28 Kasım 1916 günkü oturumunda, aynı hükümet heriki Mebusun, Sadrazam tarafından o Meclise bir mesajla bildirdiği gibi, gerçekten cinayete kurban gittiğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Hükümet, IV. Ordu kumandanı ve Suriye ve Lübnan 'Genel Vali'si Cemal Paşa'nın İstanbul'daki Ermeni Patriğine bu çifte cinayeti boş-boğazlıkla itiraf etmesi ile zor durumda kılmıştır.⁽⁴⁵⁾

(13) Eskişehir Katibi Mesulü Dr. Mithat. (14) Edirne'deki Kaleiçi hastanesinden Dr. Ertuğrul, yerel tehcirlerle yardım etti. (15) (Bursa vilayeti) Gümleyik belediye tabibi Dr. Ziya, yerel tehcirlerin gerçekleşmesine hararetle yardımcı oldu. (16) (Diyarbakır vilayeti) Silvan'daki askeri hastanenin Baştabibi Dr. Fethi, hastanede hizmet gören bir düzine Ermeni hemşireye tecavüz ederek, onlara zührevi hastalığını bulaştırdı. (17) Cerrah Dr. Abdülsalem, katliam suçlamasıyla 14 Mayıs 1920'de tutuklandı. (18) Yine, Harput hastanesi Tıbbiye Zabiti Yüzbaşı Halil de tutuklandı. Ayrıca aşağıdaki doktorların, Ermeni cerrah, göz ve diş doktorlarının cinayetlerine bizzat yardımcı oldukları bilinmektedir. (1) Bitlis vilayeti, Muş'tan Dr. Mehmet Asaf. (2) Erzurum Nakliyat ve Levazım Baştabibi ve Ecza Profesörü Dr. Mehmet Refi. (3) Erzincan Aziziye hastanesinden Dr. Şevket. (4) Aynı hastanenin Baştabibi Dr. Sani. (5) Erzincan Askeri Hastanesi Baştabibi Dr. Feridun.

⁽⁴⁵⁾ Ermeni mebuslar, Zohrab ve Vartkes idi; iki çetebaşı ise, biri Teşkilatı Mahsusa binbaşı Çerkez Ahmet ve öbürü de daha sonra divanı harbi örfide yargılanıp, Cemal Paşa tarafından Şam'da asılan teğmen Halil idi. Emekli Orgeneral Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları* (İstanbul: Halk Matbaası, 1954), s.216-18. 20 Temmuz 1915 tarihli ölüm ilmuhaberinde, Urfa belediye tabibi Dr. Tahsin şöyle ifade etmişti: 'Yolda vefatı etmiş olduğunu işittiğimde cesedinin bulunduğu mahale gittim ve Krikor Zohrab'ın olduğunu tespit ettim. Muayenemin nihayetinde bir kalp krizine dayanamamış olduğunu anladım.' Fakat Türk yüzbaşı, askeri istihbarat zabiti ve daha sonra İstanbul Üniversitesi Tarih Profesörü Ahmet Refik (Altınay) anılarında, Binbaşı Ahmet'in, iki mebusun cinayetiyle ilgili kendi ifadesine yer verir. 'Vartkes'in beynini mavzer tabancamla uçurdum, sonra Zohrab'ı

Ermeni nüfusunun oldukça zengin olduğu Trabzon vilayetinde, imha süreci, başka yerlerde olduğu gibi, talan ve yağma ile birlikte yürütülmüştür. Burada, tek bir doktor, Dr. Ali Saib, divanı harbi örfi davalarının 26 Mart-17 Mayıs 1919 arasındaki ikinci serisindeki yedi davalı arasındaydı. Ebeveynleri öldürülen Ermeni çocukları için geçici bir sığınak olarak hizmet veren birkaç okulun yanı sıra Kızılay Hastanesinde sayısız çocuğu, yetişkini ve hamile kadını zehirlenmekten ve onları denizde boğmaktan suçlanmıştır. O dönemde Dr. Saib, Trabzon Halk Sağlığı hizmetleri Müdürüydü.⁽⁴⁶⁾

Sağ kalmayı başaran Ermeni yetişkinler, Dr. Saib'in hastaneyi düzenli ziyaretlerinin çoğu yetişkin olmak üzere çok sayıda insanın ortadan kaybolmasına neden olduğunu ifade etmişlerdir. Sıvı ilaç halinde zehir zerkinden ve ilaç almayı reddeden hastaların denizde boğulmasını emretmekten suçlanmıştır. İki Türk tanık bu ifadenin özünü onaylamıştır. Ayrıca, katliamlar döneminde Trabzon'daki Sıhhiye Hizmetleri Müfettişi olan Dr. Ziya Fuat ve yine Trabzon Halk Sağlığı Müdürü Dr. Adnan da çocukların zehirlenmesi ve boğulması suçlamalarını onaylayan yeminli ifadeler vermişlerdir.⁽⁴⁷⁾

tuttum ve ayağımın altına aldım, geberene kadar kafasına büyük bir taşla vurdum, vurdum.' *İkdam*, 29 Aralık 1918; Ahmet Refik, *İki Komite-İki Kıtıl* (İstanbul: Orhaniye, 1919), s.39. Hükümetin inkarlarının ayrıntıları ve ardından Cemal Paşa'nın ifşaatı ve Sadrazamın Meclisi Mebusanla yazışmaları Arshag Alboyacıyan, *Anhedatzogh Temker: Krikor Zohrab* (İstanbul: Der Nercessian, 1919), s.246-50'de; Dr. Tahsin'in sahte ilmuhaberinin kopyası, s.247'de; Sadrazamın yazışmalarının Osmanlıca metni, s.249'dadır; bu yazışmaların okunduğu duruşma 28 Kasım 1916 tarihli üçüncüdür. Sadrazamın Osmanlı Meclisine iki Ermeni mebusun cinayetini teyidi, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 2. Baskı, Cilt 1 (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984), s.579, n.60'da yer almaktadır.

⁽⁴⁶⁾ Dr. Saib'in duruşması, Sağlık Müfettişini Trabzon'da çocukların zehirlenmesi ve boğulmasıyla suçlayan yerel basında yer alan bir Ermeni mektubunun ışığında yürüyülmüştür. Türk tıbbının itibarını düşündüklerini ileri süren iki Türk cerrahı Erzincan'daki Ermeniler üzerindeki tıbbi deneyleri ifşa etmiştir. Bkz. Mugurditch Gabrash, 'keedoun Djivagh Mun Al', *Djoghovourt*, No. 56, 28 Aralık 1918.

⁽⁴⁷⁾ Dr. Ali Saib, çok güzel olduğu söylenen karısını elde etmek için Trabzon belediye tabibi Dr. Levon Aslanıyan'ın cinayetini örgütlemekle de suçlanmıştır.

Dr. Saib suçlamaları reddetmiş ve ikisi Ermeni olmak üzere iddialara cevap vermek üzere tanıklar getirmiştir. Sonunda, suçlamalar kesin olarak kanıtlanamadığından dolayı beraat etmiştir.

Yargılamanın ondördüncü duruşmasında (26 Nisan 1919 Cumartesi), genç bir kadın, Manning Yerazyan, şaşırtıcı bir ifade vermiştir. Kendisi kızkardeşleriyle Trabzon'u terk etmiş ve çocukların 'dezenfeksiyon', yani buhar banyosu yoluyla, suyu kaynama derecesinde ısıtıp meydana gelen buharla nefes aldırılmamakta, böylece boğulmalarına yol açarak ortadan kaldırıldığına tanık olmuştu. Ordunun kullandığı bu "etüv" sisteminin yeri, standart bir mahal, Kızılay Hastanesi değildi, (bazılarının) dağıtım(ı) ve (kalanların da) imha(sı) için ayrılan çocukları toplama yeri olarak hizmet gören iki okul binasıydı. İttihad Mümessili Nail ve Sıhhiye Müfettişi Dr. Saib, sonradan okullarda istihdam edilen Türk kadınlarınca seçilecek kurbanların listelerini hazırlarlardı. Okullardan birinin asma katında, istim odası olarak kullanılan çinili bir oda vardı. Türk kadınlar grupları halindeki çocukları buhar banyosu için o odaya götürürlerdi. "Evvela, vakalara inanmadık. Lakin birgün, birden bire kesilen çığlıklar işittik ve sonra bir ölüm sessizliği hakim oldu. Sonra ne olduğunu idrak ettik. 'Dezenfeksiyon' holünün kapısındaki sepetler herşeyi anlatıyordu." Dr. Saib'in 'istem' sözcüğünü, kurbanları ölümcül etkili bir tür toksik gazla teçhiz edilmiş bir odada tuzağa düşürmek için kullanıyordu. Bu sepetler, ölümlerin cesetlerini Karadeniz'e dökerek ortadan kaldırmak için, Kızılay Hastanesi dahil olmak üzere başka yerlerde de kullanılmıştır.

Tifüsü atlatan Dr. Aslanyan'a Erzurum'a tayin edildiği söylendi ve yolda, o da doktor olan kardeşiyle birlikte çetelerce pusuya düşürülüp öldürüldü. Trabzon Şubesi şefi Louis Vidal, Dr. Saib'i tanıdığını ve onun kızkardeşiyle evli olduğu Bn. Aslanyan'a olan düşkünlüğünü ifade etmiştir. Bu suçlamalar, 14 Şubat 1919 günkü *Renaissance*'da yayınlanan bir yazıda yer almıştır.

(48) Bu bölüme ilişkin veriler ve kaynaklar, davaların gidişatını gün be gün izleyen bir takım Ermeni, Fransız ve Türk günlük gazetelerinden derlenmiştir: *Nor Gıanık, Jhamanag, Jhogovourtee Tzain, Djagadamard* [Ermenice], *Renaissance*,

Trabzon Halk Sağlığı Müdürü Dr. Adnan'ın tanıklığı, çocukları buharla boğdurma uygulamasının diğer Kızılây imkanları (sıvılar, enjeksiyon) ile birlikte yeraldığını, uygulamanın 'mektep binalarında' da yürütüldüğünü; imhayı 'sepetlere doldurulmalar'ın izlediğini açıklığa kavuşturmuştur (3. duruşma, 1 Nisan 1919 öğleden sonra). Daha fazla ayrıntıya ulaşma ve 'istimhane'ye ve 'dezenfeksiyon'a ilişkin referansları açıklama çabaları sonuçsuz kalmıştır.⁽⁴⁹⁾ Daha sonra yeni bilgilerden yararlanıldı.⁽⁵⁰⁾

15 Aralık 1918'de, Ermeni doktor Mihran Norair, bazı olayları aktararak, Ermeniler'in soykırımında suç ortaklığı yapan Türk meslektaşlarını, ad vermeden suçlamıştır. Bu, çok sayıda Türk cerrahının, Milli Müdafaa Nezareti Sağlık Dairesinin ve Halk Sağlığı Umum Müdürünün katıldığı bir tartışmayı tetiklemiştir. İlk tepki, Müdafaa Nezareti Sağlık Dairesinin kesin bir inkarıydı.⁽⁵¹⁾ Bu inkarla

Le Bosphore, Le Spectateur d'Orient [Fransızca], *İkdam, Sabah, Alemdar, Tasviri Efkâr, Hadisat* [Türkçe]. Özellikle, Trabzon'da öldürülen ebeveynlerinden ayrılan Ermeni çocukların ortadan kaldırılmasına ilişkin çeşitli usullerin ayrıntılarını veren bir makale temel alınmıştır. Armen Pokharyan, 'Unger Ghazar yev Huranoysh Magountzinerou Housheren', *Hairenik* XII No.8 (Haziran 1934), 75-83. Dr. Saib, daha sonra Türk Konsolosluk Servisine girdi. Sağ kalan bir Ermeni'nin, Halep'te konsolosluk yaparken kendisini tanıması üzerine, öldüğü Selanik'e taşındı. *Les Mèmoires de Mgr. Jean Naslian. Evêque de Trebizonde*, Cilt I (Viyana: Mechitariste, 1955), s.175.

⁽⁴⁹⁾ Askeri Mahkemenin bu oturumuna ilişkin yazılarında, istim odası hakkındaki Yerazyan ifadesinin ayrıntılarını rapor eden yalnızca iki Mütareke gazetesinden söz edilebilir. *Jhamanag*, No.3506, 27 Nisan 1919, s.2, sütun 1 ve 2; *Renaissance*, 27 Nisan 1919.

⁽⁵⁰⁾ Kaynak kıtlığı nedeniyle bu makalenin orijinalinde bu "etüv" leri "toksik gaz" kutuları olarak değerlendirmiştim. Fakat yeni kaynaklar, bunların etüv olduklarını göstermektedir. Fazla bilgi için bkz. bu kitabın 6. bölümünde 60 nolu dipnotu.

⁽⁵¹⁾ Mihran Norair, 'Tourk Pujhisgnern al Meghsagitiz'. *Ariamard* (gazetenin gerçek adı *Azadamard* 'ın yerine geçici olarak), No.26 (1836), 15 Aralık 1918; Fransızca tercümesi ertesi gün, 16 Aralık 1918 günkü *Renaissance*'da yer aldı. Türk gazetesi *Yeni Gazete* Türkçe tercümeyi 17 Aralık 1918 sayısında yayınladı. 21 Aralık 1918 sayısında *Ariamard*, Sağlık Hizmetleri Dairesinin Dr. Norair'i ayrıntıya girmekle, ad vermekle, vb. eleştirerek meydan okuyan cevabını yayınladı.

öfkelenen tanınmış bir Türk cerrahı Dr. Haydar Cemal, inkarı “Türk makamları için mutat” diye nitelendirerek bir Türk gazetesine yazı yazmıştır.⁽⁵²⁾ Ardından, 1918 Mütarekesinden bu yana herhangi bir Türk tarafından yapılmış tek içten ikrar olacak şekilde, Dahiliye Nazırına hitaben aşağıdaki açık mektubu kaleme almıştır:

Ermeni Meselesini müzakere ederken, ayıbın daima vali ve askeri kumandanların kapı eşiklerinde bırakıldığını tespit ediyorum... Şayet Ermeniler'in imha emirleri, iddia edildiği gibi, İttihadın merkezinden geldiyse, bu cürumların mesuliyeti ziyadesiyle vahim olur. Nazarı dikkatinizi çekmek istediğim şey, Ermeniler'e karşı ilmi metodlarla tatbik edilen vahşettir. Bu meselenin müruruna ve unutulmasına müsaade etmek vicdana mugayirdir. Dolayısıyla bizzat gördüğümü hakikatleri Tahkikat Komisyonu azalarının şeref ve vicdanına arz etmek istiyorum; bu cürumlerin faillerine karşı tedbirlere karar vermek onlara kalmıştır.

Tifüs salgınının ciddi bir mesele olduğu, 1915 Aralık ayında III. Ordu⁽⁵³⁾ Sıhhiye Şubesinin emriyle, Erzincan'da tehcirle cezalandırılan masum Ermeniler 'hareketsiz' (inactive) hale getirilmeden tifo hastalarının kanıyla aşılandılar. Sadece hayvanlara tatbik edilmesi lüzumlu bu tecrübe, enjeksiyonun deva gagesine haiz olduğuna inandırılan fazla sayıda talihsiz Ermeni'nin ölümüyle neticelendi. Neticeler Askeri Tıbbiye Jurnalinde neşredildiğinde, muhterem Profesör⁽⁵⁴⁾, Ermeni oldukları hakkında birşey söylemeksizin, kobayların 'idama mahkûm' olduklarını ifade etti sadece. Ben, şahsen, mevzu bahis Profesörün

⁽⁵²⁾ Türkçe *İstanbul* , No.45, 23 Aralık 1918; Fransızca tercümesi, *Renaissance*, 26 Aralık 1918.

⁽⁵³⁾ Bu kişi, Gülhane hastahanesinde Numan Paşa'nın asistanı olan ve tifüsle mücadele için III. Orduya atanmadan önce I. Orduda aynı konumda olan Miralay Tevfik Salim'di. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde profesör olduktan sonra, önce o okulun dekanı, sonra da Üniversitenin rektörü oldu. Osmanlı III. Ordusunun Alman Erkanı Harp zabiti Miralay Dr. Guse anılarında, Dr. Salim'in Almanya'da uzun yıllar çalıştığını övünçle söyleyerek 'Ordu hekimi olarak getirdiği tesirli şahsiyet'ten söz eder. Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg* (Leipzig: Koehler & Amelang, 1940), s. 58.

⁽⁵⁴⁾ Bu kişi, Münih'te eğitim görmüş Patoloji Profesörü Hamdi Suat idi.

yegane kabahatleri Ermeni milletine mensup olmak olan halka tatbik ettiği cezai tecrübeye şahidim. Erzincan Merkez Hastanesi Baştabibi Kumandan Refet, kendisine yardım eden iki Ermeni tabip ve şehrin Kızılay Hastanesi Şefi Dr. Salaheddin, bunlara vakaftır.

Bütün hekimlerin muayene ettikleri hastaların isimlerini bir deftere kaydetmeleri lazımdır. Şayet bu Profesör bu günahsız hastalara tatbik edilen reçetelerini ifşa edecek olursa, hükümet hiçbir sabıkaları olmadığını tasdik edebilecektir. Ermeniler'e yapılan bu mezalimler idari ve ilmiydi. Bu, tıbbiye mesleği için bir lekedir. Bu hususta teferruat vermeye hazırım.⁽⁵⁵⁾

Bir sonraki tepki yukarıdaki mektupta adı geçen Dr. Salaheddin'den gelmiştir. Kendisi, söylediğine göre, ne yazık ki Erzincan Merkez Hastanesi'ndeki olaylara tanık olmuştur ve bu eylemlerden gerçekten sorumlu makamlarının tutuklanmalarına yardımcı olabilirse, "vicdanı rahatlayacak ve onurlu tıp mesleği ve Türklük ağır bir yükten kurtulmuş olacaktı. Ermeniler'in, kendilerini kuşatan mezalimlerden kaygılı olsalar bile, denek oldukları deneyler yalnızca laboratuvar hayvanları için uygundu. Bilimsel anlamda henüz geçerliliği kanıtlanmamış bir teoriden türemişti ve esasen şans faktörlerini temel alıyordu."

Devam ederek, Dr. Salahaddin, şöyle dedi:

Ermeniler'in ekserisi bu insaniyet harici tecrübelerle maruz kaldıklarından, başkalarının sıhhatine iştirake bulunamadılar... Her ne olursa olsun hiçbir müspet netice elde edilmedi. Mevcudiyetleri, hayvanlardan daha alt seviyede olan talihsiz Ermeniler belli ilmi hususlar namına kurban edildiler. Hatırladığım kadarıyla, bu tifo zerkedilmiş Ermeniler'den alınan kanlar -tıbbi ka-idelerin lüzum gördüğü gibi, 'inaktiv edildikten sonra- Erzurum Valisi Tahsin'i aşlamak için kullanıldı.

⁽⁵⁵⁾ Türkçe *İstanbul*, No.46, 24 Aralık 1918; Fransızca tercümesi, *Renaissance*, 26 Aralık 1918.

Müdafaa Nezareti bu iddiaları reddettiğinde,⁽⁵⁶⁾ cerrahlar Cemal ve Salaheddin, ayrı ayrı ikinci bir mektup yayınlamışlardır. Cemal, 'yüzlerce' genç Ermeni'nin tifüs serumu deneyleriyle öldürüldüğü ve bütün bunların Türk tıbbının itibarına silinmez leke sürdüğü iddiasını tekrarlamıştır. Bu kadar çok tıp fakültesinin ve doktorun, mesleklerinin onurunu savunmada neden sessiz kaldığına çok şaşırılmıştı. Şunu söylemek gerekir ki, Müdafaa Nezareti yalnızca bu deneylerin yürütülmesi için bir emrin veya iznin olduğunu reddetmiştir, fakat deneylerin vuku bulduğunu ikar etmemiştir.⁽⁵⁷⁾ Dr. Salahaddin, pek çok 'bihaber tabip' 'hakikat'in belirlenmesinde ısrar etmek yerine olayları inkar ederken, konuyla ilgili sessiz kalması için kendisinin baskı görmekte olduğuna 'hayret ettiğini' söylemiştir.⁽⁵⁸⁾ Tartışma geliştikçe, Dr. A. Handjian, serum deneylerinin faili Profesör Hamdi Suat'ın akut psikoz sonucu psikiyatrik bakım gördüğünü ve Tıbbiye Mektebinin kliniğinde zorla tutulduğunu açıklamıştır. Bu psikolojik rahatsızlığın yapmacık veya yalan mı yoksa Ermeni kurbanlarına ilişkin gördüğü kabusların kaçınılmaz etkisinin sonucu mu olduğu kesin olmamakla birlikte yazar Mazhar Tahkikat Komisyonuna konuyla ilgilenmesinde ısrar etmiştir.⁽⁵⁹⁾ Asistan teğmenlerden birinin anılarında, Dr. Şakir'in tifüsle savaşta alınan önlemlere faal olarak katıldığını açıklaması önemlidir.⁽⁶⁰⁾

⁽⁵⁶⁾ *İkdam*, 26 Aralık 1918.

⁽⁵⁷⁾ *İstiklal*, 3 Ocak 1919.

⁽⁵⁸⁾ *Alemdar*, 8 Ocak 1919.

⁽⁵⁹⁾ *Nor Giank*, 3 Ocak 1919.

⁽⁶⁰⁾ A. Mil, 'Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa', *Vakit*; tefrika no: 93; Türkiye'nin doğu sınırlarında Şakir tarafından yönetilen çetelere ilişkin bir dizi makaleden bölüm No.79 (2 Kasım 1933-7 Şubat 1934). Burada yararlanılan kaynak, bu serinin V. Ishkanian'ın Paris Ermeni gazetesi *Haratch*'ta gün gün yayınladığı tercümelelerinden alınmıştır. A. Mil'in, Şakir'e yardım eden çete liderlerinden birinin takma adı olması büyük ihtimaldir. (Hakiki adı Arif Cemil'dir.)

Erzincan'da askeri doktor Mülazım Hamit tarafından bir dizi başka serum deneyinin yürütüldüğü açıktır. III. Ordunun Otuzuncu Piyade Fırkasının Dokuzuncu Alayındaki bir Ermeni zabitanın ifadesine göre, denekleri, I. Dünya Savaşı sırasında açılan ve yaklaşık yüzelli Ermeni öğrenciye sahip İhtiyat Zabiti Talim Mektebi öğrencilerinden bazılarını kapsıyordu. Bu tanıklığa göre, Profesör Hamdi Suat'ın deneylerinin temel amacı, "*amele taburlarında vazife yapan Ermeni neferlerden faydalandığı üzre, serumun kalp, beyin, ciğer, vs. gibi azalar üzerindeki farklı tesirleri incelemek*" ti.⁽⁶¹⁾ Bu tıbbi deneylere ilişkin belgelerin bulunduğu tek yer, endekslendiğinin ve kayda geçtiğinin söylendiği Sovyet Ermenistanı Devlet Tarih Arşividir.⁽⁶²⁾

Ermeniler'in cinayetinde yer alan Türk doktorlarını kasap olarak tanımlamak, onların en azından bazılarının kendilerine yakıştırdıkları niteliklerden çok farklı olmayacaktır. Bir Osmanlı Sivil Hizmet mektebinde staj gören ve soykırımın uygulanmasında yer almış bazı tanınmış Türkler'e, örneğin "Diyarbakır'ın amir ve zabitanı yahut Ekabirleri ve aileleri"ne yakın bir Arap devlet memuru, bir Türk tabibinin kendine yönelik bir tanımı aktarmıştır:

Aziz Bey namlı bir hekim bana, Sivas vilayetinin Merzifon kazasındayken bir Ermeni kafilisinin imhaya götürüldüğünü işittiğini söyledi. Kaymakama gitmiş ve kendisine şunları söylemiş: 'Biliyorsunuz ben bir hekimim ve hekimler ekseriyetle insanları kesmekle iştigal ettiği için hekimler ve kasaplar arasında hiçbir fark yoktur. Ve o sıralarda bir kaymakamın vazifesi de -insan bedenlerini kesmek- bizimkine benzediğinden dolayı, sizden bu cerrahi ameliyeyi bizzat görmemi temin etmenizi arz ederim.' İzin verilmiş ve hekim gitmiş.

⁽⁶¹⁾ *Djagadamard*, No.68 (1884), 1 Ocak 1919. Bu kaynağa göre, üstlerinde deney yapılmayan bu askeri öğrenciler, elleri bağlı bir şekilde onlu gruplar halinde öldürülmüşlerdi. Bir başka kurum, Erzincan Askeri Akademisinden kırk Ermeni öğrencinin aynı şekilde tasfiye edildiğini de ifade etmiştir. *A.g.e.*

⁽⁶²⁾ H.S.S.H./B.G.B.A. veya *Haigagan Sovetagan Sotzialistagan Hanrabedouti-un-Bedagan Getronagan Badmagan Archiv* (Ermeni SSC Merkez Devlet Tarih Arşivi), Yerevan, Seri 200, Liste 1, Dosya 237, No.2.

Herbirinde uzun bir bıçak, dört kasap bulmuş; jandarmalar Ermeniler'i on gruba ayırmışlar ve teker teker kasaplara gönderiyorlarmış. Kasap Ermeni'ye boynunu uzatmasını söylemiş; yapınca da koyun gibi kesmiş. Hekim ölüm karşısındaki metanetlerine ve hiç korku emaresi göstermemelerine hayret etmiş.⁽⁶³⁾

Burada önemli olan şey, Merzifon (veya Marzuvan) Kaymakamının da bir doktor olmasıdır. Divanı Harbi Örfi için tutuklandığında bir Türk gazetesi, binlerce Ermeni'yi kendi kararıyla boğazlamasıyla övünmesine dikkat çekmiştir.⁽⁶⁴⁾ Merzifon, Sivas vilayetinde, İstanbul'un ikiyüzelli mil doğusunda yer almaktadır. Vilayet yönetimindeki hiyerarşik kurgu içinde, bir kaymakam, mutasarrıfın astıdır. Alman ajanı Mosel'in Berlin'e rapor ettiği gibi, İttihadın Merzifon şefi Faik, bir üstü Mutasarrıf yerine doğrudan Vali Muammer'e gitmiştir.⁽⁶⁵⁾ Merzifon'daki mezalimlerin önemini vurgulayan, İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiseri Koramiral Richard Webb, 17 Şubat 1919 günü Balfour'a, içinde Dr. Faik'in adının ilçedeki yaklaşık onüçbin Ermeni'nin imha ve soyulmasının ana organizatörü olarak sekiz kez geçtiği ayrıntılı bir rapor göndermiştir. Faik'in adı başlıca suç ortakları listesinin başında yer almaktadır.⁽⁶⁶⁾

⁽⁶³⁾ Faiz El-Ghusein, *Martyred Armenia*, s. 27, 28. Yazar, savaş sırasında yedi ay Diyarbakır'da sürgündeyken (dipnot 35'de belirtildiği gibi), bir Arap milliyetçisi olarak sürgüne gönderilmeden önce Harput vilayetinde kaymakam olmasından ötürü, onun arkadaşı ve bağlantılarından yararlanmıştı. Daha sonra aynı ünvan ve makamla Ürdün Haşimi Krallığı'nda görev yapmıştır. Bu özel örnekte baltaların kullanıldığı, *Türkei* 183/44 A24663'de yer alan Almanca belgede teyid edilmiştir.

⁽⁶⁴⁾ Türk günlük gazetesi, 13 Mayıs 1919 tarihli Ermeni gazetesi *Djoghovourtee Tzain*'in sözünü ettiği *Alemdar*'dı.

⁽⁶⁵⁾ *Weltkrieg* Kıs. 11/11, bölüm No. 3, A5775, 3 Ocak 1916 raporu, dosya 122.

⁽⁶⁶⁾ FO 371/247/5779, dosya 68-73. FO (Hariciye)'nun, örn. FO 371/4175/163689, dosya 9, 6 Aralık 1919, Yüksek Komiser de Robeck raporu, FO 371/6503, dosya 38, Oliphant'ın Washington, D.C.'deki Sir Geddes'e gönderdiği 16 Haziran 1921 günlü yazısı gibi, başka dosyalarında benzer raporlar yer almaktadır.

Savaş sırasında Britanya Hariciyesi tarafından ileri sürülen, tarihçi Arnold Toynbee tarafından hazırlanan belgesel tezde, Merzifon'daki katliam, bir önsöz yazısı biçiminde, Osmanlı Hükümetinin Ermeniler'e yönelik tasarısının uygulamaya sokulduğu herhangi bir başka yerden çok daha ayrıntılı olarak anlatılmakta; "...kafilelerin bahsi edilen yere götürülmesi gibi bir niyet yoktu. Kafileler yoldaki bir sonraki kasabaya varır varmaz yığınlar halinde boğazlandı" denmektedir. Britanya Hariciyesine verilen yazılı bir ifadede, Merzifon'daki Amerikan Anadolu Yüksek Okulu Dekanı olarak, katliamlar sırasında orada bulunan Dr. White, hapisanedeki suçluların tahliye edilmiş ve katliam bölgelerinin "bu kanun kaçkınlarıyla dolu" olduğunun altını çizmiştir:

...Merzifon'daki hemen hemen onikibin Ermeni'den sadece birkaç bininin kaldığı tahmin ediliyor... Büyük kahramanlık ve sadakat misalleri de vardır ve bazıları seyahate 'Bizim için dua edin. Bu dünyada karşılaşmayacağız, ama bir yerlerde gene görüşeceğiz' diye selamtleşerek cesaretle ve sakince başlamıştır.

Amerikan Kolejindeki bir başka üye Profesör Theodore A. Elmer, kişisel tecrübelerini aktarırken, eski suçluların başıboş katil çeteleri olarak rolünü doğrulayarak, bir kafiyeyle eşlik edilmesi emredilen, okulun kavasası bir çerkesin kişisel gözlemlerini aktarmaktadır.

Bir veya iki gün sonra döndü ve bu binikiyüz yahut daha fazla adamın beşli sıralar halinde iple nasıl bağlandığını ve Amasya'ya doğru yürütüldüğünü anlattı... Hepsı evvelden hazırlanmış bir yere götürüldüler. Burada mahkumlar durduruldu ve beşerli halde çadırlara götürüldüler... Nacaklarla boğazlandılar.

Samsun'daki A.B.D. Konsolos Vekili olarak, Merzifon'daki Yüksek Okul ve hastanede gördüğü Ermeniler'in tehcir ve imhası konusunda umutsuzca uyarılarda bulunan Peter, 26 Ağustos 1915

tarıhli raporunda, Kaymakam Dr. Faik'in bu Ermeniler'i tehcirlerden muaf tutma karşılığında rüşvet olarak 300 TL almayı düşünmüş olduğunu, fakat Kaymakam, Jandarma Kumandanı ve Belediye Reisi'nin parayı paylaşma konusunda anlaşamadıklarını belirtmiştir.

Kıyafetleri çıkartılan, sadece çamaşırlarıyla kalan ve büyük bir hendeğin kenarına itilen muhacirleri katletmek için baltalar kullanılıyordu. Orada elleri arkadan bağlanıyor ve kafalarına balta indiriliyordu... Ermeni rahipler aynı şekilde katledildiler. Onlardan biri, Peder Mampre, arkasında oğluyla beraber dua ederken katledildi... Kaymakam Faik bana, kendisi ve jandarma kumandanının sadece vasıta olduklarını; kendilerine tevdi edilen emirleri tatbik etmeye mecbur olduklarını mükerreren söyledi. Hiçbir Ermeni kalmadı. Genç veya ihtiyar, kör veya topal veya malul herkes gitmeye mecburdu.⁽⁶⁷⁾

Son olarak, Yunanlı profesör Xenidhis, aynı mezalimlerle ilgili olarak aşağıdakileri söylemektedir.

Osmanlı hükümrancılık şemasında, yukarıda anılan tarzda kasaplık çok da yersiz değildir. Geniş anlamıyla, "vazife icabı" yaf-tası taşıyan bir uygulamadır. Toynbee'nin meydan okuma-tepki te-orisi çerçevesinde ileri sürdüğü gibi, "*Osmanlı sisteminin bir cevap*

⁽⁶⁷⁾ Vikont Bryce-Arnold Toynbee, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, Documents...*, Muhtelif No.31 (Londra: H.M.S.O., 1916). Önsözdeki gözlem, s.331'dedir; Dr. White'ın ifadesi Bel. No.86, s.334-5'de; Profesör Elmer'inki No.87, s.342'de; A.B.D. fahri konsolosu Peter'inki No.90, s.364'de; Yunan Profesör Xenidhis'inki No.93, s.373, 376'dadır. Dr. Faik'in yetki alanındaki katliamlarla ilgili bu İngilizce belge [*Blue Book*], aynı A.B.D. Anadolu Kolejindeki bir Rum profesörün ve adı bilinmeyen bir Almanın tanıklıklarıyla desteklenen Amerikalı otoriteleri (bir kolej reisi, bir kız mektebi müdürü, bir fahri konsolos ve bir profesör) kapsayan dokuz uzun ifade-belgeden oluşmaktadır. Ayrıca, bkz. bir Türk gazetesi müellifinin, Mütareke dönemi Türk gazetesi *İkdam*'da yayınlanan ve 15 Kasım 1915 günlü *Jhogovourt'* ta tercümesi verilen mahkeme ifadesi.

olduğu meydan okuyuş...göçebelerin çoban köpeklerinin muadillerini tekamül ettirerek, yeni tebaalarına sürü ve güruh muamelesi yapmak” tı.⁽⁶⁸⁾ Ancak, sürüler ve güruhlar yalnızca efendilerinin çıkarları için vardır; varlıkları ve yaşamları için başka haklar sözkonusu değildir. Yararları sona erdiğinde veya getiriden çok götürü olarak görülmeye başlandıklarında, kılıçtan geçirilirler. İnsan kurbanların hayvanlardan tek farkları, öldürüldükten sonra artık yararlanılamamalarıdır. Ermeniler’in kırımını bir başka düzeyde işlevseldi; Türkçülüğün, ulusun etnik yapısını homojenleştirme amacına hizmet etmişti.

Fakat bu değerlendirmelerin hiçbirisi, bazı Türk doktorlarının Ermeni kurbanlara reva gördüğü bir başka muamele türüne uygulanamaz. Genelde, oftalmolojistler hiç kuşkusuz cinayetin işlevsel amaçlarını aşacak denli zulüm sergilemişlerdir. Dünyaca tanınmış portre ressamı Karsh, son kapsamlı kitabında, sağ kalmayı başaran öksüz bir ‘genç bir Ermeni kızı’nın durumuna işaret etmektedir. “Anne... bir tarafı gaddarca sakat bırakılan gözleri yerine, ellerini kullanması için teşvik ediyordu”.⁽⁶⁹⁾ 1919 baharında yeni doğmuş bebeğini Konya’daki bir göz doktoruna götüren bir annenin ifadesi yalnızca neticenin değil, vahşetin kaynağını da tasvir etmektedir. Sözü edilen anne, “Bir Türk Tabibin Vatanperverliği” başlıklı acı dolu bir makalede, bekleme odasında oftalmolojistin meslektaşıyla yaptığı Türkçe bir sohbete kulak misafiri olduğunu anlatmıştır: “İşte böyle yapıyoruz; haftada bir defa onlardan birini kör etmeye mecburuz”. Kadın eve dönüp, solüsyonu kullanmaya başladığında, bir göz büyümeye başlamış ve giderek kötüleşmiş. Yeni tedavi için İstanbul’a gitmiş fakat kendisine bebeğin tedavi

⁽⁶⁸⁾ Arnold Toynbee, *A Study of History* (Cilt VII-X’in özeti) (New York: Oxford University Press, 1957), s.362.

⁽⁶⁹⁾ Yosuf Karsh, *A Fifty Years Retrospective by Yosuf Karsh* (Boston: Little Brown, 1985), s.7.

gören gözünün solüsyonla kör olduğu, diğer gözün de zarar gördüğü söylenmiş. Anne, işte o an bekleme odasında kulak misafiri olduğu sözcüklerin anlamını kavramış.⁽⁷⁰⁾

Mütareke sırasında İstanbul'da Yakın Şark Yardım Cemiyeti Müdürü olarak hizmet eden ve Amerikan Kadın Hastanesi mümesili olan Amerikalı hekim Mabel Evelyn Elliott, anılarında Florence Nightingale'in Kızılhaç vakfını kurmuş ve modern hemşirelik geleneğini oluşturmuş olduğu Üsküdar Ermeni Kızlar Barınma Evinde yürüttüğü çalışmaları aktarmıştır.

Onları, benim hatırladığım gibi, teker teker muayene odamdan geçerken görmeniz lazımdı; nazık, iyi beslenmiş, taralı saçlı ve parlak tırnaklı, alçak sesle konuşan ve ödünç aldıkları kıyafetleri insiyaki zevkle giymiş kızlar. Hiçbiri harp esnasındaki tecrübelerini başkasıyla konuşmamış. Ketumlukları ilk defa, durum icabı, mesleki suallerle bozuldu ve konuşmaya başladıklarında durmak bilmediler. Bütün hikaye ağızlarından döküldü.

İşittiğim şeyler inanılmazdı. Bir hekim, insan topluluğunun derinliklerini rahipler haricindeki herhangi birinden daha fazla görür, ama ben tek Amerika biliyordum.... Bu kızların maruz kalmış oldukları ve naklettikleri şeyler inanılmazdı. Hikayeler pek farklı değildi; fark, kızların mizaçlarındaydı. Bazıları ellerini kavuşturup, dudaklarındaki kan çekiline kadar durmadan alçak sesle konuşurken bazıları sessizce oturuyorlardı. Bir kısmı da heyecanlı, hakimiyetlerini kaybetmiş ve ağlayıp hicırmaya devam ediyorlardı.

Onlar için zor olanı, sükutlarının arkasında saklanmış bu acıları nakletmekti ve onlara müdahale etmedim. Küçük, beyaz odada oturdum ve dinledim.... Sonra, hikayesi inanılmaz tuhaflıkta bir başka kız geldi. Gözkapakları kapalı, güzellikleriyle tanınan bir halkın içinde görmüş olduğum en güzel kızdı. Hususiyetleri, meşhur sanatçıların kalemleriyle eski medeniyetlerden bizim için saklanmış gibiydi; cildi bir çocuğunki gibiydi ve vücudu bir mısra vezni gibiydi.

⁽⁷⁰⁾ Djagadamard , 5 Nisan 1919.

Ama gözlerini açtığında, ona bakarken acı hissettim. Bir göz yuvarlağı, çukurunda acayip bir şekilde duruyordu.... Buna inanamadım. Asla tahayyül edemeyeceğim canavarlıkta şeyler işiterek büyümüştüm, ama bu inanılmazdı. Bir bıçak yahut kızgın bir demir kullanılacaktıysa, bu kadar hassas bir cerrahi ameliyata neden müracaat edilmişti? Bu, benim cevaplayamayacağım bir soru; cevabını, sadece bir Türk'ün verebileceği bir soru. Gözü muayene ettim ve hikayenin hakikat olduğuna hiç şüphem kalmadı. Gözün ince adalelerinde mikroskobik yara izleri vardı. Mükemmel tahsil görmüş ve vasıflı bir Türk cerrahı tahsilini ameliyat masasında bu kızı çirkinleştirmek için kullanmıştı. O bunu yaparken, memleketleri için dövüşürken yaralanmış yüzlerce Türk neferi cerrahi yardımdan mahrum ölüyordu.⁽⁷¹⁾

Yüzyıllardır birikmiş ve mesleki sadizme dönüşmüş bu nefret, kini doğuran, besleyen ve fırsat doğduğunda ödüllendiren sosyal sistemden ayrı tutulamaz. Dr. Elliott'un ek bilgileri ve konuya ilişkin yorumları, aynı zamanda I. Dünya Savaşı soykırımının yapısına ve boyutlarına ışık tutarak bu olguyu doğrulamaktadır.

SONUÇ

Faillerin tutumu açısından, Ermeni soykırımı ile Yahudi Soykırımı arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Bu bağlamda, Ermeni olayları ardından gelen Yahudi olayları için bir emsal olarak görülebilir. Bazı açılardan ilkinin, ikincisini, tetiklemediyse bile, doğrudan etkilediği tartışılmaz.

Bu benzerlikler arasında en önemlisi, tifüse karşı panzehir olarak serum geliştirmek üzere kobay gibi muamele gören denekler üzerinde yapılan deneylerdir. Dahası, görünüşte tifüs salgını korkusu Osmanlı ve Alman sağlık makamlarını benzer biçimde tepki

⁽⁷¹⁾ Mabel Evelyn Elliott, *Beginning Again at Ararat* (New York: Fleming H. Revell, 1924), s.20-6.

vermeye itmiştir. Profesör Numan'la ilgili duruşmada, bir divanı harbi örfi tanığının ifadesinde, kendisi salgının yayılma unsurları olarak görülen halkın belli gruplarının imhasını emreden makam olarak geçmiştir. Bu davranış modeli, kurbanlara karşı Alman yaklaşımına ilişkin analizinde Robert Jay Lifton tarafından ele alınmıştır. Alman doktorlarının genel tutumuna değinen Lifton, 'kütlevi cinayet'in şemasının bir parçası olan "şamil sadizm"den söz etmektedir.⁽⁷²⁾ Trabzon bölgesinde, "dezenfeksiyon" amacına yönelik olduğu ileri sürülen fakat çocuk kurbanların ani ölümlerine yol açan mekanizma, II. Dünya Savaşı Nazi gaz odası için bir tür prototip gibidir. Hemen hemen aynı düzeyde önemli olan gerçek, gerek Türk gerekse Alman doktorların, Devletten sorumlu monolitik bir siyasi partinin ileri gelenleri ve liderleri olmalarıdır.

İkinci önemli nokta, inceleme ne kadar kapsamlı olursa olsun, bir sistemin tüm doktorlarına açıkça ve kapalı biçimde herhangi bir suçlama olmaması gerektiğidir. Ermeni meslektaşlarını ve tehcir edilenleri himaye etmek, hatta korumak için çabalayan Türk doktorlar da yok değildi; bazıları son derece ciddi kişisel riskler de almıştı. Fakat çalıştıkları ortamda, bu tutum egemen normlardan bir sapmayı temsil ediyordu. Mütarekenin ilk aylarında iki Türk cerrahın genç Ermeniler'e kobay muamelesi yapılmasına ilişkin cesur açıklamaları ve Türk milliyetçilerince susturulmalarındaki acelecilik ele alınması gereken bir olgudur.

Rolün idraki ve icra, esas olarak kendi dinamiklerine tepki veren bir davranış modelinin ilişik sabiteleridir. Türk doktorlar ve cerrahlar, İttihad fırkasının amaçlarına katıldıkları oranda, o fırkanın

⁽⁷²⁾ Robert Jay Lifton, 'Medicalized Killing in Auschwitz', Psikiatri 45 No. 4 (Kasım 1982), 288, 289, 297. Lifton, bu çalışma baskıya girdikten sonra bu konuyla ilgili kalın bir cilt yayınladı. Bkz. *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: Basic Books, 1986). Bu yazarla ve Ermeni soykırımıyla ilgili kısımlar, Bölüm 21 ve s. 470-80, 492-3'de yer almaktadır.

hizmetlileri olmaktan çekinmemişlerdir. Kendilerini acil durumlar karşısında pek de engellenmiş hissetmiyor, hatta İttihadın Türkiye'yi sokmuş olduğu dünya savaşının getirdiği fırsatlarla daha cesaret buluyorlardı. Bu suç ortaklığı, kabaca oportünizmden uzak değildi ve Nietzsche'nin iyileştirme sanatı ve bilimi için 'saf zulüm' diye adlandırdığı şeye hizmet eden fanatizmden yoksun değildi. Hipokrat yemini, yalnızca ölümcül rol oyununu meşru kılmakla kalmayıp, oynayanları teşvik eden ve ödüllendiren bir sosyo-politik sistem dahilinde daha yüksek sadakatler üretilerek bir kenara atılabilir veya geçersiz kılınabilirdi yalnızca. Türkiye'deki tıp görevlileri, İttihada ve onun arzularına askerden sonra en yakın gruptu. Kendilerini adanmış olanlar mesleklerini tamamen bir kenara atmış ve kitle kıyımının dehşetengiz ayrıntılarını yöneten vilayet komiserleri ve idarecileri olmuşlardı.

Rol idraki özyapıyla kaçınılmaz biçimde içiçedir. Olaylarda yer alan doktorların özyapıları, soykırımın hayata geçirilmesinde, yalnızca ataç bir milliyetçiliğin hortlamasıyla kamçılanmamış, aynı zamanda ve daha önemlisi, elitist bir zihniyetle bu doktorlara yatırım yapan siyasi bir partinin gizli arzularıyla da beslenmişti. Bu doktorlar tahripkar uygulamalarını *hem millete hem de fırkaya* öncülük hizmeti olarak görüyorlardı. Alabildiğince birbirine benzeyen bu ikiz yaklaşımın bağrında yatan şiddet, Ermeni soykırımında ve daha büyük ölçüde de Yahudi Soykırımında rahatlama noktasına ulaşmıştır. Bu elitizm türü ve aynı zamanda bu denli körlemesine *fırka ve millet sevgisi*, bu iki felaketin en önemli yönüdür ve dolayısıyla soykırım sürecindeki temel faktördür. Böylesi herhangi bir girişim açısından, başarının sırrı, hedeflere ulaşma yolunda gösterilen acımasızlıktır; sıkı parti denetimi ve disiplini ve partiye sıkı sıkıya bağlılık, bu acımasızlığın vazgeçilmez şartlarıdır.⁽⁷³⁾ Başka bir deyişle, Ermeni

(73) Harput davalar serisinin üçüncü duruşmasında Teşkilatı Mahsusa Miralayı Ertürk, Dr. Şakir'in yardımcılarını İttihad fırkasının yerel hücrelerinden bu teşkilata kaydırıldığı gerçeğine tanıklık yapmıştı.

ve Yahudi soykırım deneyimlerinin tam anlamıyla benzeştikleri bir başka olgu olarak, soykırım, bizzat kendisini haklı çıkartmak için, ödenen bedele ilgisiz failleriyle, insafsız bir şiddetle gerçekleştirilir.⁽⁷⁴⁾

Bu bedelin bir parçası da, Osmanlı Ordusunun ve yoksul sivil nüfusun sağlık hizmetlerine büyük ihtiyaç duyduğu dönemde Ermeni tıp personelinin imha edilmesi idi. İsviçreli bir harp vakanüvisinin dediği gibi, “*karantinalarda gece ve gündüz büyük bir fedakarlıkla hizmet etmekte olan Ermeni askeri tabipler götürülüp, tasfiye edildiler*”.⁽⁷⁵⁾ Bu kategoriye Ermeni hemşireler de dahildi.⁽⁷⁶⁾

⁽⁷⁴⁾ Hilberg, Yahudi meselesiyle ilgili çarpıcı incelemesinde, Almanya'nın tüm kazanç ve kayıpları hakkında bazı kabaca hesaplamalar yaptıktan sonra şu hükme varmıştı: 'Bu rakam [zayıat], imhadan hasıl olan bütün iratı silip süpürmektedir'. Ayrıca, Nazi Hükümeti tarafından çıkartılan, ajanlarına gizliden gizliye 'merhamet göstermeksizin' hareket etmelerini emreden bir tamimden alıntılar da yapmaktadır. Raul Hilberg, *The Destruction of European Jews* (Şikago: Quadrangle Books, 1961), s.646, 651. Ermeni meselesine gelince, eğer Ermeniler tarafından hesaplanan tüm rakamlar gözardı edilse bile, konuya sadece vergi gelirleri açısından bakan Amerikan Sefiri, Morgenthau'nun halefi Abram Elkus Hariciye Nezaretine şöyle demişti: 'Ermeni katliamlarından dolayı vergi iradında senede üç milyon [Türk Lirası, ki Elkus'un değerlendirmesine göre, o sıralar 1 TL yaklaşık 9\$ idi] zarar edilmiş olduğu hesaplanmıştır'. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, the Lansing Papers, 1914-1920*, s.785, 17 Kasım 1916 raporu. Türk savaş çabalarına ilişkin kayıplar bağlamında, Fransız askeri tarihçi Larcher, Türkler'e duyduğu sempatiye rağmen, Ermeni tehcirlerinin 'III. Orduyu çok sayıda vasıflı ve münevver adamın paha biçilmez hizmetinden mahrum, hareket sahasındaki kaynakların büyük bir kısmını da yok ettiği'ni kabul etmektedir. M. Larcher, *La Guerre Turque dans la guerre mondiale* (Paris: Chiron, 1926), s.396.

⁽⁷⁵⁾ S. Zurlinden, *Der Weltkrieg*, Cilt 2 (Zürich: Art. Institut Orell Füssli, 1918), s.640.

⁽⁷⁶⁾ Merzifon'daki Anadolu Kolejinden Profesör Elmer, 'hemşireler Osmanlı Ordusunun hasta askerlerini Amerikan Kızılhaç Cemiyetinin himayesinde taşıyorlardı...hastanenin hemen bütün hemşireleri Ermeni idi...[Onlar da] bedbaht kızkardeşleri gibi jandarmalar tarafından götürüldüler' demişti. Bryce-Toynbee, *The Treatment*, s.336-7. Bitlis Askeri Hastanesinde görevli Amerikalı iki hemşirenin tanıklığına göre, 'Bütün Ermeni hemşireler, eczacılar ve hademeler de alındı. Çok zeki ve sadık yardımcıları olduklarına ve Türk hastalarına ilaç hazırlayacak hiç kimse'nin kalmamasına bakılmadı-hepsi gitmeye mecburdu'. Knapp, *The Tragedy*, s. 54.

Ermeni tıp personeli, toplam nüfusun kayıplarına orantılı kayıplar vermiştir. Çoğu, hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuştur; diğerleri de salgın veya savaşa kurban düşmüştür. Fakat çoğunlukla meslektaşlarının suçortaklığıyla, katledilmiş oldukları bilinenlerle ilgili olarak, Ermeni kaynakları aşağıdaki dökümü vermektedir: altmış-yedi tabip ve cerrah, ellidört eczacı, on dişçi ve beş tıbbiye talebesi.⁽⁷⁷⁾ “Sıhhiye tanzimatı ve kafi tıbbi yardım eksikliği, Almanlar’ın tasavvur bile edemeyeceği bir tarzda Türk neferlerinin saflarını eritiyor’ olduğundan ötürü, bu imha, Türk birliklerinin zayıf sağlık koşullarını derinleştirmiştir.”⁽⁷⁸⁾

Tıp adamlarının cinayete katılması bazen, kurbanların yanı sıra kurban edenlerin de ölümlerine yol açmıştır. İşte, Osmanlı ordusundaki bir erkaniharp mülazımının ifadesine göre, Bitlis’te olanlar:

Bütün Ermeniler bölgeden tahliye edilmişlerdi ve Bitlis’de, kasabanın en büyük Ermeni ailelerine mensup olmakla, kalmaya mecbur edilmiş sadece üç-yüz genç kız kalmıştı. Hepsi Ermeni kilisesinde sıkı kontroldaydı ve ordunun kullanımı için tutuluyordu. Erat ve de zabitan, kıza zamanda hastalık yatağı haline gelen kiliseyi ziyaret ediyordu. Cepheye giderken kasabadan geçen her müfreze izlerini bırakıyordu, dolayısıyla kısa bir müddet sonra bütün bu talihsiz kızlar hasta oldular. Bunun farkına varan kasaba kumandanı, ‘bütün bu kadınlar Osmanlı ordusunun kıymetli kuvvetlerini bitap düşürmekte ve Anayurdun çocuklarını hastalıklarıyla zehirlenmekten cezalandırılsın’ diye emretti ve neticede onlardan kurtulmaya karar verdi. Bazıları zehirlendi, öbürleri idam edildi.’⁽⁷⁹⁾

⁽⁷⁷⁾ *Les persécutions contre les médecins Arméniens*, s. 26-58; T. M. Garoyan tarafından, Ermenice büyük, kapsamlı bir cilt hazırlanmıştır. *Medz Yegernee Nahadag Hai Pujhishghneru* (Boston: 1957).

⁽⁷⁸⁾ Liman von Sanders (Süvari Paşası), *Five Years in Turkey* (Annapolis: U.S. Naval Academy, 1927), s.89.

⁽⁷⁹⁾ *Ararat* VI, No.66 (Yaz 1919), 422; *Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi*, Seri 7, Dosya H, No.107. Yüzbaşının, Şakir Paşa’nın oğlu ve İstanbul Mevki Kumandanı Esat’ın emir subayı Nabil Bey olduğu tespit edilmiştir. Bitlis vilayetindeki kıyımlar,

Bir Alman askeri tabibi, Ermeni kızlara ve genç kadınlara yönelik 'inanılmaz vahşet' sahnelerini aktardığı *The Moral History of World War I* adlı iki ciltlik çalışmasında, bu cinsel saldırı olgusuna odaklanmıştır:

Herşey, Türk makamlarının, silahlı Ermeni isyanları gibi bahanelerle haklı gösterdikleri ve 1.2 milyon sivil kurbanla Dünya Harbinin hiç şüphesiz en büyük cürmünü teşkil eden tehcir şeması dahilinde ifa edildi. Keza, tehcir, talan, cinsi cinayetler, hırsızlık, tecavüz, kadın simsarlığı ve beyaz insan köleliği yönünden dünya tarihinde tektir.⁽⁸⁰⁾

Yenilgi yaklaşırken, yarım kalmış işlerden doğan bir asabiyet hali sergilercesine cinayet süreci uzatılmıştır. Yaklaşmakta olan yenilgiyi hisseden Dr. Şakir, Erzurum'daki Amerikalı Konsolos Vekili Stapleton'dan, şehri ele geçirmek üzere olan Rus Kumandanına, Rus askerlerin bir Türk'ün kılına dokunmaları halinde, Ermeni ulusundan kalanların misilleme olarak yok edileceğini söylemesini istemiştir. Ayrıca şöyle eklemiştir:

İstanbul'dan Hindistan'a ve Çin'e kadar, Asya ve Afrika'nın Muhammedi dünyaları arasındaki bir rabıta olarak hizmet eden Suriye ile beraber tek bir Müslüman halk olması zaruridir. Bu büyük proje Almanlar'ın ilmi istidatı ve teşkilat kabiliyeti ve Türkler'in cesareti ile inşa edilecektir.⁽⁸¹⁾

Van'daki Ermeniler'e karşı askeri harekatta rol almış Almanlar'la yakın ilişki içindeki Venezuelalı bir zabıt tarafından gözlenmiştir. Bkz. Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s.124.

⁽⁸⁰⁾ Magnus Hirschfeld ve Andreas Gaspar, *Sittengeschichte des I. Weltkrieges*, Cilt 2 (Leipzig, 1929-30), s. 289-90; 2. bas. (Hanau: Schustek, 1964), s. 510-11.

⁽⁸¹⁾ J. de Morgan, *Contre les barbares de l'Orient* (Paris: Berger-Levrault, 1918), s.188. Ayrıca, bkz. *Journal d'Orient*, 11 Mayıs 1919, s. 2, süt. 3. Kafir Müttefiklere karşı 'mukaddes harp' ilanını takiben (14 Kasım 1914), büyük bir kalabalık, Dr. Nazım'ın, Alman teamülü uyarınca balkondan, Almanya'yı Kaiser Wilhelm II'in ittifak yemini etmiş olduğu üçyüz milyon Müslüman'ın gerçek dostu olarak tanımladığı bir konuşma yaptığı Alman Sefaretine doğru yürümüştü. *Deutsche Tageszeitung*, 16 Kasım 1914. Nazım, İttihadın 1910 yıllık kongresinde (31 Ekim/1

Son tahlilde, Ermeni soykırımını meşru kılan ideolojide çok az ırkçılık vardı. Yalnızca çok sayıda evlat edinilmiş çocuk ve yine yalnızca genç kızlar ve kadınlar ölümden kurtulmak için din değiştirmeye teşvik edilmemiş, bazı doktorlar, dişçiler, eczacılar ve hemşireler de kurtuluşa giden tek yol olarak dinden dönmeye zorlanmışlardır. Irkçılığın mevcut bulunmamasının yanı sıra, Ermeni kanını yeni, homojen Türk ulusunun geniyle karıştırma konusunda belirgin bir çaba olduğu açıktır. Bu da, Ermeni soykırımı açısından uygun referans olarak ortaya çıkan milliyetçiliktir.

Türk tıp personelinden tek bir üyenin bile adalete teslim edilmemiş (sadece bir dizi iddianame temelinde ihzari tahkikata uğramış) olması, adalet ve güç arasındaki derin bağlantılara yeterince ışık tutmaktadır.

Muzaffer Müttefiklerin 'katliamla itham edilen Türk harp suçluları' nı yargılayacak Uluslararası Mahkeme kurulmasına ilişkin hazırlıkları sonuçsuz kalmış ve Türk divanı harbi örfileri de, birbirleriyle ihtilafa düşen, uyumsuz ve yorgun Müttefiklere meydan okuyarak yükselen ve nihayetinde isteklerini, Winston Churchill'in küçümseyici bir yaklaşımla, "*tarih "Ermeni" kelimesini beyhude yere arayacaktır*"⁽⁸²⁾ diye nitelendirdiği Temmuz 1923 Lozan Antlaşmasında

Kasım-13 Kasım) Almanya'yı ve özellikle Kaiser'i tekrar tekrar yüceltmişti. Türkiye 158/11, A15682, Selanik Konsolosu Dr. Schwörbel'in 14 Eylül 1910 raporu.

⁽⁸²⁾ Bahriye Nazırı (1911-15) ve daha sonra Hariciye Nazırı (1919-21) Churchill, gözlemlerini şöyle aktarmıştı: 'Hiç şüphe yok ki, bu cürüm siyasi sebeplerle planlanmış ve ifa edilmiştir. Türkler'in bütün arzularına hilafeten...ve coğrafya olarak Türk ve Kafkasya Müslümanları arasında büyüyen, Hristiyan ırkının sebep olduğu kirliliği temizleme fırsatı doğmuştur'. Winston S. Churchill, *The World Crisis: The Aftermath* (Londra: T. Butterworth, 1929), s.405, 407. Ermeniler'e adalet ve kurtuluş vaatlerinde bulunan Müttefik cephesinin bir tarafı olan Lloyd George, Lozan Antlaşmasını imzalayan Müttefiklerin davranışını 'alçaklık, korkaklık ve rezalet' diye nitelemişti. Stephen Bonsal, *Suitors and Suppliants, The Little Nations at Versailles* (New York: Prentice, 1946), s.198.

belgelendiren Kemalizm ile birlikte amacından sapmıştır.⁽⁸³⁾

⁽⁸³⁾ İsmet Paşa'nın, Lozan'daki Türk delegasyonuna başkanlık eden vekili Dr. Rıza Nur, muhalefet partisinin (İtilaf) savaş öncesi yıllarda İttihadın işkence dahil çeşitli zulümlerine maruz kalmış bir üyesiydi. Ancak Ermeniler konusunda İttihadın görüşlerini paylaşıyordu. Anılarında, Müttefiklerin Ermeniler'e, Kemalistlerin yaratmakta oldukları Türkiye'nin bir bölümünde vatan oluşturma taleplerini nasıl alaya aldığını anlatmıştır. Amerika'nın himayesini kastederek, böyle bir vatanın Birleşik Devletler tarafından sunulması gerektiğini ileri sürmüştü. 'Herkes güldü.' Oturum başkanı Giulio Montagna, kendisine Noelin yaklaştığını hatırlatarak nezaketine başvurduğunda, Dr. Nur, bunun batılı ve Hristiyan tatili olduğunu söyleyerek yanıt vermişti. 'Yine güldüler, biz de güldük. Mesele kapandı ve mütalaalarım resmi vesikalara dahil edilmedi'. 6 Ocak 1923'de katliamlar gündeme getirildiğinde, inkar etmiş ve ölümleri hastalığa, açlık ve tehcirlerle bağlayarak kestirip atmıştı. Bunun üzerine şefi İsmet Paşa 'Ermeni Meselesini gömdün. Seni tebrik ederim' diyerek yanaklarından öpmüştü. Dr. Nur Lozan'da Ermenisever bir Amerikalı'yı da tehdit etmişti: 'Şayet Ermeniler bir tek Türk'ün canına kastederse, halk her Türk'ün yerine Türkiye'de kalan onbin Ermeni'yi katletmeye ant içmiştir'. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III (İstanbul: Altındağ, 1968), s.1058-74. Bir cezalandırma veya caydırma aracı olarak kitlesel cinayete başvurma tehdidi, Dr. Rıza Nur'un Şark Cephesi Kumandanına hitaben kaleme aldığı ve Sovyet tarihçilerinin Ermeni kilisesinin ortaçağ mimari hazinelerinden bir niteliğindeki Ani harabelerini inceleme bahanesiyle Türkler aleyhine casusluk yaptıklarına ilişkin kuşku-kularını aktardığı 25 Mayıs 1921 tarihli mektubunda da yer almaktaydı. 'Ani harabelerinin bakiye ve izleri yeryüzünden silinmeli. Bu gayeyi ikmal ettiğinizde Türkiye'ye büyük bir hizmet vermiş olacaksınız'. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz* (İstanbul: Türkiye, 1969), s.905.

ERMENİ SOYKIRIMI: BİR YORUM

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı Ermeni Soykırımı birkaç nedenle önemlidir. En başta, Soykırım geçmişte yaşanmış bir dizi katliamın ulaştığı en uç noktadır. Bu katliamlar I. Dünya Savaşı öncesinde, özellikle Sultan Abdülhamit dönemine ait 1894-96 arasında ve Adana'da 1909'da olmak üzere onyıllar içinde tamamlanmıştı. Adana katliamı az ya da çok (İttihadçı) Jön Türk rejimiyle eşzamanlıydı. İttihad ve Terakki Cemiyeti veya kısaca İTC adı altında faaliyet gösteren rejim liderleri 1908'de kansız bir ihtilalle Sultan Abdülhamit'i devirerek iktidara geldi. Fransız İhtilalinin, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi açık çağrılarını benimseyen bu liderler önceki despotik rejimi anayasal bir rejimle değiştirmeyi amaçlamışlardı. Ancak olayların geliştiği içinde, söz konusu önceki rejimin katliamları ile bir sonrakininkiler arasındaki ölümcül bağ oldular, böylece tüm katliamların en kapsamlısına, yani I. Dünya Savaşı Soykırımına öncülük ettiler.

Bu perspektif içinde bu Soykırım, birikmiş gerilimler, kinler ve beraberinde gelen kanlı zulümler ile yazılan bir tarihin noktaladığı bir gelişme olarak ortaya çıkmaktadır. Sürekli olarak evrilen ve ciddi anlamda kızıyan ihtilafı temel alan bir olguya işaret etmektedir. Böyle bir analiz çatısı, Ermeni Soykırımının ilk global savaşın zaruretlerinin ve krizlerinin bir yan ürünü olduğu argümanını önlemektedir. Bundan ötürü, söz konusu Soykırımın -failin davranış karakterine bakıldığında- yalnızca "bir dalâlet" olduğu şeklindeki

eş değerlendirmeyi de dışlamaktadır. ⁽¹⁾ Bunun yerine daha önceki katliamları itekleyen ihtilaf ögelerinin I. Dünya Savaşının patlamasına kadar kullanılmaya devam ettiği ileri sürülmektedir. Bu ihtilaf ögelerinin icabına aşırı bir şekilde bakma, böylelikle ihtilafı ölümcül biçimde sona erdirmeye fırsatını yaratan şey, savaşın türüdür.

Tüm dikkati “cezadan muafiyet” kavramına yoğunlaştırmanın, bu ihtilaf-kızışma ve ihtilaf-çözüm sürecini kavrama yolunu uzatabileceği de tartışılmaktadır. Gerçekten de, mezalim sırasında ve sonrasında 150-200.000 doğrudan veya dolaylı kurbandan söz edilebilecek Abdülhamit dönemi katliamları, uluslararası olduğu kadar ülke içinde de cezai-hukuki takibattan büyük ölçüde paçayı kurtarmıştır. Bir takım Anlaşma ve Antlaşmalarla, özellikle 1856 Paris ve 1878 Berlin Barış Antlaşmalarıyla, birbirlerine kuşku ile bakan ve rakip Büyük Güçler, İmparatorluğun Hristiyan azınlıklarının, özellikle Ermeniler’in şartlarının verilen sözler çerçevesinde düzeltilmesini “gözleme” ve “denetleme”yi taahhüt etmişlerdi.⁽²⁾ Fakat tekrarlanan katliamlar karşısında sergiledikleri hareketsizlik, hedefteki

⁽¹⁾ B.M. İnsan Hakları Ayrımcılığı Önleme ve Azınlıkları Koruma Altkomisyonu Ekonomik ve Sosyal Konsey Resmi Katıları Kurulu 38nci oturumu. Madde 57. B.M. Doküman E/CN. 4/Altıyazı 2/1985/ÖK36(1985). 29 Ağustos 1985 tarihli 36. toplantının özet kaydı. Bu, Altkomisyonun sorunu araştırmak ve değerlendirme yapmakla görevlendirdiği Britanyalı uzman Benjamin Whitaker tarafından hazırlanan rapordur. Araştırmadan sekiz yıl sonra Whitaker, I. Dünya Savaşı deneyiminin BM Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi kapsamında bir soykırım olduğuna hükmetmişti. Fakat onu bir savaş hali “dalalet”i olarak tanımlamayı uygun gördü.

⁽²⁾ Vahakn N. Dadrian, “The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by Officials of the Ottoman Empire’s World War I Allies: Germany and Austria-Hungary,” *International Journal of Middle East Studies* 34 (Şubat 2002), 64. Bu incelemede söz konusu unsurlar, uzayıp giden Ermeni Meselesi ve gerileme döneminin yanı sıra, özellikle Avrupalı Büyük Güçler ile dış ilişkilerinde de Osmanlı İmparatorluğunu rahatsız etmeyi sürdüren Ermeni Reformları olarak tanımlanmaktadır.

Ermeniler'e karşı gaddarca önlemlere başvurma şeklindeki Osmanlı çözümünü kesinlikle etkileyen bir faktördü. Gerçekten de, kitlesel cinayetler başlamadan önce caydırıcılık unsurunun ve sonrasında da cezalandırıcı unsurun bulunmaması, Jön Türk liderlerini Ermeniler'in neden olduğunu düşündükleri sorunlar karşısında radikal bir çözüm seçeneğini ciddi biçimde değerlendirme konusunda cesaretlendirmeye hizmet etmiştir.⁽³⁾ Buna paralel olarak, cezasız kalan I. Dünya Savaşı öncesi katliamlar Soykırımın oluşumunu yalnızca belirleyen değil, aynı zamanda hazırlayan bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bundan hareketle, bu türlü muafiyet mirası Ermeni Soykırımının analizinde merkezi sorun olarak ele alınacaktır. Bu merkeziyetin anahtarı, cezadan muafiyetle suçun inkarı arasında yakın bir ilişki olduğu gerçeğidir. Birileri, benzer yeni suçların işlenmesine 'gözyumucu' yeni tutumların başlangıcının böylesi bir ilişkiyi temel aldığını bile ileri sürebilirler.

Dolayısıyla, Ermeni Soykırımı sürekli inkara ve bir açık oturum, siyasal nutuk konusu olarak, fakat en önemlisi, bağımsız akademik araştırma ve yayınların meşru bir nesnesi olarak, onunla ilgili sessiz kalmayı amaçlayan onca kampanyaya rağmen önemsenmeyi hak etmektedir. Halihazırda, inkar için kullanılan başlıca silah, -araştırılması gereken yönleri tümüyle gözardı ederek ve dolayısıyla, güvenilmezlik yaftasını hak ederek- soykırım iddiasını tümüyle reddeden Ermeni Meselesine ilişkin belgeleri resmi kanıt olarak ileri sürülen Osmanlı arşivine dayanmaktadır.⁽⁴⁾ Bu inkâr

⁽³⁾ Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications," *Yale Journal of International Law*, cilt 14, no.2 (1989 Yaz), 244-251, 317-334; a.g.e. "The Historical and Legal Interconnections Between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice," *Yale Journal of International Law*, cilt 23, no.2 (1998 Yaz), 504-507, 554-559.

⁽⁴⁾ Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," *The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics*, ed. R. Hovannisian (New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1986), 280-310. Türk, Britanyalı ve Amerikalı

kampanyasını kurumsallaştırmak ve ona meşruiyet kazandırmaya çalışmak için, Nisan 2001'de Ankara'da bir 'beyin takımı' oluşturulmuştur. Avrasya Çalışmaları Merkezi'nin bir yan kuruluşu olarak, dokuz kişilik bir kadroyla Ermeni Araştırma Enstitüsü adıyla faaliyet gösteren bu yeni takım, bir dizi konferans, toplantı, röportaj organize ederek ve hepsinden öte, üç aylık bir Dergi de dahil olmak üzere çeşitli yayınlarla tüm soykırım iddialarına karşı koymakla meşgul. Yakın tarihli bir röportajda, enstitü başkanı emekli Büyükelçi Ömer Lutem, inkarlarla ilgili olarak şu mantığı ileri sürmüştü:

[Ermeniler ve Türkler arasındaki] ihtilaf tarihi bir olaya getirilen bir yorumdan doğmakta. Ermeni eylemciler, 1915-1916'da Ermeniler'in yeniden iskanına tabi tutulmalarının soykırım suçu teşkil ettiğini veya Ermeni nüfus üzerinde soykırım etkisine haiz olduğunu iddia ediyorlar. Türk tarihçiler ve yazarlarsa, yeniden yerleştirilmenin Ermeniler'i imhaya yönelik olmadığını düşünüyorlar. Tersine, onları koruma ve kendi güvenlikleri ve tabi Osmanlı kuvvetlerinin de güvenliği için onları savaş alanından uzaklaştırma niyetini taşıyordu. Osmanlı Hükümetinin Ermeni sivilleri imha etmeyi düşünmediklerini gösterecek yeterli kanıtın olduğuna inanıyorum.⁽⁵⁾

yazarların Soykırım konusunda Osmanlı Arşivlerinin güvenilirliğini sorgulayan ifadeler için, bkz. Vahakn N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources," *Genocide, A Critical Bibliographic Review*, Israel W. Charny, ed. (Londra, Mansel 1991) 137-138; R. Adalian, "Ottoman Archives" SAS Newsletter 14.1 (1 Haziran 1989); 14-17.

⁽⁵⁾ Bir başka emekli Büyükelçi Yüksel Söylemez ile bir diyalog alışverişi şeklindeki röportaj, Ankara'daki 22 Ekim 2001 günkü *Turkish Daily News*' da basılmıştır. Hemen hemen aynı tarihte, zamanın Türk Tarih Kurumu Başkanı benzer şekilde ve önemli ayrıntılar vererek "yeniden yerleştirme" planının Ermeniler için doğru ve yararlı olduğunu ileri sürüyordu. Hatta "Osmanlı hükümeti yeniden iskanı etkili ve düzenli bir şekilde gerçekleştirdi...yüzyılın ilk planlı nüfus hareketi olarak, Ermeniler'in yeni iskan yerlerine nakli büyük bir disiplinle tamamlandı" diye konuşmaya teşebbüs bile ediyordu. Titizlikle incelediğini iddia ettiği "Osmanlı Arşivleri"ne atıfta bulunan bu Türk tarihçi, "Dışişleri ve İçişleri Bakanlığı belgeleri" temelinde aşağıdaki verileri ileri sürmeye kalkışmaktadır. "20.000 Ermeni haydutlarca öldürüldü... bazıları yolda açlıktan ölürlen, yaklaşık 30.000'i dizanteri veya

“Osmanlı Arşivi”ndeki ilgili belgelerin içerikleri ile, bırakalım Türk olmayan, özellikle Alman resmi tanıklığını, çok sayıda Türk yazarın bağımsız tanıklığını bir an için hesaba katmasak bile, yeniden iskana tabi tutulmakta olan kitleleri “koruma” niyetiyle bu “yeniden yerleştirme” argümanının non plus ultra saçmalığı kolaylıkla görülebilir. Bu konuda özellikle en sert olanı, Cemal Paşa’nın savaş zamanı erkanıharp reisi, merkezi Şam’da bulunan Osmanlı IV. Ordusunun Kumandanı, General Ali Fuat Erden’in ifadesidir. İttihadçı liderlerce yerlerinden edilmiş Ermeni yığınlarının sözde yeniden yerleştirilmeleri için seçilen ıssız mekanlar olarak Mezopotamya çöllerinden bahsederken, alaylı bir şekilde, “...yüzbinlerce insanın, kilometrelerce uzaklara, hazırlıksız ve teşkilatsız sevk edilmesi..”⁽⁶⁾ diye yazıyordu. İnkâr modeli gerçekte, Soykırımın

tifo gibi hastalıklardan öldü.” Dolayısıyla, I. Dünya Savaşında “maalesef yaklaşık 56.610 Ermeni öldü.” Yusuf Halaçoğlu, “Ermeni Tehciri ve Gerçekler”, *Geç Osmanlı Döneminde Ermeniler*, Türkkaya Ataöv, ed. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 118, 128, 130. Yazarın tam yazısı için bkz. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s.106.

⁽⁶⁾ Orgeneral Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Cilt I (İstanbul: Halk Matbaası, 1954), 122. Bkz. Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtıl*, H. Koyukan, ed. (Ankara: Kebikeç, 1994). Orijinali 1919’da İstanbul’da Osmanlıca basılmıştır. Yazar, Osmanlı Erkanıharbiyesi İstihbarat Dairesinde hizmet eden bir Bahriye Zabitiydi. 34. sayfada, “El Cezire’nin ateşin çöllerine, açlığa, sefalet, perişanlığa, ölüme doğru giden” insanların kaderini yakınlıkla anlatıyordu. Kemalist Cumhuriyet’in İstanbul Üniversitesi’nde Tarih Profesörü olarak hizmet veren bu yazarın bilimsel katkılarını öven tanınmış İslamcı ve Osmanlıcı Bernard Lewis, Osmanlı Tarih Cemiyeti yayını Dergide kendisinden “katkıda bulunanlar arasında muhtemelen en mütemayizi” diye bahsediyordu. “Türkiye’de Tarih Yazımı ve Milliyetçi Uyanış” *Ortadoğu Meseleleri IV* (Haziran-Temmuz 1953); 223. Muhalif Türk yazarı Taner Akçam, “ne sürgünlerin başlangıcında, ne yollarda, ne de ilk yerleşim yeri olarak ilan edilen yerlerde bir halkın göçünü örgütlemeye yönelik tek bir düzenlemeye bile gitmemiş olması dahi, bu planlı yok etme amacını kanıtlamaya yeter” diyor. *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İstanbul: İletişim, 1992). s. 106. Yeniden yerleştirme iddiasının gülünçlük sorununa genel bir bakış için bkz. Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide, Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* 3. ed. (Providence, R.I. şimdi New York Berghahn Books, 1997), s. 239-243, 246-247.

*merhametsizce sürdüğü I. Dünya Savaşı döneminden kaynaklan-
mıştı. Fakat bu dönemde bile, yani savaştan hemen sonra, doğru
kayıt tutmaya hevesli savaş sonrası Osmanlı hükümetleri, bu inkar-
ları yasal anlamda reddetmişti. Bu hükümetlerin 1919-1921 döne-
minde kurmuş olduğu, Osmanlı İmparatorluğunun Ermeni nüfusu-
na karşı işlenen savaş zamanı suçların tahkik ve takibatıyla görev-
lendirilmiş divanı harbi örfiler bir ölçüde başarılı olmuştur. Veri-
len bir dizi kararla, Osmanlı Türk yetkililerin bu konudaki masu-
miyet iddialarının doğru olmadığı kanıtlandı. Askeri Mahkeme ada-
letin tecellisinde önemli ölçüde yetersiz kalsa bile -faillerin çoğu ül-
keden kaçtı ve adalet kaçını oldu-, kesin kanıtlarla, önemli bir ger-
çek belirlenmişti: kurban nüfusun tehciri, savaş örtüsü altında o nü-
fusun tasfiyesini gerçekleştirme aygıtı idi.⁽⁷⁾ Ancak inkâr konusuyla
ilgili en önemli şey, bu Mahkemenin büyük arşivinin Kemalist reji-
minin gelişile birlikte tamamen yok olduğu gerçeğidir. Hiç kimse
bu arşivin akıbetini bilmiyor ve öğrenmeye istekli görünmüyor.*

*Tüm bu inkar öğelerinin arka planında, mevcut çalışmanın bel-
li bir noktaya odaklanarak Ermeni Soykırımını açığa çıkartma ça-
bası yatmaktadır. Bu çalışma, bir başlangıç yaparak, Ermeni Me-
selesinin kökenini ve evrimini kısaca incelemekte, böylece tarihsel*

⁽⁷⁾ Bu sıkıyönetim mahkemelerine ilişkin ayrıntılar için bkz. Dadrian "Genocide as a Problem of National and International Law" [n.3] 503-559; a.g.e., "The Armenian Genocide and the Legal and Political Issues in the Failure to Prevent or to Punish the Crime," *University of West Los Angeles Law Review* 29 (1998): 43-78; a.g.e., "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military tribunal," *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991): 549-576; a.g.e., "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide," *International Journal of Middle East Studies* 18 (1986): 311-360; a.g.e., "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide," *Armenian Review* 44, 1/173 (1991 İlkbahar): 1-36. Ayrıca, sıkıyönetim mahkemelerindeki yargılamaların çoğu, özellikle bazı iddianameler ve hemen tüm ilamlar özel eklerde yayınlanmıştır; Osmanlı Meclisinin resmi gazetesi *Takvimi Vekâyi'*deki ilave.

bir perspektif kullanmanın öneminin altını çizmektedir. Aynı şekilde, İttihadçı Jön Türk fırka liderlerinin karar almadaki önemini tanımlayarak monolitik bir siyasi partinin asıl rolüne dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, yasama erkinin devreden çıkartılıp, yürütme erkinin onun yerini aldığı savaş zamanı zaruretlerin önemini de incelemektedir. Bu gücün süratle büyümesi, belli şartlar altında muhtemel faillere düzenli çalışan bir hükümeti devirme ve böylece bir imha şemasını yürürlüğe sokma imkanı veren dinamiklere bağlıdır.

Makalenin özü, Ermeni Soykırımının iki özgün fakat birbiriyle ilintili özelliğinin araştırılmasıdır. Bunlardan biri, fail grubunun Türkiye'nin savaşa girmesinden aylarca önce başlatılan Seferberliğe ilişkin bir kararnameyle askere çağırılan eli silah tutan Ermeni erkeklerini tuzağa düşürüp, ortadan kaldırmasına imkan veren şartlardır. Diğeri, Karadeniz kıyısındaki Trabzon eyaletinde ve Erzincan'da gerçekleştirilen soykırımın ayrıntılı biçimde incelenmesidir. Böyle bir inceleme çeşitli biçimleriyle soykırımın bileşenlerinin müstesna bir özeti olacaktır.

SOYKIRIMIN BAZI TEMEL TARİHSEL VE SİYASAL ÖNŞARTLARI

Soykırımın savaş öncesi hazırlığı hakkında bazı öncel düşünceleri aktarmak gerekir. Tarihsel anlamda önem atfedilen Türk-Ermeni ihtilafının özünde, çok etnikli Osmanlı devlet sisteminin teokratik temellerinden doğan eşitsizlikler sorununu çözmeye yönelik Ermeni mücadelesi yatmaktadır. Esasen Kuran'la ifade edildiği ve Şeriatla sisteme bağlandığı ve Osmanlı seçkinlerince yüzyıllardır yorumlanıp uygulandığı gibi, İslam fıkıhının kesin ve itiraz edilemez emir ve yasakları iki çatallı bir sosyo-politik sistemin doğmasına yol açmıştı. Bu sistemde, daimi aşağı statüye düşürülen gayrimüslimler, *milleti hâkime* Müslümanlar'a tabi *milleti mahkûme* olarak muamele görüyorlardı.

Gayrimüslimlere karşı önyargılı ve ayrımcı davranışların kurumsallaştırılması, o sistemin kaçınılmaz yan ürünüydü. Bu düzenlemenin kümülatif sonuçları, ferahlama konusunda ümitsizliğe düşen pek çok diğer tebaa uyruklar gibi, Ermeniler'in giderek artan bir şekilde sevgilerini yitirmeleridir. Reformist Osmanlı-Türk liderlerince gerçekleştirilen 1839 ve 1856 Tanzimat reformları sözü edilen ferahlanmanın ilk, maddi işaretiydi. Ermeniler eşitlik ilkesine hak kazandıklarını hayal etmeye başlamışlardı. Bir yanda, Fransız idallerinin bulaşıcı etkisi ve diğer yanda, kendilerini birer birer Osmanlı egemenliğinden kurtaran Balkan uyruklarının başarıları, Ermeniler'i reformları fiilen izleme konusunda daha da gayretlendiren gelişmelerdi.

Eyaletlerdeki soygunlar azalmayan şiddetle sürdüğünden ve reform hareketinin sonuçsuz kaldığı anlaşıldığından, Ermeni ihtilalciler mücadele arenasına girdiler, böylece zaten kaynamakta olan Türk-Ermeni ihtilafı iyiden iyiye açığa çıktı. Osmanlı'nın tepkisi, katliamlar yoluyla baskı oldu. Bu model, 19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk onyılları boyunca geçerli oldu. Bunlar, 1912'de ilk Balkan savaşının patlak verdiği dönemdeki genel şartlardı.

Osmanlı ordusunun 1912 Güzündeki birinci Balkan savaşında karşılaştığı ezici askeri yenilgi sonrasında Ermeni Reformu konusunun yeniden canlanması, İTC saflarında şok dalgaları yarattı. Patlak vermesi ve sonucu, Ermeni Meselesini çevreleyenlere oldukça benzeyen bileşenler içeriyordu. Gerçekten de bu savaş, ihtilaf denizi Makedonya için reformlar öngören Berlin Barış Antlaşmasının 23. Maddesiyle yakından ilgiliydi ve öngörülen reformları gerçekleştirmeye gönülsüz Osmanlılar'ın yerel nüfusa karşı yürütmüş olduğu iki katliamın hemen ardından geliyordu. Ayrıca, o savaşın muzafferleri, Büyük Güçlerin, özellikle de Ruslar'ın doğrudan ve dolaylı yardımıyla Osmanlılar'ı bölgeden tümüyle kovalarak Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğine son veren, eski tebaalar, Sırlar, Yunanlar ve Bulgarlar'dı. Kaynama noktasına gelen

Ermeni Meselesini canlandıran ögeleri değerlendirirken karşılaşılan benzerlik çarpıcıdır. Burada söz konusu olan, örneğin, doğu Türkiye’de benzer şekilde Ermeni reformlarını şart koşan Berlin Barış Antlaşmasının 61. Maddesi; o Maddenin şartlarıyla bütünleşen seri katliamlar; Büyük Güçlerin, özellikle İmparatorluğun ezeli düşmanını Rusya’nın Ermeniler adına harekete geçmesi; ve Osmanlı hükümetinin baskılara başarılı biçimde direnme konusundaki etkisizliği. Altı Büyük Gücün reforma yönelik dolaylı ve doğrudan çabaları, yeni bir siyasal kültürün, insani müdahalenin gelişiminde yeni bir kilometre taşıydı. Jön Türk liderleri, bu Güçlerle yürütülen bitmek bilmeyen, bunaltıcı ve kendileri açısından üzücü görüşmelerden sonra, Şubat 1914’de, çatılmasında Çarlık Rusyası’nın önemli bir rol oynadığı yeni bir Ermeni Reform İtilafı imzalamak zorunda bırakılırlarken, Doğu Türkiye’de bir Balkan felaketinin hortlaması bu liderleri kaygılandırıyordu. Böyle bir felaketi bir biçimde önlemek için şiddetli yeni önlemler almaya itelendiler.

Bu gelişmeyle eşzamanlı olarak, Temmuz 1908’de tamamlanmış bulunan ilkinin ardından, Ocak 1913’de ikinci bir (İttihadçı) Jön Türk inkılabı patlak verdi. Bu inkılabın askeri ve sivil elebaşları, muhalif *Hürriyet ve İtilaf* fırkası rejimini devirerek Osmanlı hükümetinin merkezi Babıali’yi bastılar ve yeni bir hükümet kurdular. Bu ikinci inkılâbın sonuçları ve beraberinde hükümetin şiddet yoluyla değişmesi, Ermeniler’in -aynı zamanda İmparatorluğun- kaderi açısından da meşum olacaktır.

Osmanlı rejiminin yapısındaki düzenlemeler, bu devirme eyleminin en çarpıcı sonucuydu. İmparatorluğun hükümetinin asıl organları iktidarın tekelleşmesini hedefleyen bir siyasi fırka teşkilatının üst kademeleriyle kaynaştı. İTC fırka hiyerarşisi yalnızca hükümete hakim olmaya son vermekle kalmadı, aynı zamanda fırka teşkilatının kendisi de, özellikle vilayetlerde, ayrıca silahlı kuvvetlerin kademelerinde de yeniden canlandırıldı ve genişletildi. Fırkanın liderlerinden ikisi İsmail Enver ve Mehmet Talat sırasıyla Müdafaa

Nazırı ve Dahiliye Nazırı oldular. Sonuç olarak, fırkanın gizli ve açık gündemleri Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikalarında kademe kademe üstünlük kazandı.

Ansızın ciddi bir krizin patlak vermesi bu gelişmeye hız kazandı. İTC fırkası patronları tarafından o makama getirilen yeni Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, beş ay önce iktidardan düşürülmüş olan muhalif Hürriyet ve İtilaf fırkasıyla bağlantılandırılan suikastçılar tarafından Haziran 1913'de öldürüldü.

Tüm muhalif fırkaların ve hiziplerin liderlerinin birbiri ardına yok edilmesi, hızlı askeri mahkemeleri, mahkumiyetleri ve bir düzine suikastçının asılarak idamı, İTC'nin I. Dünya Savaşı öncesindeki aylarda monolitik ve diktatöryal bir parti olarak ortaya çıkışını hazırladı. Gözdağı ve terör atmosferi, sanık suikastçılar aleyhine yürütülen askeri mahkemenin Şubat 1914'e kadar sürdürülmesiyle güçlendi. Fakat İTC, zevahiri kurtarmak için, bir süreliğine de olsa yukarıda sözü edilen ana muhalefet fırkasını engellemekten kaçındı.

Bu şartlar altında, Balkan Savaşlarının bir sonucu olarak Selanik'dekini terk ederek merkezini İstanbul'a taşıyan İTC Eylül 1913'de yıllık kongresini yaptı.

Bu kez hükümet, yani Yürütme erki, İTC'nin tükenmeye yüz tutan ihtirasla hareket eden İttihadçı otoritelerin ele geçirdiği tüm anahtar Nezaretlerle, neredeyse tümüyle İTC'nin ellerindeydi.

Daha önemlisi, o Kongre sonrasında fırka yeni bir yön kazandı. *Heyeti Umumi* üyelerinin sayısının 1911'de yediden onikiye çıkmasından sonra, bir yıl içinde, yani 1912 Güzünde, uyruklar politikası konularında fırkanın liderliği görev üstlendi ve bu görev, iki doktorun, Dr. Behaeddin Şakir ve Mehmet Nazım'ın tekeline geçti. Onlara, fırkanın ve hükümetin başlıca organlarını gizlice fakat hareketle denetleyen fırka yüksek şuralarında yeni bir sıralamanın çekirdeğini oluşturmak üzere, İTC'nin ideolojik önderi Ziya Gökalp

de katıldı.⁽⁸⁾ Perde arkasında faaliyet gösteren fakat yukarıda adı geçen Enver ve Talat gibi, diğer fırka liderlerinin kararını etkileyebilecek kadar ağırlığı olan bu güçlü troyka, Ermeni Soykırımının başlıca angaryacısı oldu.⁽⁹⁾ *Modus operandileri* büyük oranda, *şamil* Osmanlıcılıktan *münhasır* Türkçülüğe geçişte egemen olan milliyetçi hedeflerle belirlendi. İmparatorluğun Türkleştirilmesi şemasının tasarlanması, İmparatorluğun gayritürk unsurlarının tasfiyesi şeklindeki önemli bir hedefi içeriyordu.⁽¹⁰⁾ Sayıları, jeo-stratejik

⁽⁸⁾ Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, 4 cilt (İstanbul: Yenilik, 1970), I (1988-1918): 265-266. Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, (İstanbul: Doğan, 1952), 219; Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönemler*, S. Nafiz Tansu, ed. (İstanbul: İnkılap, 1960), 83, Vahakn N. Dadrian, "The Convergent Roles of the State and a Governmental Party in the Armenian Genocide," *Studies in Comparative Genocide*, L. Chorbajian ve G. Shirinian, ed. (Londra, New York: Macmillan/St. Martin Press, 1999), 103.

⁽⁹⁾ 1918-1921 döneminde Berlin'de mülteciyken Talat'ın, Musevi asıllı İttihadçı mebus Nesim Mazliyah'a, Dr. Nazım ve Dr. Şakir'e atfen, "En büyük hatamız yeni bir rejimin tesisi ertesinde Avrupa'dan gelip, memlekete ihtilaf tohumları saçan iki yahut üç yoldaşımızı kucaklamamızdı" diyerek kendisinin (ve İTF'nin) işlemiş olduğu hatalardan yakındığı söylenir. Sözü edilenler, anlaşmazlığa düştükleri herkesi suçlayan ve kovuşturan kinci ve zorba adamlar olarak görülmektedirler. Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, (İstanbul: Çeltüt, 1959), 484, 539, 540. İTF'nin iki lideri Harbiye Nazırı Enver ve Dahiliye Nazırı, daha sonra Sadrazam Talat'ın bile sorumlu oldukları İTF'nin (bu adamlarca belirlenen) Merkezi Umumisinin sonsuz gücü, Alman büyükelçisi Paul Wolff-Mattemnich tarafından onaylanmaktadır. Büyükelçi, Enver ve Talat'ın diğerlerinin "müfrit kararları" karşısında "kudretsiz" (*machtlos*) kaldığını anlatıyordu. Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi (*Auswärtiges Amt*) (A.A. R13536, 1 Temmuz 1916 raporu). Talat, biyografi yazarı tarafından çok etnikli Osmanlıcılığa muhalif Türkçülük ideolojisinin değerleri hakkında biraz kuşkucu olarak tanımlanmaktadır; bu bağlamda Talat, gelişen Türk milliyetçiliğinin başrahibi Gökâlp'i bir hayalperest olarak görüyordu. Fakat takım oyunu adına, beraber yürüyordu, diyor yazar. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü* (Ankara: Dost, 1984), 73, 194. Nazım ve Şakir hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Dadrian "The Naim Andonian Documents", [n.7]; 328-331.

⁽¹⁰⁾ Bu nokta, İTF'nin yasal bir geçmişi olan önemli liderlerinden Halil Menteşe

yerlerde yoğunlaşmaları ve Ermeni Meselesinin belalı mirası dolaşısıyla, Ermeniler bu tasfiyenin öznesi olarak hedeflendiler. Bu amaca ulaşmak için, görevin yasal, örgütsel ve fiili yönlerini kapsayacak bazı hazırlık girişimlerinin üstlenilmesine ihtiyaç vardı.

Çok sayıda şehir, kasaba ve köyü kapsayan geniş alanlara yayılmış nüfus kümelerinin imhası kolay bir iş değildir. Kitlesel cinayet bile, “şiddet yöntemiyle ekonomi” (*economy in violence*) kuralının tatbikini gerektirir. Savaş boyunca Osmanlı hükümeti tarafından uygulanan bir dizi tehcir vasıtasıyla, hedeflenen kurban nüfusunu bir araya toplama yöntemi bu tasarruf amacına hizmet etti. Böyle bir yöntem, fail grubunun büyük nüfus kümelerini biraraya toplamasına ve ardından da göç ettirilen nüfusun imhasının altında yatan amacı maskeleymesine imkan verdiği ölçüde işlevseldi. 1913 yıllık fırka kongresinde, İttihadçılar İTC fırka programının 12. Maddesi şartları gereği, Osmanlı Teşkilatı Esasiyesi’nin 1909’da yeniden düzenlenmiş 36. Maddesini biraz değiştirerek benimsediler. Bu şema çerçevesinde bu Jön Türk liderleri, İmparatorluğun büyük nüfus gruplarının zorla tehcirine karar vermeleri için kendilerini yetkili kılacak hukuki bir çatı oluşturdular. Bu anayasal hüküm Kabineye müzakereler ve tasdik beklenmeksizin Muvakkat Kanunlar çıkartma yetkisi verdi. Bunun olması için, meclisi mebusan feshedilmek veya askıya alınmak zorundaydı. 1909 uyarlamasında kanun, bu muvakkat

tarafından açıkça vurgulanmaktadır. Kitabındaki altbaşlıklardan birinde, Talat’ın önceliği için “memleketi temizlemek” ibaresini kullanmıştır (*Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*) (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986), 165. Bu planın Osmanlı Ermenileri’yle ilişkisi için bkz. Dadrian, “The Armenian Question,” [n.2]; (s.65-66). Bu öncelik konusunu yorumlayan, tanınmış Yakındoğu uzmanı William Yale, Jön Türkler’in, öncülük ettikleri yeni anayasal rejiminin gelişini büyük bir sevinçle karşıladıkları 1908’de bu Jön Türk amacından haberdar olmalarından dolayı Ermeniler’i suçluyordu: “Jöntürkler’in zihinlerinde yatan fikirlerin sadece yedi sene sonra Ermeniler’i mahvetme teşebbüsüne yol açacağını görmekte aciz kaldılar.” *The Near East, A Modern History*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Yeni Baskı (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1968), 167.

kanunların kabulüne yalnızca “tehlike altındaki Devleti müdafaa ve amme emniyetini muhafaza etmek” için acil bir ihtiyaç söz konusu olduğunda izin verilmesini şart koşuyordu.⁽¹¹⁾ Jön Türk liderleri bu hükmü fırka programının 12. Maddesinde “*ihtiyacatı acile ve zarureti mübremde halinde*” şeklinde değiştirdiler⁽¹²⁾, böylece devletin ve halkın güvenliğinin korunmasına yönelik o özel atfı dışladılar. Böylece muvakkat kanunları geçirmeleri için kendilerine büyük serbestlik sağladılar. Ancak I. Dünya Savaşı'nın 1915-16 dönemi gösterdi ki, tahmin edildiği gibi, sınırsız tehcirler için verilen bu yetkinin uygulama alanı esas olarak Ermeniler'di.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi şemadaki bazı noktaların biraz daha geliştirilmesi için gerekli fırsatı yarattı. Almanya Rusya'ya savaş ilan ettikten sonra birkaç saat içinde, Jön Türk liderleri Almanya ile gizli ve siyasi bir pakt imzaladılar. Aynı zamanda Meclisi belirsiz süreyle feshettiler.⁽¹³⁾ Bu, İTC liderlerinin, karar verme yetkilerini, özellikle savaş yetkilerini Yürütmenin elinde⁽¹⁴⁾, fakat daha çok da fırkanın Heyeti Umumisinin bir avuç dolusu üyelerinin ellerinde toplamalarına imkan verdi. Sonunda, tümü de aynı zamanda Nazır olan bu adamlar, yani Enver (Harbiye), Talat (Dahiliye), Cemal (Bahriye), Halil (Meclisi Mebusan reisi ve daha sonra Hariciye Nazırı), imparatorluğu bir biçimde savaşa ittiler.⁽¹⁵⁾ Karadeniz'deki kıyı tesislerinde Rus savaş gemilerine yönelik beklenmedik bir saldırıyla, Almanlar tarafından yönetilen Osmanlı Türkleri, Silahlı Tarafsızlık halini yaklaşık üç ay sürdürdükten sonra I. Dünya Savaşı'na girdiler. İTC liderlerinin onayı altındaki bu saldırı

⁽¹¹⁾ Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, “Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches” *Osten und Orient I* (1919, Viyana), 36, 58.

⁽¹²⁾ Tunaya, *Türkiye'de* [n.8], 215; Ayrıca bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3 cilt, s.3 *İttihad ve Terakki* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1989), 385, n.43.

⁽¹³⁾ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt III, Kısım I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953), 64; a.g.e., II/IV (1952), 658.

⁽¹⁴⁾ A.g.e., III/I (1953), 425.

⁽¹⁵⁾ A.g.e., 229-235.

eylemine yönelik çok sayıda değerlendirme söz konusu olsa bile, Ermeni Meselesinin, özellikle Ermeni reformlarına dönük ihtiyacı tümüyle ortadan kaldıracak biçimde çözümü, Harbiye Nazırı Enver'in de kabul ettiği gibi, savaşa girme kararında yatıyordu. Bu liderlerden Cemal Paşa, Reform hareketinin başarılı olması durumunda, büyük ölçekte katliamların kaçınılmazlığına açıkça atıfta bulunuyordu. Reformları önlemenin tek yolu olarak, İTC'nin savaşa karışmaya karar verdiğini söylüyordu.⁽¹⁶⁾ Artık sahne hazırды.

SOYKIRIMIN İLK ADIMLARI: ELİ SİLAH TUTAN ERMENİ ERKEKLERİNİN ASKERE ALINMASI VE TASFİYE EDİLMESİ

“Şiddette tasarruf” stratejisinin bir bölümü, hedefteki kurban nüfusunu mümkün olduğunca sayınmasız bırakmaktır. 2 Ağustos 1914’de İmparatorluk Almanyası ile gizli siyasi ve askeri pakt imzalandıktan birkaç saat sonra, İttihadçı rejim Genel Seferberlik ilan etti. Sonuç olarak neredeyse tüm eli silah tutan Ermeni erkekleri, 20-45 yaşlarından başlayarak ve ardından celplerin 18-20 ve 45-60’e genişletilmesiyle, Osmanlı ordusunda askere alındılar. Bu, 12 Mayıs 1914 günlü *Mükellefiyeti Askeriye Kanuni Muvakkata* uygundu; esas kanun 7 Ağustos 1909’da geçirilmişti.⁽¹⁷⁾

⁽¹⁶⁾ Enver, Cemal ve Talat ve diğerlerinin bu ifadeleri için bkz. Dadrian, *History of the Armenian Genocide* [n.6], 208-09, notlar 23-28, s.211-212. Kanunu Muvakkatiye için bkz. Kraelitz-Greifenhorst “*Die Verfassungsgesetze*” [n.11], 25, n.1.

⁽¹⁷⁾ *Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi*. Guerre 1914-18. Arménie. Birinci Dizi 887, s.183. Askere alınan erkeklerin çoğu 20-45 yaş kategorilerindeydi; 15-20 ve 45-60 yaş grupları esas olarak, genelde “yük hayvanları” olarak kullanılma anlamına gelen askeri nakliye işleri için askere alınıyordu; *Avusturya Dışişleri Bakanlığı Arşivi*. (AFMA sonrası). 16 Temmuz 1915 Viyana’ya gönderilen “Gizli” rapor. P.A. 1/944, No.274/KD; A.A. *Türkei* 183/36, A388 veya yeni katalog sisteminde R14085; n.341, Alman elçisi Hans Wangenheim’in 29 Aralık 1915 tarihli Berlin raporu. Ayrıca bkz. S. Zurlinden, *Der Weltkrieg* cilt 2 (Zürich: Art Institut Orell Rissli, 1918), 638-639.

Osmanlı otoriteleri, kitlesel tehcirlerin askeri güvenlik nedenleriyle doğru olduğunu ileri sürerlerken, Türkiye’de siyasi ve askeri müttefik olarak görev yapan Alman ve Avusturyalı subaylar bu argümanın doğruluğunu bir ağızdan tartışıyorlardı. Halep’in kıdemli Alman konsolosu Walter Rössler, 27 Temmuz 1915 tarihinde Berlin’e gönderdiği bir raporda şöyle diyordu: “Hemen hepsi askere alınan erkeklerin gıyabında, kadın ve çocuklar nasıl bir tehdit arzedebilir?”⁽¹⁸⁾ Doğu Türkiye’de Teşkilatı Mahsusa Kuvvetlerinin bir kolundan sorumlu Alman Miralay Stange, Osmanlı askeri makamlarının argümanının doğruluğunu sorguluyordu. Bu makamlar, bir ayaklanmadan korktukları için tehcirlerin askeri bir gereklilik olduğunu ileri sürüyordu. Alman askeri üstlerine hitaben yazdığı raporda Stange şöyle diyordu: “Küçük bir kısmından maada, bütün sağlam Ermeni erkekler askere alındı. Halbuki, *hakiki* bir ihtilalden korkmaya hususi bir sebep yoktu” (vurgu orijinal belgede yer alıyor).⁽¹⁹⁾ Bir başka yüksek rütbeli subay, Osmanlı Erkanıharbında Askeri Murahhas, Avusturyalı Mareşal Pomiankowski, bu sorulara cevap arıyordu. Türkler “nüfusun kalanını müdafaasız bırakmak için... sağlam Ermeni erkeklerini katletmeye başladılar.”⁽²⁰⁾ Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan sefiri Henry Morgenthau, “aceleyle” ve “usulün aynı olduğu hemen her halükarda” askere alınan Ermeni erkeklerinin uğradıkları seri katliam sahnelerini tanımladıktan sonra, aynı mantığı vurguluyordu. “Ermenistan boğazlanmadan önce, müdafaasız hale getirilmeli.”⁽²¹⁾

⁽¹⁸⁾ A.A. Türki 183/38, A23991 veya K14087; no.81/6.1645.

⁽¹⁹⁾ A.A. *Botschaft Konstantinopel* (BoKon sonrası) 170, J. no.3841 23 Ağustos 1915 “gizli” raporu.

⁽²⁰⁾ Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* (Graz, Avusturya: Akademischer Druck - u. Verlag, 19169), 160. İsviçreli yazar Zurlinden [n.17] s.637, aynı şekilde, bu tedbirin gelecekteki katliamları kolaylaştırma amacını güttüğünü (*um desto leichter massakrieren zu können*) ileri sürmektedir.

⁽²¹⁾ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, N.Y. Doubleday, 1918), 302-304.

Bu sürece ilişkin örnekler çok, fakat canlı tanık ifadelerine dayanan ve bir tanesi Türkler'in arzularıyla özdeşleşmiş iki özgün olay, bu açıdan çok önemlidir. Bir Osmanlı Bankası şubesinin kava-sı, Amerikan himayesindeki bir Karadağlı'nın gözlediği gibi, "Beş-yüz Ermeni askerinin silahı alındı ve daha sonra tehcir ve yolda kat-ledildi." Ardından tehcir faaliyetleri ve kitlesel cinayet başladı. "Yeldeğirmeni nehri her gün bahre, bir tarafları kesilmiş ve anadan üryan, memeleri kesilmiş bir sürü kadın cesedi sürüklüyordu."⁽²²⁾ Bir başka ifade de, Diyarbakır'dan Urfa'ya atla giderken yolun her iki yanında gömülmemiş sayısız ceset görmüş bir Alman süvari su-bayı [*Rittmeister*]'ndan geliyordu. Kurbanlar, silah bırakmış Erme-ni taburunun "boğazları kesilmiş" (*mit durchschnittenen Hälsen*) neferleriydi.⁽²³⁾

Ermeni kur'a neferlerinin boğazlanması, Almanya'nın Erzu-rum'daki Muavin Konsolosu, ihtiyat zabiti Scheubner Richter tara-fından onaylanıyordu. 4 Aralık 1916 tarihinde Berlin'e gönderdiği bir raporda, Harbiye Nazırı Enver'in amcası General Halil Kut'un "kendi Ermeni... müfrezelerinin katli"ni emrettiğini beyan ediyor-du.⁽²⁴⁾ Halil'in, kumandası altındaki Ermeni askerlerinin imha po-litikası, Birinci Seferi Kuvvet (eskiden Beşinci Seferi Kuvvet)'in

⁽²²⁾ James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* 1915-1916. Vikont Bryce tarafından Vikont Grey of Falloden'e sunulan belgeler. Bel. No.74 (Londra: Majestelerinin Kalemî, 1916). Muhtelif 31, s.293. İngilizce versiyonu, *Germany, Turkey and Armenia*'dadır [n.75] s.84.

⁽²³⁾ A.A. *Türkei* 183/44, A24663, ek no.3, s.4. Bu tanıklık, bu taburun öldürülen Ermeni askerlerinin sayısının tahminen 500 olduğunu söyleyen bir başka tanık ta-rafından doğrulanmıştır. A.A. *Türkei* 183/41, A2888. Halep'in Alman Konsolosu Walter Rösler'in 3 Ocak 1916 tarihli raporu, ek no.1, s.1, 4. Yeni endeks numara sistemiyle R14090.

⁽²⁴⁾ A.A. *Türkei* 183/45, A 33457, veya yeni R14094. Silahı alınan Ermeni ame-le taburu askerlerinin kitlesel cinayetine ilişkin benzer raporlar için, bkz. *dipnotlar* 69, 73 ve 79, ve Avusturya Trabzon konsolosu, Osmanlı İmparatorluğu hapishane-lerinden salınan suçlulardan oluşan bir alaydan sorumlu Alman miralay ve Trab-zon'un A.B.D. Konsolosu Heizer'in düzenledikleri raporları içeren ilgili metinler.

mensubu olan bir Türk zabiti tarafından doğrulanmaktadır: “Kuvvetimizdeki Ermeni zabitan ve neferlerin hepsi Halil Paşa’nın emriyle katledildi.” Aynı zabıt ardından, “Halil, Bitlis, Muş ve Beyazıt sancaklarındaki bütün Ermeni nüfusu (erkek, kadın ve çocuk) merhametsizce katletti. Benim bölüğüm benzer bir emir aldı. Kurbanların ekseriyeti bilhassa hazırlanmış hendeklere diri diri gömüldü” diyerek devam etmektedir.⁽²⁵⁾ Bir Rus-Ermeni avukat, Osmanlı otoritelerinin savaş sırasında yayınladığı Beyaz Bültenin -kendi deyişle- yalanlarını göstermek üzere derlediği Kızıl Bültende, “Halil Paşa’nın emriyle Kuvveti Seferideki 800 Ermeni neferin, zabitin ve tabibin, o Kuvvetin Türk neferleri tarafından öldürüldüğü”nü ifşa ediyordu.⁽²⁶⁾ Halil, Beşinci Seferi Kuvvet, 52nci Fırka, 18nci Kolordu, Vİnci Ordu ve son olarak Şark Ordu Grupları dahil olmak üzere, bir çok Osmanlı Türk ordu birimine başarıyla komuta etmişti. Savaş sonrası anılarında “300.000 Ermeni”nin hepsini birden öldürmüş olmakla övünüyor ve ekliyordu: “Fazla veya eksik olabilir. Saymadım.”⁽²⁷⁾ Görece büyük rakamlar ve savaşın getirdikleri hesaba katıldığında, bu tasfiye sürecinin tamamlanmasının birkaç ay alması kaçınılmazdı.

Türk makamları, Ermeni askerlerin “nötralizasyon”unun sabotaj eylemlerinden ve düşman tarafına geçerek ihanet ettiklerinden

⁽²⁵⁾ “Les massacres d’Arménie d’après un témoin oculaire” başlığıyla yeniden yazılan, *Report in Bureau de Correspondence Juif / Yahudi İstihbarat Bürosundaki Rapor*, Lahey; *La Voix de l’Arménie* (Paris, onbeş günde bir) LVA I, 24 (15 Aralık 1918), 901.

⁽²⁶⁾ Gregory Tchalkouchian, *Le Livre Rouge* (Paris: Imprimerie Veradzenount, 1919), 5, 44. Benzer bir Ermenice ifade için bkz. Garo Pasdermajian, “Armenia. A leading Factor in the Winning of World War I,” *The Armenian Review* XVII, 1-65 (Bahar, 1964 Şubat), 29-30.

⁽²⁷⁾ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, M.T. Sorgun, ed. (İstanbul: Yedigün, 1972), 274. 241 sayfada, Halil daha serttir, “*Ermeni milletini son ferdine kadar yok etmeye çalıştım.*” Daha fazla ayrıntı için bkz. Vahakn N. Dadrian, “Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources,” *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Israel Charny, ed. 3 cilt, cilt 2 (New York: Facts on File, 1991), 116-17.

dolayı olduğunu ileri sürdüler. Hiç kuşku yok ki, bazı olaylarda bu eylemler söz konusu olmuştur. Ancak, Ermeniler'i diğer acemi askerlerden ayırma ve onları tecrit etme hazırlıkları asıl muharebelerden çok önce başlamıştı. Gerçekten de, onları silahlarından mahrum etme ve onları amele taburu görevlerine verme planı bile Türkiye'nin savaşa girmesinden haftalarca önce başlamıştı. Karargahı Erzurum'da bulunan III. Ordu Başkumandanı Hasan İzzet Paşa tarafından gönderilen şifreli bir telgrafı içeren resmi bir belge kayda değerdir. Belge, gizli Türk-Alman siyasi ve askeri ittifakının imzalanmasından ve 20-45 yaşındaki eli silah tutan Ermeni erkeklerinin askere alındığı Umumi Seferberliğin beyanından yedi hafta sonra, başka bir deyişle Türkiye'nin savaşa girmesinden beş hafta önce, Ermeniler'in silahlarının alınmasına karar verildiğini göstermektedir. İzzet Paşa'nın, bir sureti Osmanlı Erkanıharbiyesine iletilen emri, Ermeniler'in "şimdiden mümkün mertebe" silahsızlandırılmasını istiyordu. Benzer bir emir de Harbiye Nazırı Enver tarafından talihsiz Sarıkamış taarruzuna başlamadan hemen önce çıkartılmıştı.⁽²⁸⁾ Dahası, aynı emir askere alınmayan Müslümanlar arasında "milis" birimlerinin oluşturulmasını öngörmekteydi. Bir yanda, Türk siyaset bilimcilerinin duayeni Tarık Zafer Tunaya, öte yanda Teşkilatı Mahsusa amili Arif Cemal, "milisler"i "çeteler"le birlikte ve Ermeni karşıtı şemanın tamamlanmasının aracı olduğunu vurguluyordu.⁽²⁹⁾ Osmanlı III. Ordusu kaynaklı bu *prima facie* kanıtı

⁽²⁸⁾ *Askeri Tarih Belgeleri*, 32, 83 (Mart 1983). Ermeni Dizisindeki Belgeler. Özel Sayı no.2. Bel. N. 1894, s.7. Bu, İzzet'in emridir. Harbiye Nazırı Enver'in 25 Aralık 1914 tarihli emri için de bkz. *Askeri Tarih Belgeleri*, 34, 85 (Ekim 1985). Ermeni Dizisinde Özel Sayı no.3, s.23.

⁽²⁹⁾ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* cilt 3 (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1989); 282. Arif Cemal, *I. Dünya Savaşında Teşkilatı Mahsusa* (İstanbul: Arba, 1997), 44, 58. Böyle bir milis kolu kısa süre sonra gizlice oluşturuldu. Bir Türk yazar, askere alınan Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasının Türkiye'nin savaşa müdahalesinden önce, Kasım 1914'de alınan bir tedbir olduğunu kinayeyle anlatır. Suat Parlar, *Osmanlıdan Günümüze Gizli Devlet*, (İstanbul: Spartakus, 1996), 92-93.

teyid eden bir Alman belgesi, İmparatorluğun bazı bölgelerindeki silahsızlandırma faaliyetlerinin 1914 Ekimi gibi erken bir tarihte, yani askere alımlardan iki ay sonra ve Türkiye'nin dünya yangınına girmesinden haftalar önce başladığını belirtmektedir.⁽³⁰⁾ Osmanlı ordusunun işleyiş sistemindeki düzensizliklerden, giderek hastalıklardan ötürü, uygulama ne yeknesaktı ne de bütün; bazı beklenmedik durumlarda nihai tasfiye, silahsızlandırılan Ermeni askerlerinden bazılarının karşılayabileceği her türlü acil ihtiyaç yüzünden gecikti. Sivas'ta böyle bir işi üstlenen tahminen 2.000-2.500 Ermeni'nin başına gelen buydu. 1916 yazında küçük gruplar halinde özel halatlarla birbirlerine bağlandılar ve Kayseri'nin kuzeydoğusunda, Gemerek yakınlarında Kızıldere kıyısında boğazlandılar. Cesur bir Türk ordu kumandanı Vehip Paşa bir askeri mahkeme sonrasında kurulan darağacında iki faili bizzat asmıştır.⁽³¹⁾

Ayrıca, sağ kalan bir Ermeni memurun savaştan sonra, Aralık 1914'de, yani, Türk Sarıkamış müdafaasının başlamasından önce anlattığı üzere, "İlincü Ordu saflarında silahı bırakılmış pek Ermeni nefer yoktu...Erzurum-Tercan-Erzincan karayolunun inşasında çalıştırılan amele taburları neferleri onları bekleyen kaderin cefasını çekiyorlardı. Umumiyetle Ermeni neferlerinin imhasını hükümet ve ordunun müştereken yaptı.ğı inkar edilmez hakikattir." Tourk Zinvoraganoutian yev Mudavoraganoutian Teru Hayachinch Sarsapneru Untazkeen (The Role of the Turkish Military and Intellectuals in the Horrors of Armenocide) *Djagadamart* 1 Şubat 1919.

⁽³⁰⁾ A.A. *Türkei* 142/41, A27535. Kıdemli Yüzbaşı (Korvettenkapitän) ve Alman Bahriye Ataşesi Hans Humann, 16 Ekim 1914 tarihli 241 no.lu raporunda Alman sefiri Hans Wangenheim'a bu tedbirle ilgili bilgi veriyordu.

⁽³¹⁾ Vehip ve onun örfi idare muhakematı hakkındaki ayrıntılar için bkz. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents" [n.7], 330, 350 n.47; a.g.e. "The Armenian Question" [n.2], 77, ve n.111, s.84-85; bu olayla ilgili Ermenice en ayrıntılı ifade için bkz. G. Kapigian, *Yegernabadoum Sepasdio* (The Story of the Mass Murder in Sivas) (Boston: Hairenik, 1924), 570-572. Savaş boyunca Türkiye'de kalarak Urfa'daki bir hastanede hasta ve yaralı Gayrimüslimlere ve Müslümanlara hizmet eden İsviçreli bir eczacı tarafından çeşitli Ermeni amele taburu bölüklerine yönelik katliamların çizimli tarifleriyle birlikte ek ifadeler verilmiştir. Jacob Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen* (In the Land of Blood and Tears) (Postdam, Berlin: Tempel, 1921), 16-23. Bu sistematik katliamların bir başka canlı tanığı, I. Dünya Savaşında Osmanlı ordusuna hizmet etmek için gönüllü olmuş Venezuelalı bir zabitti.

Savaşın ilerlemesiyle birlikte, Ermeni karşıtı yeni tedbirler alma konusunda bir yığın fırsat da doğmuştu. Türkiye'nin doğusunda Rusya'ya karşı verilen savaşla bağlantılı iki önemli örnek özel dikkati hak etmektedir. Savaşçı Ermeniler'in çeşitli düzeylerde dahil olduğu her iki örnekte de, Osmanlı-Türk askeri seferberliği ve o seferberlikle bütünleşen siyasal-stratejik tasarılar ciddi terslikler yaratmıştır. Bu örneklerden biri, 1915 Ocağında Rus Kafkasya Ordusunun savunma birimlerinin yanı sıra saldırı birimlerine de öncülük eden Ermeni gönüllülerin yardımcı bir rol oynamış olduklarına inanılan Sarıkaş'ıdaki çarpıcı yenilgiye işaret etmektedir.⁽³²⁾ Diğeri, - Alman ve Avusturya-Macaristan resmi tanıklıklarıyla onaylanıp, belgelendiği gibi- eyaletteki çok sayıda Ermeni köyünün bir dizi amansız katliama kurban edilmiş olduğu yakın gelecekteki bir felaketi önlemek için son çare ve umutsuz çaba olarak kalkışılan 20 Nisan-17 Mayıs 1915 Ermeni Van isyanıyla ilgilidir.⁽³³⁾ Bu tanıklıklar, ayaklanmayı kuşatan olaylarda resmen yer almış olmaları nedeniyle, ifadeleri olağanüstü önemli iki yüksek rütbeli Osmanlı-Türk sivil yöneticisi, yani iki vilayet valileri tarafından desteklenmektedir. Savaş sonrası anılarında Van valisi, "İTC, [Müslüman] halkı el altından

Bu katliamların örgütleyicilerine yakınlığı ve mezalim bölgelerinde bulunuşu ifadesine keskinlik kazandırıyor. İfadesi, "beşeriyete karşı iğrenç bir cürüm" olarak beyan ettiği "Diyarbakır eyaleti Siverek bölgesinde 1300-1500 silahsız Ermeni neferlerinin katli"ne ilişkindir. Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, Muna Lee. (New York, Londra: Scribner's, 1926), 141, 150. Savaş sırasında onun Osmanlı-Türk ordusundaki askeri hizmeti resmi bir Türk belgesiyle teyid edilmektedir. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, c.34 (Ekim 1985), bel. No.2003. Şifre n.3, s.41. Rus-Ermeni bir avukatın verdiği bir başka ifade, inşaatı askeri yetkililerce yürütülen bir karayolunun tamamlanmasını takiben 8,000 Ermeni askerinin kitlesel olarak öldürüldüğünü anlatmaktadır. Tchalkhouchian, *Le Livre Rouge*, [n.26], 44.

⁽³²⁾ Morgenthau, *Sefir* [n.21], 327, 333 fakat özellikle Dahiliye Nazırı Talat'ın "Onlar [Ermeniler] Kafkasya'da Ruslar'a yardım ettiler ve muvaffakiyetsizliğimiz büyük nispette onların faaliyetleri sebebiyledir" dediğinin yer aldığı 337. Ayrıca bkz. Dadrian "*The Armenian Question*" [n.2]: 66-69.

⁽³³⁾ Bu isyan bölümüne ilişkin ayrıntılar için bkz. Dadrian, *a.g.e.*, Sahifeler 68, 69 ve 82 ve dipnotlar 59-66.

tahrik ederek Ermeniler'e saldırtmıştı" diyordu.⁽³⁴⁾ İsyanın patlak vermesinden birkaç ay önce Van'da aynı makamdan naklettirilen Erzurum valisi, o sıralar "*kasem ederim ki Van'da isyan olmazdı. Kendimiz zorlaya zorlaya şu içinden çıkamadığımız kargaşalığı meydana getirdik*" diyerek Dahiliye Nazırı Talat'a yakınıyordu.⁽³⁵⁾

Hiç kuşku yok ki, Osmanlı ordusundaki bazı Ermeni askerleri düşman hatlarının yakınlarındayken firar etmişlerdir. Bu, doğuda Rus Kafkas Ordusuna karşı verilen muharebeler sırasında olmuştur. Bunun nedeni kısmen, askere alınan pek çok Ermeni'nin arkadaşlarını Müslüman askerlerin kötü davranışlarına maruz kalmalarıydı. Ancak büyük oranda da, baskıcı bir rejimin baskılarından kurtuluşu aramaya itilmelerinden kaynaklanıyordu. Aynı nedenle, gerçekten de bazı muhbirlik ve sabotaj faaliyetleri söz konusuydu, fakat bunlar Ermeniler'le sınırlı değildi ve özellikle Müslüman Kürtler ve hatta bazı Türkler arasında da yaygındı. Ermeniler'i ortadan kaldırmayı amaçlayan, ancak henüz tasarı halinde olan bir planın mevcudiyeti, bu olayların büyüklüğünü abartmaya ve sonuç olarak, askere alınanlara karşı yürütülen kampanyayı yoğunlaştırmaya bahane oldu. Fakat daha önemlisi, bu olaylar İmparatorluğun Ermeni nüfusuna

⁽³⁴⁾ İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler, İbrahim Arvas'ın Hatıratı* (Ankara: Resimli Posta, 1964), 6. Ayrıca *Yeni İstiklal*'in 21 Nisan 1965 tarihli 193. sayısında tefrika biçiminde de bulunabilir.

⁽³⁵⁾ Sözü edilen vali Hasan Tahsin (Uzer)'di. 27 Mart 1913-30 Eylül 1914 arasında Van valisiydi. Ardından, 10 Ağustos 1916'a kadar Erzurum valisi olarak hizmet etti. Şifreli mesajı, o eyaletin Ermenileri'nin tümüyle tehcirini emretmesinden bir gün önce Talat'a gönderdiği bir cevaptı. O emrin hikmetini sorgularken, Tahsin Talat'ı Erzurum Ermenileri'nin "ihtilal ve muhbirlikleri gayri variddir...biçare halde-ler ve bu işin nereye varacağını takdir edenler çoktur" diyerek ikna etmeye çalışıyordu. Her iki şifreli mesajın da tam metni *Kudüs Patrikliği Arşivinde* bulunabilir; Seri 17, dosya H, Bel. No.571 ve 572. Tahsin'in bu konudaki dikkatini teyid eden Erzurum Alman Konsolos Muavini (Aide de Camp of Scheubner), valiyle düzenledikleri toplantıları anlatmaktadır. Bu toplantılardan birinde Tahsin'in kitlesel tehcirler konusunu bir "zulüm" (*Schmach*) diyerek kınadığı söylenir. Paul Leverkuehn, *Posten auf Ewiger Wache* (Essen: Essener Verlag, 1938), 44.

yönelik kampanyayı genişletmek için katalizör görevi gördü. Erzin-can ve Trabzon olayları bu bağlamda oldukça ciddi örneklerdir. Dolayısıyla, ayrıntılı bir incelemeyi hak etmektedir.

ERZİNCAN VE TRABZON OLAYLARI ERMENİ SOYKIRIMININ BİR MİKROKOSMOSU

Trabzon, Karadeniz kıyısında, liman şehri Batum'un batısında ve sıradağlarla ayrıldığı Sivas ve Erzurum eyaletlerinin kuzeyinde, uzun, dar bir kıyı kordonunda yer alıyordu. Adı, Rumca'da dar ve uzun bölge anlamında geometrik bir şekil olan Trabizoid'den gelmektedir ve buna uygun olarak Trapezus denirdi. Tarih boyunca, ticari bir merkez ve önemli bir liman şehri olarak hizmet etmişti. 15. yüzyılda Osmanlı egemenliğine girmesiyle, İran'a giden kervanların kalkış noktası oldu. Trabzon yalnızca eyaletin değil, aynı zamanda yine Trabzon (Trebizond) olarak adlandırılan sancağın da merkezi oldu. Diğer üç sancak, Samsun (Canik), Gümüşhane ve Lazistan veya Rize idi. Eyaletin daha az bilinen liman şehirleri Tirebolu, Giresun ve Ordu (Trabzon sancağındaki kazalar), Samsun ve Ünye (Samsun sancağındaki kazalar) ve de Rize (Lazistan kazası) idi.

Demografisi, Türkler'in yanında, esas olarak Laz (Kafkasya kökenli etnik grup) ve Rum ögelerden oluşan nüfusları kapsıyordu. Kürt muhacereti kıyıya tepeden bakan dağlık bölgelerde toplanıyordu. Diğer yandan, Ermeni koloniler kasabalarda, limanlarda ve kırsal alanlarda yoğunlaşıyordu. Vilayet, bir valinin ve astları, sancak ve kazaları yöneten mutasarrıfların ve kaymakamların yönetimi altındaydı. Vilayette bir milyondan fazla Müslüman, yaklaşık 250.000.000 Rum ve yaklaşık 55.000-60.000 Ermeni yaşıyordu. Ermeniler'in yalnızca 8-10.000'i Trabzon şehrinde yaşarken, neredeyse aynı sayıda Ermeni şehrin civarındaki köylerde oturuyordu. Ancak bu Ermeniler'in çoğunluğu, Ordu'nun (yaklaşık 9.000),

Samsun sancağına bağlı Çarşamba'nın (yaklaşık 13.000) ve Ünye'nin (yaklaşık 8.000) köyleri gibi, birkaç yüz köy olmak üzere eyaletin kırsal alanlarında yaşıyordu. Eyalet ve özellikle merkezi, Mahmut Kamil Paşa'nın (Şubat 1915-Şubat 1916) demir elle komuta ettiği IIIncü Ordunun askeri yetkisi altındaydı. Bu demir el yönetimi, siyasi, askeri ve de adli (bölgenin Askeri Mahkeme Reisiydi) açıdan tüm eyalette tam yetkili olan vali Cemal Azmi ile birlikte gerekli önceliklerin koordinasyonu ile yürütülüyordu. Tüm bu önceliklerin uygulanmasına ilişkin denetim gücü İTC'nin Merkezi Umumisi tarafından özenle seçilen insanların elindeydi. Katibi Mesul olarak adlandırılan bu insanlar, yönetimin fırkanın direktiflerine, gizli ve açık amaçlarına uygun bir şekilde işleyişini gözetken en yüksek eyalet temsilcileriydi. Trabzon'un katibi mesulü Yenibahçeli Nail idi. O ve Azmi, eyaletin hakimleriydi.

Erzincan'daki Tıbbi Cinayetler

Tüm soykırım kampanyalarının özel bir mantığı olduğundan, Ermeniler açısından, bir tür koruyucu tıbbi öncülük eden sapkın epidemiyolojinin bir unsuru söz konusuydu. Teşkilatı Mahsusanın, esas olarak bu kampanyayı yürüten liderleri Ermeni kurbanları, İmparatorluğu kemiren “mikroplar”⁽³⁶⁾ ve “tümörler”⁽³⁷⁾ olarak aşağılıyorlardı. Böyle bir düşünce yapısı, faillerin genç Ermeni erkeklerin kobay olarak muamele görecekları ölümcül tıbbi deneyler yürütmelerine imkan veriyordu.

En önemli fırsat, savaş sırasında çoğu bulaşıcı olan bazı hastalıkları kapsayan birçok salgının patlak vermesiyle doğdu. Zaten yetersiz sağlık şartları savaş zamanı Türkiye'sinde özellikle şiddetlenmişti. Tüm cephelerde askerlerin kırılmasına hiç bir şekilde engel olunamıyordu. III. ordudaki kayıplara işaret eden tanınmış bir Türk

⁽³⁶⁾ Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Genci* (İstanbul: Ercan, 1962), 44.

askeri tarihçisi, askerleri salgınlardan koruyacak aşılardan kısıtlı olarak bu yetersiz sağlık şartlarının altını çizmektedir. İstatistikler temelinde, yalnızca III. Ordunun bu yetersizliklerin sonucu olarak 128.698 kayıp verdiğini ifade etmektedir.⁽³⁷⁾ Bir Türk tıp yetkilisi de, Sarıkamış gibi önemli muharebelerin başlamasından önce bile “tifüs salgınının orduyu harabeye çevirerek, “onbinlerce asker ve nice halkın kaybı korkunçtu.” belirterek bu soruna değinmektedir.⁽³⁹⁾

Sonuç olarak, III. Ordu Sıhhiye Hizmeti Reisi, askeri tabip Tevfik Salim (daha sonra Sağlam soyadını aldı) etkili bir aşı geliştirmek amacıyla tifüs deneylerinin başlatılmasını emretti.⁽⁴⁰⁾ Deneyler,

⁽³⁷⁾ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.5 (İstanbul: Baha, 1967), 1578. Yazar, o Teşkilatın, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı (1937-1939) ve ardından da Cumhurbaşkanı (1950-1960) olan Kâtib-i Mesullerden biriydi. Hem Bayar hem de Kutay, Kutay’a Teşkilatı Mahsusanın şefi olarak Ermeni karşıtı tedbirlerin alınmasında şahsen yer aldığını itiraf eden Eşref Kuşçubaşı’ndan alıntı yapıyorlar. Kutay, *Birinci* [n.36], 78.

⁽³⁸⁾ General Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, cilt 4. (Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1966), 194.

⁽³⁹⁾ Dr. Rıfat Gözberk, *Hürriyet Gazetesi*, 28 Haziran 1969. Şevket Süreyya Aydemir’den alıntı; *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, 3 cilt, cilt 3, 1914-1922 (İstanbul: Remzi, 1972), 441.

⁽⁴⁰⁾ Prof. Dr. Tevfik Sağlam (Emekli General) *Büyük Harpte Sıhhi Hizmet*, (İstanbul: Askeri Yayınevi, 1941). 76. sayfada, III. Ordudaki ölümlerin %88.3’ünün hastalıktan ötürü olduğunu anlatıyor. 89., 134. ve 145. sayfalarda, tifüs deneylerinde yer alan Türk doktorlarını açıklıyor. Yazar, tifüsle mücadele için III. Orduya nakledilmeden önce de II. Orduda Sıhhi Hizmet Dairesi Şefiydi. Daha sonra Doğu Ordu Grup Müfettişliğine terfi etti. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde Profesör olduktan sonra, ilkin fakültenin Dekanı, daha sonra Üniversitenin Rektörü oldu. Türkiye’deki Alman Askeri Misyonu başkanı ve Birinci Osmanlı Ordusu Kumandanı ve son olarak da Çanakkale’de Beşinci Ordu Kumandanı Mareşal Liman von Sanders, savaş sonrasında yazdığı kitapta tifüs salgınına ilişkin korkunç şartları yansıtmıştır. Trabzon’daki Alman konsolosunun gönderdiği bir rapordan alıntıyla, “Lekeli tifüs şehrin bütün hastanelerinde şiddetleniyor. Salgın bir felakete gidiyor...[neferler arasında] günlük ölüm nispeti otuzla kırk arasında” diye yazıyordu. Erzincan Kızılhaç Hastanesinde görevli iki Alman doktoru Theodor Colley ve Zlocisti de, “sıhhi hazırlıkların ve kafi tıbbi yardımın olmaması, Türk neferlerini

Trabzon'un 180 km güneyindeki bir şehir olan Erzincan'ın Merkez Hastanesinde yürütüldü. Bu deneyler için genç Ermeni erkekleri iki kategori halinde seçildiler. Ana kategori, silahları alınmış ve çeşitli işler için kullanılmakta olan Ermeniler'di. Diğeri, Erzincan'ın iki askeri okuluna kaydolunan Ermeniler'i kapsıyordu. Bu kategorilerden biri, savaş başladığı sırada oluşturulan altı aylık bir program dahilindeki ihtiyat zabiti talimgahıydı; orada 150 Ermeni gönüllü olarak kaydolmuşlardı. Diğeri, askeri bir liseydi ve oraya da 40 kadar Ermeni kaydedilmişti. İhtiyat Zabiti Mektebinin Ermeni öğrencilerinden bazıları onlu gruplar halinde alındı, elleri bağlandı ve Vasgerd köyü yakınındaki vadide öldürüldü. Bu faaliyetler Erzurumlu Kolağası Şahin ve İmam İsmail Hakkı'nın gözetiminde yürütüldü. Diğer okulun genç askeri öğrencileri de, elleri bağlı olarak infaz edildiler ve cesetleri Zemberek Köprüsü yakınlarındaki bir maden kuyusuna atıldı. Fakat İhtiyat Zabiti Mektebi öğrencilerinin büyük bölümü, amele taburu neferleriyle birlikte, tifüs aşısı deneylerinde kullanıldı ve sonuç olarak öldü. Bu faaliyetlerdeki rolü hakkında hiçbir ayrıntı olmamasına rağmen, yakın arkadaşlarından biri savaş sonrası Hatıratında, Ermeni Soykırımının esas mimarlarından biri olan Dr. Behaeddin Şakir'in de Erzurum'dayken tifüsle mücadele ettiğine işaret etmektedir. Şakir, Dr. Hamdi Suat'ın İstanbul Üniversitesi Tıbbiyesinden Erzurum'a ve oradan da, Merkez Hastanesinde ölümcül deneylerin yürütüldüğü Erzincan'a naklini sağlayabildi.⁽⁴¹⁾

Hamdi Suat (Aknar), İstanbul'daki Tıbbiye Mektebinin Münih'te eğitim görmüş Patoloji Profesörüydü. Tifüse karşı bir nebze bağışıklık kazandıran antikorlar üretme amacıyla, yüzlerce Ermeni

Almanlar'ın tasavvur edemeyeceği bir şekilde yok ediyor" diye rapor ediyorlardı. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, (Annapolis: United States Naval Institute, 1927), 49.

⁽⁴¹⁾ Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, (İstanbul: Arba, 1997), 228-229. Yazarın A. Mil takma adıyla Kasım 1933-Mart 1934 arasında aynı eseri tefrika halinde yayınladığı *Vakit* Gazetesinin 5 Şubat 1934 günkü 93. sayısında da bulunabilir.

deneğe tifo bulaşmış kan enjekte etti. Bunun için, bir solüsyonun hafif kısımlarını ağır kısımlarından santrifüjle ayırıştırma ve ardından bu kısımları aşı için bir serum olarak kullanma işlemi anlamına gelen defibrilasyon yöntemini kullandı. Testler vasıtasıyla, elde edilen serumun sağlıklı insan vücudunun kalp, beyin ve karaciğer gibi organları üzerindeki farklı etkilerini belirlemeye çalıştı. Dr. Suat'ın Türk meslektaşlarından birince açıkça kabul edildiği gibi, deneyler denekler için ölümcüldü, çünkü Dr. Suat test edilecek kanı “inactiv” kılmakta kasten başarısız olmuştu. Mütareke sırasında bu gerçekler açığa çıktı ve Türk Askeri Mahkemesi Tahkikat Komisyonu konuyu tahkike davet edildi; Profesör Suat, doktorlar tarafından Tıbbiye Mektebi kliniğinde “akut psikoz” nedeniyle tedavi görmekteydi. Tedavi sırasında güçlkle zaptediliyordu.⁽⁴²⁾ Yine de bugün Türkiye’de “bakteriyolojinin babası” olarak saygı görmektedir. İstanbul, Beyazıt’daki İstanbul Üniversitesi kampüsünde adına kurulmuş anıt-müze bu saygının ifadesidir.

Bu konudaki kapsamlı bir çalışmada, tıp tarihi ve farmakoloji konusunda uzman bir Alman doktor, Dr. Helmut Becker, Hamdi Suat tarafından yürütülen bu deneyleri teyid etmekle kalmayıp, Osmanlı Silahlı Kuvvetler Baştabibi ve Talat'ın Dahiliye Nazırı Süleyman Numan'ın bu deneyleri onayladığını da ifşa etmektedir. *Bayrisches Hauptstaatsarchiv, Abteilung IV, Kriegsarchiv* (Bavyera Devlet Arşivi, Münih, IV. Kısım, Savaş Arşivi)’ndeki resmi belgelerde, Süleyman Numan'ın yardımcısı Alman Profesör George Mayer'in ve Türkiye'deki Alman Askeri Misyon Reisi Mareşal Liman von Sanders'in bu deneyleri durdurma çabaları ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Onlar, Harbiye Nazırı ve Osmanlı Silahlı Kuvvetler *de facto* Başkumandanı Enver'i ikna etme, “maymunlara bile hastalık sirayet ettirebilen ve ilmi kıymete haiz olmamakla kalmayıp, insafsız da olan bu zerkler”i yasaklama çabalarını sürdürdüler.

⁽⁴²⁾ Dr. A. Khandjian, *Keedagan Martashanountiun* (İlmi Katl) *Nor Giank* (Ermeni gazetesi, İstanbul). 3 Ocak 1919.

Yukarıda belirtilen kitabın yazarı Dr. Helmut Becker de, Prof. Mayer'in bu ölüm deneylerini ilkin Erzurum'un Alman Konsolosundan duyduğunu ve ayrıca Trabzon'daki Alman konsolosu Dr. Heinrich Bergfeld'in kendisine orada bu enjeksiyonların sonucu olarak 65 insanın öldüğünü söylediğini belirtmektedir. Prof. Mayer, kurbanların Ermeni olduklarını belirtmeden, Erzincan Askeri mektebindeki genç askeri öğrencilerin kurban edilmelerine yönelik öfkesini seslendirmekte ve deneylerin neden sürdürüldüğünü anlamamaktadır. Ayrıca, bu valinin ya herkesi ahmak yerine koyduğunu, yada kötü sonuçları "örtbas etmek" için kendisinden böyle davranması istendiğini ifade ederek, Erzurum eyaleti valisinin Dahiliye Nazırı Talat'a tifüs deneylerini desteklediği için teşekkür ettiğini de açıklamaktadır. Yazar Becker, III. Ordu Baştabibi Sağlam tarafından ifade edilen benzer garantilere ilişkin olarak aynı septisizmi sürdürmektedir. Bu kuşku- lar, Becker'e göre, Osmanlı Ordusu Sıhhiye Teşkilatı Reisi Prof. E. Rodenwaldt, bir Osmanlı askeri hastanesinde Alman Kızılhaç Baş- tabibi Prof. Zlocisti ve Halep'deki bir bakteriyoloji laboratuvarın- dan sorumlu Prof. Viktor Schilling tarafından paylaşılmaktadır.⁽⁴³⁾

(43) Helmut Becker, *Askulap Zwischen Reichsadler und Halbmond* (İmparatorluk Kartalı ile Haç Arasında Kalan Tıp Sanatının Sembolü) (Herzogenrath: Murken-Altrogge, 1990), 152-154. 2 Mart 1916'da Prof. Mayer, Bavyera, Münih'deki üstü Tuğgeneral Prof. Dr. Karl Ritter von Seydel'e, Osmanlı Harbiye Nezaretindeki Türk subayların "müstehzi bir sırıtışla", resmi tıbbi raporlarla doğrulandığı üzere doğal nedenlerden veya kazalar sonucu ölen Ermeniler'in öykülerini nasıl aktardığını anlattığı "gizli" bir muhtıra gönderiyordu. *Bayerisches Hauptstaatsarchiv Abteilung IV*, s. 13. Metinde anlatılan tifüs deneylerinin açık başarısına yönelik olarak Tefvîk Salim (Sağlam) tarafından yapılan bir inceleme için bkz. Becker, a.g.e., 152, n.3. Profesör Heinz Zeiss, Viktor Schilling gibi başka Alman doktorların özellikle Halep'deki benzer çabalara katılımı için bkz. Paul Weindling, "German-Soviet Medical Co-operation and the Institute for Racial Research 1927-1935," *German History* cilt 10, no.2, 177-206. Becker'in 26. sayfada kısa biyografisini verdiği Süleyman Nazif'in ölümcül tıbbi deneylere ve beraberindeki girişimlere katılımı için bkz. *Britanya Dışişleri Arşivi* FO371/6503/E6311, dosya 37-38. Bu sayfalarda Erzurum ve Erzincan bölgesindeki Ermeniler'i zehirlemekle ve Ermeni doktorları öldürmekle suçlanmaktadır. Mütareke sırasında, sağ kalmış Ermeni doktorlar, eczacılar ve diğer tıp adamları kendisi aleyhine yirmi suçlamadan

Soykırımın tıbbi tarihçesindeki imha teamülünün önemini değerlendirmek için, bu olayı koşullandıran şartlara ışık tutmak gerekir. Aralık 1918’de savaş sonrası Türk yetkilileri, savaş zamanı Ermeni tehcirlerinin ve katliamlarının faillerini ve onların işbirlikçilerini kovuşturma ve cezalandırma sorunuyla uğraşırken, sağ kalmış bir Ermeni doktor “The Turkish Doctors Too Are Complicit/Türk Tabipleri De Suçlu” başlıklı bir makalede, özellikle çeşitli askeri hastanelerde çalışan doktor, eczacı ve hemşire gibi Ermeni tıp personelinin hedefleyen kampanya da dahil olmak üzere Ermeni karşıtı imha kampanyasına çok sayıda Türk askeri doktorunun fiilen katıldığına ilişkin bazı ayrıntıları açıkladı. Sanıkların kimliklerini usulüne uygun olarak belirlenen bir mahkemede açıklamayı ve onlar aleyhine tanıklık yapmayı teklif etti.⁽⁴⁴⁾ Harbiye Nezaretinin Sıhhiye Hizmetleri Heyeti, Ermeni doktoru yalancılıkla itham ederek suçlamayı derhal inkar etti.⁽⁴⁵⁾ Bu inkardaki yüzüstlük, konu hakkında bilgi sahibi olan iki Türk doktorunu her şeyi açıklayacak ve deneyleri yürüten doktorun kimliği de dahil olmak üzere, ayrıntıları verecek denli öfkelenirdi. Bunlardan biri olan cerrah Cemal Haydar bir Türk gazetesine, bu inkarların “Türk makamları için mutat” olduğundan yakındı. Bu olay onu bildiklerini anlatmaya yöneltti.

oluşan bir dava açtılar. *Renaissance*, 29 Nisan 1919. Ermeni bir Soykırım tarihçisi, Numan’ın aralarında hastalar bulunan bir tehcir konvoyunun salgını önlemek adına yakılarak yok edildiğini ifade etmektedir. S. Agouni, *Million Mu Hayerou Tchartee Badmoutoumee* (Bir Milyon Ermeninin Katlinin Hikayesi) (İstanbul: Assadourian, 1920), 156. Savaş sonrası Türk hükümeti Tahkikat Komisyonu vasıtasıyla kendisini, mahiyetine kalan nüfusun sıhhatli kısmını salgın ve açlığa karşı koruma bahanesiyle, Erzurum, Sivas ve Erzincan nüfusları arasındaki hastaları zehirleyerek katletme emri verme” suçlamasıyla Askeri Mahkemede tutuklamıştı. FO371/6500, dosya 170-174; FO371/6509, dosya 51, Ek C, s.9; FO371/4173/83002, d.470. Bkz. Dadrian, “The Role of the Turkish Physicians” [n.46], 174.

⁽⁴⁴⁾ Dr. Mihran Norair, “Turk Pushisgnern Al Mechsageetz” (Türk Hekimleri De Suçlu) Ariamard (*Azadamard*), 5 Aralık 1918. Makalenin Fransızca tercümesi Aralık 1918’de ertesi gün *Renaissance* (İstanbul’da çıkan Fransızca bir gazete)’da, Türkçesi 17 Aralık 1918’de *Yeni Gazete*’de çıktı.

⁽⁴⁵⁾ *Ariamard*, 21 Aralık 1918 sayısı tezkibin metnini yayınlamıştır.

Dahiliye Nazırına hitaben yazdığı açık mektupta Dr. Haydar aşağıdaki noktalara değindi. *“Tifolu hastaların kanı, o kanı ‘hareketsiz’ (inactive) kılmaksızın masum Ermeniler’e zerk edildi. İnsanlar tifü- se karşı aşılandıklarına inandırıldı. Tecrübeler, tıp ilminin tatbikine sadece teşrih için seçilen hayvanlara müsaade ettiği nevidendi. Ya- kinen şahit olduğum bu tecrübelerin neticesini neşrederken, muhte- rem Profesör onların yegane suçları Ermeni halkına mensubiyet olan Ermeniler olduklarını söylemeden ölüme mahkum olduklarını ifade etti.”* Cerrah Haydar, Erzincan Merkez Hastanesinden ve Kızılay Hastanesinden iki Türk Baştabibinin adlarını bu testler hakkın- da bilgisi olan yetkililer olarak verdikten sonra, *“bu hususta icap eden tafsilatı vermeye hazırım”* diye devam etti. Dahiliye Nezaretin- nin Tetkiki Seyyiat Komisyonunun yardımını istedi. Bu Komisyon, Ermeni “tehcir ve taktıl”lerinden sorumlu olanların askeri mahke- melerde yargılanabilmeleri için dava öncesi tahkikat yoluyla sözlü veya yazılı kanıt ve ifadeleri toplamak üzere oluşturulmuştur. Dr. Haydar yetkililerin onur ve vicdanına hitap etmeye çalıştı. Ayrıca, Mahkemenin doktorların hastaların adlarını kaydetmiş olabilecekleri hastane kayıtlarını inceleyebilmesi ve bu masum Ermeni denekle- rin sabıka kaydının olmadığı gerçeğini doğrulaması gerektiğini be- yan etti. *“Ermeniler’e yapılan zulüm yalnız idari değil, fenni bir su- ikast, dolayısıyla tıp mesleği için bir leke olacak”* diye devam etti.⁽⁴⁶⁾

Dr. Haydar’ı, yine Erzincan’ın Kızılay Hastanesi Baştabibi Dr. Salaheddin izledi. İfadesi bir gün sonra aynı Türk gazetesinde ya- yınlandı. Dediğine göre, kendisi ne yazık ki Erzincan Merkez Has- tanesindeki olaylardan haberdardı ve eğer bu eylemlerden sorumlu olanların tutuklanmasında yardımcı olabilirse, vicdanı rahatlayacak

⁽⁴⁶⁾ *İstanbul Gazetesi*, 23 Aralık 1918. Cerrah Cemal Haydar’ın açık mektubunun İngilizce tercümesi, Vahakn N. Dadrian’ın “The Role of the Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians” adlı eserindedir; *Holocaust and Genocide Studies* 1, 2 (1986), 177-179. Bu makale bu kitapta tüm olarak Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Bölüm 5. Açık mektubun yazıldığı Dahiliye Nazırı Mustafa Arif (Deymer)’di.

ve onuru lekelenmiş tıp mesleği ve Türklük büyük bir yükten kurtulacaktı. İfadesine, kendilerine yönelik mezalim konusunda endişeli bile olsalar, Ermeniler'in denek olarak kullanıldıkları deneylerin yalnızca laboratuvar hayvanları, kobaylar ve fareler için uygun olduğunu söyleyerek sürdürdü. Dediğine göre, bütün bunlar henüz bilimselliği kanıtlanmamış bir teoriden kaynaklanıyordu. Daha sonra şöyle devam etti:

Ekseri Ermeni bu insaniyet harici tecrübelerle dayanamadı; onlar zorla başkalarının sağlığına katkıda bulundular...Hiç bir müsbet netice alınmadı. Hayvanlardan daha aşağı görülen bahtsız Ermeniler, müphem kalmış fenni noktalar namına aldatıldılar. Hatırladığım kadarıyla, bu tifüs mikrobu zerke-dilmiş Ermenilerden alınan kan, -tıbbi kaidelere icaben- "atıl"laştırıldıktan sonra, Erzurum Valisi Tahsin'e aşı için kullanıldı.⁽⁴⁷⁾

Müdafaa Nezareti bu iddiaları inkar ettiğinde⁽⁴⁸⁾, cerrah Haydar ve Salaheddin ikinci bir mektup yayınladılar. Haydar, "yüzlerce" Ermeni gencinin tifüs serumu deneyleriyle öldürüldüğü ve bütün bunların Türk tıbbının itibarına leke sürdüğü iddiasını tekrarladi. Diğer pek çok tıp üyesinin ve doktorun mesleklerinin onurunun korunmasında neden sessiz kaldıklarına hayret ediyordu. Şu kadarını söylemek yeterlidir ki, Müdafaa Nezareti deneyleri inkar etmeden bu deneylerin gerçekleştirilmesine yönelik bir emir veya iznin olduğunu inkar ediyordu.⁽⁴⁹⁾ "Öte yandan Dr. Salaheddin, onu "hayrete düşüren şey"i, pek çok "cahil hekim" "hakikat"i öğrenilmesinde ısrarcı olmak yerine gerçekleri inkar ederken, bu konuda sessiz kalması için kendisine baskı yapılması olduğunu ifade etti.

⁽⁴⁷⁾ *İstanbul Gazetesi*, 24 Aralık 1918; ayrıca Dadrian'ın "The Role of the Turkish Physicians" [n.46], 178-179.

⁽⁴⁸⁾ *İkdam Gazetesi*, 27 Aralık 1918.

⁽⁴⁹⁾ *İstiklal Gazetesi*, 3 Ocak 1919.

⁽⁵⁰⁾ *Alemdar Gazetesi*, 8 Ocak 1919.

Savaş sonrası, Türk hükümetinin idari üstleri ile birlikte, çok sayıda Türk doktoru da dahil olmak üzere, Ermeniler'e yapılan mezalimlerle ilgili tüm suçluları adalet önüne çıkartma konusunda başarılı olma çabalarına gösterilen siyasal dirençten ötürü, Profesör Hamdi Suat ve onun işbirlikçileri takibat ve cezalandırılmaktan kurtuldular. Fakat o, deneylerinin sonuçlarını ilkin *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*'de⁽⁵¹⁾, ardından Almanca basılan *Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten*'de⁽⁵²⁾ yayınlamayı başardı. Yukarıda belirtildiği gibi, Profesör Suat bu makalede hem "mücrim" adamlar (*Verurteilte*) olarak tanımladığı deneklerinin doğası, hem de deneylerin amacıyla ilgili olarak kendisine sağlanan bilgiler hakkında pek de samimi değildi. Dahası, bu testlerin suç niteliği taşıdığını kamuoyuna açıklamış bulunan iki Türk meslektaşının tanıklığına göre, Profesör Suat'ın deney sonuçları hakkındaki görüşleri de tartışmaya açıktı. Bu testlere ilk ağızda izin veren yakın arkadaşı ve amiri Profesör Tefvîk Salim (Sağlam)'in işaret ettiği gibi, Suat daha sonraları savaş boyunca Erzurum'da patolojik anatomi konusunda çalıştı.⁽⁵³⁾

Tek bir patoloji ve bakteriyoloji profesörünün münferit sapkın, iğrenç davranışlarını kapsayan tek bir olay olduğu kanıtlanmış olsaydı, bu tıbbi cinayetler bu denli önemli olmayabilirdi. Fakat bu adam bir sistem dahilinde çalışmıştı, üstleri vardı, asistanları vardı ve her şeyden önemlisi, kesinlikle sessiz kalan ve hatta gerçekleri açıklamamaları için her türlü baskıyı yapmaktan çekinmeyen birçok mesai arkadaşı vardı. Bu konudaki araştırmalar açıkça göstermektedir ki, cinai deneylerin icracısı Profesör Hamdi Suat, Ermeniler'in

(51) *İkdam Gazetesi*, 27 Aralık 1918, makalenin gelmekte olduğunu yazıyordu.

(52) Mecmuanın 22. cildinde (1916), 235.-242. sayfalarda "Über die Ergebnisse der Immunisierungsversuche gegen Typhus exanthematicus" (*Aus den Etappenkrankhäusern in Ersindjan*) başlığı altında yayınlanmıştır.

(53) Sağlam, *Büyük Harpte* [n. 40], 145. 89. sayfada Sağlam, Suat'ın Erzincan'daki deneylerini doğrulamaktadır. Ermeni deneklerini suçlu adamlar olarak görmesi, mecmuanın 239. sayfasındadır.

Osmanlı İmparatorluğunun vücudunda zararlı bir mikrop olarak görüldüğü büyük bir çarkın parçasıydı. Profesör Suat'ın tıbbi deneylerinin kapsamını genişlettiğimizde, daha başka önemli konularla karşılaşabiliriz. Benzer şeyleri kapsayan bir A.B.D. Hariciye Nezareti belgesi, örneğin, Erzincan'ın Aziziye Hastanesinde Ermeni karşıtı kampanyanın, Rum doktor Vassilaki'nin tanık olduğu gibi, o hastanenin Ermeni doktorlarına kadar genişletildiğine işaret etmektedir.⁽⁵⁴⁾ Kurbanlardan bazıları da Ermeni eczacı ve dişçileriydi. Uzaktaki Bitlis'in Askeri Hastanesinde çalışan biri Amerikalı ve diğeri Alman iki hemşire tarafından bildirildiği üzere, "Ermeni hemşirelerin, eczacıların ve hademelerin hepsi" benzer şekilde tasfiye edildi. "Onların çok zeki ve sadık yardımcıları olmalarının ve Türk hastalara ilaç hazırlayacak kimse kalmamasının ehemmiyeti yoktu - hepsi gitmeye mecbur kaldı."⁽⁵⁵⁾

Trabzon'da Bebeklerin ve Çocukların Öldürülmesi

Yukarıda sözü edilen Amerikan belgesinde belirtilen Türk doktorlara dönecek olursak, onlardan birinin Ermeni hastalarına "biklorit

⁽⁵⁴⁾ Hariciye Nazırı Vekili Frank L. Polks'un 25 Ocak 1918 tarihinde Paris Sulh Müzakeresi Konferansıyla ilgili olarak Birleşik Devletler Misyonu'yla yaptığı muhaberatı ek. Ek, 16 Aralık 1918 tarihinde Yunanistan, Selanik'deki Amerikan Konsolosluğunun 306 sayılı yazısının bir suretidir. Rapor, "Türk ordusunda zabitan olarak hizmet verip, öldürülmüş olan Ermeni tabiplerden bazıları" olarak 10 Ermeni doktorunun ad ve konumlarını içermektedir. *U.S. National Archives* R.G. 256, 867 4016/4. Britanya Hariciyesi görevlileri aynı Paris Sulh Konferansı'na, askeri hastanelerde hizmet veren Ermeni doktorların, civayla zehirlenme dahil olmak üzere çeşitli araçlarla öldürülmesini bizzat organize etmekle suçlanan Türk doktorlarının adlarını içeren bir liste sunmuşlardı. FO 371/247/8109, I seri liste, dosya 96, 4 Ocak 1919 raporu.

⁽⁵⁵⁾ Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis* (Londra ve Edinburgh; Fleming H. Revell Co., 1919), 54. O hastanede çalışan ve bu tasfiyeyi bildiren iki hemşire, Osmanlı Türkçesi bilen Amerikan vatandaşı Bn. Grisell McLaren ve Alman vatandaşı Bn. Martha Kleiss'di. Kitap, Van ve Bitlis'teki Türk askeri hastanelerinde çalışan Avrupalı ve Amerikalı doktor ve hemşirelerin gözlediği üzere, aynı hastanelerdeki Ermeni doktor, cerrah ve diğer tıp personelinin öldürülmelerini anlatmaktadır.

süblime” içirterek öldürmesiyle övündüğü yazılmaktadır.⁽⁵⁶⁾ Aynı belgede Trabzon Halk Sağlığı Hizmetleri Müdürü Dr. Ali Saib’den de bahsedilmektedir. Askeri mahkeme duruşmaları sırasında, Dr. Saib’in Trabzon Kızılay Hastanesinin yanı sıra şehirde Ermeni çocuklarını geçici olarak barındıran bazı okullarda Ermeni çocuklarını, yetişkinlerini ve hamile kadınları düzenli olarak zehirlediği ve “ilacını” almayı reddedenlerin Karadeniz’de boğulmalarını emrettiği açıklanıyordu.⁽⁵⁷⁾ Dr. Saib’in davasında önemli ve özellikle de öğretici olan, Osmanlı-Türk hekimleri, zabitleri ve hükümet görevlileri tarafından verilen ifadelerin çokluğudur. Burada, eğitilmiş bir doktorun savaş zaruretleri kılıfı altında ve ikiyüzlü bahanelere başvurarak tümüyle savunmasız ve dolayısıyla son derece kırılğan bir nüfusa takındığı cinai tutumun boyutu gözlenebilir. Bu nedenle kısa bir inceleme gerekebilir.

Dr. Ali Saib, Trabzon eyaletinde Sıhhiye Hizmetleri müdürüydü. Görevi gereği, Trabzon’un Kızılay Hastanesindeki tıbbi etkinlikleri teftiş ediyordu. Ermeniler’in 1915 yazındaki tehciri sırasında, herhangi bir nedenle o hastaneye gelen çoğu Ermeni’yi *imha etmek* için çeşitli aletler kullandı. Savaş sonrası askeri mahkemede, dava öncesi sorgulamalar ve yazılı sorgular ile elde ettikleri ifadeler temelinde adli makamlar, ileride Sıhhiye Hizmetleri Müfettişi olacak Dr. Ziya Fuat’ı Trabzon’a yerel Türk doktorlarından Dr. Saib’in “taktik”leri hakkında kanıt toplamaya gönderdi. Trabzon davasının üçüncü duruşmasında Dr. Fuat’ın raporu zabta geçti (1 Nisan 1919). O raporun anahtar unsuru, Dr. Saib’in Ermeni kurbanlarının çoğunu zehirle ortadan kaldırdığıdır. Zaman zaman zehri kurbanın bardağına boşaltıyordu. Sağ kalanlardan birinin o duruşmada ifade ettiği üzere, bir keresinde hastane çalışanları emrini yerine getirmeyi reddetmişti. Bunun üzerine bir başkasına bardağı kurbanın ağzına

⁽⁵⁶⁾ Dipnot (54).

⁽⁵⁷⁾ Dadrian, “*The Role of Turkish Physicians*” [n.46], 176.

zorla döktürmüştü. Başka seferlerde, Dr. Saib, söylendiğine göre Mezopotamya çöllerinde, özellikle sevkiyat toplama kamplarında hastalanmış ve zayıf düşmüş Ermenilere morfin veya başka öldürücü maddeler enjekte etmek için Dr. Saib'in metodu kullanılmıştır. Sağ kalanlardan biri, toplama kampındaki hasta Ermeniler'in Halep'in yaklaşık 200 km doğusundaki Hamam kasabası hastanesine alınarak, "bir iğne verildiği ve öldürüldüğü"nü ifade etti.⁽⁵⁸⁾

Ayrıca, geride kalan 3.000 öksüz arasından birkaç yüz Ermeni çocuğa, Trabzon'un Rum başpiskoposu Khristantos tarafından bakılmaktaydı. Fakat kısa süre içinde İTC Kâtib-i Mesulu Nail tarafından kaçırıldılar; bazıları Türk ailelere dağıtıldı, bazıları Kızılay Hastanesine alındı ve diğerleri de bazı okul binalarına gönderildi. Trabzon davasının yedinci duruşmasında, Trabzon'daki Fransiskan Başrahip Laurent, bir tercüman vasıtasıyla, hastane zemininde bir mezbahadaki hayvanlar gibi büyük ve derin sepetler içine sokuşturulmuş ve denize atılacak zehirlenmiş çocukların cesetlerini şahsen gördüğünü ifade ediyordu.⁽⁵⁹⁾ Benzer bir prosedür bazı okul binalarında da izlendi. Kendi tahkikatını yürütmüş, bir başka Türk doktoru, Trabzon Halk Sağlığı Teşkilatı Müdürü Dr. Adnan benzer şekilde bir rapor hazırlamıştı. Üçüncü duruşmada o da okundu (1 Nisan 1919). Raporunda, Dr. Adnan bazı okul binalarında çocukların zehirlendiğini ve "sepetlere doldurulduğunu" teyid etti. Zehir kullanılmasının dışında, bir okul binasında kullanılan yeni bir yöntem de, sıcak hava basınçlı sterilize odası demek olan etüvler idi.⁽⁶⁰⁾ Görülen o ki, Dr. Saib hastanede, boğma yoluyla bazıları bebek olan çocukların öldürüldüğü buhar odalarından oluşan seyyar bir "etüv" tertibatı tesis etmişti.

⁽⁵⁸⁾ *Renaissance* [Fransızca İstanbul gazetesi] 2 ve 3 Nisan 1919; *İstiklal*, 2 Nisan 1919. İfade, Ermeni Kongresi Sözlü Tarih Projesinin bir bölümü olarak sağ kalanlardan Lousaper Shamlıan'ın röportajcı Helen Sahagian'la 19 Şubat 1980'de yaptığı konuşmadan bir alıntıdır. Dosya no. GEN 04. Halep'ten suret. Ermeni Araştırma Merkezi, University of Michigan, Dearborn, Michigan.

⁽⁵⁹⁾ *İstiklal*, *İkdam*, 8 Nisan 1919. *Renaissance*, 9 Nisan 1919.

⁽⁶⁰⁾ *Renaissance*, 27 Nisan 1919. Trabzon davalarının 4ncü duruşması 26 Nisan 1919'da yapılmıştır. Hemen tüm Ermeni gazeteleri, örn. *Nor Gıank*, *Zhamanag*,

Askeri mahkemede ifade veren diğer Müslüman ve Türk tanıklar arasında şu kişiler vardı: 1. Çocukların zehirlendiğini ve boğulduklarını teyid eden Tüccar Mehmet Ali (12 Nisan 1919'daki 10. duruşma); 2. Eski Van Valisi Nazım boğma eylemlerini doğruladı (1 Mayıs 1919, 15. duruşma); 3. Ordulu tüccar Hüseyin, kadın ve çocukların boğulma sahnelerini anlattı (5 Mayıs 1919, 16. duruşma); 4. Adli Müfettiş Kenan da boğma eylemlerini doğruladı (10 Mayıs 1919, 17. duruşma); 5. Osmanlı III. Ordu 10ncu Kolordu 8. Alay kumandanı Alman Miralay Stange'ın Yaveri ve tercümanı Süvari Teğmeni Fadıl Harun, hem Karadeniz'deki boğma eylemlerini hem de sadece Kızılay Hastanesindeki değil aynı zamanda okul binalarındaki zehirlenme olaylarını doğruladı; yaklaşık 300 Ermeni öksüz-yetim çocuğun kurban edildiğini söyledi.⁽⁶¹⁾ O davada

Zhoghovourtee Tzain, Djagadamard, bu ifadeyi 27 Nisan 1919 sayılarına taşımıştır. Verilerin kısıtlı olduğu 1986'da bu olayla ilgilendiğimde, Dr. Saib'in küçük çocukları Alman menşei silindirik metal kasalardan salınan boğucu gazlar gibi bazı toksik maddelerle boğmak için bu "dezenfeksiyon" odasına götürdüğüne inanmaya başladım. Ancak şimdi, savaş zamanında Türk ordusunun sağlık sisteminde dezenfeksiyon aygıtlarının kullanımı hakkında yeni materyalleri gözden geçirdikten sonra, bu "etüvler"de üretilen son derece yüksek sıcaklıklara aniden maruz kalmalarının zayıf Ermeni çocuklarının çoğunu aniden öldürdüğüne inanma-eğilimindeyim. Orijinal yorumum için bkz. Dadrian, "The Role of Turkish Physicians" [n.46], 176 ve bu kitabın 5. bölümündeki 49 nolu dipnot.

⁽⁶¹⁾ *Renaissance*, L'Entente (Fransızca İstanbul gazetesi) 14 Mayıs 1919. Diğer ifadelerin kaynağı için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal" *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991); 560, 574, dipnotlar 55 ve 56; Vahakn N. Dadrian (Toplu Eserler) *The Armenian Genocide in Official Turkish Records* "The Case of Trabzon Province: The Drowning Operations in the Black Sea"; 44-49, *Journal of Political and Military Sociology* (Özel Edisyon) 22, 1 (Yaz 1994) X-IX ve I-202. Burada ilginç olan, Osmanlı ordusunda hizmet eden bir Müslüman subayın savaş zamanındaki tanıklığıdır. Teğmen Sait Ahmet Muhtar, çocukları taşıyan özel bir sandıkta boğma yöntemini anlatmaktadır. "Küçük kayıklarla bahre götürüldüler. Biraz uzaklaşıncı, süngülandılar, çuvalara konulup, bahre atıldılar. Bir kaç gün sonra, küçük vücutları Trabzon sahiline vurdu." FO 371/2781/364888, 27 Aralık 1916. Ek B, rapor no.2, s.7. Benzer bir Müslüman ifadesi için bkz. FO.WO106)1418, dosya 34, s.506.

Sağlık Teşkilatı Müfettişi Dr. Ziya Fuat, Dr. Saib'in kurbanlarını zehir zerkederek öldürdüğüne ilişkin bulgularını tekrarladı. Kendisine gerekli bilgileri sağlayan üç Türk doktoru Vahab, Raif ve Sabri'nin adlarını tanık olarak verdi.

Kadın ve Çocukların Boğulması

Trabzon'un Ermeni nüfusunun büyük bölümü, birkaç konvoyun iç bölgelere gönderilmesi şeklindeki "tehcir"lerle imha edildiyse bile⁽⁶²⁾ suda boğma eylemi, hamile kadın, yaşlı erkek, çocuk ve hastalar dahil olmak üzere kurbanların neredeyse tümünün kadın olduğu bir kitle cinayeti aracıydı. Osmanlı Meclisindeki savaş sonrası görüşmeler sırasında, bir kez Osmanlı Erkanıharbiyesinde daire reisliği, iki kez Bahriye Nazırlığı yapmış ve birkaç kez de başka Kabine görevlerinde bulunmuş Çürüksulu Mahmut Paşa, Osmanlı Senatusunda 2 Aralık 1918 günü yaptığı konuşmada, vali Cemal Azmi'nin bu suçtan sorumlu olduğunu ve İTC Merkezi Umumisinin emirlerini yerine getirdiğini beyan etti.⁽⁶⁴⁾ 11 Aralık 1918'de Trabzon eyalet

⁽⁶²⁾ *İleri* (İstanbul gazetesi), 7 Temmuz 1919, 9 Temmuz 1919.

⁽⁶³⁾ Bilindiği kadarıyla, Trabzon eyaletinde yürütülen Ermeni Soykırımının o bölümüne ilişkin tek ayrıntılı İngilizce inceleme olan monografik bir çalışmada yazar, 1-18 Temmuz 1915 döneminde beş ardıl konvoydan bahsetmektedir. Kevork Y. Suakjian (Syakjian), *Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations During the First World War* (Ann Arbor, MI: University of Microfilms, 1981), 132-137. Bu doktora tezinde Trabzon'daki A.B.D. Konsolosu Oscar S. Heizer'in Hariciye Nezaretine gönderdiği ve Trabzon'da yaklaşan kitlesel cinayetin ayrıntılarından çoğunu anlattığı bir dizi rapor da bulunabilir. Bazıları tamamlanmamış, bazıları yanlış tarih taşıyan veya hiç tarih taşımayan ve bir çoğu da yanlış biçimde endekslenmiş ve yanlış belge numaraları taşıyan bunlardan sekizi bu çalışmada yansıtılmaktadır. Bkz. *United States Official Documents on the Armenian Genocide*. Ara Sarafian tarafından derlenmiştir. Anlatılar (Watertown, MA.: *Armenian Review Series*, 1994), c. 2, The Peripheries, bel. No. 1, 5, 7, 9, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 24, 27, 28, 29. Her iki monografi de, Samsun'daki A.B.D. Fahri Konsolosu W. Peter'in, orijinal metni Fransızca olan önemli bir raporu, örn. bel. No.35, içermektedir.

⁽⁶⁴⁾ *Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, 3. dönem, 5nci oturum, 13ncü toplantı, c.1, s.148. 2 Aralık 1918 sayısı.

mebusu, bir avukat olduğundan “hukukçu” lakaplı Hafız Mehmet Meclisi Mebusanda “Allah bizim belamızı verecektir... mesele çok açıkda olduğundan inkâr edilemez. Ben [Trabzon’un yaklaşık 155 km batısında] Ordu şehrindeki bu Ermeni vakasına şahidim. Karadeniz kıyısındaki [Trabzon’un yaklaşık 255 km batısında] bir başka şehir, Samsun’a nakil bahanesiyle, sancak mutasarrıfı Ermeniler’i mavnalara doldurdu ve onları bahra ilka edip denize attırdı. Valinin bunu bütün vilayette tatbik ettiğini işitmiştim. İstanbul’a döner dönmez Dahiliye Nazırına malumat vermeme rağmen... onlar aleyhine davaya muvaffak olamadım; üç sene gayret ettim lakin nafilé” diyordu.⁽⁶⁵⁾

Gerçekten de, Trabzon ile Samsun’un ortasında yer alan liman sancağı Ordu mutasarrıfı Faik’in bu eylemlerini bizzat yürüttüğü kayda değerdir. Trabzon davasının 15. duruşmasında (5 Mayıs 1919) Ordulu tüccar Hüseyin’in ifadesi şöyleydi: “Kaymakam Faik’in bir öğleden sonra onları Samsun’a götürme bahanesiyle kadın ve çocukları iki mavnaya doldurduğunu gördüm. Ama seyahat için iki güne ihtiyaç duyan mavnalar iki saatte döndü; kurbanların cesetleri sahilde görülmeye başlandı.”⁽⁶⁶⁾ Mebus Hafız’ın ifadesi, Askeri Mahkemenin Kabine Nazırlarını ve üst düzey İTC liderlerini suçlayan ana iddianameyle birleştirildi.⁽⁶⁷⁾ Mahkeme, kararında valiyi ve işbirlikçisi İTC Merkezi Umumi delegesi Nail’i suçlu bulup, onları (gıyabında) ölüme mahkum ettiğinde, boğma suçu kesinlik kazandı. Bu kararda şöyle yazıyordu:

“Cerayimi mükerrereye istinaden... ve onları bahirden başka yere nakil bahanesiyle, zükur ve inas çocukları gruplar halinde mavnaya ve kayıklara dolduruldu ve gözden nihan olduktan sonra bahra

⁽⁶⁵⁾ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3. dönem, 5nci oturum, 24ncü toplantı, s.299. 1 Aralık 1918 sayısı.

⁽⁶⁶⁾ *Hadisat* (İstanbul Türk gazetesi), 7 Mayıs 1919; *Renaissance*, 6 Mayıs 1919.

⁽⁶⁷⁾ *Takvimi Vekâyi* (Osmanlı Meclisinin, eklerinin (ilave) divanı harbi örfîlerinin pek çok bölümünü, özellikle 1919-1921 dönemindeki Askeri Mahkemenin çıkarttığı bir dizi kararı içeren adli bir jurnal olarak hizmet eden “Olaylar Takvimi”). No. 3540. 28 Nisan 1919’da okunmuş ve 5 Mayıs 1919’da yayınlanmıştır.

ilka etmekle boğdurup mahv edildikleri...”⁽⁶⁸⁾ Yeri ve akıntı yönü itibariyle, bu kurbanların bir bölümü Değirmendere Irmağı yakınlarında boğulmuştu.

Trabzon Ermenileri’nin çoğu “tehcir” süreciyle doğrudan bağlantılı çeşitli yollarla imha edildiyse bile, boğma eylemlerinin kapsamı ne rastgeleydi ne de minimal düzeydeydi. Bu bağlamda güvenilir ve titiz istatistiklerin yokluğu, Avrupalı ve Amerikalı konsolosluk temsilcilerinin raporlarında pek çok ayrıntıyı sağlamalarıyla biraz hafiflemiştir. Üç ülke, güvenilir veriler toplamayı ve onları hükümetlerine iletmeyi başarmıştı. A.B.D., Nisan 1917’ye kadar tarafsızdı. Öte yandan İmparatorluk Almanyası ile İmparatorluk Avusturya-Macaristanı, Osmanlı İmparatorluğu’nun savaş sırasında sadık siyasi ve askeri Müttefikleriydi; dolayısıyla Viyana ve Berlin’e gönderdikleri raporlar, bu vahim ittifak bağlantıları dolayısıyla olağanüstü önem taşıyordu.

Avusturya-Macaristan’ın Trabzon konsolosu Ernst von Kwiatkoski, Viyana’ya gönderdiği çok sayıda raporun arasından, kendi deyişiyle “alakalı istihbaratı esas alan” iki ayrı raporda, “mavnalara doldurulup, açığa götürülen ve orada bahra ilka edilen kadın ve çocuklar”ın Karadeniz’de boğulma eylemlerini anlatmaktadır. Bu raporların ikincisinde, bir Türk zabitanın adını veren konsolos, Trabzon’dan 53 km uzaktaki Hamzaköy yakınlarında 132 Ermeni amele taburu neferine yönelik kitlesel cinayeti de anlatmaktadır.⁽⁶⁹⁾ Savaşın sonlarına doğru, aynı konsolos “Ermeniler’in hemen hemen hepsinin mahvı” (*die fast gänzliche Ausrottung der Armenier*)’ndan söz ediyordu.⁽⁷⁰⁾ Türkseverliğiyle tanınan diplomat, Trabzon’un Alman konsolosu Heinrich Bergfeld, Berlin’e gönderdiği

⁽⁶⁸⁾ *Takvimi Vekâyi*. No. 3616, s.1. sağ sütun, 6 Ağustos 1919. Karar 22 Mayıs 1919’da ilan olunmuştur.

⁽⁶⁹⁾ AFMA [n.17], 31 Temmuz 1915 rapor 38 Konsulate/368, no.46/P.; 4 Eylül 1915. A.g.e. Z1.54/P.

⁽⁷⁰⁾ AFMA 12 Türkiye/380, Z1.17/pol., 13 Mart 1918 raporu.

raporda “Bütün meslekdaşlarımın ve benim kanaatimiz odur ki, kadın ve çocuklara gösterilen muamelat bir kitle katlidir” (*Massenmord*) diye şikayet ediyordu.⁽⁷¹⁾ Bir başka raporda, düşüncesini “Jöntürk cemiyeti Ermeni meselesini böyle halletmeye gayret ediyor” diyerek ifade ediyordu.⁽⁷²⁾ Son olarak, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli hapishanelerinden serbest bırakılan çok sayıda suçlunun oluşturduğu bir Osmanlı müfrezesinden sorumlu Miralay Stange’dan söz edilebilir. Üstü Mareşal Liman von Sanders’e gönderdiği uzun ve “gizli” bir raporda, Ermeniler’in imhasında kullanılan yöntemler hakkındaki kişisel gözlemlerinden söz ediyordu. Trabzon’u anarken, eli silah tutan Ermeni erkeklerin nasıl “bir dağa götürülüp, kılıçtan geçirildi”klerine işaret ediyordu. Aynı şehirde, “Ermeniler’in teknelere alındığı ve bahra döküldükleri” (*Auf’s Meer hinausgefahren und dann über Bord geworfen*)’ni söylüyordu. Düşüncesi, bu “hayvani bir şekilde...Ermeniler’in azabını arttıran” ve çoğunlukla Trabzon’un ayaktakımı (*Gesindel*), örn. “çeteler” tarafından işlenen bu eylemlerin “uzun zaman evvel tasavvur edilen” (*einen lang gehegten Plan*) imha şemasının bir bölümü olduğu şeklindedir.⁽⁷³⁾

Yağma ve Irza Tecavüz

Çok sayıda Türk, Amerikalı, Avusturyalı ve Alınan tanık ve resmi görevli tarafından doğrulanan başıboş irza tecavüz olayları toptan ve gelişigüzel imha örneklerinde olduğu gibi, Trabzon’daki Ermeni karşıtı seferberliğin ayrılmaz bir parçasıydı. Trabzon’un Alman konsoloslu Bergfeld, meslekten de hukukçu olarak, raporlarından birinde “Ermeniler’i fiilen mahvetme” planının bir bölümü olarak suç saydığı “kadın ve inas çocukların ırzına tasallut”u kınıyordu.

⁽⁷¹⁾ A.A.K169, no.7, dosya 135 (4002), 29 Haziran 1915 raporu.

⁽⁷²⁾ A.g.e., Türkiye 183/38, A28189, (R14087), 9 Temmuz 1915 raporu; ayrıca A.A. BoKon 170, F.102, n.20 (4996).

⁽⁷³⁾ A.g.e., BoKon 170, kayıt no. 3841. 23 Ağustos 1915 “gizli” raporu.

Aynı raporda, bu kitlesel cinayetin “kafi sertlikle mahkum edilemedi”ğini “...izah etmek yahut mazur görmek fazlasıyla zor” olduğunu beyan ederek öfkesini yansıtıyordu.⁽⁷⁴⁾

Bu bağlamda yeterli sayıda hem Müslüman hem de Türk tanıklığı mevcuttur. Trabzon davalarında bir davalı olarak tanıklık eden, şehrin polis şefi Nuri, genç Ermeni kızlarını valinin İTC’nin Merkezi Umumisi azalarına hediyesi olarak İstanbul’a gönderdiğini itiraf etmeye mecbur kalmıştır. (10 Nisan 1919, 9. duruşma). Trabzonlu tüccar Ahmet Ali, Kızılay Hastanesinde yalnızca çocukların zehirlendiğini ve boğulduğunu değil, genç kızların tecavüze uğradığını ve valinin orada yaklaşık 15 kızı cinsel zevkleri için tutmuş olduğunu da ifade ediyordu (12 Nisan 1919, 10. duruşma). Tanıklık sırası kendisine geldiğinde, gümrük müfettişi Nesim, Kızılay Hastanesinin valinin sık sık seks orjileri düzenlediği bir zevk mekanı haline dönüşmüş olduğunu alayla beyan ediyordu (5 Mayıs 1919, 16ncı duruşma). Savaş boyunca Trabzon’da görevli Müslüman bir zabıt olan Teğmen Hasan Maruf, savaş sırasında Britanyalı yetkililere “Trebizond’daki hükümet memurları en iyi ailelerden bazı zarif Ermeni kadınları topladı. Tecavüz ettikten sonra onları katlettiler” diyordu.⁽⁷⁵⁾

İmha kampanyasının diğer ayrılmaz unsurları hırsızlık ve yağmaydı. Bazıları sabah ve öğleden sonra olmak üzere, yaklaşık yirmi duruşmadan oluşan Trabzon davalarının zabıtlarında, sunulan kanıtların ve verilen ifadelerin ana teması olarak sınır tanımayan açgözlülük vurgulanıyordu. Vali Cemal Azmi, işbirlikçileri Dr. Saib, Polis Şefi Nuri, Teşkilatı Mahsusa Reisi Acente Mustafa ve İTC yetkilisi Yenibahçeli Nail’in tümü bazen ikili bazen bireysel olarak,

⁽⁷⁴⁾ A.g.e., Türkiye 183/54, A38986. 1 Eylül 1915 raporu.

⁽⁷⁵⁾ FO37/2781/264888. 27 Aralık 1916. Ek B, rapor n.2 P.6-7. İfadesi *Germany, Turkey and Armenia*’da çoğaltılmıştır. Alman ve diğer kaynaklardan Ermeni mezalimine ilişkin belgesel kanıtlardan bir derleme. (Londra: J.J. Keliher, 1917), 127 (yazar ve editör listesi yoktur).

talihsiz kurbanlarını istedikleri gibi soydu. Süreç içinde, tümü de bu kurbanların birikmiş mallarına, mülklerine, tasarruflarına ve banka hesaplarına hızla el koyarak olağanüstü servet topladı. Alman konsolosu Bergfeld, iki ayrı raporda “yağma ve hırsızlık”ları⁽⁷⁶⁾ ve “polis ve sivil memurlarının arsızca zenginleştirdiğini”, “...bazı istisnalarla, bu adamların Ermeni evlerini İTC (İttihad) zevatı gibi talan ettiğini” bildiriyordu.⁽⁷⁷⁾

Aynı dava serisinin (12 Nisan 1919) onuncu duruşmasında, Türk tüccar Mehmet Ali, davalı Acente Mustafa’nın, Trabzon eyalet valisi Cemal Azmi ile birlikte, Ermeni kurbanlarından, o zamanlar 1.500.000\$’a muadili 300.000 ve 400.000 arasında Türk altını değerinde mücevherat ve başka değerli objeleri talan ettiğini doğruluyordu. Ayrıca: “Ben Mustafa’nın bir sene sonra İsviçre’de bunları sattığına şahsen şahit oldum” diyordu. Ermeni Soykırımı çok büyük soygunla noktalandı. Halep’teki A.B.D. kıdemli konsolosu Jesse B. Jackson, Washington’a, savaş zamanı Ermeni karşıtı önlemlerin “büyük bir yağma şemasından maada [Ermeni] ırkı mahvetme için nihai bir hamle” olduğunu bildiriyordu.⁽⁷⁸⁾

Bütün bu belgeler, savaş sırasında bu şehirde hizmet verirken, yani Birleşik Devletler’in Üçlü Antant tarafında ihtilafa dahil olduğu Nisan 1917’e kadar, Hariciye Nezaretine sayısız raporlar düzenleyen Trabzon’daki A.B.D. konsolosu, Oscar S. Heizer tarafından doğrulandı. Bunlardan, en uzun ve en ayrıntılı olan 28 Temmuz 1915 tarihli, Trabzon eyaleti Ermenileri’ne karşı işlenen ve sözü edilen görüşmelerde bir şekilde bahsi geçen kitlesel cinayetin hemen her ögesini kapsamaktadır. Heizer, Ermeniler tehciye uğrarlar-ken, otoritelerin kurbanların en azından suçlu ya da masum olduklarıyla ilgilenmedikleri olgusuna dikkat çekmektedir. “Şayet biri Ermeniye, mücrim ve muhacir olarak muamele görmesi için kafi

⁽⁷⁶⁾ A.A. Türkiye 183/54, A28189, (R 14087); K170, J.

⁽⁷⁷⁾ A.g.e., A38986, (R14087), 1 Eylül 1915.

⁽⁷⁸⁾ U.S. National Archives RG59.867.4016/148.

sebebtı bu.” “Muhtelif vakitlerde bir sürü mavnaya doldurulan” ve Karadeniz’de boğulan “insanlar” diye tanımlamaktadır. “Konsolosluk penceresinden”, denizine fırlattığı cesetleri görebilmişti. O eyaletteki kurban nüfusun bir bölümü, “kıyafetleri çıkartıldıktan sonra” infaz edilen silahsız Ermeni ameale taburundan oluşuyordu; onlar “Gümüşhane yakınlarındaki yol inşaatıyla iştigal eden bir tabur”a mensuptular. Bazı erkek çocuklar Türk çiftçiler arasında dağıtıldı. Kız çocukları arasından, “en iyi görünenler...”, İTC yetkilileri ve diğer çete üyeleri adına “zevk için evlerde tutuldu”, ki bu yetkililerden biri “şehrin merkezindeki bir evde en güzel kızlardan onunu tutuyordu...”

Bir muhacir konvoyu bir kasabadan veya bir köyden yeterince uzaklaştığında, “evvela zabıtlar kadınlara tecavüz ediyor, sonra lazım geleni yapmaları için candarmalara bırakıyorlardı... erkeklerin hepsi öldürülüyordu ve gruptan tek bir insan kalmıyordu...” Ermeniler’in boşalttığı tüm evler polis tarafından sistematik biçimde soyuldu. “Türk kadınlar ve çocuklardan mütevellit bir ahali polisin arkasından akbabalar gibi üşüşüyor ve alabildikleri her şeyi alıyordu ve polisin evlerden götürmediği kıymetli şeyler için koşturuyordu. Ben buna her gün kendi gözlerimle şahit oldum.” Konsolos raporuna, Ermeni karşıtı mezalimler hakkında “daha fazla teferruata sahip olabilirdim, lakin anlatılan bütün hikayelere inanmak zordu ve ben de kendimi hakikat olduğuna inandıklarımla sınırlamıştım” diyerek son veriyordu.⁽⁷⁹⁾ Ve, Heizer, İTC’nin Trabzon’daki güçlü komiseri Yenibahçeli Nail’den bahsederken Washington’a, Nail’in Eskişehir’deki evine döndüğünde “yağmadan hissesine düşen altın ve mücevheratla yüklü” olduğunu bildiriyordu.⁽⁸⁰⁾

⁽⁷⁹⁾ A.g.e./411/128. 28 Temmuz 1915 raporu. Savaş sonrası bir raporda Konsolos Jackson, “güzel kızların onu”nu şehvet amacıyla kendisine ayıran o kişiyi İTF üyesi Nail olarak tanımlamıştır. RG 59.867.4016/411, n.169. 11 Nisan 1919.

⁽⁸⁰⁾ A.g.e./411, n.169.

Bütün bu tablo, Karadeniz kıyısındaki liman şehri Samsun'daki A.B.D. konsolosluk görevlisi W. Peter tarafından özetleniyordu. Bu diplomat, Osmanlı yetkililerinin hedefinin "Ermeniler'i toptan bitirmek" olduğunu gözlüyor ve bu hükmü Washington'a şöyle bildiriyordu: "Türkiye teşkilat ve kabiliyet itibariyle ön sıralarda olmayabilir, ancak katliamlar, hırsızlıklar, vs. mevzu bahis olduğunda, iyi planlanmış ve çok hızlı bir fiildi. Sadece bir Türk kısa zamanda yüzbinlerce insanı bir dünyadan sevk edebilir."⁽⁸¹⁾

SOYKIRIM SÜRECİ

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri'nin I. Dünya Savaşı sırasındaki kaderlerinin şartlarını belli parametreler içinde incelemeyi amaçlamaktadır. Böylesi bir çaba, geçmişte ve şimdiki dönemde Türk yetkililerin o kaderin soykırım karakterini kategorik biçimde inkar ederlerken gösterdikleri ısrar karşısında özellikle gerekliydi. İnkâr, Türk Tarih Kurumu tarafından buna uygun olarak verilen onay temelinde özellikle inatçı nitelik taşımaktadır. Önemli, önemsiz hemen tüm Türk tarihçilerini kucaklayan bu Kurum hakkında ilk dikkat çeken şey, herhangi bir başka demokratik kurumun tersine, Türk Devleti'nin bir kolu olmasıdır. Devletin resmi tarih tezlerini savunma konusundaki amansız baskı temelinde, bu tarihçiler, istisnasız biçimde, inkar okulunun öncü kolu olarak kalma-ya zorlanmaktadırlar, ki bu inkar eylemi, sürekli büyüyen ve genişleyen devlet destekli bir sanayi haline gelmiştir.

Soykırımın kitlesel bir cinayete yol açan bir savaş zamanı dalâleti ve de geçici bir sapkınlık olmadığı açıktır. Bu, daha çok Osmanlı siyasi altkültürünün modern vakayinamesinin açık bir özelliğidir, ki bu altkültür, neredeyse rutin bir şekilde, muhalif uyruklara

(81) A.g.e. / 259. 4 Aralık 1915 raporu. Bu raporun orijinal Fransızca metni, Sarafian'dadır [n.63], 59-60. Heizer'in raporlarından alıntılarının bu çalışmada kullanılan bazıları, Suakjian, *Genocide in Trebizond*'dan alınmıştır [n.63].

ve azınlıklara karşı resmi bir baskı ve zulüm aracı olarak katliama başvurma iznini vermiştir. Bu “victimization” (kurbanlaştırma) modeli, söz konusu muhalif uyrukların ve azınlıkların İmparatorluk teokratik otorite ve tahakküm ayrıcalığına meydan okuduğu varsayımına dayanmaktadır. Buna paralel olarak, bu çalışma, I. Dünya Savaşı öncesindeki onyıllar boyunca ortaya çıkan meşum hukuki ve siyasi gelişmelere tarihsel bir perspektif içinde kısaca göz atmayı uygun görmüştür. Burada ele alınan, Jön Türk İttihad fırkasının üst kademelerindeki güç ilişkilerinin yapısındaki ciddi reorganizasyon ile birlikte, Osmanlı yönetiminin I. Dünya Savaşı öncesi kökten reorganizasyonudur. Bu fırkanın, yani İTC’nin, yeni Merkezi Umumisi, ilk fırsatta, münhasıran olmasa da esasen Osmanlıcılıktan çok Türkçülük doktrinine dayanarak İmparatorluğu yeniden düzenleme eğilimi taşıyan mutlak bir organ olarak ortaya çıkıyor görünmektedir. Sonuç, Ermeniler’in ve onlarla birlikte üçbin yıllık bir kültür ve uygarlık mirasının ata topraklarından tümüyle sökülmelerini bir biçimde kehanet eden, radikal ve uğursuz yeni bir uyruklar politikasıdır.

Sınırlı kapsamı içinde bu deneme, Ermeni Soykırımının belli bir dilimini inceleme odağı olarak seçmiştir. Böyle bir durum çalışması, tüm Soykırımın ana öğelerine işaret ettiğinden daha büyük bir resmin mikrokosmosunu yansıtmaktadır. Bu bağlamda, yirminci yüzyılın ilk önemli soykırımının her yönünü anlamak mümkün olabilir. Aynı nedenle, bölgesel soykırımın genel soykırımın gerçekleşmesi açısından olmazsa olmaz sistematik, kapsamlı bir girişimin bir parçası olduğu açıktır. Soykırıma bir başlangıç olarak, eli silah tutan Ermeni erkeklerinin tasfiyesinde başvuru alan çeşitli yöntemleri belgelerken, işlevsel etkinlik ilkesinin önemini kavrayabiliriz. Tüm diğer şeylerin yanında, kitlesel cinayet örgütlenmesi ancak kurban nüfus tamamen savunmasız hale getirildiğinde kolaylaşır.

Bu durum çalışmalarının önemi, onları destekleyen belgelerin sağlamlığına bağlıdır. Dikkate alınması gereken üç ana kaynak vardır. Bunlardan önde geleni, 26 Mart günü başlayan ve 17 Mayıs

1919'da sona eren yirmi duruşmalık Trabzon divanı harbi örfi davalarıyla ilgili olarak Türk Askeri Mahkemesince toplanan suçlayıcı delil külliyatıdır. Bu çalışmada ele alındığı kadarıyla bu serinin tutanakları esasen, resmi Osmanlı belgeleri, davalılara yönelik olarak yürütülen dava öncesi sorgulamalar ve şahsen mahkemede ifade veren çok sayıda Müslüman tanıklar yoluyla önemli gerçekleri gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda özellikle önemli olan, Mahkemenin Kararıdır. Burada, mahkeme kanıtı olarak sunulmadan önce savaş dönemine ait her bir resmi belgenin Osmanlı Dahiliye Nezaretinden bir görevli tarafından incelenip, onaylandığı not edilmelidir. Bu itibarla, belgelerin sağ üst köşesinde “*Aslına Muafıktır*” şerhi yer alıyordu.⁽⁸²⁾ Bu olgu bile tek başına Mahkemenin ve bulgularının meşruiyetini doğrulamaktadır. Esasen tanık ifadelerinden çok savaş dönemine ait onaylanmış resmi belgeleri temel alarak benzer bir yol izleyen Nuremberg Mahkemesi davası da böyle gelişmiştir. Her iki davada da esas kanıt, olay ve mantığın birleştiği, böylece ilgili kararlar için temel oluşturarak mutlak gerçeğe ışık tutan bir seri kanıtlara bağlıydı. Bununla beraber, Nurnberg Mahkemesinden farklı olarak, İstanbul'daki Mahkeme uluslararası bir mahkemeden çok yerel düzeyde kalmış bir mahkemedir. Bu itibarla, suçu ve suç ortaklığını sergileyen bulgularını ulusal anlamda kendini suçlama ve kendini mahkum etme aşamasına dönüştürmeye hizmet edecek yetki ve nüfuz unsurları da içsel kalıyordu.

İkinci kaynak grubu da bir takım nedenlerden dolayı aynı derecede önemlidir. Her şeyden önce bu kaynakların kökeni, Osmanlı İmparatorluğunun ortakları olarak bilinen kamplardır. Burada işaret edilen, Osmanlı Türkleri'nin sadık siyasi ve askeri savaş müttefikleri İmparatorluk Almanyası ve İmparatorluk Avusturya-Macaristanı'dır. Ayrıca, onların Berlin ve Viyana'ya gönderilen “hizmete

(82) Vahakn N. Dadrian, “The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide. Four Major Court-Martial series.” *Holocaust and Genocide Studies* 11.1 (İlkbahar 1997); 35.

özel”, “gizli” ve “çok gizli” raporları, kamunun bilgilendirilmesine veya propagandaya yönelik olmaktan çok dahili, kurum içi kullanıma yönelikti. Trabzon’da yerleşik Almanya ve Avusturya-Macaristan konsoloslarının verdikleri raporlar yalnızca bir ittifakın gerektirdiği ilişkilerden dolayı değil, ayrı bir önem taşımaktadır. Tam da olayların geliştiği sırada *locus in quo* düzenlendikleri ve Türk askeri mahkemelerinin bulgularından önceki tarihlere ait oldukları için, bu raporlar paha biçilmezdir.

Son olarak, “tarafsız” olarak nitelendirilen iki kaynaktan söz edilmelidir. Birleşik Devletler I. Dünya Savaşında 1917 Nisan ayına kadar tarafsızdı. Dolayısıyla, Hariciye Nezareti, Trabzon’daki diplomatik temsilcisi Konsolos Oscar Heizer vasıtasıyla savaş döneminde Ermeniler’e uygulanan soykırımla ilgili maddi kanıtlar topluyordu. Söz konusu tarafsızlık hali konsolosa olayla ilgili paha biçilmez ayrıntıları kolayca edinme ve Washington’a iletme inkanını veriyordu. Samsun’daki A.B.D. Fahri Konsolosu 4 Aralık 1915’de, olayların “Ermeniler’i toptan bitirme” amacını gözler önüne seriyordu.⁽⁸³⁾

Aynı şekilde, 1915 Ağustos ayının üçüncü haftasına kadar İtalya da tarafsızdı. O tarihten itibaren, Trabzon eyaletinin, yaklaşık 60.000 olarak tahmin edilen Ermeni nüfusunun tümünden tasfiyesi neredeyse tamamlandı. Trabzon’daki İtalyan Başkonsolosu Signor Gorrini, İtalya’ya dönüşünde bu tasfiyede kullanılan şeytani yöntemleri lanetliyordu. Bu tanıklığın bazı bölümleri şöyleydi:

Bu rezilane [tehcir] kararın neşir tarihi 24 Haziran [1915]’dan benim ayrıldığım 23 Temmuz’a kadar... ne uyuyabildim ne yemek yiyebildim; asabım ziyadesiyle bozuktu ve midem hulanıyordu, bu müdafaasız, masum mahlukların infazını seyretmek zorunda kalmak o kadar korkunçtu ki... feryatlar, gözyaşları, teslimiyetler, beddualar, intiharlar, korkudan ölmeler, insanların birden

⁽⁸³⁾ Bkz. Dipnot 81.

delirmeleri, yangınlar... sürgün yolunda bulunan yüzlerce ceset... ailelerinden koparılmış çocuklar... üstlerinde bir tek mintanlarıyla teknelere bindirilen ve Karadeniz’de ve Değirmendere nehrinde boğulan yüzlercesi-bunlar benim silinmez Trabzon hatıralarım, bu hatıralar ki, bir ay geçmesine rağmen hala ruhuma ıstırap veriyor ve beni deli ediyor...tekmil yamyamlar ve tekmil yabani hayvanlar [bir yolunu buluyor].⁽⁸⁴⁾

ÖZET

Bütün bu belgeler temelinde, Ermeni Soykırımının ana bileşenlerinin bir özeti çıkartılabilir; böyle bir özet, aynı zamanda, ana bileşenleri açısından Soykırımın anahatlarını oluşturmamıza da imkan verir. Trabzon dava serisinin sonunda, 22 Mayıs 1919 günü verilen Karara göre, savaş dönemindeki Ermeni tehcirlerinin amacı göçürülen nüfusun “taktıl ve ifna” sıydı. Bu suç “taammüden” işlenmişti. İki baş fail, vali Cemal Azmi ve İTC’nin vilayet komiseri Yenibahçeli Nail idi. Her ikisi de “*evamir-i mübellige-i hafıye*” alıyor ve uyguluyorlardı. Amaçları doğrultusunda, “haydut çeteler” oluşturmak üzere hapishanelerden salınarak “*ceraim-i mükerrere*” de rol verilen suçluları kullanıyorlardı. Kurbanları Ermeniler, “müdafaadan mahrum”dular. Soygunlara, hırsızlıklara ve talanlara ek olarak, boğma eylemleri ve bir dizi ırza geçme olayları yaşanıyordu.

⁽⁸⁴⁾ Bu ifadeler, Kons. G. Gorrini’nin Roma’da yayınlanan o zamanın İtalyan gazetesi *Il Messagero*’nun 25 Ağustos 1915 tarihli sayısına verdiği bir röportajın bir bölümüydü. İngilizce tam metin Bryce ve Toynbee, *The Treatment* [n.22], bel. No.73, s.290-292’de bulunabilir. Aynı röportajda Gorrini şöyle diyordu: “Şayet bildiğim herşeyi, gözlerimle görmek mecburiyetinde kaldığım herşeyi bilselerdi...[İnsaniyet ve hükümet] Türkiye’ye isyan eder ve merhametsiz hükümetini ve kudurmuş İttihad ve Terakki Fırkasını lanetlerlerdi, ve bu melun ceraimi hoşgören, hatta kuvvetli ordularıyla himaye eden Türkiye’nin Müttefiklerine [İmparatorluk Almanyası ve İmparatorluk Avusturya-Macaristanı] mesuliyet yüklerlerdi. Utanç, korku ve rezalet.” s.292.

“Müdafaasız kadınların ekseriyetinin ırzına tecavüz” ediliyordu. “*Maksadı insaniyetkarane*” olması gereken hastanede genç kızlar “izaleyi bıkır”e uğruyorlardı. Bütün bu suçlar “*güya bir vazifeyi vatanıye*” ile işleniyordu. “*Kadınlar, zükur ve inas çocukları, mavnalara ve kayıklara doldurulduklar ve başka bir şehre nakledilecekleri söylendi. Hakikatte, gözden yeterince ırak olunduğunda boğdurulup mahvedildiler.*” Mahkeme bu hükümlere varırken, tüm kanıtları “*serapa*” ve “*bilcümle*” incelediğini ve “*cürümlerin “müretteb bir surette icra edildiğine... bu cihetle numayan olduğuna kanaat getirdiğini*” ileri sürüyordu. Yukarıda adı geçen iki baş fail giyaplarında suçlu bulundu ve ölüme mahkum edildi.⁽⁸⁵⁾

Bu muhakemeler boyunca açığa çıkarılan kanıtlar, zamanında mahkemelere sunulmayan diğer kanıtlar arasında ele aldığımızda, soykırım sürecinin anahatlarını bir bütün olarak görebiliriz. Gerçekten de, hayati önemdeki materyal savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğunda görevli Almanya, Avusturya-Macaristan ve Amerika diplomatlarının resmi raporlarından çıkmaktadır. Bu görevliler savaş sonrası Türk Askeri Mahkemesinin başlıca bulgularını yalnızca onaylamak ve doğrulamakla kalmayıp, soykırım kararındaki hiyerarşik düzen, soykırım şemasının örgütsel ve denetsel yönlerine egemen yönetim ağı, bu şemaya eşlik eden gizli işbirliklerin ayrınıtları, askerin rolü, suçluları kullanma usulleri, hırsızlık ve talanlar, özellikle küçük kızlara yönelik tecavüz olayları, ve silahla öldürme, zehirleme ve boğma eylemleri dahil olmak üzere, kitlesel cinayet aygıtlarının çeşitliliği gibi konularla ilgili pek çok eksik halkayı da tamamlamaktalar. Ayrıca, Türk Askeri Mahkemesinde görülen diğer davalarda sunulan kanıtlarda benzer türde materyaller elde edilmektedir. Son olarak, Trabzon divanı harbi örfisinde fazlasıyla gösterilen yeniden kurgulama çabası, yargılamalarının başlamasından önceki aylarda Osmanlı Meclisince edinilmiş paha biçilmez kanıtlarda tanımlanarak bir kez daha vurgulanacaktır.

(85) Bkz. dipnot 68, s.1-3.

Soykırım boyutunda bir suçun öyküsünü doğru ve tamamen belgeler temelinde kurgulamanın en zor bölümleri, o suçun örtük, gizli yönlerini açık yönlerinden ayırma ve sonra tekrar bütünleme işidir. Başka bir deyişle, mevcut suç ortaklığının gizlerini araştırmak gerekir. Daha sonra kaçınılmaz bir şekilde, suikastçılar grubunun kimliklerini belirleme ve onların o suç ortaklığının içindeki karşılıklı ilişkilerinin örgütsel yapısını açığa çıkartma sorunuyla yüzyüze gelinir. Bu geniş kavramsal çatı içinde, Ermeni Soykırımı aşağıdaki biçimde yeniden kurgulanabilir.

Mahkemenin Kararı, Trabzon eyaleti Ermeni nüfusunun imhasının kasden tasarlandığı şeklindeydi. Bu kez de, suçu planlayan ve işleyenlerin kim olduğu sorusu ortaya çıkıyor. Tüm kanıtlar göstermektedir ki, nihai kararı verenler İttihad fırkasının Merkezi Umumisinde yer alan hizibin üyeleri idi. Resmi belgelerin ve ilgili ifadelerin bir çoğunda bu Cemiyetin üç üyesinin adları Ermeni Soykırımının mimarları olarak defalarca geçmiştir. Bunlardan Mehmet Talat, yalnızca Dahiliye Nazırı ve tehcirlerin resmi sorumlusu olarak değil, aynı zamanda mutlak güce sahip bir fırka yöneticisi ve İTF'nın Merkezi Umumisinde önemli bir şahsiyet olarak da sonsuz yetki sahibiydi. Diğer ikisi, Dr. Behaeddin Şakir ve (kısa bir süre, üç ay Maarif Nazırı olarak görev yapan) Dr. Mehmet Nazım, Merkezi Umuminin, çoğunlukla perde arkasında faaliyet gösteren gölge şahsiyetleriydi. Görev sorumluluklarından neredeyse tamamen özgür biçimde, genelde fırka patronu Talat'la beraber hareket eden bu ikili, Ermeni Soykırımına ilişkin tüm ana düzenlemelerin sorumlusudur. Aynı zamanda, dikkatleri suç ortaklıklarından uzaklaştırmak, suçun ayrıntılarını gizlemek için, Talat'ın Dahiliye Nezaretini, bir *Kanunu Muvakkat* ile kararlaştırılan tehcirleri düzenlemek ve denetlemek anlamına gelen bir dizi resmi emrin çıkartılmasında kullanıyorlardı. Meşruiyet görüntüsü vermek için, bu emirlerden bazıları, eyalet makamlarına yönelik "tehcir konvoylarını koruyun", "onlara ekmek ve zeytin tedarik edin", "bu tehcirlerin gayesi tebdil-i mekandır", vb. gibi öğütlerle şekerlendiriliyordu.

Ancak bu zahiri ve güya sevecen resmi öğütler ikinci ve gizli bir dizi muhaberatla iptal ediliyordu. Bu şekilde gönderilen emirler herhangi bir Nezaretten veya başka bir resmi makamdan çıkmıyor, daha çok, yukarıda adları geçen üç Merkezi Umumi üyesinden geliyordu. Bu emirler çoğunlukla sözlü iletiliyordu. Bunun zor veya imkansız olduğu zamanlarda, gayriresmi mesaj ve talimatları taşıyan çok gizli, yazılı emirler, onların ya gizlenmesi, imha edilmesi ya da okuduktan sonra geri gönderilmesi için verilen ek bir emirle beraber geliyordu. Başka bir deyişle, Ermeni Soykırımının örgütlenmesinde iki tip otorite işbaşındaydı. Amir olanı, çeşitli kabine nezaretlerinde kendiliğinden vücut bulmuş ve diğer hükümet organlarıyla bütünleşmiş olduğu halde resmi olmayan, fakat bir tür Politbüro gibi faaliyet gösteren İTF Merkezi Umumisinin gizli, örtük ve son derece ketum iç dokusunda vücut bulmuş “gayriresmi otorite” denebilecek otoriteydi. Askeri Mahkeme, ana iddianamesinde ve kararlarının hemen her birinde, bu noktayı tekrar tekrar vurguluyordu. Bu olguya ilişkin en sağlam onay, biri asker diğeri sivil iki yüksek düzeyli Osmanlı yetkilisinden geliyordu. Mahkemenin talebi üzerine verdiği ifadede, Üçüncü Ordu Kumandanı General Mehmed Vehib (Kaçı), Ermeniler’in tehcir ve imhasını doğrudan İTF’nin kararıyla bağlantılayarak bu noktanın altını çiziyordu.⁽⁸⁶⁾ Meslek yaşamı boyunca Osmanlı devlet sisteminde, valilik, Kabine Nazırlığı, Devlet Şurası Riyaseti ve Osmanlı Senatosunda vezirlik de dahil olmak üzere hemen her görevde bulunmuş kıdemli Osmanlı devletadamı Reşit Akif Paşa, 21 Kasım 1918’de ikili sistemin kullanıldığını teyid ediyordu. Savaş sonrasında Devlet Şurası Reisi olarak edindiği belgelere dayanarak, Dahiliye Nezaretinin tehcir için emirler çıkarttığını beyan ediyordu; bu makam, resmi otoriteydi. Fakat bu “tehcir” bahanesine paralel olarak, İTF’nin Merkezi Umumisi tüm eyalet şubelerine “meşum bir tamim” göndermeyi ihmal etmemişti. Akif Paşa nutkunda

⁽⁸⁶⁾ Dadrian, The Armenian Genocide in Official Turkish Records, *Toplu Eserler* [n.61], 63.

şöyle dedi: “Bu emri resmiyi takiben ise çetelerin ifayı vazifeyi meluniyye şitap etmesi için Merkezi Umumi tarafından her cihete evamiri menhuse tamim olunmuştur. Binaaleyh, çeteler meydan almış ve mukatelei zalime yüz göstermiştir. İşte merkezi Umumi denilen o darunnedve - o zümrei zalime bu Devlet ve bu milleti masumenin başına duçar olduğumuz bipayan belalara sebep münferit ve bu kıtalin masdaru husisisi, resmisinden daha ziyade müessir olmuştur... Yalnız dört sene değil, on senedir alemlî islamiyeti, cihanı insaniyeti tarumar eden bir hain kitle var.”⁽⁸⁷⁾

Bütün bir tebaanın kitlesel cinayete maruz bırakıldığı bir devlet sisteminde bu gayriresmi yetkili amillerin üstünlüğünün önemi yeterince vurgulanamaz. Devlet otoritesi burada, sadece aşılmış değil, süreç içerisinde altüst de edilmiş ve sonunda suça bulaştırılmış görülmektedir.

Bu görevde hızlı ve acımasız olmak için, örgütleyiciler yüzlerce suçluyu istihdam etmeye karar verdiler. Bu doğrultuda İmparatorluğun çeşitli hapishanelerinden suçlular katliam göreviyle serbest bırakıldılar. Askeri Mahkemenin ana iddianamesinde onlar Ermeniler’e uygulanan kitlesel cinayetin başlıca aygıtı olarak nitelendirilmektedir. Akif Paşa gibi, General Vehib de, “insan kasapları”, “ipten, kazıktan kurtulmuş yaran” gibi sözlerle asıl katiller olarak onlara işaret etmektedir.⁽⁸⁸⁾

Savaş sırasında Osmanlı Erkanıharbiye II. Dairesi’nde bahriye istihbarat zabiti olarak görev yapan bir başka Türk subayı bu konuda daha kesindi. Savaş sonrası anılarında Ahmet Refik (Altınay), Teşkilatı Mahsusa’yı İTF’nin Merkezi Umumisi tarafından yaratılan gizli organ olarak nitelendiriyordu. Binlerce eski suçlu bu Teşkilata dahil ediliyor ve Cemiyet yetkililerinin denetimine giriyordu. A. Refik, “beşeriyete karşı cürm” olarak tanımladığı “muazzam

⁽⁸⁷⁾ A.g.e., 85-86. Veya, Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, 3. dönem, 5. oturum, 11. toplantı, s. 123, 21 Kasım 1918, sayı 51.

⁽⁸⁸⁾ Dadrian, “*The Armenian Question*” [n.2], 84-85, n.111.

cinayet”leri vurgularken, “hapishanelerden azad edilen bu mücrimler Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri ika ettiler” diye yazıyordu.⁽⁸⁹⁾

Trabzon davaları, gayriresmi otoritenin bu ağırlığını, valiler, mutasarrıflar, kaza idarecileri, belediye reisleri, vb. gibi resmi otoritelerin bu gayriresmi otoriteye tabi olmalarını ve suçluların katliam için örgütlenmelerini doğrulayacak kanıtları üretti. Mahkeme içinde ve dışında yapılan özel tanıklık, İTF’nın gayriresmi otoritesinin gücünü teyid ediyordu. Dava serisinin, örneğin (4 Nisan 1919 günü) dördüncü duruşması sırasında, Trabzon’u ziyaret eden, Doğu Teşkilatı Mahsusa’dan sorumlu Merkezi Umumi üyesi Dr. Behaeddin Şakir tarafından birkaç hafta önce tehcir emirleri verildiği ifade edildi. Şehrin Rum Metropoliti, Başpiskopos Khristantos, Hatıratında, tehcirlerin başlamasından bir ay önce görev yeri Erzurum’dan Trabzon’a gelen Şakir’in gizli bir toplantı yaptığını belirtiyordu. Eyaletin tüm sivil yöneticileri, valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlar toplantıya çağırılmışlardı. Orada, İttihadçı Ermeni karşıtı şemanın yakın zamanda tamamlanmasına ilişkin “gizli talimatlar” aldılar.⁽⁹⁰⁾ Trabzon’un ileri gelenlerinden Ali Rıza da, Şakir’in ziyaretini ve Trabzon’daki Ermeni karşıtı imha kampanyasının başlıca örgütleyicileri, örneğin vali Cemal Azmi, İTF tam yetkilisi Nail ve Azmi’nin yardımcısı Mehmet Ali ile yaptığı gizli görüşmeleri

⁽⁸⁹⁾ Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıt* [n.6], 27, 44, 45. Divanı Harbi Örfinin çeşitli duruşmalarında bu Teşkilatı Mahsusanın liderleri iki şubeye sahip olduklarını açıklamışlardı. Onlardan biri casusluk, sabotaj ve ihtilal tahriki ile ilgiliydi; fakat İTF tarafından yönetilen diğeri, “tehcir” işiyle ilgileniyordu. Bkz. Yusuf Rıza’nın 4ncü duruşmadaki ifadesi (*Takvimi Vekâyi*, T.V. no.3549, s.59, 8 Mayıs 1919); bu ifade 5nci duruşmada tekrar edilmiştir (T.V. no.3553, s.88, 12 Mayıs 1919); Atıf (Kamçıl)’ın ifadesi, 5nci duruşma (T.V. no.3553, s.89, 12 Mayıs 1919); Küçük Talat’ın ifadesi, 5nci duruşma (a.g.e.).

⁽⁹⁰⁾ Hovagim Hovagimian, *Badmoutiun Haigagan Bandosee* (Ermeni Pantosun Tarihi) (Beyrut, Mushag, 1967), 224; 9 ve 10 Haziran 1964 sayılarında Rum Metropolitanının Hatıratını yayınlayan Atina gazetesi *Esthia* ’dan alıntı.

onaylamaktadır.⁽⁹¹⁾ Bütün bunlar, General Vehib'in, Şakir'in İTF şemasının ifası için zemin hazırlamak için özel bir otomobille eyaletten eyalete gittiğine ve eyalet makamlarının da onun emirlerine uysalca "inkiyad" ettiklerine dair yazılı ifadesini doğrulamaktadır.

Trabzon eyaletinde suçluların tahliyesine ilişkin usuller Ermeni Soykırımının çok belirgin bir özelliğini açığa çıkartmaktadır. İTF'nın Merkezi Umumi hizbinin üç üyesinin de, "kanlı katiller" olarak tanımlanan çok sayıda suçlunun belirlenmesinde ve yerleştirilmesinde parmağı olduğu açıktır. Trabzon'daki Miralay Vasfi, aynı şekilde çetelerin Dr. Behaeddin Şakir'in Teşkilatı Mahsusa'sına kayıtlı katiller güruhu olduğunu ifade ediyordu (3 Nisan 1919, 4. duruşma, öğleden sonraki bölümü). Ordulu tüccar Hüseyin de, Ordu hapishanesi müdürü Süleyman'ın suçlular arasından katliamda kullanılmak üzere bir katil çetesi oluşturduğunu doğruluyordu (5 Mayıs 1919, 16. duruşma). Eyaletin defterdarı Lütfi de, "her şeyi o tahrik etti ve başlattı" diyerek tüm trajedinin Dr. Şakir'in Trabzon'u ziyaretıyla başladığını onaylıyordu (8 Nisan 1919, 7. duruşma).

Belki de içinde en fazla şey barındıran ifade, Dr. Şakir'le yakın ilişkiler içinde olduğu bilinen, Teşkilatı Mahsusa liderlerinin birinden geliyordu. Savaş sonrası anılarında, Dr. Şakir tarafından karısına ve Talat'a gönderildiği bildirilen mektup ve şifreli yazılardan alıntılar bile yapmaktadır. Askeri Mahkemenin çeşitli iddianame ve kararlarında tekrar tekrar sergilendiği üzere, Teşkilatı Mahsusa İTF Merkezi Umumisinin tek yaratacıydı.⁽⁹²⁾ Örgütün temel misyonunun

(91) Hovagimian, *a.g.e.*, 240-241.

(92) Bu olgunun, hepsi de o teşkilatın gizli eylemlerinde yer almış ve teşkilatın "hakiki hikaye"sini bir biçimde kaydetmiş olan Galip Vardar, Hüsamettin Ertürk, M. Ragıp Esatlı ve Eşref Kuşcubaşı tarafından teyidi için bkz. Vahakn Dadrian, *Minorities in Wartime*, P. Panayi, ed. (Oxford/Providence, Berg, 1993)'deki "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War." 11.-12. sayfalar, Teşkilatı Mahsusa'nın, Ermeniler'i işarette, "dahili düşmanlar"ı tümünden süpürmeyi amaçlayan asıl görevini tanımlar; 8.-11. sayfalar, Teşkilatı Mahsusa eliyle İTF'nın soykırım şemasının tamamlanmasında suçluların rolüyle ilgilidir; 15.-18. sayfalar, Dr. Şakir'in İTF soykırım şemasının tasarlanması, örgütlenmesi ve uygulanmasında oynadığı önemli role ışık tutar. Dr. Nazım daha az etkin değildir.

ileri sürüldüğü gibi istihbarat, casusluk, vb. olmadığını kabul ettikten sonra, bu anıların yazarı Arif Cemil, bazı önemli açıklamalarda bulunmaktadır. Trabzon'daki üst düzey Teşkilatı Mahsusa'lılar Nail ve Topçu Yüzbaşı Yusuf Rıza'ya iki başka Trabzon yetkilisi katılmıştı. Özel yeminli törenlerde, eyaletin güçlü valisi Cemal Azmi ve eyalet baştabibi Dr. Yunus Vasfi Teşkilatı Mahsusa saflarına katıldılar. Bu olguyu vurgulayan yazar, ikinci adın örgüte yaptığı "hususî hizmetler" in altını çizmektedir. Suçluların hapisanelerden salınması, gerçekleşmesinde Ermeni Soykırımı örgütleyicilerinin ortak çabalarının rol oynadığı bir görevdi. Askeri Mahkemenin ana iddianamesinin ekinde açıkça belirttiği üzere, Dr. Şakir ve Dr. Nazım, yaratıkları ve örgütledikleri Teşkilatı Mahsusa'nın önemli şahsiyetleriydiler. Gerçekten de, iddianamede yazıldığı gibi, örgüt ve liderleri tümüyle İTF üyeleri idi (*Takvim-i Vekâyi*, no.3571, 4 Mayıs 1919, s.128, 129, 130). Arif Cemil'in açıklamalarına dönecek olursak, o, Trabzon'daki suçluların tahliyesi ve silahlandırılmasının esas olarak Vali Cemal Azmi ve İTF ileri geleni Nail tarafından gerçekleştirildiğini beyan etmektedir. Sonradan Dahiliye Nazırını olacak fırka patronu Talat, her iki adama da bu konuda sonsuz yetki vermişti. Yukarıda gösterildiği gibi, Teşkilatı Mahsusa'nın aynı zamanda askeri bir misyonu da vardı. Fakat Kafkasya cephesindeki büyük başarısızlık Dr. Şakir'i tüm harici hırslarından tamamen vazgeçmeye ve "dahili düşman Ermeniler'i tutmaya karar vermeye zorladı. İTF'nin Merkezi Umumisini ikna edebildi ve, A. Cemil'e göre sonuç, Ermeniler'i hedefleyen *Tehcir Kanunu Muvakkatiyenin* yürürlüğe sokulmasıydı.⁽⁹³⁾

Üç düşman, doğuda Türkiye sınırındaki Ruslar'la birlikte dövüşen, bazıları Osmanlı tebaası bir kaç bin Ermeni gönüllüyü içeriyordu. Türkiye'nin kaybettiği üç önemli muharebe Sarıkamış, Dilman ve Van isyanları, Ermeni gönüllülere atfedilen bu üç yenilgide oynadıkları düşünülen rol nedeniyle, Ermeni düşmanlığını alevlendirdi.

⁽⁹³⁾ Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa* [n.41], 20-21, 73-74, 101-102, 240-246.

Kimse, az sayıda Ermeni gönüllülerin sınırlı ölçüde istihbarat ve sabotaj eylemlerini inkar edemez. Fakat çok sayıda Alman ve Avusturya-Macar diplomat ve askeri görevlinin üstlerine bildirdiği üzere, bu suçlamalar gerçek olmakla birlikte, boyut ve etkileri açısından son derece küçüktü. Gönderdikleri raporlar karşı konulamaz bir şekilde önemli bir iddia üzerinde odaklanıyordu. Yani, tam da başlangıcından itibaren Osmanlı Türkleri uzayıp giden Ermeni meselesini savaş örtüsü altında imha kampanyasıyla çözme eğilimindeydiler. Yukarıda tanımlanan olaylar da bahane oldu.⁽⁹⁴⁾ Ayrıca, aynı diplomatlar ve askeri görevliler raporlarında İTF'nin ve uzantısı Teşkilatı Mahsusa'nın bu kampanyanın örgütlenmesi ve gerçekleştirilmesindeki rolüne de ışık tutuyorlardı.⁽⁹⁵⁾ Ancak, bu örgütün yaratılması ve istihdamı, bazı yüksek rütbeli zabıtlar, nezaret memurları ve kanun yapıcılar arasında kaygı ve öfkeye de yol açıyordu. Tek engel, Osmanlı hukukunun suçluların orduya alınmasını yasaklamasıydı. Osmanlı Senatosundan, eski bir İttihadçı lider Ahmet Rıza da, bu suçluların ordunun kalan bölümünü ayartmak ve moral bozmak tehlikesi şeklinde itirazda bulunuyordu. Harbiye Nezareti ordu Dairesi müdür muavini bu tartışmaları göğüslerken, “orduda vatanperver hizmet ihtiyacı” bahanesiyle teklif edilen kanun tasarısı metnini yalanlayarak, suçluların ordunun yetki alanı dışındaki özel görevler için gerekli olduğunu beyan ediyordu. Bu çabanın, zaman zaman gülünçlüğe düşen garip yapısı, süregelen tartışmalar boyunca İTF liderlerinin idari emirler yoluyla mevcut olmayan bir yasayı uyguladıkları açıklandığında iyiden iyiye açığa çıktı. Böylece senatörlere, Teşkilatı Mahsusa'nın misyonunu tamamladığından dolayı “kanunun meriyeti hitama erdi. Artık tatbik edilmiyor” deniyordu. Gerçekten de, Aralık 1916'dan itibaren Ermeni Soykırımı normal

⁽⁹⁴⁾ Bu konuya ilişkin ayrıntılı inceleme için bkz. Dadrian, “*The Role of the Special Organization*” [n.2], 60, 71-73.

⁽⁹⁵⁾ Bkz. Dadrian, “*The Role of the Special Organization*” [n.92], 8-10.

hızıyla sürdürülmüştü. Gene de, İTF ileri gelenlerinin ısrarlarıyla, Osmanlı Meclisi bu -o an gerekli olmayan- yasayı “*müstaceliyet*” olarak önceyi kapsayacak şekilde yürürlüğe sokuldu.⁽⁹⁶⁾

Bu Meclisin ve Mebusların iktidarsızlıkları, soykırımın özellikle Trabzon açısından tüm hızıyla sürdüğü 1915 yılı boyunca sayısız ke-re açığa çıktı.⁽⁹⁷⁾ Trabzon eyaleti mebusu Hafız Mehmet, 11 Aralık 1918’de Meclisi Mebusanda, eyaletin liman şehirlerinin kıyıları boyunca boğma eylemlerini örgütlemiş olan vali Cemal Azmi’nin disiplin altına alınması için üç yıldır Talat’ın Dahiliye Nezaretiyle mücadele ettiğinden yakınıyordu (bkz. dipnot 65). 2 Aralık 1918’de Senatodan Çürüksulu Mahmut Paşa da, valinin azledilme girişimlerinin boşuna olduğunu ifade ediyordu (bkz. dipnot 64). Trabzon davalarının 12nci duruşması sırasında, mahkeme başkanı Müşir Mustafa Nazım Paşa’nın, Trabzon’un diğer mebusu Naci’yi -Meclis üyesi olarak kendisine verilen yetkilere rağmen- Ermeniler’e karşı işlenen suçları durduramadığı için azarlıyordu (16 Nisan 1919). Hakim özellikle boğma eylemlerinin korkunçluğu için öfkelenmişti. 31 Temmuz 1915’de Avusturya-Macaristan’ın Trabzon’daki Başkonsolosu Ernst von Kwiatkowski Viyana’ya, “zamanın aynı şeyi ifade eden (*übereinstimmend*) Türk kaynaklarına göre, Temmuz ve Ağustos aylarında birkaç yüz Ermeni kadın, çocuk ve ihtiyar erkek mavnalara yüklendi, bahre döküldü ve boğuldu” diye rapor veriyordu. Bir başka raporda, “birisi, bir halkın mahvını kasdeden bu mezalimin paralel seviyesini bulmak için tarihi derin kazması lâzım” diye yazıyordu.⁽⁹⁸⁾

⁽⁹⁶⁾ Bu yasama görüşmelerine ilişkin ayrıntılı bir inceleme için, bkz. Dadrian, *The Armenian Genocide in Official Turkish Records* (Toplu Eserler) [n.61], 57-61.

⁽⁹⁷⁾ Türkçe olarak çeşitli meclis oturumlarını ve savaş sonrası Türk Askeri Mahkemesinin muhakemelerini kapsayan tek eser, Osman Selit Kocahanoğlu’nun *İttihat-Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması*’dır (İstanbul: Temel Yayın Dizisi n.98), 1998; Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (Ankara: İmge Yayınları, 1999), Bölüm III, 329-587.

⁽⁹⁸⁾ 31 Temmuz raporu AFMA [n.69], 38 Konsulate/368, n.46/P’dedir; 20 Temmuz 1915 tarihli ikincisi a.g.e., n.42/P’dedir. Birinci Dünya Savaşı sonunda vali

Tüm bu şartları gözönüne alarak, hakim Trabzon Mebusu Naci'yi sorgularken Ermeni karşıtı tümünden imha kampanyasının “ne emniyet, askeri ne de misilleme kabilinden, lakin bazı sebebi sair-den” kaynaklandığını zımnen kabul ettirdi. Mahkemenin ana iddianamesinde benzer bir iddiada bulunuldu; şöyle ki, söz konusu kampanya “ne tedabiri askeri, ne de tedbiri inzibatı cümlesinden olmayıp” başka nedenlerle başlatılmıştı (*Takvimi Vekâyi*, no.3540, s.6).

Bir savaş boyunca işlenen bu büyüklükte bir suçun tanımı, askeri faktör değerlendirmeye katılmadan hiç bir şekilde yeterli olmaz.⁽⁹⁹⁾ Osmanlı Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğu, ilk üçü çoğu Ermeni tarihçi tarafından coğrafik açıdan “Ermenistan” olarak tanımlanan, Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Harput ve Diyarbakır olmak üzere altı eyalette ikamet ediyordu. Ve bu eyaletler Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu yerlerdi. Bu nüfusun İTF'nın tasfiye tasarısında başta gelen hedef olduğu; imha ölçeğinin yalnızca temposu ve acımasızlığı itibariyle aşıldığı kayda değerdir. Savaş zorunlulukları ve sıkıyönetimle uygulanan kuşatma durumu itibariyle, Osmanlı ordusunun İttihadçı kanadı İTF karar alıcılarının arasında nüfuz sahibi oldu. Bu altı eyaletin bütününde ve de Trabzon eyaletinde Üçüncü Ordu Kumandanlığı vasıtasıyla askeri otoritenin egemenliği, süregelen imha kampanyasının örgütlenmesinde kesin nitelikli bir faktördü. Eyalet valilerinin tümü de gerekli ölümcül eylemleri yola koymak üzere General Mahmut Kamil tarafından ordu karargahının bulunduğu Erzurum'a tekrar tekrar çağırılmıştı. Generalin siyasi geçmişini ve o göreve tayin şartlarını, kendisine yüklenen misyona

Cemal Azmi kaçak olarak Almanya'ya kaçtı. 1921'de Berlin'de diğer Türk suç ortaklarının ve karılarının katıldığı bir toplantı sırasında kahkahalarla gülerек şöyle demişti: “Boğmalardan dolayı bu sene hamsi çoğalacak.” (Trabzon o zamanlar yoksul halkın temel gıdası olan hamsi ekmeğiyle ünlüdür). Dadrian, “The Documentation of the World War I Armenian Massacres,” [n.7], 574, n.55.

⁽⁹⁹⁾ Vahakn N. Dadrian, “The Role of the Turkish Military in the Destruction of Ottoman Armenians: A Study in Historical Continuity” *Journal of Political and Military Sociology* 10, 2 (Kış 1992), 276-277.

eğilimiyle birlikte ele almak gerekir. Kendisi, ateşli bir İttihadçı, İttihadçı siyasi ideolojinin başı Ziya Gökalp'in yakın arkadaşı, ve İTF'nun radikal, siyasi amaçlarına gönülden bağlı idi. Tayini bu sıfatları doğrulamakta ve aynı zamanda temsil etmektedir.

Harbiye Nazırı Enver, General Vehib'i Şubat 1915'de Üçüncü Ordu kumandanlığına tayin ettiğinde, İTF Merkezi Umumisinden Dr. Behaeddin Şakir ve Dr. Nazım, Enver'in seçimine ciddi biçimde itiraz ederek derhal müdahalede bulundular. Sonuç olarak Enver, Vehib'e alternatif bir komuta görevi vermek ve yerine -emzikleri elinden alınmış iki fırka liderinin arzuları uyarınca- Mahmut Kamil Paşa'yı atamak zorunda kaldı. Mahmut Kamil Paşa da, tayininden kısa sonra Osmanlı Erkanıharbiyesine acil bir muhaberatla, komuta bölgesindeki Ermeniler'in "techir"i için, beklendiği gibi acele kanuni ve gayrikanuni manevralarla, izin verilmesini "teklif ve talep" etti. Bu düzenek, süregiden Ermeni Soykırımının *başlangıç ve sonu* oldu. Bazı Alman diplomat ve askeri yetkilileri üstlerine yazdıkları raporlarda Kamil Paşa'yı bu eyaletlerin Ermenileri'nin imha kampanyasının baş örgütleyicisi olarak tanımlıyorlardı.⁽¹⁰⁰⁾ Türk tarihçilerinin duayenlerinden Y.H. Bayur'un belirttiği gibi, I. Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda Ermeni meselesinin yeniden canlanmasıyla başlayan kargaşa boyunca, İTF liderleri Ermeni meselesini "iş ordu ile görerek" çözmeye karar vermişlerdi.⁽¹⁰¹⁾

Kamil Paşa, Trabzon davasında iki Müslüman Türk tanık tarafından tüm Ermeni karşıtı eylemleri kontrol eden otorite olarak resmedilmektedir. Trabzon Reisi Erkanı Miralay Vasfi, amiri Ali Paşa'nın emriyle, Ermeniler'e yönelik katliamları denetlemek üzere Erzurum'a gitmeye kalkıştığını ifade ediyordu. Kamil Paşa, onu ilgilendirmedigine dair bir çok söz söyleyerek kendisini engellemişti (3 Nisan 1919, 4ncü duruşmanın öğleden sonraki bölümü).

⁽¹⁰⁰⁾ General Mahmut Kamil hakkındaki tüm ayrıntılar Dadrian, *The Armenian Question* [n.2], 74-75'de bulunabilir.

⁽¹⁰¹⁾ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [n.13], 13.

Trabzon'daki Askeri Levazım Komisyon Reisi, emekli Binbaşı Et-hem, Kamil Paşa'nın, askeri meseleler ve suçlu çetelerinin örgüt-lenmesi de dahil olmak üzere, vali Cemal Azmi'ye eyaletteki son otorite olma izni verdiğini doğruluyordu (30 Nisan 1919, 15nci du-ruşma). Trabzon askeri birimleri kumandanı Avni Paşa bile, 5 Ma-yıs 1919'daki 16ncı duruşmada Mahkemeye şahsen verdiği yazılı bir ifadede bu durumu teyid ediyordu. Avni Paşa, ayrı bir basın bül-teninde, Kamil Paşa'nın Trabzon'daki fiili vekili olan valiyi şöyle tanımlıyordu:

Sınırsız salahiyetli, lakin tahayyül edebileceğiniz en namert adam. Tabiatı iti-barıyla bir zorba olarak, Hristiyanlar'ı katletmekten hararetle zevk alıyor-du... Ermeni hekimlerin, eczacıların ve veterinerlerin katlini o emrediyordu. Onları sabotajla itham hatadır. Onlar asla Osmanlı askerlerine hücum etme-diler. Talat'ın benim şikayetlerime cevapları hep baştan savmaydı.⁽¹⁰²⁾

Özetleyecek olursak, Ermeni Soykırımının, olgunlaşmamış bir idea olarak, I. Dünya Savaşının patlak vermesinden önceye ait ol-duğu açıktır. En belirgin özelliği, başlangıcının, örgütlenmesinin ve uygulanmasının, normal biçimde işleyen bir devlet sisteminin normal organlarıyla olduğundan çok monolitik bir siyasi fırkayla bağlantılı olmasıdır. Dolayısıyla, bir soykırımı herhangi bir şekil-de kavramak için, gizlice adanmış fırka hafiyelerinden oluşan bir

⁽¹⁰²⁾ *Journal d'Orient* Fransızca İstanbul gazetesi, 24 Nisan 1919. Saygın bir Kürt ailesine mensup Cemal Azmi, 1902-1905 arasında Selanik'te önce kaymakam son-ra vali olarak Bulgarlar'a ve Rumlar'a karşı bir baskı kampanyası yürüttüğü Bal-kanlar'da kanlı bir geçmişe sahipti. İki İTF lideri Dr. Şakir ve Dr. Nazım'ın da ya-kın bir arkadaşıydı. Ermeni intikamcılarınca izlendi ve 17 Nisan 1922'de Ber-lin'de Dr. Behaeddin Şakir'le birlikte öldürüldü. Ermeni kurbanlarının çoğunu boğma eğilimini yorumlarken Britanyalı Meclis üyesi Sir J. Spear, 10 Kasım 1918'de Avam Kamarasında aşağıdaki konuşmayı yapıyordu: "Harp sırasında tra-jediler yaşandı ve eza çektiler, lakin hiç bir şey halkımı Türkiye'nin binlerce Er-meni'yi denizde boğmasından ziyade tahrik etmedi" *Parliamentary Debates, Ar-menia* (Lordlar Kamarası, 13 Kasım 1918; Avam Kamarası, 23, 24, 30, 31 Ekim, 6, 7, 12, 14, 18 Kasım 1918. (Londra: The Pelican Press, 1918), 25.

suikast ağı oluşturan siyasi fırkanın o yönü üzerine odaklanmamız gerekir. Soykırım gündemi, çeşitli hile, sapkınlık teknikleriyle, bir *'hüsnütabir lugatı'* ve şifreli sözcükler kullanımıyla ve fail gruplarına ettirilen törensel gizlilik yeminleriyle mümkün olduğunca gizlenir. Eldeki şemanın hızlı bir biçimde gerçekleşmesini kolaylaştırmak üzere, kurban nüfus, onları silahsızlandırarak, yer değiştirterek ve biraraya toplayarak, tehcirin amacı ve göçürülen nüfusun gerçekten gidecekleri yer hakkında yalan söyleyerek mümkün olduğunca savunmasız kılınır. Soykırım eylemleri ne denli vahşi, şeytani ve acımasız olursa, hızlı başarı şansı da o denli büyük olur. Hedefteki nüfusun zihinlerine korku salınması, bu bağlamda bu eylemlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bir başka bileşen de, -hedefteki grubun üyelerinin direncinin ve hatta karşı eyleminin önceden hesaplanıp azaltılması için- şaşırtma ve tuzak tekniklerinin uygulanması gibi görünür. Ayrıca halkın bir dereceye kadar felakete katılımını sağlamak için, ortak hırs ve tamah kamçılanması gerekiyor gibi görünür. Bu bağlamda, soykırım failleri katılım düzeylerine göre sınıflandırılmalıdırlar. Karar vericilerin kitlesel cinayet niyeti, bu cinayeti hırsızlık, talan ve soygun gibi gören daha alt kademedeki faillerin daha sıradan güdüleriyle her zaman uyumlu değildi.

Belki de bu özetteki en çarpıcı öge, gayriresmi otorite kavramına yönelik atıftır. Bu şekilde, bazıları kontrol da edilen resmi otorite kanallarını ustaca kullanan İTF ileri gelenleri, planlama ve eylem için serbest ve geniş bir alan yarattılar. Tüm muhalefeti ortadan kaldırarak, hareket tarzlarına yönelik her türlü meydan okumanın etkilerinden hemen tamamen özgür oldular. Bir kural olarak getirilen ve hatta düzenli bir biçimde işleyen hükümet sisteminin vazgeçilmez şartı standart tahditler ve engeller bir tarafa bırakıldı. Böyle bir sisteme mahsus sorumluluk ve yükümlülük gerekleri yokluğunda, Ermeni Soykırımının mimarları, ölümcül olduğu kadar etkin de olan bir suç işbirliği ağının bu gereklerin yerini almasıyla birlikte, Soykırımın icracıları oldular. Kısaca, sorumluluk ve yükümlülük ilkeleri, bütün bir halkın ortadan kaldırılmasına yönelik serbestlik ilkesine dönüştü.

ERMENİ SOYKIRIMINI SORUŞTURAN TÜRK ASKERİ MAHKEMESİNİN ANA İDDİANAMESİNİN METİN ANALİZİ

I. Dünya Savaşı sonrasındaki Osmanlı hükümetleri tarafından, Ermeni Soykırımının faillerini yargılama amacıyla kurulan divanı harbi örfiler, Türk tarihinin, özellikle Türk hukuk tarihinin önemli bir kilometre taşı olmuştur.⁽¹⁾ Mahkemeler sonuçsuz kalmış ve mahkemeleri sarmalayan atmosfer tahrik edici olmuş olsa da, bu bir gerçektir. Osmanlı rejimi, önde gelen azınlıklardan Ermeniler'e onlarca yıllık zulüm ve periyodik katliamlardan sonra, savaş zamanı suç ortaklığı ve Ermeniler'in imparatorluk çapında kıyımından sanık, bir grup yüksek rütbeli memur ve İttihadçı fırka liderleri aleyhine hukuki muhakeme başlatmak zorunda kaldı.

Bu girişim, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin I. Dünya Savaşı sonundaki yenilgisinden ve yenilmiş imparatorluğa yüklenmekte olan zorlu şartlardan kesinlikle etkilenmiştir. Uzun süredir İttihad ve Terakki Fırkasının zorlayıcı ve neredeyse diktatöryal uygulamalarıyla baskı altında tutulan İttihad karşıtlığının yeniden dirilişi de bu yargılamaların başlatılma kararında bir rol oynamış olabilir. Günah keçisi bulma konusundaki yaygın eğilime paralel olarak, İttihad yerli Ermeni nüfusun imhasının baş suçlusu olarak adlandırılmıştır.

⁽¹⁾ Sözü edilen divanı harbi örfilerin kökeni, bileşimi ve sonucu hakkındaki tam bir analiz için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal," *International Journal of Middle East Studies* 23, no.4 [Kasım 1991], s.549-76.

Bu, Türk halkının bütününi suçsuz çıkartmanın bir başka yöntemiydi. Daha önceleri Osmanlı İmparatorluğunun Ermeni nüfusuna reva görülen kan banyolarının ardından adil yasal önlemler alma girişimleri söz konusu olduysa da, bu önlemler yönetici sınıfın üst kademelerine, katliamların karar vericilerine, örgütleyicilerine ve denetimcilerine pek dokunmamıştır. Abdülhamit döneminde, özellikle herbiri üç gün süren ikiz İstanbul katliamı (19 Eylül/1 Ekim 1895 ve 14/26 Ağustos 1896) ile bağlantılı olarak, otoriteler fiili davaları kapsayan bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak, Avrupalı diplomatlarca da teyid edildiği gibi, yargılamalar samimi olmaktan çok gülünçtü; sadece alt düzey hükümet görevlilerini ve diğer işbirlikçilerini aklamakla kalmayıp, kusuru Ermeni kurbanlarda aramaya yaramıştı. 1909 Adana katliamlarının (1/14 Nisan ve 12/25 Nisan 1909) ardından başlatılan divanı harbi örfiler daha kapsamlı ve daha dikkat çekiciydi. Gerçekten de Türkler'i ve Kürtler ve Türkmenler gibi yerel aşiretlerle özdeşleşmiş diğer Müslümanları kapsayan bir dizi mahkumiyet ve idamla sonuçlanmıştı. Yine de, katliamları uygulamaktan sanık üst düzey liderlerin eylemleri gizlenmiştir; daha çok görev ihmalinden suçlu bulunmuşlar, dolayısıyla hapis cezalarını bile içermeyen hafif cezalar almışlardır.

Bu makalede incelenen divanı harbi örfi yargılamalarında, takibat çabası esas itibariyle, Osmanlı hükümetinin üst kademelerini, yani, iki savaş dönemi kabinesinin üyelerini hedeflemişti. Bu çaba ayrıca, İttihadın üst düzey liderlerini, özellikle merkezi umumisiyle ve alan faaliyetlerinden, yani, "tebdili mekan merkezleri"ne yollanan sayısız tehcir kafilesinin imhasından sorumlu Teşkilatı Mahsusa'nın idaresiyle özdeşleşenleri içeriyordu. Çoğu kabine üyeleri ateşli ve ileri gelen İttihadçılar olduğundan, aleyhlerine yürütülen yasal kampanya, takibat görevinin yerini alan İttihad karşıtı zulümden bazı yansımalar taşıyordu. Her halükarda, Osmanlı tarihinde ilk kez olarak en yüksek düzeyde resmi ve gayriresmi otoriteler Ermeni nüfusun kitlesel halde cinayetinden sorumlu tutulmuşlar ve adalete teslim edilmişlerdir.

Bu takibat görevi ne kolay ne de basitti. Takibatı engellemeye, yasaklamaya ve hatta durdurmaya yönelik karşı koyucu hareketler vardı. Bu hareketlerden biri, davaları tahrik eden ve adli görevlilerin yanı sıra bu davalarla ilgili muhtemel ve mevcut tanıkları tehdit eden gizli İttihadçı grubu içeriyordu. Güya kendilerini tasfiye etmiş olmalarına ve 1-2 Kasım 1918 gecesı ülkeyi topluca terk eden üst düzey liderlerden yoksun bulunmalarına rağmen, İttihad hala geniş bir taraftar ve sempatizan desteği görüyordu. En önemlisi de, Osmanlı başşehrinin çeşitli bölümlerinde gizli hücreler planlanması ve örgütlenmesinde, kalan liderlere, özellikle Teşkilatı Mahsusa'nın liderlerine güvenebilirdi. İstanbul polisi ve takibata katılan Müdafaa, Adalet ve Dahiliye Nezaretlerinin pek çok kademesi İttihadın partizanlarıyla doldurulmuştu. Davalara muhalefetin diğer kaynağı, Anadolu ve başta Erzurum olmak üzere doğu Türkiye'deki Kemalist hareketten geliyordu. 1919 Mayıs ayında İzmir ve civarına yönelik Yunan çıkartması, o zamana kadar askeri yenilginin zayıflatıcı sonuçlarına boyun eğiyor gözükken Türk halkının canlanmasına hizmet etti. Bu, belli başlı İttihadçıların ve savaş zamanı kabine üyelerinin divanı harbi örfi yargılanmalarının başlangıcıyla çakişan dönemdir. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Türkler'in yenilgiyi kabullenmeye ilişkin tutumlarında bir dönüm noktası olmuş, muzaffer müttefiklere karşı oldukça cüretkar bir tutumun ortaya çıkmasında bir katalizör olarak rol oynamıştır. Bu durumun mantiki bir uzantısı olarak, davalar İttihada ve dolaylı biçimde de Türkiye'ye bir iftira olarak algılanıp reddedilmiştir. Kemalizmin gücü bir anlamda, Türkiye'yi kitlesel cinayeti kapsayan savaş suçlarıyla itham etme ve toprak kaybı ve kurbanlara bir dizî tazmin de dahil olmak üzere, uygun cezai önlemleri şart koşma çabalarına karşı büyüyen bu muhalefetten kaynaklanıyordu.

Bu şartlar çerçevesinde, zorluklar çıktı. Müddeiumumilik, mahkeme reisliği, hakimlik ve müddeiumumiye vekaletinde ve hepsinden önemlisi müdafaa, adalet ve dahiliye nezaretleri gibi

yargılamanın başarıyla tamamlanması açısından yaşamsal öneme sahip makamlarda ani değişiklikler yaşandı. Kemalizm ülkede üstünlük kazandıkça, İstanbul'daki divanı harbi örfileri kuran sultanın hükümetinin konumundaki zayıflamaya paralel olarak, askeri mahkemenin statüsü giderek zayıfladı. Mahkemeye bağlı tahkikat komisyonları rahat ve etkin biçimde işlev gösteremiyordu. Nezaretlerden, mahalli polisten, vilayet idarecilerinden ve adli organlardan belge talepleri genelde gözardı edildi veya ertelemelerle, çeşitli bahanelerle veya düpedüz cüretkarca savsaklandı.

Yine de, mahkeme bu elverişsiz ortamda elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Resmi belgeler dahil olmak üzere, Osmanlı Erkanı-harbiyesi, Dahiliye ve Adalet Nezaretleri, İttihadın merkezi umumi ve herşeyden önemlisi tüm Teşkilatı Mahsusa'yı kapsayan çeşitli belgeleri temin edebilmiş ve derleyebilmiştir. Hükümet, askeriye ve fırkadaki en yüksek rütbeli işbirlikçiler aleyhine ikiyüzden fazla dosyanın hazırlandığı tahmin edilmektedir. Hazırlıkları tamamlanmamış düzinelerce dava planlanmıştır. Osmanlı hükümetinin, kısaltılmış biçimde de olsa, yargılama sürecini kapsayan yarı adli bir organ olarak hizmet eden resmi gazetesi Takvimi Vekâ-yi'nin eklerinde açıklandığı gibi yalnızca iki düzine kadarı yaşama geçirilebilmiştir.

Bu davalara gereğinden fazla önem kazandıran iki özellik söz konusudur. Tebaa bir azınlığa karşı -bugünün hukuk dilinde, iç soykırım olarak adlandırılan- kitlesel cinayet suçunun, uluslararası hukuka girmesi gerektiği gerçeğine rağmen, sanıklar Osmanlı ceza kanunu olan iç, yani milli hukuk temelinde yargılanmışlar (Mülkiye Ceza Kanunnamesi), böylece ulusal hukuk uluslararası hukukun yerini almıştır. Diğer ve en önemli özellik, mahkeme tarafından toplanan kanıtlardır. Bu materyalin değeri, son derece suçlayıcı, devlet ve fırka sırlarını açığa çıkartıcı kesin karakterinde yatmaktadır. Bu anlamda, iddianamede ifade edildiği gibi, organize bir kitlesel cinayet (ve talan) suçu kanıtlandı. Sonuç kararları, bir dizi tali hükmün

yanı sıra ana hükümde yer alıyordu.⁽²⁾ Özetle, davalar Birinci Dünya Savaşı Ermeni Soykırımını esasen resmi Türk kaynaklarıyla ve

⁽²⁾ Davaların çoğu, suçların işlenmiş olduğu ileri sürülen yerleri ve alanları gösteren özel etiketler çevresinde toplanan davalı gruplarını kapsıyordu. Osmanlı hükümetinin resmi hukuk gazetesinde yayınlandığı gibi, takibat ve ilamların bir listesi aşağıdadır. (1) 18 duruşmadan oluşan Yozgat davaları (6 Şubat-7 Nisan 1919; ilam 8 Nisan), *Takvimi Vekâyi* 3617 (7 Ağustos 1919) s.1-2; Sultanın onayı, a.g.e., no.3520. (2) 20 duruşmadan oluşan Trabzon davaları (26 Mart-17 Mayıs 1919; ilam 22 Mayıs), a.g.e., no.3616 (6 Ağustos 1919), s.1-3. (3) ilki 7 duruşmadan oluşan, iki seri halinde, iki savaş dönemi kabine nazırları ve üst düzey İttihadçı liderleri davaları (28 Nisan-17 Mayıs 1919), a.g.e., no.3540 (5 Mayıs 1919), s.1-14; no.3543 (8 Mayıs), s.15-31; no.3547 (13 Mayıs), s.33-51; no.3549 (15 Mayıs), s.53-66; no.3553 (21 Mayıs), s.67-90; no.3557 (25 Mayıs), s.91-113; no.3561 (29 Mayıs), s.115-26. İkinci serisi de 7 duruşmadan oluşan, fakat 28 Mayıs 1919'da Malta ve Mudros'a (ve 18 Eylülde Mudros'tan Malta'ya) sürülenler dışında yürütülen davalar (3-26 Haziran 1919), a.g.e., no.3571 (13 Haziran 1919), s.127-40; no.3573 (12 Haziran), s.141-48; no.3575 (15 Haziran), s.149-55; no.3577 (17 Haziran), s.157-59; no.3593 (9 Temmuz), s.177-83; no.3594 (10 Temmuz), s.185-93; no.3595 (12 Temmuz), s.195-203. 5 Temmuzdaki ilam, a.g.e., no.3604 (22 Temmuz), s.217-20. 13 Temmuzda Sultanın onayı, a.g.e., no.3597. (4) 3 duruşmadan oluşan, eyaletlerde faaliyet gösteren İttihadın katibi mesulleri ve vekillerinin davaları (21-28 Haziran 1919), a.g.e., no.3586 (28 Haziran 1919), s.161-64; no.3589 (5 Temmuz), s.165-75; no.3596 (13 Temmuz), s.204-15. 8 Ocak 1920 tarihli ilam, a.g.e., no.3772 (10 Şubat 1920), s.1-6. (5) 5 duruşmadan oluşan Harput davaları (31 Temmuz 1919-10 Ocak 1920). 13 Ocak tarihli ilam, a.g.e., no.3771 (9 Şubat 1920), s.1-2. (6) Erzincan davaları, 27 Temmuz 1920 tarihinde onaylanan ilam, a.g.e., no.3917 (31 Temmuz 1920), s.5-6. (7) Bayburt davaları, 20 Temmuz 1920 ilamı, *Takvimi Vekâyi*'de mevcut değil, fakat 5 Ağustos 1920'de *İstanbul* gazetesi *Tercümanı Hakikat*'de yer almıştır. Onay *Takvimi Vekâyi* 3924'de yayınlandı. Söz edilmeyi hak eden 2 ek dava mevcuttur. Bunlar, işbirlikçiler hariç tutulmaksızın bireysel davalılar üzerine odaklanmıştı: (8) 6 duruşmadan oluşan Musul askeri muhasarrıfı, Yüzbaşı Nevzat davası (Kurbanları arasında Araplar ve Kürtler de vardı). İlam bulunamadı. (9) Çankırı katibi mesulü, Cemal Oğuz. Katibi mesullerin davalarındaki 4 duruşmadan sonra (27 Ekim-29 Aralık 1919), davası kalanlardan ayrılmıştı ve iki duruşmadan sonra (28 Ocak, 5 Şubat 1920), ilam 8 Şubatta kesinleşti. Teyid a.g.e., no.3867 (31 Mayıs 1920), s.1. *Takvimi Vekâyi*'nin sayılarının yayınlanma tarihleri duruşmaların tarihleri belli bir sıra izlemediği için biraz düzensizdi. Yukarıda belirtilen divanı harbi örfi suretlerinin büyük bir kısmı *Takvimi Vekâyi*'ye ek olarak verilmiştir.

yasal yargılama çerçevesinde belgelemeye hizmet etmiştir. Bu olgu yalnızca Hususi Askeri Mahkemesinin icraatine ışık tutmakla kalmamakta, aynı zamanda bir anlamda davaların adli sonucunun yetersizliğini de dengelemektedir. Sonuçta, yalnızca üç önemsiz kişi katliamlardaki rollerinden infaz edilmiştir.⁽³⁾

Dava kayıtları özellikle soykırım niyeti ve soykırımın sonucu arasındaki temel ilişki meselesini gözler önüne seriyordu. Ermeni karşıtı önlemlerin, geçici, savaş dönemi “tebdili mekan” amacına yönelik “tehcir” olarak maskelenmesi gibi aldatıcı oyunlara rağmen, askeri mahkeme İttihadın, merkezi umumi olarak tanımlanan yönetimini Ermeni nüfusunun imhasına karar veren nihai karar organı olarak tanımlamıştır. Fakat herhangi bir soykırımın başlatılması için soykırım niyeti ne kadar önemliyse, niyet edilen veya planlanan soykırımın başarılı olması da o kadar önemli bir konudur. Dolayısıyla, imha arzusu ve dirayetine, alan hareketinin etkin bir şekilde örgütlenmesi ve denetimi eşlik etmelidir. Bu anlamda, bir soykırım girişiminin kayıplar açısından sonucu, kurban sayısını önemsiz boyuta indiren, Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesinin kesin sınırlamalarına rağmen aynı derecede önemlidir.

Ana iddianamenin sonunda (VIII sayıyla) tanımlanan ve ek listede (11 sayıyla) ayrıntılarıyla nitelendirilen bir belge, Ankara eyaletinden göç ettirilen Ermeniler’in sayısını altmışbir bin olarak

⁽³⁾ Onlar, 8 Nisan 1919’da suçlu bulunan, 10 Nisanda asılan, Boğazlıyan kaymakamı ve Yozgat geçici mutasarrıfı Mehmet Kemal; 22 Temmuz 1919’da infaz edilen, Erzincan jandarma şefi, Hayran Baba, Hafız Abdullah Avni; ve 20 Temmuz 1920’de suçlu bulunan, 5 Ağustosta infaz edilen, Bayburt kaymakamı ve Erzincan geçici mutasarrıfı, ardından Ergani ve sonra Urfa mutasarrıfı Behramzade Nusret idi. Mahkeme başkanı Nemrut Mustafa ve diğer 3 hakim Kasım 1920 ve Ocak 1921 arasında tutuklanır, yargılanır ve 3 ila 7 ay arasında değişen hapis cezalarına çarptırılırlarken, ilamın ulaşmasında yolsuzluk iddiasıyla bir askeri temyiz mahkemesi 7 Ocak 1921’de Nusret’in ilamını ölümünden sonra lağvetti. Nemrut Mustafa 3 ay süreyle hapiste kaldıktan sonra, Sultan kendisini affederken (a.g.e., no.4081 [9 Şubat 1921]), muhalif Kemalizm Osmanlı başşehirinde nüfuzunu sürdürüyordu.

açıklamaktadır. Resmi yoldan edinilen ve yayımlanan bu bilgi, Bolu mutasarrıfı Müfit'in Dahiliye Nezaretine gönderdiği 11 Eylül 1915 tarihli şifreli telgrafta yer almaktadır.⁽⁴⁾ Belgenin önemi, Ermeni karşıtı imha sürecinin kapsamına belgelenmiş bir bakış atmasında yatmaktadır. Ancak daha da önemlisi, soykırımın sonucunu değerlendirmeye yarayan bir kıstas sağlamaktadır. İşte nedenler: Ankara eyaleti merkezi biçimde konuşlanmıştı ve tüm savaş alanlarına -doğu, batı, kuzey veya güneyden- çok uzaktı. Harekat noktalarından uzaklığı, Türk tarafının tehcirleri haklı gösterme gerekçesine eklediği "askeri zaruret" iddiasını ciddi şekilde yalanlayan bir olgudur. Bu açıdan iddianame, "tehcirler ne tedbiri askeri, ne de tedbiri inzibattır" diyerek, savaş zamanı zaruret argümanını reddetmektedir.⁽⁵⁾ Ne de nüfusu cezalandırmak için herhangi bir ciddi neden vardır. Ankara eyaletinin dört sancağından biri olan Yozgat'la özdeşleşen davalarda, Türk Müslüman tanıklar Ermeni ihanet veya

⁽⁴⁾ *Takvimi Vekâyi* 3540, ek, s.6. Şifreli telgraf, Seri 8, belge no.2 olarak gösterilmiştir. Müfit'in bu bilgiyi edindiği kaynak, o sıralar İttihadın Bursa katibi mesulü olan ve daha önceleri de aynı sıfatla Bolu'da görev yapmış bulunan Dr. Ahmet Mithat idi. Bolu mutasarrıfı Müfit'e gönderdiği telgrafta Dr. Mithat, sancağındaki Ermeniler'i tehcir, yani imha etmesi için kendisine baskı yapıyordu. Mithat, bir fırka ajitatörü ve propagandisti sıfatıyla Türkiye'nin iç bölgelerinde yaptığı bir dizi ateşli konuşmayla ve örgütsel çalışmalarıyla Osmanlı Ermenileri'nin imhasında önemli bir rol oynamış güçlü bir İttihadçı lideriydi. Katibi mesullerin dava ilamında kendisinden, kurbanlara yönelik "katliam ve mal talanı" suçunu kapsayan İttihad merkezi umumisi ana planının uygulanmasında yer almış bir "amil ve mürevvic" olarak söz edilmektedir. Mahkeme ayrıca, iki diğer katibi mesul (Hasan Fehmi [Kastamonu] ve Abdülgani [Edime, Sivas]) ile birlikte Dr. Mithat'ın "iptidayan iyad ve teshil ve intihayen ikmal"den suçlu olduğunu ileri sürmüştür. Dr. Mithat, kitlesel cinayet ve yağma suçunun asli faili olarak suçlu bulunmuş ve 10 yıl ağır işe mahkum edilmiştir. Hapishaneden firar etmiş fakat daha sonra yakalanmış ve İngilizler tarafından Malta'ya götürülmüştür. Bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians," *Holocaust and Genocide Studies* 1, no.2 (1986), s.174, 186-87. Bu kitapta 5. bölümde s.162-163, 34. dipnota bkz.

⁽⁵⁾ *Takvimi Vekâyi* 3540, ek, s.6.

ihamet iddialarını reddetmişlerdir.⁽⁶⁾ Burada, Katolik kaynaklara göre, Ankara eyaletinin Ermeni nüfusunun dörtte birinin veya beşte birinin Katolik olduğunu gözönünde tutmak önemlidir. “Ermenice konuşmuyorlardı, lisanları Türkçe idi. Resmi kayıtlarda [Ermeni olarak değil] Katolik olarak geçiyorlardı. Dahası bütün siyasi meselelerden uzak kalmışlardı ve herhangi bir isyan hareketine iştirak edemezlerdi.”⁽⁷⁾

Ankara eyaletinden sürülen Ermeniler’in toplam sayısının bu arka planına yönelik ayrıntılı inceleme, tehcir şemasının süpürücü ve radikal hamlesinin sonuçlarını açığa çıkartmaktadır. Resmi Osmanlı kaynaklarına göre, I. Dünya Savaşı arifesinde, Ankara’nın Ermeni nüfusu 63.605 idi.⁽⁸⁾ Eyaletten sürülen Ermeniler’in sayısını 61.000 olarak gösteren başka bir resmi Osmanlı rakamıyla kıyaslandığında, yerinden etme ve tehcir hareketindeki yüzde 95.9’luk

⁽⁶⁾ Onbirinci duruşmada (5 Mart 1919), örneğin, Yozgat eski mutasarrıfı Cemal, tahkikat üzerine ne “bir hareket” ne de “Ermeni isyanı” izine rastlamadığını, fakat sadece hayatta kalmak için kaçan “bir avuç mülteci ve bazı askeri firarı” gördüğünü yeminle beyan etmişti. Kayseri Onbeşinci Fırkası kumandan vekili Şahabeddin, sekizinci duruşmada (20 Şubat 1919), “isyan” suçunun hatalı bir itham olduğunu ve tüm olayın “beş veya altı firarı”den oluştuğunu ifade etmişti. 14 Temmuz 1915’de üstlerine gönderdiği telgraf, ikinci duruşmada (8 Şubat 1919) zabta geçirilmiştir. Yozgat ilamında mahkeme, bölgedeki Ermeniler’in bir bütün halinde herhangi bir ayaklanmaya katılmadığını kategorik biçimde beyan etmiştir. Ermeni halkının “cüzi bir kısmı”nın asice hareket ettiğini ve çoğunluğun Osmanlı devletine “sadakat ve merbutiyetini isbat” ettiğini kabul eden mahkeme, birkaç kişinin yanlışından bütün halkı suçlama temelinde suç devri mantığını reddetmiştir.

⁽⁷⁾ Jean Naslian, *Les mémoires de Mgr. Jean Naslian. Evêque de Trebizonde*, cilt I (Viyan: Mechitarist, 1955), s.354.

⁽⁸⁾ Metodolojik tutarlılık için tartışma, Ermeni kaynakları da dahil olmak üzere, diğer kaynakları değerlendirmenin dışında bırakarak, sadece Osmanlı kaynaklarını temel almaktadır. 63,605 rakamı, Justin McCarthy’nin Ankara eyaletinin Ermeni nüfusuna ilişkin 1300 yılı Osmanlı nüfus sayımının “tashi edilmış” şekli dediği rakamdır. 1300 yılı, 1913-14 mali yılına ve 1911-12 hicri yılına denk düşer. İlgili kayıt yılı 1331 veya 1914-15 mali veya 1912-13 hicri yıldır. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983), s.80.

bir oran karşımıza çıkar. Bu oranın optimal yapısını doğrulamak gerekirse, divanı harbi örfide toplanan materyal temelinde Müddeiumumi Sami Bey, Yozgat davalarının ilk duruşması (5 Şubat 1919) boyunca, Ankara eyaleti Yozgat şehrinin toplam 1.800 Ermenisi'nden yalnızca seksensekizinin tehcirden kurtulduğunu beyan etmiştir.⁽⁹⁾

Bu, tehcire uğrayanların oranının yüzde 95.12 olduğunu doğrulayacak şekilde, yüzde 4.88'lik bir oran demektir; ki bu rakam, yukarıda sözü edilen diğer Osmanlı belgelerinden çıkartılan yüzde 95.9 ile çarpıcı biçimde örtüşmektedir.

Savaş alanlarından bu denli uzakta tek bir eyaletteki tehcirlerin büyüklüğüne ilişkin bu ayrıntılı ve gerçek resmi kaynaklar ve veriler tehcirlerin gelişigüzel ve kapsamlı dinamiklerine ilişkin paha biçilmez göstergelerdir. Ankara eyaletinin Ermeni nüfusunun kaderine ilişkin kanıtlarla hükme varacak olursak, soykırım niyeti ile soykırımın sonucu arasında yakın bir ilişki olduğu görülür.⁽¹⁰⁾

Bu hüküm, eski bir İttihadçı ihtiyat zabiti ve yayıncı ve ardından Mustafa Kemal Atatürk'ün sadık bir destekçisi ve siyasi sırdaşı Fahri Rıfkı Atay'ın anılarında yer almıştır. Atay, 1923'de, yeni Kemalist Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte Ankara'daki tebdili mekan girişimlerini aktarırken, Ankara Ermenileri'nin ve onların ticari, kültürel ve dini yapılarının tamamen imha edildiğini onaylar. Bu süre boyunca Türkiye'nin yeni başşehirinde öğrendikleri temelinde, Ermeni nüfusun fiziken ortadan silinmelerinin öyküsünü

⁽⁹⁾ Bu materyal 1918-20 mütareke döneminde İstanbul'da çıkan Ermeni, Fransız ve Türk gazetelerinden derlenmiştir. Bu bilgilerden hareketle Müddeiumumi Sami, savunma vekilinin cinayet kurbanlarının kimliklerinin belirlenmemesi dolayısıyla ithamnamenin kusurlu olduğu tezini cevaplıyordu. Olayın boyutu ve yapısı itibarıyla, Sami, ayrıntıların gereksiz olduğunu ileri sürüyordu.

⁽¹⁰⁾ Bu konuda daha fazla ayrıntı için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide," *International Journal of Middle East Studies* 18, no.3 (Ağustos 1986), dipnotlar 45, 52, 101 ve 109.

“kesilmişler” diyerek özetlemiştir.⁽¹¹⁾ Ankara’nın Ermeni nüfusunun imhası, bu nedenle, I. Dünya Savaşı Ermeni Soykırımının geniş profilinin bir izdüşümü olarak belirmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi bu durum, Ankara eyaletinin Osmanlı Türkiye’si’ni içine çeken savaşın tüm sahnelerinden çok uzakta olduğu gerçeğiyle daha da önem kazanmaktadır. Ayrıca, Ermeni nüfusunun önemli bir bölümü, Ermeni cemaatinden yalnızca ayrılmakla kalmayıp, genel görünüşleri itibarıyla kesinlikle apolitik de olan, Türkçe konuşan Katolikler’den oluşuyordu. -Din kardeşlerine yakınlık hissedenden Avusturyalı ve Alman diplomatlarca en üst düzeyli otoritelerden, özellikle Talat’tan- onlara ayrıcalıklı davranılması yolunda alınan kesin emirlere rağmen, Ermeni nüfusunun kalanı gibi acımasız imhanın hedefleri olarak muamele görmüşlerdir.⁽¹²⁾ Burada, soykırım pratiği

⁽¹¹⁾ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya, Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar* (İstanbul: Sena, 1980), s.351. Atay, 450. sayfada, “Ermeni trajedisi”nin şartları üstünde de durarak, “Ankara eyaletinin ziraat alanlarına ipotek koyan bazı Ermeni bankerler”den söz eder. Bu bağlamda, “ithalat ve ihracat dahil olmak üzere, milli iktisatın tamamı Hristiyanlar’ın tekelindeydi” diye yazar. Bir tür özet hüküm niteliği taşıyan bir sonraki ifadesi, bu incelemede ele alınan iddianamenin ana savını, yani Ermeni karşıtı önlemlerin tesadüfi, münferit veya sınırlı olaylar olmadığını, fakat “memleketin iktisadi yapısı açısından köklerinden sökmemizin bir netice olarak Trakya ve Anadolu’daki Hristiyan halkı tasfiye etme” şemasının bir parçası olduğunu teyid ettiğinden dolayı çok daha önemlidir. Burada, Harput vilayeti katibi mesulü Nazım’a gönderdiği 5 sayılı ve 21 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafında Dr. Behaeddin Şakir’in de, İttihadın “tehcir” perdesi altındaki “imha” planına işaret etmek için aynı “tasfiye” kelimesini kullandığını belirtmek yerinde olur. Şifreli telgraf, sorgulama sırasında Harput mutasarrıfı Sabit tarafından kendini temize çıkartma çabasıyla divanı harbi örfiye sunulmuştur. Belge, seri 9 olarak kayda geçmiş ve ekteki listede 14. sırada yer almıştır.

⁽¹²⁾ Ankara Ermeni Katolikleri’nin aldatıldıkları, tuzağa düşürüldükleri ve imha edildikleri, Alman resmi belgelerinin taranmasından anlaşılabılır. Ermeni halkının çoğunluğunu oluşturan Apostolik (“Gregoryan”) Ermeniler tehcir ve katliamın hedefi olduktan sonra, biraz ayrıcalıklı olduklarına inandırılan Katolik Ermeniler’in tehcir edilmeleri emredildi. 27 Ağustos 1915’de, ayın son Cuma günü, başpiskoposları Gregory Bahabanyan dahil olmak üzere, Ankara’nın tüm erkek Ermeni Katolikleri tutuklandı. 31 Ağustos günü bu uğursuz gelişmeden haberdar edilen

Katolik Ermeni patriği, otoritelerin Ermeni Katolikleri'nin tehcirden muaf tutulacağını tekrar tekrar garanti ettikleri Osmanlı başşehri papalık temsilcisi Dolci'ye danıştıktan sonra Alman sefaretine gitti. Patriğe eşlik eden piskoposlardan biri kendisini yaşlı gözlerle sefirin ayakları dibine attı ve müdahale etmesi için yalvardı. Papalık temsilcisi de Avusturya sefirine ve Alman sefaretindeki görevlilere aynı ricalarda bulundu. Naslian, *Les mèmorires de Msg. Jean Naslian*, s.334-36. Sefir Ernst Prince Hohenlohe-Langenburg derhal Dahiliye Nazır Talat'ı makamında ziyaret etmeyi talep etti. Talat ise bizzat Alman sefaretine gelmeyi teklif etti. 2 Eylülde geldi ve "Katolik Ermeniler'in tehcir edilmeyeceği" şeklindeki "kati" bir karar dahil olmak üzere, eyalet görevlilerine göndermiş olduğu üç telgraf emrinin Almanca tercümelerinin kopyalarını getirdi. Bu ayrıntılar, Bonn'daki Alman Hariciye Nezareti Arşivinde bulunan 31 Ağustos 1915 tarihli bir muhtıradan, Alman sefaretine müsteşarı Dr. Göppert tarafından sağlanmıştır; *Botschaft Konstantinopel*, K170. Üç telgraf emrinin Almanca tercümesi aynı arşivde, Türkiye 183, cilt 38, A24674, ek 1-3'dedir. Onlardan biri orijinal Osmanlı-Arapça yazının yanı sıra Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın eseri *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların İç Yüzü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s.116-17, 295, 296'da Türkçe ve Latin harfleriyle olarak da mevcuttur. Bundan sonrası çok daha önemlidir. 4 Eylülde Berlin'e rapor gönderen sefir, telgraf talimatının iletilmesinden 24 saat sonra, "Ankara'daki Ermeniler (esasen [*hauptsächlich*] Katolikler)...götürülüp, biraz uzakta öldürüldü"lerini bildirmiştir. Türkiye 183, cilt 38, A24674 ve K170 (no.5118), belge no.549. Talat'ın talimatı bildirildiğinde, Almanya'nın Adana konsolosu Dr. Büge 10 Eylül tarihli bir raporda "arsız bir yalan" (*dreiste Täuschung*) diyerek tepki göstermiştir. Türkiye 183, cilt 38, A27578. 9 Eylülde Musul konsolos muavini Holstein, Osmanlı başşehrindeki sefirine, Bağdat'tan Cezire'ye giden yolda Türk müfrezeleri tarafından kendisine teyid edildiği gibi, "Cezire'nin bütün (*gesamte*) Hristiyan cemaatinin katli"ne ilişkin haberleri bildiriyordu; kurban nüfustan, "1.250'si Ermeni Katolik" idi. Ardından, bu olayın ve Trabzon ve Ankara'dan rapor edilenlerin "Dahiliye Nezaretinden çıkartılan talimatlarla tamamen ihtilafı" olduğunu eklemiştir. Sefir Hohenlohe'nin 11 Eylül 1915 raporu, a.g.e., A27200, no.560. Katolik siyasetçi, Hariciye Nezareti hafiyesi ve Alman Reichstag'da memur Matthias Erzberger 3 Mart 1916'da, İttihadçı liderler Enver ve Talat'tan Ermeni Katolikler'in Ermeni halkının kalanıyla bir tutulmalarını, "asla sıkıntı yaratmayan" ayrı bir millet olarak davranılmasını talep eden bir memorandum sunmuştur. Herikisine de verdikleri sözlere rağmen hiçbir Katolik Ermeni'nin dönmesine izin verilmediğini hatırlatmıştır. "Bilakis, bu günlerde aldığımız emin malumata göre, Maraş, Ayıntab ve Halep gibi şehirlerde o cemaatin bakiyelerini imha etmeye çalışıyorlar." Erzberger, Türkiye'nin Ermeni Katolik cemaatinin "bazılarına göre 100.000, bazılarına göreyse daha fazla" olduklarını belirttikten sonra, "saltanata sadakatlerine rağmen...ırkdaşları (*dasselbe Schicksal*) ile aynı kaderi paylaştılar" diyerek acısını belirtmiştir. A.g.e., cilt 41, A5914. Ankara eyaleti

kelimenin tam anlamıyla gözlenmektedir. Sapkın dini ilişkiler, apolitik tavır, kollektivite akımından uzak duruş Ankara'nın Katolik

Ermenileri için yüzde 95.9'luk bir tehcir oranı gösteren 11 Eylül 1915 tarihli resmi Türk rakamına ve kalan Ermeni Katolik nüfusunu rahatsız etmeyi durdurmaları için eyalet otoritelerine yönelik resmi emirlere rağmen, sürgün yürüyüşü zorunlu olarak yumuşamış fakat kasten Eylül 1915'ten sonrasına kadar sürmüştür. Yeni Alman sefiri Paul Count von Wolff-Metternich, 11 Mart 1916 tarihinde Berlin'e gönderdiği raporda, Talat'ın Ankara'dan ve diğer bölgelerden yapılan tehcirlerin durdurulacağına ilişkin bir söz daha verdiğini bildirmiştir. A.g.e., cilt 41, A8090. Ancak, 27 Mayıs 1916'da Erzberger Alman şansölyesine "ekseri Katolik"ın tardının devam ettiğinden bir kez daha yakınmıştır. A.g.e., cilt 42, A13959. 19 Haziran 1916'da Alman sefiri, Osmanlı hükûmetine hitaben yazılan resmi bir notada, Katolik ve Protestan Ermeniler'in Ankara ve diğer şehirlerdeki tehcirlerden muaf tutulmalarını istemiştir. A.g.e., cilt 43. Nota Fransızca yazılmıştır. Sefir Matter-nich'in 10 Temmuz 1916'da şansölyesine gönderdiği ve "Türk hükûmeti ne bizim serzenişlerimizden, ne Amerikan sefaretininkilerden ne de papalığinkinden etkil-enmiştir. Ne de İtilaf Kuvvetlerinin tehditlerine kulak asmıştır. Hükümetin prog-ramı Ermeni meselesini Ermeni ırkını yok ederek halletmektir. Garbin efkârıumu-miyesine alaka duymuyor ve tehcirlerin birinci safhasında sağ kalan Ermeni-ler'den son kalanları bertaraf etmeye çalışıyor...Bu gruplar Ankaralı Ermeniler'i ihtiva ediyor...Babıali onları ayırmayı mükerreren kabul etmiş olsa da, Katolik ve Protestan Ermeniler kaybediliyorlar (*aufgeräumt*)" diyerek yakındığı raporda bu sözlerin tutulmadığının altını çizmiştir. A.g.e., A 17310. Hükümetin bu sessiz film oyunu, Erzberger'in Alman Hariciyesine, Dr. David'in raporlarına göre, Anka-ra'da sağ kalan Katolik Ermeniler'in İslamiyeti kabule zorlandıklarını aksi takdir-de tehcirle tehdit edildiklerini bildirdiği 1917 yazında devam etti. Erzberger'den Hariciye Nezaretine, 20 Haziran 1917, A.g.e., cilt 47; (Hariciye Nezareti) Zimmer-mann'dan (yeni Alman sefiri) Richard von Kühlmann'a, 25 Haziran 1917, A.g.e., ek; Kühlmann'dan Alman şansölyesine, 4 Temmuz 1917, A.g.e., cilt 48. Bu tutum, Avusturyalılar tarafından da teyid edilmiştir. 26 Ekim 1915 tarihli bir memoran-dumda, Erzurum'daki Fransız kolejinin müdürü Avusturyalı rahip Norbert Hofer, Viyana'daki Avusturya Hariciye Nezaretine "siyasetle hiç alakadar olmayan Erme-ni Katolikler resmi olarak tehcirden muafıtlar. Ama vilayet mutasarrıflarına gizli-ce onlara da tıpkı öbür Ermeniler gibi muamele etmeleri talimatı verilmiş" diye bildirmiştir. Ayrıca, erkek veya kız, Ermeni çocuklarının zorla İslamlaştırılması uygulamasının yaygınlığından söz eden rahip, "Sultanın doğum günü olan 1 Eylül 1915'de, ekseri Ermeni Katolikler dahil, Ankara'daki 100 Hristiyan çocuğu(nun) merasimle sünnet edildi"ğini bildirir. "Verfolgung der Armenier," dosya 17, 18, PA 12, Klasör 464, Türkiye XLVII/4, Avusturya Dışişleri Arşivi (Viyana).

Ermenileri'ni Ermeni ulusunun bütününden ayıran belli başlı faktörlerdi. Fakat bütün bunların hiç faydası yoktu, çünkü kökleri Ermeni idi ve etkin soykırım kurban nüfusu köklerinden kopartmak, onu kazımak anlamına gelir.

Bu kazıma sürecinin mekanizmalarını kavrayabilmek için, Ankara Ermenileri'nin katli, belirtildiği gibi, I. Dünya Savaşı Ermeni Soykırımının bir izdüşümü olarak ele alınmalıdır. Ana iddianamedeki suçlamalar, Türk askeri mahkemesi tarafından derlenen belgesel materyal ve dava öncesi soruşturmaları yürüten Mazhar Tahkikat Komisyonunun bulguları, bu amaçla Ankara eyaletine odaklanmayı gerektiren şartlardır. En önemlisi, Ermeni tecrübesinin özünün Türk hükümetinin geniş kaynaklarıyla ve yandaş Türk tarihçi ve siyasal bilimci tarafından etki altına alınmış ve teşvik edilmiş bir avuç Amerikalı revizyonist tarafından kasten yalanlanması, -siyasal çıkarıcılık ve oportünizmin saldırılarından uzak kalmış- tarihsel gerçeğin yolunda bilimin onurlu standartlarını tehlikeye atan endişe verici bir olgudur. İttihadın Ermeni karşıtı önlemleri çerçevesindeki soykırım niyetini kabul etmeme ve reddetme kampanyaları boyunca, "Türk tezi"nin savunucuları, (varolan kimi belgeleri inkar ederken) bir yandan "kurbana ait" argümanını, diğer yandan "düşman propagandası" nitelemesini kullanıyorlar. Buna uygun olarak, Ermeni tanıklıklarını ve İngilizce ve Fransızca belgeleri şüpheli ve güvenilmez bulunarak reddediyorlar. Aynı şekilde, soykırım tasarılarını kanıtlamasa da gösteren her türlü resmi Türk belgesinden haberdar olduklarını inkar ediyorlar.

Tüm bu nedenlerle, Ankara Ermenileri'nin imhasının belgelenmiş öyküsünün temel noktalarının tekrarlanması, belgeler yalnızca resmi Türk kaynaklı olmasından değil, daha da önemlisi, gerçek ve doğrulanmış olduğundan dolayı fevkalade önemlidir: hepsi de, soru hakimleri dahil olmak üzere Türk nezaret ve adliye memurlarınca ve Osmanlı Meclisi Mebusanının Beşinci Şubesince hemen tümüyle incelenmiş, onaylanmış ve düzenlenmiştir. Ana iddianamede, Ankara eyaletinden birtakım önemli şahsiyetlerin Ermeni tehcirinin

ve katliamlarının örgütlenmesindeki tavır ve rollerine bazı atıflarda bulunulmuştur. Bunlardan biri, eyaletin önemli bir şahsiyetinin divanı harbi örfiye Soykırımın idari yönlerine istisnai bir bakış sağlayan ayrıntılı bir ifadesini içeren bir bölümdür. İddianameye göre, Ankara mutasarrıfı Mazhar tehcirlerle itirazdan dolayı görevinden alınmıştır⁽¹³⁾ ve Ankara'nın katibi mesulü Hüseyin Necati tüm harekatta önemli bir rol oynamıştır.⁽¹⁴⁾ Mehmet Radi'nin ifadesi Mazhar'ın azlinin şartlarına ve İttihadın bu bağlamda bir fırka olarak güç ve yetkisine ışık tutmaktadır.⁽¹⁵⁾ Radi sadece önemli bir şahsiyet değil, aynı zamanda eyalet meclisinin bir üyesiydi. Aralık 1918 günlü yazılı ifadesinde, Mutasarrıf Mazhar'ın İttihadın yirmisekiz yaşındaki temsilcisi Selanikli Atıf'ın Talat'ın "Ermeniler'in hini tehcirinde katl ve imha edilmeleri" şeklindeki sözlü emirleriyle Ermeniler'in tasfiyesini yerine getirme teklifini geri çevirmesini nakletmektedir. Mazhar'ın cevabı şöyledir: "Yapmamı istediğiniz şeyi yapamam. Ben koltuktan kalkayım. Siz gelir oturur, yaparsınız."⁽¹⁶⁾

İfade, Ermeni kurbanların son derece kolaylıkla katledildiği konusunda bir ayrıntı vermektedir. "İmhaıyla cezalandırılan Ermeniler'in kolları kalın urganla bağlandı."⁽¹⁷⁾ Ankara'nın yirmiiki yaşındaki polis şefi Manastırlı Behaeddin'e tehciye uğrayanların mal ve mücevherlerini neden yasadışı biçimde aldığı sorulduğunda, "Yarım saat sonra onları toprağa gömeceğim" diye cevaplamıştı.⁽¹⁸⁾ Radi ayrıca, Mazhar'ın yerine geçen Atıf'ın (Ankara eyaleti sancakları) Ankara, Yozgat ve Kırşehir'in Ermenileri'nin "katl ve imhası açık bir surette yapılmış" olmasını sağladığını beyan etmektedir. Atıf, bu hizmetlerinin karşılığı olarak, Mutasarrıf Reşit Paşa'nın yapmamış

(13) Dava öncesi tahkikat vesikaları, s.34 (ek listede no.35).

(14) *Takvimi Vekâyi* 3540, s.7, 8.

(15) *A.g.e.*, s.8.

(16) Radi'nin Yeminli İfadesi, s.1, 3.

(17) *A.g.e.*, s.4.

(18) *A.g.e.*, s.3.

olduğu işi tamamladığı Kastamonu vilayetine atanmıştır.⁽¹⁹⁾ Reşit Paşa, aynen Mazhar gibi, vilayetin Ermenileri'nin tehcir ve imhasını reddetmişti. Gerçekten de, vilayetin katibi mesulü Hasan Fehmi'nin "ceraim"i hakkında üstlerine şikayette bulunmuştu.⁽²⁰⁾ Katibi mesullerin davalarında, Atıf tarafından azledilen Reşit Paşa'nın, "Hasan Fehmi benim gavurların mutasarrıfı, onların hamisi olduğumu söyleyerek, Müslümanları bana karşı kıskırttı...Ellerimi kana bulayamazdım" dediği söylenir.⁽²¹⁾ Belki de bu gelişmelerin en çarpıcı yönü, Atıf'ın Ankara'ya özel bir görevle, yani "tehcir" emrinin "katl ve imha" demek olduğunun doğru olarak anlaşıldığını görmek için geldiğini kabul etmesidir. Radi'nin ifadesinde onun "Amirimden [Talat'tan] emir aldım...Ermeniler yaşamayacak" dediğinden söz edilmektedir.⁽²²⁾

Ankara katibi mesulü Necati'nin iddianamede, Ermeni tehcirleri konusunda "müdahale ve rolü" yukarıda adı geçen Atıf'inkine benzeyen sadık bir İttihadçı olarak tanımlanması, merkezi biçimde koordine edilen imha şemasının bir resmini çizmektedir.⁽²³⁾ Gerçekten de Necati'nin İttihadın gizli imha emirlerini iletme görevi Atıf'inkiyle paralel yürümektedir. Yozgat davalarının onbirinci duruşmasında (5 Mart 1919), eski mutasarrıf Cemal'e mahkeme başkanı tarafından "Ankara'nın İttihad delegesi Necati'nin rolü neydi?" diye sorulmuştur. Cemal'in cevabı şöyledir:

Bu tuhaf bir hikayedir. Kısa, zayıf ve sarışın bir adam, birgün bir kağıt parçasıyla bana geldi, bana göstermedi ama Ankara mutasarrıfı Atıf'tan bir emir olduğunu söyledi. Necati sonra bana Azerbaycan'da siyasi müessin olarak bulunduğunu söyledi ve "Ermeni çeteler orada Müslümanları katletti.

(19) A.g.e.

(20) Seri 2, s.13 (ek listede no.29).

(21) *Takvimi Vekâyi* 3772 (8 Ocak 1920), s.4.

(22) A.g.e., s.2. Radi'nin ifade metninin Osmanlıca bir kopyası Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivinde, seri 21, Dosya M, no.251-53'dedir.

(23) *Takvimi Vekâyi* 3540, s.7.

Şimdi de biz mahalli Ermeniler'i imha etmeliyiz" dedi. Ben şöyle cevap verdim: "Burası Azerbaycan değil ve burada Müslümanları katleden hiçbir Ermeni çete yok. Sen eski bir jandarmasın. Kafkasya'daki siyasi işin neydi? Bana göre sen memur değilsin, hiçbir selahiyetin yok. Elindeki kağıt parçasını bana göstermek bile istemiyorsun." Katliam teklifini tekrarladı ve şöyle dedi: "Bu teklif merkezi umuminin arzusu." "Şayet merkezi umumi hakikaten bunu istiyorsa, hükümete bildirsin, ben de emirleri oradan alayım." Canı sıkılan Necati, Çorum'a gitti ve ben de onbeş gün içinde ayrıldım.⁽²⁴⁾

Aynı davaların onikinci duruşmasında (6 Mart 1919), onüç şifreli yazı okunmuş ve zabta geçirilmişti. Onlardan biri, "gizli" işaretili ve 17/18 Temmuz 1915 tarihli olanı, Yozgat sancağının bir kazası olan Boğazlıyan'ın jandarma kumandanı Teğmen Hulusi'ye aitti. Üstlerine, bölgedeki Ermeniler'in "sevkiyat, yani mahv manasına" gönderildiğini bildiriyordu. Aynı davaların dokuzuncu duruşmasında (22 Şubat 1919) dört başka şifreli telgraf sunulmuştu. Boğazlıyan askeri mutasarrıfı ve Askerlik Dairesi şefi Mustafa'nınki sonuncusuydu. 22 Temmuz 1915 tarihini taşıyan telgraf, Ankara Beşinci Kolordu kumandan vekili Miralay Recayi'ye, Boğazlıyan'dan sürülen Ermeniler'in "müretteblerine sevk" edildiğini bildiriyordu. Aynı gün Recayi "mürettep" kelimesinin ne anlama geldiğini telgrafla bildirirken, yine aynı gün "katl edildikleri" cevabını almıştı.⁽²⁵⁾

Ankara Ermenileri'nin imhasına ilişkin karar alma aşamaları, yönetim ve mekanikler ile ilgili olarak ana iddianamede, beraberindeki bir dizi gerçek belgeyle desteklenmiş o denli çok ayrıntı

⁽²⁴⁾ *Renaissance*, Zhoghovurdi Dzain, 6 Mart 1919; *Nor Kiank ve Zhamanak* 6 ve 7 Mart 1919.

⁽²⁵⁾ Vahakn N. Dadrian, *Genocide: A Critical Bibliographic Review*'da "The Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources," bas. Israel W. Charny, cilt II (Oxford: Mansell, 1991), s.103, a.g.e., "The Naim-Andonian Documents," dipnotlar 19 ve 31.

sağlanmış ki, tartışma Ankara mikrokosmosu ile Ermeni Soykırımı makrokosmosu arasındaki ilişki meselesine bir kez daha başvuru olarak sonuca ulaştırılabilir. Bu ilişki, karar almanın “nihai hal” yönüyle sağlanmış ve imhaya yönelik gizli emirleri aktaran, denetleyen ve ifasına yardım eden katibi mesuller, murahhaslar veya müfettişler gibi İttihadın çeşitli sıfattaki vilayet komiserlerinin çabalarıyla kurulmuştur. Bu bağlamda iddianamenin dayanak noktası, Talat’ın Mezopotamya çöllerine çaresizce dolaşan sayısız mülteci kafilesinden kalanlara son darbenin hızlandırılması için Halep’e göndermiş olduğu Abdulahat Nuri’nin beyanıdır.⁽²⁶⁾ “Tehcir’e ilişkin resmi emirlerinin ötesine gitmeyi reddetmesinin ve tehcire uğrayanlara yönelik katliam örgütlenmesini yaşama geçirmeyi reddetmesinin ardından Halep mutasarrıfı Celal görevinden alındı.⁽²⁷⁾ Meslektaşlarından hiçbirinin sahip olamadığı bir gaddarlığa sahip Abdulahat Nuri ölüm ve imha makinesini öylesine etkin bir biçimde harekete geçirmişti ki, birkaç

(26) Merkezi otoriteler, tehcire uğrayan kitlelerin belli bir yüzdesinin hayati tehlikeler ve kasten uzatılmış ve ağırlaştırılmış yolculuk badirelerini mucizevi bir şekilde atlattıklarını gördüklerinde ve Mezopotamya çöllerinde onların “tebdil mekan”larına gerçekten çabalamaya başladıklarında, Talat iki cellatını kurban nüfusunun kalan bitap düşmüş ve bir deri bir kemik kalmış bu insanların kılıçtan geçirilmelerini örgütlemesi için Halep ve Der Zor’a gönderdi. Onlardan biri Abdulahat Nuri idi. (Daha fazla ayrıntı için, bkz. Dadrian, “*The Naim-Andonian Documents*,” dipnot 86.) Diğer özel cellat Salihzeki idi. Salihzeki, dehşetli ayrıntıları soykırım boyutlarının işareti olan kitlesel cinayetin en cehennemi yerlerinden biri olan Der Zor yakınlarındaki cinayetleri fiilen yönetmiş ve bizzat yardımcı olmuştur. Salihzeki Kayseri sancağındaki Everek’ten nakledilmiş ve Der Zor bağımsız sağcağının mutasarrıfı olmuştu. İddianame yok etmiş olduğu Ermeniler’in sayısıyla övündüğünü aktarır. (Bkz. ek listedeki belge 21; ayrıca, Dadrian, “*The Naim-Andonian Documents*,” s.332-33.) Bu iki atamanın olağanüstü değeri, sadece resmi Türk beyanlarındaki “tebdili mekan” temasının niteliğine ışık tutmakla kalmayıp, belki de en önemlisi, hükümet organlarının müdahalesi ve ellerindeki kaynakların kullanımı yoluyla, karar ve sonuç arasındaki, soykırım niyeti ve soykırım sonucu arasındaki yakın ilişkiye işaret etmesinde yatmaktadır.

(27) *Takvimi Vekâyi* 3540, s.7; dava öncesi tahkikat vesikaları, s.7 ve 17 (ekteki listede no.33, 34).

hafta içinde Ermeniler'in Ermeni Soykırımı vadisi olarak adlandırdıkları Der Zor yöresinde sağ kalmayı başaran birkaç yüzbin Ermeni ölmüştü.⁽²⁸⁾ Nuri, beklenmedik bir biçimde sağ kalanların hızla bertaraf edilmesi için hareket bölgesindeki tüm memurları yanına çekme çabası dahilinde, Kilis kaymakamının da yardımını almaya çalıştı.⁽²⁹⁾ Fakat o, yukarıda sözü edilen diğerleri gibi, resmi olmayan emirlere uymayı reddetti ve de azledildi. Kaymakam, Askeri Mahkemeye verdiği yazılı ifadesinde Nuri'nin, kendisini Halep'e uğurlarken Talat'ın "memleketin kurtuluşu Ermeniler'in yok edilmesine bağlıdır" dediğini ve "imha emirlerini bizzat aldım" diye eklediğini aktarmıştır.⁽³⁰⁾

⁽²⁸⁾ Dadrian, "The Naim-Andonian Documents," dipnot 60.

⁽²⁹⁾ Anılarındaki şerhlerde, Abdulahat Nuri'nin Halep bürosundaki şifre katibi Naim Sefa, Kilis kaymakamı ve ifade verdiği tarihte Dahiliye Nezaretinin Kalemi Mahsus Müdürü İhsan'ın ifadesindeki bu satırı ayrıca teyid etmektedir. Buna göre, resmi ünvanı İskani Aşayir ve Muhacirin Müdürü Umumi Muavini Nuri Naim'e şunları söylemişti: "Tayinimden haberdar olmamdan sonra, Dahiliye Nezareti müşaviri bana yeni vazifeme başlamadan önce Talat'ı görmemi tavsiye etti. Talat'ın ofisine gittiğimde, orada bazı misafirler vardı. Bana, 'Ne zaman ayrılacaksınız?' diye sual etti. Sonra koltuğundan kalktı ve beni pencereye iteledi, kısık bir sesle, 'şüphesiz ne yapacağınızı bilirsiniz. Artık bu melun milleti Türkiye'de görmek istemiyorum' dedi. Aram Andonian, *Metz Vochire* (Boston: Bahag, 1921), s.32. Andonian'ın kendi şerhinde, Abdulahat Nuri hakkında aşağıdaki gözlemleri yapar: "Asla rüşvet kabul etmezdi. Eskiden 'rüşvet almayı seviyorum, lakin korkuyorum. Cebimi dolduran para mukabilinde bir Ermeni'nin, tek bir Ermeni'nin canının kurtulabileceğinden korkuyorum' derdi." A.g.e., s.33, dipnot 9. Abdulahat Nuri Türk polisi tarafından 1920 güzünde tutuklandı ve bir davayı takiben ölüme mahkum edilmesi büyük ihtimaldi. Bir tanığın mahkemede rapor ettiği gibi, "hakimin huzurunda titriyor ve ağlıyordu. Aleyhine yirmi şahit ifade vermeye hazırды." Fakat daha sonra Kemalist hükümette İktisat Nazırı olan kardeşi Yusuf Kemal (Tengirşek), Ermeni bir piskoposu, kardeşi aleyhine ithamlarda bulunulması durumunda, Ankara havalisinde kalan Ermeniler'e karşı misilleme tehdidini nakletmesi için İstanbul'a gönderdi. Sonuç olarak, Nuri darağacından kurtuldu ve Sultanın hükümetinin devrilmesi ve Kemalist rejimin kurulması üzerine özgürlüğüne kavuştu. Bkz. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents," dipnot 86.

⁽³⁰⁾ *Takvimi Vekâyi* 3540, s.5; dava öncesi tahkikat vesikaları, s.15 (ekteki listede no.10).

Ana iddianame bir vilayetten sürülen Ermeniler'in sayısına ilişkin bir başka istatistiği içermektedir. Diyarbakır mutasarrıfı Dr. Mehmet Reşit'ten gelen 15 Eylül 1915 tarihli şifreli bir telgrafa göre, o vilayetten 120.000 Ermeni sürülmüştür.⁽³¹⁾ Bu telgraf metinsel analizinin sonundaki ek listenin 22. sırasında gösterilmiştir. Ancak Diyarbakır, Ankara eyaleti örneğinden farklı olarak Türkiye'nin kuzeydoğu ve kuzeybatısından gelen pekçok kafilenin transit merkezi olduğu için, Ermeniler'in sayısını yansıtan 120.000 rakamının o vilayetin yerlilerinin sayısı gibi düşünemeyiz.

Özetlemek gerekirse, soykırım niyetinin özüne bağlılık, soykırım sonucunun anlamı itibariyle, soykırım girişiminin Osmanlı Ermeni nüfusunu yok etme kararının radikal ve kesin biçimde uygulanması şeklindeki sonuçlarıyla kanıtlandığı gibi aşılmıştır.

Ana iddianamenin içeriğinin incelenmesi ve değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Bilindiği kadarıyla, bu iddianame müddeiumumînin edindiği belgelere ilişkin verilerle desteklenen yegane hukuki vesikadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, o dönemde mahkemenin elinde bulunan belgeler ilgili nezaret memurlarınca teker teker onaylanmış ve "aslına muvafık" şerhiyle dosyalanmıştı. Niyetin, hedef şaptırıcı gizliliklerin, mekaniklerin ve İttihad fırkasının Soykırımın uygulanmasındaki rolünün verimli bir biçimde gözden geçirilmesini kolaylaştırmak için, iddianame temel bileşenlerine ayrılmış ve belli analitik kategoriler halinde yeniden düzenlenmişti.⁽³²⁾ Ayrıca, ana iddianamede yer alan kırkiki belgenin köken ve yapısının incelenmesini mümkün kılmak için, bu belgeler bu makalenin ekindeki bir listede numaralandırılmış ve sıralanmıştır.

⁽³¹⁾ *Takvimi Vekâyi* 3540, s.7; (seri 12, belge no.1).

⁽³²⁾ *Takvimi Vekâyi* 3540, ek, s.4-8. 28 Nisan 1919'da zabta geçirildi ve 5 Mayıs 1919'da yayınlandı.

ANA İDDİANAMENİN DÖKÜMÜ

I. DİVANI HARBİ ÖRFİNİN ŞARTLARI

1) Ana Amacı

Sayfa

5. İşbu tahkikatın mevzuu olan maddei muayene Ermenilerin tehciri esnasında...vukua getirilen... fecai...
8. taktik ve ihtikâr gibi mevaddin tahkiki işbu Divanı Harbi Örfinin teşkil ve vezaifine müteallik kararnamei ahir ve mucibince de cümlei vezaiften olmakla...

2) Önemli ve Suçlayıcı Belgelerin Çalınması

5. ... evraktan bir kısmı mühimminin ve Merkezi Umuminin bütün evrak ve defatirinin aşırıldığı anlaşılmakta ve hatta Emniyeti Umumiye Müdürü esbakı Aziz beyin Talat beyin istifasından evvel daireden aldığı malumat ve muhaberatı mühimmeye dair dosyeleri infisalından sonra iade etmediği Dahiliye Nezareti Celilesinin tezkeresi münderacatı ve şهادeti mazbute delaletiyle subut bulmakda.

3) Savcılık Kanıtları

4. ...icra kılınan tahkikatı mutazammın evrakı istintakiye ve teferruatıyla Divanı Harbi Örfi Müddei Umumiliğini balada mestur iddianamesi...
5. ...neticei tetkikatı müşir delail ve berahin ve beyanatı tahririye ve ve-saiki mütebere bir veçhiatı derc ve telfik olunur.

7. Vehib Paşanın ... ifadei tahririyesi...bir hücceti itham ve burhanı tamdır.
8. Ankara tehcirine... ait malumatı müddeiyatı... isbata medar delail ve karaine kâfiyedir.
8. ...salif üz zikr ceraime mücaseretleri hakkında berveçhi balâ delail ve berahini kâfiye istihsal kılınan...

4) *Divanı Harbi Örfinin Adli Yeterliliğine Dair*

8. Maznunualeyhümden vükelalıkta bulunanlar ifadatı istintakiyelerinde inkar ile müterafık bir vazife meselesi ihdas ile mercii tahkik ve muhakemelerinin Divanı Harbi Örfi olmayıp kanunu esasi ahkâmınca teşkil kılınacak Divanı Aliye ait bulunduğu müdafaaten dermayan etmektedirler.
8. Fakat izahtan müstağni olduğu üzere kanunu esasinin istinat ettikleri 92. maddesi nazırların veya müştereken heyeti vükelanın ancak umuru memurilerden mütevellit hareketi siyasiyelerden mütehasıl ef'ali cürmiye ile mukayyed olup şahsen ika ettikleri veya ferenzimethal bulundukları ceraimi adiyeye için kanunu mezkûrın otuzüçüncü maddesi ahkâmınca nuzzarın hiç bir imtiyazı kanuniyeleri olmayıp
9. O kabil ceraimden dolayı mercii muhakemeleri mehakimi adiyeye olmasına ve idarei örfiye cari olan mahalde olbabdaki kararname mucibince kavanini mülkiye ve adliye tamamıyla sakın ve Divanı Harbi Örfiler mercii ceraim olacağına... işbu Divanı Harbi Örfinin teşkil ve vezaifine müteallik kararnamei ahir mucibince de cümlei vezaifden olmakla gayrı varid olan vazife itirazının reddi karargir...

5) *Önerilen Ceza Yasaları*

8. Doktor Behaeddin Şakir, Doktor Nazım, Atuf, Rıza, Cevat, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talat 'Paşa'beylerin kıtalde hemfiil olduklarından hareketi vakıaları mücazatı terhibiyeyi müstalzım ef'aldan olarak kanunu cezanın kırkbeşinci maddesinin birinci fıkrasıyla yüzyetmişinci maddesine...
8. Hemfiil olmayıp bilerek icrai müzaheretle maznunların cürümlerinde muayyen olarak ferenzimethal bulunan Mithat Şükrü, Doktor Rüsuhi, Küçük Talat, Ziya Gökalp, Kemal beylerle Sait Halim Paşa ve Ahmet Nesimi, Şükrü, Übrahim ve Halil beylerin de kanunu mezkûrın kırkbeşinci maddesinin ikinci fıkrası...

II. İTTİHADIN GİZLİ SUÇ ÖRGÜTLENMESİ VE EGEMEN ROLÜ

1) Fırka veya Cemiyetin İkili Karakteri ve İşlevleri

4. ...İttihad ve Terakki Cemiyeti biri programa ve nizamnamei dahiliye müstenid zahiri ve aleni, diğeri talimatı şifahiye ve mahremaniye mübteni mestur ve hafi iki mahiyeti mütezaddeyi cami olup...
5. ...İttihad ve Terakki Cemiyeti rüesasının mekasidini gizli bir usul da-iresinde tenfiz ve icraya koyulmuş...
5. İttihad ve Terakki rüesasının...harekatı ve icraatı cürmiye ile iştigal ettirdikleri şebekei hafiye...
5. ...[harekatı cinayetkarelerine esaslar hazırlamak...] ve bütün bu kabil harekatı hafiye...
5. Ermenilerin tehciri...tertip ve icraatının şifahi ve hafi evamir ve talimat itası suretiyle temin ve idare edilmiş...
6. İşbu telgrafnamenin Meclisi Mebusanın Beşinci Şubesinde firari Talat beye ait evrak meyanında bulunması Zor mutasarrıfı Ali Suat beyin balâda zikri geçen şifreli telgrafnamei mühimmesinin keyfiyet ve maksadı hıfz ve ip-talini teyid etmektedir.

2) İttihadın Türkiye'yi Savaşa Sokan Gizli Tasarıları

4. ...harbi umumiye iştirakı bir takım hiyel ve desais istimaliyle emriva-ki haline getirdikten sonra tatbiki maneviyata biliptidar, harekatı harbiye sı-ralarında mekasidi hafiyelerini mevkii fiile isâl garaziyle hususi ve mahvi komitesince
4. ...Avrupanın meşgul olduğu harbi umumiden bilistifade

3) İttihadın Üst Düzey Liderliği ile Teşkilatı Mahsusa Arasındaki Bağlantılar

6. ...telgrafname dahi...Teşkilatı Mahsusa ile Cemiyetin irtibat ve münasebetini...
6. ...Resneli Nazım beyin o sırada Mamüretülaziz İttihad ve Terakki müfettişliğinde bulunması Teşkilatı Mahsusanın imha vazifesiyle meşgul olarak Cemiyetle irtibatı müekkid vesaikdendir.

4) Katibi Mesuller, Murahhaslar ve Müfettişlerin Esas Rolü

5. Bu komitenin taşraya dağıttığı.. ve asir mahallerin İttihad ve Terakki murahhaslarıyla... taktili...
6. ...tehcirin... [Bursa katibi mesul Doktor] Mithat beye müracaattan mülhem olduğu...
6. ...bunu müeyyed 'Balıkesir İttihad ve Terakki müfettişi Musa' imzasıyla... ve Doktor Nazıma muhavvel mektup...
6. Samsun Katibi mesul Rüştü imzasıyla İttihad ve Terakki Merkezi Umumiyesine çekilip... havale eden telegrafname...
7. Tehcir edilenlerden bazılarının sabıka Çangırı Katibi mesulü... Cemal Oğuz beyin teşkil eylediği Kürt Alo çetesi sureti katl'larına dair...
7. ...Ankara... İttihad ve Terakki katibi mesulu Necati beyin derecei müdahelati...
7. ...İttihad ve Terakki fırkasının bir içtimasında fırka reisi Talat beye verdiği takdirde [Murahhas O. İhsan'ın] Ermenilere karşı ika edilen fecayi ve mezalimi bilhikaye İttihad ve Terakki katibi mesullarının icrasını talep eylediği Talat beyin 'hıfz' işaretiyle takdirini bir tarafa attırdığını...
7. Kastamonu tehcirini izah ve ora katibi mesulü Hasan Fehmi efendinin ceraim ve mesavisini Nezarete yazmışken dinlenemediği... vali Reşat Paşanın beyanatı ve merbutu telgraf suretleri...
8. ...ve ora katibi mesul beye ait malumatı müddeiyatı vakıai isbata medar ve delail ve karaine k,fiyedendir.
8. ...Trabzon fecaii ve faileri hakkında... Trabzon katibi Mesulu Nail bey hakkındaki beyanat...

III. KARAR VERME FAKTÖRLERİ

1) Taammüt Açısından Merkezi Umumiye Örneği

7. Ermenilerin katl ve imhası...İttihad ve Terakki Merkezi Umumiyesinin neticei mukadderatı olup...

8. Merkezi Umumice ariz ve amik düşünülerek karar verilmiş bu mesele...

2) Gizleme Açısından Merkezi Umumiye Örneği

6. ...bu çetelerin bidayeti seferberlikte harbe iştirak ettirileceği işaa ve erbabı hulul ve saffet iknaa gayret edilmiş

6. ...bilahare...tehcire tutulan kabilelerin katl ve ifnası hususunda istihdam kılındıkları olbapdaki delail ve ber,hin ve vesaikin heyeti umumiyesinden müsteban olmaktadır.

6. Taktillerin Talat ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukufları altında cereyan, biri 21 Temmuz 331 tarihi Diyarbekir ve Mamüretülaziz, Urfa ve Zor vali ve mutasarrıflarına yollarda kalan emvat defnettirilerek ecsatın dere ve göl ve nehirlerle atılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talat beyin şifreli telegrafı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal beyin Diyarbekir valisine 'müstacel' ve 'zata mahsusdur' işaret ve 1 Temmuz 331 tarihli telegrafta Fırat nehrinin cenubuna doğru sürüklediği ecsadın hareketi isyanıyede maktul düşen Ermenilerin cesetleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde defnettirilmesi meydanda ecsat bıraktırılmaması lüzumu beyan olunmaktadır. Cevaben mümaileyh Cemal beye çekilen 3 Temmuz 31 tarihli ve 'zata mahsusdur' işaretini havi şifreli telegrafnamede 'Fırat vilayetimizle pek az münasebettardır. Sürüklenen ecsadın Erzurum, Mamüretülaziz cihetlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada hareketi isyanıyede maktul düşenlerin ya metruk ve derin mağaralara atılmaları ve yahut ekseriyetle yapıldığı veçhile ihrakları suretiyle muamele yapmakta ve definleri bile pek müstesnadır' denilmektedir.

7. ...şifre ile verilen emirde tebligatı akideye rağmen yine yollarda pek çok ecşadın bulunduğu ihbar ediliyor. Bundaki mehazir muhtacı izah olmadığı gibi bunda terahi gösteren memurunin şiddetle tecziyeleri Dahiliye Nezareti Celilesinden ekiden bildirilmekle hudud dahilindeki bilumum cesetler dikkatli bir suretle defnedilmek için...

7. Ankara tehirci esnasında...polis müdürü esbakı Manastırlı Behaeddin beyin ef'al ve hareketını tarif ve izah eden Miralay Halil Recayı beyin beyanatı mulassalası bilhassa şayanı kayıt...Behaeddin bey oraca divanı harbe tevdi ve hakkında takibatı kanuniye icrasına tevessül edilmişken İstanbula çağırılmış ve Dahiliye Nezaretinin talebine binaen gönderilmeyen evrakı tahkikiye bilâhara Harbiye Nezaretince celb ve istirdad edilerek mümaileyh takibatı vakiadan kurtarılmıştır.

3) Ermeni Karşısı Şemanın Yokedici Yapısı

5. ...mevzii ve münferit vekayiden ibaret olmayıp mezkûr ül esami zevattan mürekkep bir kuvai müttehiden merkeziye tarafından tertip ve icraatının...

6. ...Bolu gibi darül harekattan madud olmayan bir mahalde tehcirin ne tedbiri askeri ve ne de tedbiri inzibatı cümlesinden olmayıp Cemiyetin emel ve arzusundan münbaais...

7. ...sureti kat'ların...Cemiyet mümessillerinin cemiyetin manzumei merkeziyesine muzâf olması lazım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüzüdür.

4) Son Çözüm Arzusu

4. ...mesaili muallâka ve gavaili müaddileyi herkese ibrazı şiddet ve her tarafa ilkaî dehşetle hal ve fasl sevdasına düşerek...

8. ...bu teşebbüsün Şart meselesini hallededeceğini

IV. İMHA ARAÇLARI

1. Teşkilatı Mahsusanın Komuta ve Kontrolü

4. ...Merkezi Umumi azasından olup Teşkilatı Mahsusada memur bulunan Doktor Behaeddin Şakir, Doktor Nazım, Atıf, Rıza ve teşkilatı mezkûre encümen idaresine dâhil olan Emniyeti Umumiye Müdürü esbakı Aziz ve Merkez Kumandanı sabıkı Cevat beyler...

5. Teşkilatı Mahsusa namı tahtında vücuda getirdikleri bir komiteden Emniyeti Umumiye Müdürü esbakı Aziz ve Merkezi Umumi azasından Atıf ve Doktor Nazım beyler adeta Merkez Erkanıharplığını.

5. ...Behaeddin Şakir beyin merkezi Erzurum olmak üzere vilayeti şarki-yedeki kuvvetlerin kumandasına gittiği...

5. [...Teşkilatı Mahsusanın]...encümen idaresi Merkezi Umumi azasından Doktor Nazım, Behaeddin Şakir, Atıf, Rıza ve Emniyeti Umumiye Müdürü esbakı Aziz beylerden mürekkep olup...

7. Behaeddin Şakir beyin tertip ettiği çete efradı...

2) Teşkilatı Mahsusayı Oluşturan Çeteler ve Jandarmalar

6. Teşkilatı Mahsusa ve ona mülhak bazı jandarmaların Erzurum vilayeti mülhakatında Ermenilere olan taaddiyat ve tecavüzatını tavzih eden vali Tahsin Bey efendinin 15 Temmuz 331 tarihli şifreli telegrafnamesi...

6. Teşkilatı Mahsusa namı altında türeyen çeteler...

6. ...Teşkilatı Mahsusanın imha vazifesiyle meşgul olarak Cemiyetle irtibatı muekkid vesaiktendir.

7. ...Behaeddin Şakir beyin tertip etmiş olduğu çete efradı ve Dersimliler tarafından katl ve g,rate maruz kaldıkları...

3) Katliam Görevi için Suçluların İstihdamı

5. ...[Halil, Nazım, Atıf, Aziz]...bu uğurda sergerde cemi ve tedarik ve mahpusları tahliye ettirdiklerine...

5. [...Cemiyetin zinüfuz erkanı] hapisanelerden tahliye ettirdikleri kavafili mücriminin harekatı cinayetk,relere esaslar hazırlamak ve bunlara evamir ve talimat vermek ve...İstanbulda iştilgal etmek üzere Teşkilatı Mahsusa namı altında vücade getirdikleri bir komiteden...

6. ...canilerin şakilerin Teşkilatı Mahsusaya mukayyet...

7. [...Ermenilere karşı ika edilen fecayi ve mezalimi bilhikaye] hapishane-i Umumi Müdürü Übrahim bey hakkında tahkikat icrasını...

7. ...Üçüncü Ordu mıntıkasında insan kasaplarını tedarik ve onları idare ve istihdam...ipten ve kazıktan kurtulmuş yaranını...eli gözü kanlı jandarmalar...

4) Artvin'e dair

5. ...bu kararnamenin merbutu varaka ise keyfiyetin 'Artvindeki Behaeddin Şakir beye bizzat hallonacaktır' işaretiyle 'A. Cevat' imzasıyla şifreli telgrafla emir ve işâr olunduğu irae eder.

8. Teşkilatı Mahsusa dosyesinde zuhur eden varakanın zahrında muharrer 69 numaralı cevapta 'Mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin meselesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere Trabzona hemen hareket ediniz'

V. İMHA YÖNTEMLERİ

1) Suç ve Kötülük Tipleri

a) Vurgunculuk ve zenginleşme

4. ...Cemiyetin zinüfuz erkanı...bu fırsattan bilistifade irai tahakküm ve tagallüp ile iddihari servet ve sâman etmek emniyesiile hareket eyledikleri...

6. Faik namında bir mülazimin Arabyanın dört kızını aldığı ve mülazım Kamil efendinin de 1863 lira ve 35 yük eşya ve pek çok mücevherat çaldığını para ve kadın rezaletinin pek hecaletaver ve mertliğe muhalif...

7. ...Merkezi Umumi mensubininden Memduh Şevket ve biraderi Refet beylerin o sırada Ankaraya giderek ne suretle zengin oldukları...

b) Karadeniz'de kitlesel boğmalar

7. ...Karadeniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne suretle irkâp ve gark edildikleri...

c) Cinayet, yağma ve çeşitli suçlar

6. ...tehcire tabi tutulan kabilelerin katl ve ifnası...

6. ...taktiller...

7. ...Ermenilerin katl ve imhası ve mallarının yağma ve gasbi...
8. ...taktil ve ihtikâr...
5. ...taktili nüfus, nehbi emvâl ve nukut ve ihrakı nebani ve ecsat, hetki ırz, işkence ve eza fezaihini ika eyledikleri...

2) Katliamlar için Kesin Emir ve Uygulama

6. ...şifreli telegrafnamenin münderacatı: 'Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyormu? Nefi ve tağrip olunduğunu bildiriniz. Eşhası muzirre imha ediliyormu yoksa yalnızca sevk ve izammi olunuyor? vazihen bildiriniz...'
 6. ...Zor mutasarrıfı Salih Zeki beye, 'senin için onbin Ermeni mahvetti diyorlar' demesine karşı Zeki beyin 'benim namusum var onbine tenezzül etmem, daha çık bakalım cevabını vermiş olduğunu...'

3) İslam'ın Hıyaneti

6. ...Kastamonu Müslümanlarının muhitleri haricindeki vekayii nefretle yad ve telâkki eyledikleri hatta bir gün memleketin müftüsüyle mesayih ve eşrafından bir cemi gafirin vali Reşit Paşaya aynen şu sözleri: 'Civar vilayetlerden Ermenileri mezbahaya sevkeder gibi çoluk çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkararak katlediyorlarmış, biz memleketimizde böyle şey istemeyiz, gazabı ilahiden korkarız, küfrile hükümet payidar olur zulmile payidar olmaz rica ederiz bizim vilayette böyle bir muamele yapılmasın' dedikleri...meserretlerinden gözleri yaşararak gittikleri...
 7. ...nehy al el münker emri serisine
 7. ...oralardaki Müslümanların ne gibi tehdit ve tethiş altında muvaffak olamadıklarını ve fecaii vakadan yerli ahali İslamiyenin ve küçük memurların muaheze olunamayacaklarını aklı selimiye telkin ve efkârı adiliye tatmin eyler.

VI. SİVİL VE ASKERİ OTORİTELERİN SUÇ ORTAKLIĞI

1) Dahiliye Nezaretinin Rolü

5. ...Halebe gönderilen...beyin tehcirin imha maksadına müstenit bulunduğunu ve 'ben Talat beyle temas ettim imha emirlerini bizzat aldım' ...ityan eylemektedir.
6. ...Dahiliye nezareti ile Cemiyetin bu çetelerle meşgul olduklarını irayeder.
7. ...Talat beyin 'hıfz' işaretiyle tahririni bir tarafa attırdığını

7. ...Dahiliye Nezaretinin talebine binaen...mümaileyh takibatı vakiadan kurtarılmıştır.

8. ...Behaeddin Şakir Beyin 'Dahiliye Nazırı Talat Bey vasıtasıyla Merkezi Umumiye' yazdığı bir şifrenin mahlulu olup...

8. Ankara valii esbakı Mazhar beyin ve Araplara icra kılınan mezalim ve idamlarla Diyarbekir valisi tarafından tehcire muvaffakkatkâr vaziyetinde bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında...ifadatı...

2) Osmanlı Askeriyesi ve Teşkilatı Mahsusa Arasındaki Bağlantılar

5. Teşkilatı Mahsusada firari Enver beyin amcası Halil Paşanın da da'merkez kumandanlığı zamanında dahil bulunduğuna...ve 59 numaralı tezkere delil de...mümaileyh Halil beyin İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 numaralı telgraf burhandır.

5. Teşkilatı Mahsusaya mevadi tahribiye verildiğini mümaileyh Halil beyin Harbiye Dairesi Müdüriyetine 68 numara ile 16 Teşrinisani sene 30 tarihinde yazdığı tezkere göstermekte

5. Teşkilatı Mahsusa...şebekesi hafiye encümen idaresi...İstanbulda Aziz, Atıf ve Nazım beylerin icrai faaliyet eyledikleri ve Merkez Kumandanı Cevat beyin dahi mukarreratı müttihazelerinin tasdik ve tatbik vazifesinde bulunduğu.

5. ...150 numaralı kararı...altında 'muafıktır, Cevat' tasdik ve imzasını...bu karnamenin 'A. Cevat' imzasıyla şifreli telgrafla emir ve işâr...

5. ...Merkez Kumandanı Cevat bey dahi onlar tarafından ittihaz olunan mukarreratın tasdik ve tatbikini ifa edip istihdam eyledikleri eşhasa külliyetli paralar tevzi ve manatıkı muhtelifiye sevk ve izam ve Doktor Behaeddin Şakir gibi rüesasına şifre mıhtarları verip emirlerine otomobiller, mebzulen nukut ve levazimi tahribiye tevdi ve tahsis eylemiş...

7. Bir Ermeniye tesahüp edecek bir Müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak ve memuriyeden ise tard ve Divanı Harbe sevk ve himayeyi reva görenler ciheti askeriye iseler nisbeti askeriyesinin kati ile berai muhakeme mezkûr divanı harblere tevdi olunmasına müteadîr Üçüncü Ordu kumandanı Mahmut Kamil imzalı telgraf.

3) Emirlere Uyulmasını Sağlayacak Müeyyidelerin Uygulanması

5. ...muti ve münkad bazı memurun...

7. Rüesai hükümet Doktor Behaeddin Şakir beyin emir ve işarına inkiyad etmişlerdir.

7. Netaici tetkikata nazaran fecii mezkûreyi şiddetle red ve ademi iştirak târi-kine temessül edenler vatan haini addedilirken Behaeddin bey gibi anasını fa'âle pek ziyade mazhari himayet ve şehabet olmuşlardır.

7. ...bunda terahi gösteren memurinin şiddetle tecziylerei...bildirilmekte
8. ...Konya valii esbakı Celal beyin Halepten kaldırılması ordu kumandanı Cemal Paşa tarafından Talat beyden sorulup cevaben Ermeni meselesinde noktai nazariyle hükümeti merkeziye noktai nazarı arasında muvafakat olmadığından ileri geldiği bildirildiğine...ve nihayet bu sebepten infisal eylediğine...
8. ...teklifatı icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azledildiğine dair Ankara vali esbakı Mazhar beyin ve...tehcire muvaffakatı, r vaziyetinde bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında ifadat...

VII. SAĞ KALANLARIN İMHASINDA ÇÖLDE “TEBDİLİ MEKAN” HİLESİ

5. ...Halebe gönderilen Abdulahad Nuri beyin, tehcirin imha maksadına müstenit bulunduğunu ve ‘Ben Talat beyle temas ettim imha emirlerini bizzat aldım...’ diyerek...
6. Zor mutasarrıfı Salihzeki beye ‘Senin için onbin Ermeni mahvetti diyorlar’ demesine karşı Zeki beyin ‘benim namusum var onbine tenezzül etmem, daha çık bakalım cevabını vermiş olduğu...
8. Celal beyin Halepten kaldırılması...Ermeni meselesinde noktai nazariyle hükümeti merkeziye noktai nazarı arasında muvafakat olmadığından ileri geldiği bildirildiğine...

VIII. TEHCİR EDİLEN ERMENİLER İLE İLGİLİ İKİ İSTATİSTİKSEL RAKAM

1) Ankara Vilayetinden

6. ...Ankara vilayetinden tebid olunan Ermenilerin yekünü altmışbir bine balığ olduğunu...

2) Diyarbakır Vilayetinden

7. ...Diyarbakırdan sevkolunan Ermenilerin yüzüymibin nüfusa balığ olduğu.

Ana İddianamenin ekindeki Belgelerin Özellikleri

	Sayfa No	Belge Türü	No	Tarih	Gönd.	Muhatap	Tasnif
1.	5	Karar	150	-	Teşkilatı Mahsusa (Aziz, Atıf [Kamçıl] Nazım ve Cevat imzalı)	Behaeddin Şakir	Seri 10, belge. no. 1
2.	5	Şifreli telgraf -	-	-	Cevat (İst. Askeri Valisi)		tek sayfa belge-ekli
3.	5	Kısa not	59	-	Teşkilatı Mahsusa (Halil, Nazım, Atıf, Aziz)	Mithat Şükrü (İttihadın katibi Umumisi)	Seri 10, belge. no.4
4.	5	Telgraf	67	-	Halil [Kut] (İstanbul Ask. Valisi Ocak-Aralık 1914)	İzmit Mutasarrıfı	-
5.	5	Kısa not	68	16/11/1914	Halil	Harp Bürosu	-
6.	5	"buna mümasıl"-	-	-	-	-	Teşkilatı Mahsusadan kalan kağıtlar
7.	5	Kısa not	-	-	Dahiliye Nazırı	-	Seri no.310
8.	5	İşar	-	17/8/1914	Mithat Şükrü [Bleda]	Behaeddih Şakir Erzurum Valisi Tahsin Bey eliyle	-
9.	5	Şifreli Telgraf-	-	-	Talat	Ali Suat(Zor Mutasarrıfı)	Seri 8, belge no:1
10.	5	Beyan	-	-	İhsan (Dahiliye Nazırı, Teşkilatı Mahsusa Şefi)	Divanı Harbi Örfi	Tahkikat vesikaları, s.15
11.	5	Şifreli telgraf -	-	11/9/1915	Bolu Mutasarrıfı, Müfit	-	Seri 8, belge no. 2
12.	6	İfade	-	-	Reşit Paşa (Kastamonu Valisi)	Divanı Harbi Örfi	Seri 10, s. 13
13.	6	Şifreli Telgraf-	-	15/7/1915	Erzurum Valisi Tahsin Bey	Dahiliye Nazırı	Seri 8, belge no:4 (Meclisi Mebusan Beşinci Kurulunun Tahkikat Komisyonunca der- lenmiş Talat dosyası)

	Sayfa No.	Belge Türü	No.	Tarih	Gönd.	Muhatap	Tasnif
14	6	Şifreli telgraf -	-		Behaeddin Şakir	Resneli Nazım (Harput Katibi Mesulü)	Seri 9
15	6	telgraf	-	16/12/1914	Rüştü (Samsun Katibi Mesulü)	Dr. Nazım (İttihat Katibi Umumisi Mithat Şükrü [Bleda] eliyle gönderilmiştir)	-
16	6	mektup	-	16/12/1914	Musa (Balıkesir Müfetişi)	Dr. Nazım (Mithat Şükrü eliyle)	-
17	6	mektup	-	20/11/1914	Bursa Delegatesi	Merkezi Komite	-
18	6	şifreli telgraf -	-	21/7/1915	Talat	Diyarbakır Valisi ve Zor Mutasarrıfı	Seri 11
19	6	telgraf	-	1/7/1915	Cemal (Dördüncü Ordu Kumandanı)	Diyarbakır Valisi	Seri 11, belge no:3
20	6	şifreli telgraf -	-	3/7/1915	Diyarbakır Valisi	Cemal	-
21	6,7	işar	-	-	Zor Mutasarrıfı Ali Suat	Divanı Harbi Örfi	Seri 6, belge no:14, Seri 11, belge no:1
22	7	şifreli telgraf -	-	15/9/1915	Diyarbakır Valisi Reşit	Dahiliye Nazırı	Seri 12, belge no 1
23	7	telgraf emri	-	-	Mahmut Kamil (Üçüncü Ordu Kumandanı)	Tamim	Seri 13, belge no:1
24	7	rapor	-	-	Trabzon Mebusu Hafız Mehmet	Divanı Harbi Örfi	Seri 15
25	7	şifreli telgraf -	-	14/12/1918	Savaş sonrası Erzurum Valisi Münir [Akkaya]	Divanı Harbi Örfi	Seri 16
26	7	kayıtlı ifade	-	-	Cemal Asaf	Divanı Harbi Örfi	Seri 18
27	7	rapor	-	-	Miralay Halil Recayi (Ankara 5. Kolordu kumandan vekili)	Divanı Harbi Örfi	Seri 2, s.1

	Sayfa No.	Belge Türü	No.	Tarih	Gönd.	Muhatap	Tasnif
28	7	rapor	-	5/12/1918	Vehip Paşa (Üçüncü Ordu Kumandanı)	Divanı Harbi Örfi	Vehip Paşa dosyası
29	7	rapor	-	-	Reşit Paşa (Kastamonu Valisi)	Divanı Harbi Örfi	Seri 2, s. 13
30	7	rapor	-	-	Onnik İhsan (İzmir Mebusu, Ermenistan)	Divanı Harbi Örfi	Seri 7, s.3
31	7	rapor	-	5/12/1914	Vehip Paşa	Divanı Harbi Örfi	Seri 7, s. 3
32	7,8	rapor	-	-	Süleyman Nazif (Bağdat Valisi, Musul Müellifi)	Divanı Harbi Örfi	tahkikat vesikası, s. 6
33	8	rapor	-	-	Celal (Konya, Halep Valisi)	Divanı Harbi Örfi	tahkikat vesikası, s. 7
34	8	rapor	-	-	Hayri (Şeyhülislam)	Divanı Harbi Örfi	tahkikat vesikası, s. 17
35	8	rapor	-	-	Mazhar (Ankara Valisi)	Divanı Harbi Örfi	tahkikat vesikası, s. 34
36	8	rapor	-	-	Hamit (Umum Müdür, Sivil Hizmet Dairesi)	Divanı Harbi Örfi	tahkikat vesikası, s. 38
37	8	rapor	-	-	Lütfü (İrat Umum Müdürü, Hazine Nezareti)	Divanı Harbi Örfi	tahkikat vesikası, s. 43
38	8	rapor	-	-	Behaeddin Şakir	Antalya Sancağı Amiri	tahkikat vesikası, s. 44
39	8	rapor	-	-	Sabur Sami (Antalya Mutasarrıfı)	Divanı Harbi Örfi	tahkikat vesikası, s. 44
40	8	rapor	-	-	(Mehmet) Radi (Antalya vilayet kurulu azası)	Divanı Harbi Örfi	-
41	8	şifreli telgraf	-	-	Behaeddin Şakir	Merkez komite (Talat eliyle)	Teşkilatı Mahsusa dosyası
42	8	şifreli telgraf	69	-	Merkez Komite	Behaeddin Şakir	Teşkilatı Mahsusa dosyası
		(Önceki telgrafa cevap)					

Davaları İçeren Takvini Vekayi Sayıları

No	Sayfa	Davalılar	Duruşma	Muamele Türü	Duruşma Tarihi	Yayın Tarihi
3540	1-14	İki Savaş Zamanı Kabine azası (hazır ve giyap)	1	İddianame ve Tebliğin okunması	28 Nisan 1919	5 Mayıs 1919
3543	15-31	Nazırların Davasını Erteleme kararı (Yeni deliller temelinde)	2	Mahkeme yeri ve yetkisine ilişkin anayasal tartışmalar	4 Mayıs 1919	8 Mayıs 1919
3547	33-51	İttihadçı Liderler, Merkez Komite Azaları	3	Tahkikat	6 Mayıs 1919	13 Mayıs 1919
3549	53-66	İttihadçı Liderler, Merkez Komite Azaları	4	Tahkikat	8 Mayıs 1919	15 Mayıs 1919
3553	67-90	İttihadçı Liderler, Merkez Komite Azaları	5	Tahkikat	12 Mayıs 1919	21 Mayıs 1919
(3554)					(14 Mayıs olarak yanlış tarihlenmiş.)	
3557	91-113	İttihadçı Liderler, Merkez Komite Azaları	6	Tahkikat	14 Mayıs 1919	25 Mayıs 1919
3561	115-26	İttihadçı Liderler, Merkez Komite Azaları	7	Tahkikat	17 Mayıs 1919	29 Mayıs 1919
3571	127-40	Kabine Azaları (Malta'ya gönderilmemiş olanlar.)	1	Yeni İddianamenin Okunması	3 Haziran 1919	13 Haziran 1919
3773	141-48	Kabine Azaları (Malta'ya gönderilmemiş olanlar)	2	Tahkikat	3 Haziran 1919	12 Haziran 1919
3573	149-55	Kabine Azaları (Malta'ya gönderilmemiş olanlar)	3	Tahkikat	9 Haziran 1919	15 Haziran 1919
3577	157-59	Kabine Azaları (Malta'ya gönderilmemiş olanlar)	4	Yeni iddianame ve "hükümeti Devirme suçlaması"	12 Haziran 1919	17 Haziran 1919
3586	161-64	Katibi mesuller ve Munahhaslar	1	İddianamenin Okunması	21 Haziran 1919	28 Haziran 1919

No	Sayfa	Davalılar	Duruşma	Muamele Türü	Duruşma Tarihi	Yayın Tarihi
3589	165-75	Katibi Mesuller ve Murahhaslar	2	Tahkikat	23 Haziran 1919	5 Temmuz 1919
3593	177-83	Kabine Azaları (hazır ve giyap)	5	Tahkikat	24 Haziran 1919	9 Temmuz 1919
3594	185-93	Kabine Azaları (hazır ve giyap)	6	kapanış tartışmaları	25 Haziran 1919	10 Temmuz 1919
3595	195-203	Kabine Azaları (hazır ve giyap)	7	kapanış tartışmaları	26 Haziran 1919	12 Temmuz 1919
3596	204-15	Katibi Mesuller ve Murahhaslar	2	Yeni iddianame ve suçlamalar	28 Haziran 1919	13 Temmuz 1919
3604	217-20	Kabine Azaları (hazır ve giyap)	8	ilam	5 Temmuz 1919	22 Temmuz 1919
3616	1-3	Trabzon Memurları	1	ilam	22 Mayıs 1919	6 Ağustos 1919
3617	1-2	Yozgat Memurları	1	ilam	8 Nisan 1919	7 Ağustos 1919
3623	1-3	Sapancalı Hakkı	1	Karaborsa suçlaması	9 Ağustos 1919	14 Ağustos 1919
3632	4-17	Sapancalı Hakkı	2	Karaborsa suçlaması	12 Ağustos 1919	25 Ağustos 1919
3634	18-23	Sapancalı Hakkı	3	Karaborsa suçlaması	16 Ağustos 1919	27 Ağustos 1919
3637	24-31	Sapancalı Hakkı	4	Karaborsa suçlaması	23 Ağustos 1919	31 Ağustos 1919
3656	33-47	Sapancalı Hakkı	5	Karaborsa suçlaması	15 Eylül 1919	?
3771	1-2	Harput Memurları	1	ilam	13 Ocak 1920	9 Şubat 1920
3772	1-6	Katibi Mesuller ve Murahhaslar	3	ilam	8 Ocak 1919	10 Şubat 1920
3917	5-6	Erzincan Memurları	1	ilam	27 Temmuz 1920	31 Temmuz 1920
4081	5	Kürt Nemrut Mustafa Paşa	1	İmparatorluk affı	-	9 Şubat 1921

ERMENİ SOYKIRIMI FAİLLERİNİN TÜRK ASKERİ MAHKEMESİNDE YARGILANMASI: BAŞLICA DÖRT DİVANI HARBİ ÖRFİ DAVASI

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı Türk savaş suçlularından düzinelercesinin bir Türk Askeri Mahkemesindeki davaları, özellikle soykırımları inceleyecek resmi tarih araştırmacıları tarafından dikkate alınmalıdır. Bu makale, yazarın daha önce yalnızca gelip-geçici dikkat çeken bu dava duruşmalarına dikkati yönelterek bu ihmali karşı koyma çabalarının ürünüdür.⁽¹⁾ Yine de bu bağlamda tahlil edildiğinde, bu duruşmalar BM Soykırım Sözleşmesinin mihenk taşı niteliğindeki önleme ve cezalandırma konularına ışık tutabilir. Bu konular en büyük suç niteliğindeki soykırımı yönelik tartışmaları sonlandırmaya devam etmektedir.

Alman siyasi ve askeri baskılarına boyun eğen Türkiye, 29 Ekim 1914’de, daha önce açıkça ilan etmiş olduğu tarafsızlığından vazgeçti ve böylece Avrupa’da çok şiddetle vaki olan harbe katıldı.

⁽¹⁾ Vahakn N. Dadrian, ‘Genocide as a Problem of National and International Law. The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications,’ *Yale Journal of International Law* 14:2 (Yaz 1989), s.221-334; ‘The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal,’ *International Journal of Middle East Studies* 23:4 (Kasım 1991), s.549-76; ve ‘A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide,’ *Armenian Review* 44:1/173 (Bahar 1991), s.1-36.

Rus savaş gemilerine ve Karadeniz'deki kıyı tesislerine ansızın beklenmedik saldırılarda bulunan Türkiye o gün savaşa girdi. Rusya'nın müttefikleri Britanya ve Fransa, Rusya'dan üç gün sonra 5 Kasım'da Türkiye'ye savaş ilan ettiler. Bu saldırganlık, mağlup Türkiye'ye yasal ve siyasal yükümlülükler getirecekti. Bu savaşganlığı harekete geçiren iki faktör önemlidir. Türkiye 2 Ağustos 1914'de Almanya'yla gizli bir siyasi ve askeri ittifak imzaladı, çünkü Harbiye Nazırı ve Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin de facto Başkomandanı Enver tarafından yönetilen İttihadçı Fırka (İttihad ve Terakki Cemiyeti veya İTC)'nin üst düzey liderleri, Almanya'nın savaştan muzaffer çıkacağını düşünmüşlerdi. Bir yanda, Kaiser Wilhelm'in Türk yanlısı yaklaşım ve politikaları, öte yanda Enver'in Alman askeri cesaretine sınırsız inancı bu karara katkıda bulundu. Ayrıca, Almanya Türkiye'nin önceki savaşlarda Rusya'ya kaybettiği toprakları geri almasına yardımcı olmayı bir antlaşmayla kabul etmişti. Almanya Türkiye'nin Rusya'ya yönelik tarihi düşmanlığını paylaşıyordu.⁽²⁾ Uzun bir geçmişe sahip Rus tehdidinin ortadan kaldırılması konusunda askeri yardım beklentisi, İmparatorluk Almanyası ile özdeşleşme eğilimlerini güçlendiriyordu.

Giderek çürüyen çok etnik yapılu Osmanlı İmparatorluğunun budanmasına yol açan Aşil'in topuğu niteliğindeki 'tabiiyetler' sorununu yeni İttihadçı yöneticileri çileden çıkartmaya devam ediyordu. Bu bela, İttihadçı liderlerin Büyük Güçler tarafından Osmanlı Ermeni nüfusunun büyük bölümünü kapsayan doğu eyaletlerinin yönetimi üzerindeki denetimi Avrupalı 'Umum Müfettişler'e bırakan yeni bir 'Ermeni Reform Kanunu' çıkartmaya zorlandıkları 8 Şubat 1914'de iyiden iyiye şiddetlendi.⁽³⁾ Bu Yasaya yönelik inisiyatifin, 1912 ve 1913 yıllarında uzayan görüşmelerde Ermeniler adına

⁽²⁾ Bkz. Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, 3. baskı (Providence/Oxford: Berghahn Books, 1997), s.284-86.

⁽³⁾ Ayrıntılar için bkz. *a.g.e.*, s.212-16.

azimle aracılık eden Rusya'dan gelmesi İttihadçı liderleri gücendirmişti. Dolayısıyla öfkelerini hassas Ermeni tebaalarına karşı yöneltmek uygun ve doğru olacaktı. Böylece Rus tehdidi bir Ermeni tehdidiyle özdeşleşmiş oldu.

Bu gelişmeler daha büyük önem taşıyordu, çünkü Reform Kanunu Türkiye için temel bir askeri felaket doğuruyordu. Heybetli Osmanlı ordusu, 1912'de Birinci Balkan Savaşı sırasında eski tebaa milliyetler Sırp, Bulgarlar ve Rumlar karşısında ezici yenilgiler tatmıştı. Savaş kısmen, Balkanlar için benzer bir 'Reform Kanunu'nun Makedonya'da reformlar öngören Berlin Sulh Mütarekesi'nin 23. Maddesi üzerindeki anlaşmazlıklar boyunca Türkler'in başvurduğu katliamlardan doğmuştu.⁽⁴⁾ Bu miras yeni Ermeni Reform Kanununu son derece meşum kılmuştu.⁽⁵⁾

Arka zeminde yatan, Osmanlı İmparatorluğunun Ermeni nüfusu ortadan kaldırma tasarısının billurlaşmasının anlaşılması gerektiğidir. Burada ele alınan, Türk-Ermeni anlaşmazlığının giderek moment kazandığı tarihsel bir süreçtir. Alman, Avusturya ve özellikle Türk belgeleri göstermektedir ki, Türk savaşlarının altında yatan Osmanlı İmparatorluğundaki son tabiiyet anlaşmazlıklarını, özellikle en tehlikelisi Ermeni anlaşmazlığını ortadan kaldırma dürtüsü yatmaktadır.⁽⁶⁾ Benzer belgeler, Türkler'in Avusturya ve Almanya ile ittifaklarını soykırım tasarıları için koruyucu bir kalkan olarak gördüklerine işaret etmektedir.⁽⁷⁾ Dolayısıyla Ermeni soykırımı, en azından zımnen, Nuremberg Sözleşmesinin, soykırımın 'harp icabı veya harple alakalı' olarak işlenen suçlara dahil edilmesi gerektiği

⁽⁴⁾ A.g.e., 185-92.

⁽⁵⁾ A.g.e., 192-99.

⁽⁶⁾ A.g.e., 207-11.

⁽⁷⁾ Vahakn N. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity* (Cambridge: Blue Crane Books, 1995), s.232-33.

şartına uygundur.⁽⁸⁾ Gerçekte aynı nokta Türk Askeri Mahkemesinin Ana İddianamesinde vurgulanmıştır.⁽⁹⁾

Osmanlı hükümetinin, 'ekleri Mahkemenin adli zabıtları olarak sunulan resmi gazetesi Takvimi Vekâyi' de kayıtlı Türk Askeri Mahkemesi hukuki muamele ve bulguları bu makalenin temelini oluşturmaktadır. 'Ana' veya Esas İddianame ve 'Ana Hüküm', diğer tamamlayıcı iddianameler ve kararlarla birlikte esasen resmi ve doğrulanmış belgeleri temel almıştı (daha sonra Nuremberg' de de izlenen bir uygulama). Bildiğimiz kadarıyla, Türkiye dışında yalnızca Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi ve Paris'teki Nubar Kütüphanesi bu 'ilave' sayıların orijinallerine sahiptir. 1918 Kasım ve Aralık aylarında Osmanlı Meclisi Mebusanı ve Meclisi Ayanındaki tartışmaların resmen yayınlanan belgelerinden de yararlanılmıştır. Davalıların ve tanıkların dava öncesi soruşturmalardaki ve mahkemenin çeşitli duruşmalarındaki ifadelerin ayrıntılarından bazıları için Türk günlük basınına başvurulmuştur.

Bu yardımcı kaynaklar Askeri Mahkemenin bulgularını güçlendirmektedir. Osmanlı hükümetinin yürütme organı, örneğin, divanı harbi örfilerin kurulmasını değerlendirirken, yasama organı cep hane sağlıyordu. 19 Ekim 1918'deki açılış konuşmasında Meclisi Ayan Reisi açık açık, savaş sırasında 'Ermeniler vahşice katledilmiştir' diye konuşuyordu.⁽¹⁰⁾ Bir ay sonra, ileri gelen bir Osmanlı devletadamı önemli bir ifşaatta bulundu: Devlet Şurasının savaş

⁽⁸⁾ Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law", s.324, n.393.

⁽⁹⁾ Vahakn N. Dadrian, *The Armenian Genocide in Official Turkish Records* (Yazarın Toplu Denemeleri), *Journal of Political and Military Sociology*'nin özel sayısı 22:1 (Yaz 1994), s.151.

⁽¹⁰⁾ Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide," *International Journal of Middle East Studies* 18:3 (Ağustos 1986), s.325-27; a.g.e., "A Textual Analysis," s.32-34.

⁽¹¹⁾ Dadrian, *The Armenian Genocide in Official Turkish Records*, s.95. Bu açılış konuşması daha sonra Senato Reisi olacak Ahmet Rıza tarafından yapılmıştı.

*sonrası başkanı olarak görev yaptığı sırada, İttihad Merkezi Umu-
misinin Ermeni nüfusunun soykırımını planlayıp emrettiği gerçeği-
ni belgeleyen kanıtlara sahip olmuştur.⁽¹²⁾ Titiz bir incelemeyle Reşit
Akif Paşa, soykırımlardan İttihad Fırkasının ve patronu Talat'ın so-
rumlu olduklarını belirlemiştir. Bu temelde, Müddeiumumi 11 Aralık
1918'de İttihad Fırkası soruşturması başlattı. Meclisi Mebusan, di-
vanı harbi örfiler döneminden önce benzer müzakerelerde bulundu
ve benzer ifadeleri dinledi. 11 Aralık 1918'de Trabzon mebusu, Ka-
radeniz'deki Ermeniler'in, bir başka liman kentine alınma bahane-
siyle, mavnalara bindirildikleri ve açıklarda denize döküldükleri
eylemlerin bir bölümünü 'bizzat görmüş' olduğunu beyan ediyor-
du.⁽¹³⁾ Bu kanıtları kaydeden belgeler çok önemli bir kaynaktır.*

ASKERİ MAHKEME

Duruşmalar Türk hukuk tarihinin bir kilometre taşını oluşturur. Savaş sonrası Türk makamları, Osmanlı makamlarıyla ihtilaf için-
deki gayrimüslim tebaalara karşı kurumlaşmış bir şiddet mirasına
sahip teokratik sistemle hesaplaşmak zorundaydı. Duruşmalar tabi-
iyetler ihtilaflarının ele alınmasına yeni bir unsur katarak bu mirasa
meydan okuyordu. İlk kez olarak, yüksek düzeyli Türk-Osmanlı
makamları bu tabiiyetlere karşı işlenen suçlardan sorumlu tutulu-
yordu. Bu yeniliği vurgulamak için Sultan ve hükümeti, Osmanlı
ordusunun yenilgisiyle son bulan yorucu bir savaşın zayıf düşürdü-
ğü Osmanlı hükümetleri nezdinde çalışan bir Hususi Askeri Mahke-
me aracılığıyla hareket ediyorlardı.

⁽¹²⁾ A.g.e., s.85. Bu devlet adamı, göz kamaştırıcı bir yükselişle, Osmanlı İmpara-
torluğunda en yüksek idari makam olan ve sultandan sonra gelen Vezirlik merte-
besine yükselmiş Senator Reşit Akif Paşa idi.

⁽¹³⁾ A.g.e., s.45. Bu mebus, çaylak Türkiye Cumhuriyeti'nde kısa süre Adalet Na-
zırlığı yapmış bir avukat olan Mehmet Emin Hafız idi.

Bu anlayışın siyasi yürütmeye dikte edildiği çok açıktır. Bir yandan Ermeni soykırımlarının sorumlusu olarak münhasıran olmasa bile esas olarak İttihadçı fırka liderlerini itham etmenin mümkün olacağı umuluyordu; böylece Türk milletinin kalanı aklanacaktı. Diğer yandan, muzaffer Müttefiklerin pek çok temsilcisi, failerin cezalandırılmasının Sulh Konferansında galiplerin yumuşamasına yol açabileceğine ilişkin güçlü bir inanç besliyorlardı. Savaş sırasındaki harbiye, bahriye, dahiliye ve maarif nazırları dahil olmak üzere İttihad Fırkasının yedi kadim liderinin yanı sıra iki üst düzey Milli Savunma ve Emniyet yetkilisinin 1 Kasım 1918 gecesinde, İstanbul'dan ansızın kaçıışı ortalığı karıştırdı. Basın ve Meclisten, geride kalan yüksek düzeyli şüphelilerin derhal tutuklanıp yargılanmalarını isteyen güçlü sesler yükselmeye başladı. Yeni Padişah Vahdettin'in 'İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne duyduğu kişisel kin, o fırkanın arta kalan liderlerinin bu şekilde hedef gösterilmesini kolaylaştırıyordu. Fırkanın eski ve yeni muhalifleri, özellikle muhalefette şimdiye dek sindirilmiş İtilaf Fırkasının liderleri, o sıralar sınırsız zulme dönüşmüş bu süreçte etkin bir rol üstleniyorlardı.

Hususi Askeri Mahkemenin görevi hiç de kolay değildi, çünkü Kamu Dairelerinde, Harbiye, Dahiliye ve Adalet Nezaretlerinde ve hepsinden önemlisi, güçlü İstanbul Emniyetinin merkezi ve mahallesi şubelerinde egemenliklerini sürdüren İttihadçı partizanların çok ciddi bir direnciyle karşı karşıyaydı. Bunlar işleri savsaklayarak, belgeleri alıkoyarak, istihbarat akışını durdurarak ve bazen de mahkeme emirlerine uymayarak Mahkemenin çalışmasını engellemeye çalıştılar. Engelleme, Ermeni soykırımının öldürme eylemlerini fiilen yürütmüş bulunan birlik niteliğindeki Teşkilatı Mahsusa'nın hafiyelelerinden gizliden gizliye destek görüyordu. Teşkilatı Mahsusa'nın Osmanlı başşehirindeki gizli hücreleri, sabırsızlıkla suçluların cezalandırılmasını görmek isteyen Türk vatandaşlarının görgü tanıklıklarını yayınlayarak Ermeni soykırımının ayrıntılarını gözler önüne seren basın organlarının yanı sıra hakimler, savcılar

ve tanıklar aleyhine bir korkutma kampanyasına girişti. Hatta bu hücrelerin üyeleri, Ordu Grup Kumandanı Halil Paşa, Merkezi Umumi üyesi Küçük Talat ve Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Paşa gibi önde gelen İttihadçı katillerinin merkez askeri hapishanesinden kaçışlarının organizasyonunu yönettiler.⁽¹⁴⁾

⁽¹⁴⁾ Bu kaçışların ayrıntıları için bkz. Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, S. Tansu, bas. (İstanbul: Hilmi, 1957), s.213, 326-27; Halil Paşa, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyete: Bitmeyen Savaş* (İstanbul: Yaylacık, 1972), s.280-83; F.O. (Britanya Hariciyesi) 406/41/132278, Mirliva ve Britanya'nın İstanbul'daki Yüksek Komiser Vekili Richard Webb'in, Britanya Hariciye Nazırı Lord G. N. Curzon'a gönderdiği 7 Eylül 1919 tarihli rapor.

Halil I. Dünya Savaşı kariyerine Osmanlı merkezinin askeri Merkez kumandanı olarak başladı. Aralık 1914'de, amcası olduğu Harbiye Nazırı Enver İran üzerinden Kafkaslar'ı işgal etmek üzere Beşinci Seferi Kuvveti oluşturmasını istedi kendisinden. 1915 yazında efsanevi kumandan Antranik tarafından yönetilen bir Ermeni gönüllüler birliği tarafından savunulan Dilman'daki yenilgi nedeniyle başarısızlığa uğrayan Halil, Van ve Bitlis vilayetlerine çekildi. Arkasından gelen Ermeni kıyımları özellikle vahşiydi. IIİncü Ordunun sağ kanadını devralan Halil, bu iki vilayetin valilerinin de yardımıyla, bu ölümcül girişimde inisiyatif üstlendi. Ardından 18. Kolorduya kumanda etti. Ocak 1916'da Halil Irak'taki VI. Ordu Kumandanı oldu. Nihayet, 1918 yazında, Kafkaslar'a yürüyen ve ateşkese kadar orada kalan Şark Ordusunun Grup Kumandanlığına terfi etti. Bu süre boyunca Halil, Erkan Zabiti Yarbay Vasfi Basri'nin entrikalarıyla, kontrolü altındaki bölgelerin Ermeni nüfusunu yok etti; savaş esirleri olarak tutulan Rus Kafkas Ordusu mensupları da dahil olmak üzere, kendi birliklerinde görev yapan Ermeniler'i öldürme konusunda özellikle metodikti. Halil Paşa'nın kariyeri, kendi ifadesiyle, İttihada güçlü sadakatle karakterize edilir. İşbirlikçisi K. Talat ile birlikte, firar ettiği Bekiraga hapishanesinde kendisini ziyarete gelen Britanyalı bir yüzbaşıya, 1919'da gururla ve iğneleyici bir şekilde, kurbanlarının sayısı ile ilgili olarak "300.000 Ermeni... Daha fazla veya daha az olabilir, sayamadım" demiştir. 1918 yazında Yerevan'da bir Ermeni dinleyici grubu önünde "Ermeni milletini son ferdine kadar yok etmeye gayret ettim" diye övünmüştür. A.g.e. (Halil), s.241, 274.

Bkz. *Alman Hariciye Arşivi*, A.A. *Botschaft Konstantinopel*, c.171, no.60. Musul'daki Alman Konsolos Muavini Holstein'in 4 Kasım 1915 tarihli raporu: "Halil'in kadrosundan bir miralay [büyük ihtimalle erkan zabiti Basri. V.N.D.] şimdi bana, Musul'daki Ermeniler'in de kılıçtan geçirilmesinde lüzum olduğunu söyledi...Halil'in alayları Şimalde katliam yapmıştı zaten." Alman Konsolos Muavini Scheubner-Richter'in Berlin'e gönderdiği 4 Aralık 1915 tarihli rapor: "Halil'in şimal İran'a seferi, onun Ermeni ve Süryani müfrezelerinin kırılmasını

Bu engellemelere ek olarak, Mahkeme sebatıslıktan da çekiyordu, çünkü Aralık 1918 ve Kasım 1920 arasında yapısal ve işlevsel anlamda dört kez değışikliğe uğramıştı. Bu değışiklikler, bir askeri-sivil mahkemeden tam anlamıyla askeri divanı harbi örfiye dönüşüm (Mart 1919) çerçevesinde yasalarında yapılan tadilatı ve görevlerin kapsamının ‘tehcir ve kıtal’ gibi temel görevlere eklenen ‘hükümeti devirme’yi (Nisan 1920) içine alacak şekilde genişletilmesini içeriyordu. Yargılamayla görevlendirilen mahkeme başkanları ve savcılar arasındaki rotasyon önemli düzeydeydi; en azından altı hakim ve dokuz savcı değıştirilmişti.⁽¹⁵⁾ Bu görev değışikliklerine paralel olarak, Kabine ve Nezaret değışiklikleri de Mahkemenin personelini etkiliyordu; ki, yalnız on farklı adalet nazırı vardı. Mütarekeyi takip eden sekiz ay içinde, Kasım 1918 ve Şubat 1919 arasındaki üç ardıl Kabineyi tek başına oluşturan Tefvîk Paşa ile birlikte altı farklı Kabine kuruldu. Mahkemenin ilk üç ayında (Şubat-Mayıs 1919) yalnızca istifa etmek veya görevden alınmak üzere ardı ardına üç Dahiliye Nazırı atandı.

Bütün bu elverişsizliklere rağmen, yine de Mahkeme olabildiğince tarafsız görev yaptı. Osmanlı Başkumandanlığını, dahiliye ve adalet nezaretlerini ve İttihad Fırkasının üst düzey liderlerini de

icap ettirdi.” A.A. *Türkei* 183/45, A33457. Halil’in firarına Sultanın hükümetinin yaklaşımının ayrıntıları için bkz. *Takvimi Vekâyi* no.3480 (Sultanın Halil Paşa’yi muhakeme emri) ve *Takvimi Vekâyi* no.3731. Diyarbakır Valisi veteriner Reşit, önce bir Türk olduğunu ve bir tabip olarak “bir tabibin mikropları yok etme görevi” dolayısıyla Ermeniler’i ortadan kaldırmak zorunda olduğunu açıkça beyan etmişti. Vahakn N. Dadrian, “The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians” *Holocaust and Genocide Studies* 1:2 (1986), s.175. Dr. Reşit 18 Ocak 1919’da tutuklandı fakat 25 Ocak günü firar etti; diğer iki firardan farklı olarak, polis tarafından izlenerek bulundu, fakat intihar etti. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* (Ankara: Öğretmen Dünyası, 1982), s.108, 121.

⁽¹⁵⁾ Altı hakim şunlardı: Mahmut Hayret, Ali Feyzi, Mustafa Nazım, Nemrud (Kürt) Mustafa, Esat Paşa ve Hurşit Paşa; dokuz müddei umumi şunlardı: Sami, Karalambos, Yusuf Ziya, Cavit, Mustafa Nazmi, Muammer, Feridun, Reşat ve Şevki.

kapsayacak şekilde, soykırım için resmi ve gayriresmi emirleri içeren bir dizi belgeyi koruyabildi, onaylayabildi ve derleyebildi. Mahkemenin Ana İddianamesi ve hemen hemen tüm kararlar mahkemede verilen ifadelerden çok bu belgelere dayandırıldı. Kemalizmin öncelikle ülke içindeki nüfuzu, daha sonra 1919 ve 1920’de moment kazanması ve nihayet tüm ülkeye egemen olması, Sultanın İstanbul’daki hükümetinin azledilmesi dolayısıyla, soruşturma savsaklandı. Yalnızca, haklarında Mazhar Tahkikat Komisyonunun suçlayıcı kanıtlar derleyip Mahkemeye teslim edilmek üzere ayrı ayrı dosyalar hazırladığı (150 sivil hükümet görevlisi ve 22 askeri yetkili dahil olmak üzere) 200 şüpheliden oluşanlardan ancak bir küçük grup mahkum edildi. Kemalist Kazım Karabekir Paşa tarafından saldırılan ve yıpratılan Ermeni Cumhuriyeti’nin Kasım-Aralık 1920’de çöküşü ve Sultan yanlısı Damat Ferit’in beşinci ve son Kabinesinin ‘irtihali’ ile, divanı harbi örfi iş yapamaz hale geldi.

Galiplerin yatıştırılması için Sultanın hükümetine karşı muhalefette ikisi arasında başlangıçta işbirliği olmasına rağmen, İttihadçılık ile Kemalizm karıştırılmamalıdır. İttihadçılar savaş sonrası Türkiye’inde kendisini Pantürkizm ve Panislamcı tutkularını terk etmeksizin yeniden yapılandırma eğilimindeydiler. Kemalistler ise, müttefikler, yayılmacı, Pantürkist tutkularından uzakta yeni bir Türk cumhuriyetinin egemenlik haklarını tanımaya istekli olmadığından, muzaffer müttefiklere bir Anadolu ayaklanmasıyla karşı durarak askeri bir yenilginin feci sonuçlarını hafifletmeye çalışıyorlardı. İttihadçılar iktidarı ele geçirmeye, Kemalistleri bertaraf etmeye ve yeni bir İttihadçı rejim yerleştirmeye çalıştıklarından dolayı işbirliği başarıya ulaşmadı. Sonunda Mustafa Kemal’in yeni cumhuriyetinin liderleri 1926 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında İstiklal Mahkemesinde görülen bir dizi davayı takiben İttihadın kalan liderlerini tasfiye ettiler; Teşkilatı Mahsusa’nın başı Dr. Nazım, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi, Milli Emniyet Müdürü Canbolat ve Hurşit dahil olmak üzere, yaklaşık on üst düzey İttihadçı lider asıldı.

Fırkanın lideri Talat'ın sağkolu Kara Kemal, bir tavuk kümesinde saklandığı sırada yakalandıktan sonra intihar etti. Tümü aleyhine ileri sürülen başlıca itham Mustafa Kemal'e suikast yapmaya ve onun cumhuriyetçi rejimini yıkmaya teşebbüstü.

Tüm bu güçlüklerle rağmen Mahkeme, İdarenin Mahkemeye bağlı tahkikat komisyonlarına yardımcı Mazhar Tahkikat Komisyonunun ve Meclisin Beşinci Şube Tahkikat Komisyonunun yardımıyla Ermeni soykırımını soruşturma görevini yerine getirdi. Kararların gösterdiği kadarıyla, Mahkeme İttihad Fırkasının Merkezi Umumisi tarafından örgütlenen, büyük oranda imparatorluk hapis-hanelerinden bu amaçla kaçırılan tehlikeli suçluların oluşturduğu Teşkilatı Mahsusa tarafından yürütülen taammüden kitlesel cinayet suçunu kanıtlamıştır.

Mahkemenin her dava sonrasında aldığı başlıca Kararların tanım ve tahlili, esas İddianamenin kendisi ve Kabine nazırlarını ve üst düzey İttihadçıları kapsayan başlıca davaların duruşmaları aşağıda verilecektir. Göreceğimiz gibi, her Karar veya dava silsilesi kendine özgü karakteristikler taşımaktadır.

YOZGAT DAVA DURUŞMALARI

Bu duruşmalar, Osmanlı eyalet idare yapısında Ankara eyaleti sınırları içinde Sancak birimini temsil eden Yozgat'taki soykırımlarla ilgiliydi. Sancak, Boğazlıyan, Akdağ Madeni ve Yozgat olmak üzere kaza olarak adlandırılan üç idari altbirimden oluşuyor, bunların içinde Yozgat, sancağının merkezi olarak, Ankara'nın yaklaşık 165 kilometre doğusunda yer alıyordu. Osmanlı istatistiklerine göre, Yozgat sancağında toplam 33.233 olan savaş öncesi Ermeni nüfusunun 31,147'ü 'tehcir edilmiş'ti. Bunlardan 3208'i Akdağ Madeni kazasından, 13.259'u Yozgat kazasından ve 14.680'i de Boğazlıyan kazasının 15 köyündendi. Bu Ermeniler'in çoğunluğu sancağın 48 köyüne yayılmış biçimde yaşıyordu. Toplum yaşamları, dini bir

azınlık olarak 14 kilise ve 63 okul çevresinde toplanmıştı. Davaların ilk duruşmasında (5 Şubat 1919), Müddeiumumi Yozgat'ın merkezinden yaklaşık 1.800 Ermeni'den yalnızca 88'inin sağ kaldığının belirlendiğini açıklamıştı.

Yozgat davaları 5 Şubat ile 7 Nisan 1919 tarihleri arasındaki 18 duruşma boyunca 'tehcir ve kıtallar'ı ele aldı. 12. duruşmada (6 Mart), davalar Mahkeme baş hakiminin ve müddeiumumisinin değiştirildiği ve Damat Ferit'in birinci kabinesinin kurulmasıyla bağlantılı olarak yeni divanı harbi örfi kanunlarının kabul edildiği 24 Mart gününe kadar kesintiye uğradı. Ferit soruşturma görevinde daha sert olmaya kararlıydı. Üç davalı vardı. 17. duruşmada baş hakim, davalılardan biri olan hükümet evkaf memuru 36 yaşındaki Feyyaz Ali'nin davasının Yozgat duruşmalarının planlanan ikinci serisine dahil edilmek üzere ayrılacağını beyan etti. Kalan ikisinden Boğazlıyan'ın eski kaymakamı ve ardından Yozgat'ın muvakkat mutasarrıfı 35 yaşındaki Mehmet Kemal esas davalıydı; müşterek davalısı, Yozgat jandarma taburu kumandanı 44 yaşındaki Binbaşı Mehmet Tefvik idi. Bu davalılar altı savunma avukatı tarafından temsil edildiler. Üç davalı da, hem yazılı hem de sözlü olmak üzere, bir takım itiraflarda bulundukları duruşma öncesi sorgulamalara tabi tutuldu.

Savunma vekili, iddia edilen suçların Yozgat sancağında işlendiğinden hareketle İstanbul'da yargılanamayacaklarını ileri sürerek Mahkemenin yargı yetkisine itiraz etti. Esas davalı Mehmet Kemal'in vekili müvekkilinin benzer ithamlarla daha önce yargılanmış olduğundan dolayı, kendisinin ikinci kez yargılanmasının hukuki olmadığını ileri sürdü. Ancak ivedilikle gerçekleştirilen bir tahkikat, Kemal'in tehcir ve soykırım suçlarından değil, Ermeni kurbanların servetlerini zimmetine geçirmekten gıyabında yargılanmış olduğunu açığa çıkarttı. Üç aylık hapis cezasına mahkum edilmiş ve yeniden yargılanma talebi üzerine beraat etmişti. Mahkeme Kemal'in savunmasını reddetti, çünkü şimdiki suç idam cezasını gerektirir bir suçtu. Mahkeme, soykırım emirleri İstanbul'dan geldiğinden dava yeri olarak İstanbul'un uygun olduğunda ısrar etti.

Açılış konuşmalarında Baş Müddeiumumi Sami, gerek kurbanlar gerekse failler aleyhine iki sert saldırıda bulundu. Kurbanları, Van vilayeti Ermenileri'nin valinin kendilerini kılıçtan geçirmeye başlamasının ardından yaşamlarını savunmak üzere ayaklandıkları Nisan-Mayıs 1915 'Van Vukuatı' mezalimini tahrik etmekle suçluyordu. Ermeniler, eşit haklar talep ederek ve dış güçlerin müdahalesini isteyerek dini cemaat statülerini ihlal eden 'bölücüler' idi; fiilen de bu dış mihrakların maşası olmuşlardı. Bu, Müslümanların kinini kamçalamış ve Mayıs 1915'de Tehcir Kanununun kabulüne yol açmıştı. Sami daha sonra 'bu kanunun tatbiki sırasında Ermeniler aleyhine yürek parçalayıcı cürümler' işlemiş 'küçük-büyük hükümet makamları'na çıkmıştı. 'Yukarıda sayılanlardan gelen bir emir sadece kendi vicdanlarına uygun olduğunda ifa edilebilir' diye ekledi. Söz konusu suçları 'insanlığa karşı işlenen ceraim' olarak tanımlayan Sami, bu Mahkemenin görevinin 'bu ceraimi tespit etmek ve mücrimi cezalandırmak' olduğunu belirtti.⁽¹⁶⁾

Sonraki duruşmaya (8 Şubat) 'müddei şahsi' ve 'müşteki' olarak katılan Ermeni avukatlar Baş Müddeiumuminin Ermeniler'e yönelttiği nitelemelere kesin olarak itiraz ettiler. Humayak Kosrovyan⁽¹⁷⁾, Ermeniler'in bütün istediklerinin 'ne Tanzimat reformlarının ne de Sultan Abdülhamit'in vasıl olamadığı bir hedef olan emniyetle alakalı adalet'⁽¹⁸⁾ olduğunda ısrar ederek, Ermeni tahriki suçlamasını kategorik olarak reddetti. Ermeniler'i dış mihrakların

⁽¹⁶⁾ .Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* cilt 3 (Ankara: Mars, 1969), s.1158. Türk gazeteleri *İkdam*, *Sabah*, *Yeni Gün*, *Hadisat*, *İstiklal*, 6 Şubat 1919 sayıları.

⁽¹⁷⁾ Davalı Mehmet Kemal ile aynı Amme Hizmeti merkebinden mezun Kosrovyan o sıralar kendi okulunda bir profesördü ve savaşın patlak vermesinden önce İstanbul Hukuk Fakültesinde milletlerarası hukuk profesörüydü.

⁽¹⁸⁾ Giderek aşırı merkezileşmiş ve kendini otokratik bir despotizme dönüştürmüş bulunan Osmanlı devlet sistemini modernleştirme ve batılaştırma niyetiyle (1839 ve 1856 tarihlerinde) iki reform fermanının çıkartıldığı 1839-1856 dönemine işaret eder. Çöküntü özünde, güçlenen Osmanlı teokrasisi ile kanunlara itaatkar Batı sekularizm arasındaki çatışmadan dolaydı.

maşası olarak itham etmek yerine, kurban sayısının 1.2 milyona ulaştığı Ermeni trajedisi için sorumlu aranıyorsa, Alman İmparatoru II. Wilhelm ve başkalarına bakmak gerekiyordu.⁽¹⁹⁾ Van Vukuatı konusuna da değinen Kosrovyan, Baş Müddeiumuminin Türk savaşını ‘sabote etme’ çabasıyla itham ettiği liderlerin gerçekte bölgeyi yatıştırmaya çalıştıklarını ve Van makamları tarafından haince öldürülerek ‘o vilayetin Ermeni nüfusunun çaresizce kendilerini müdafaaaya itildikleri’ni ileri sürerek, Sami’yi ikiyüzlülükle suçladı. Suçlama doğru olsaydı bile, ‘sabotajla alakalı masumiyet’i belirlenmiş bulunan Yozgat Ermeni nüfusunu suçlamanın hiçbir ahlaki veya hukuki temeli yoktu.’

Bütün bu ‘tahrifat ve hatalar’ın ışığında ve adli takibata siyaset sokulması nedeniyle Kosrovyan, Sami’nin heyetten çıkartılmasını talep etti. Fakat Sami, konuşmasına siyaset soktuğu suçlamasını reddederek, Ermeniler’e karşı işlenen suçun iğrençliğini ne inkar ettiğini ne de küçültmeye çalıştığını söyledi. Onbeş dakikalık mütaalaadan sonra hakimler, herhangi bir tarafın siyasal savunmasından etkilenmeyeceklerini beyanla, Sami’nin yetkisinin alınmasını reddettiler. Bunun üzerine üç Ermeni avukat, kararı protesto ederek müvekkillerinin vekillliğini sürdürmeyi reddettiler.⁽²⁰⁾

Başkanlığını, eski vali ve Osmanlı eyalet yönetiminde başarılı bir kamu görevlisi olan Mazhar’ın yaptığı Tahkikat Komisyonu, Yozgat’ın savaş sonrası mutasarrıfından kırkiki resmi belge istetti. Her biri Dahiliye Nezareti yetkililerince ‘aslına uygundur’ ibaresiyle onaylandı. Bu şifreli telgrafın çoğu, tehcir eylemlerinin planlanmasında rol oynayan iki askeri görevlinin adını taşıyordu. Herikisi de mahkemeye celp edildiler ve ifadelerinde belgelerin doğruluğunu

⁽¹⁹⁾ Derinlemesine analiz için bkz. Dadrian, *German Responsibility*, s.8-13, 49-54, 109-13, 137-41, 171-72, 182-86.

⁽²⁰⁾ Diğer iki Ermeni avukat Avedis Surenyan ve Hagop Bahri idi. Bkz. Türk günlük basını: *İkdam*, *Yenigün*, *Hadisat* ve Fransızca gazete, *Renaissance*, 9 Şubat 1919.

teyid ettiler. Onlardan biri, Ankara eyaletinin beş sancağından biri olan Kayseri'nin 15nci Tümen Kumandan Vekili Miralay Şahabettin idi. Diğer, Ankara'da üslenmiş 5nci Kolordunun Kumandan Vekili Miralay Halil Recayi idi. Ayrıca, Mahkeme Yozgat'ın savaş zamanı Askeri Kumandanı ve Askerlik Şubesi reisi Binbaşı Mehmet Salim'in uzun bir ifadesini aldı. Bu ifadede Türk binbaşı, mezalimin ayrıntılarını vererek ve ad ve rütbeleriyle İttihad Fırkası liderlerinin asıl rollerini açıklayarak Yozgatlı Ermeniler'e karşı işlenen suçların büyüklüğünü samimiyetle kabul etti.

Sadece 9ncu duruşma (22 Şubat 1919) sırasında müddei şahsi, 'tehcir'in 'kıtal' demek olduğunu gösteren oniki şifreli telgrafı açığa çıkarttı. Bu kritik kanıtlar 7nci duruşmadaki (18 Şubat) ifadesiyle Miralay Şahabettin'den cinayet eylemlerine ilişkin şifreli telgraflar aldığını ve 'tehcir'in gerçekte 'kıtal' demek olduğunu açıkça kabul etti. Adını taşıyan deşifre edilmiş telgrafları gördüğünde Miralay Şahabettin baygınlık geçirdi ve mahkeme salonu dışına alındı. Bir sonraki duruşmada ifadesini verirken, 'Ermeni nüfusunun Boğazlıyan ve civarında katledildiğini teyid edebilirim' beyanında bulundu (8. ve 9. duruşmalar, 20 ve 22 Şubat). 2. duruşmada (8 Şubat 1919) sunulan 169 sayılı ve 14 Temmuz 1915 günlü bir başka şifreli telgrafta, aynı miralay Ermeniler'in dehşet verici yağma eylemleriyle karşı karşıya olduğunu bildirmektedir. Duruşmalar boyunca, yaygın hırsızlık, talan ve çapulculuğun soykırımın ana bileşenleri olduğu kesin olarak ortaya çıktı (3., 4., 7., 11. duruşmalar, sırasıyla 10, 11, 16 Şubat ve 5 Mart 1919).

Baş Müddeiumumi kapanış konuşmasını, Ermeni tanıkların ifadelerinden çok, Mahkemenin elinde bulunan onaylı belgelere dayandırdığını vurguladı. Boğazlıyan'ın Müslüman din görevlisi sıfatıyla kutsal şeriat çerçevesinde esas davalı Kemal'i engellemeye çalışmış Müftünün ve aynı Kemal'den insanları suç teşkil eden fiillerde suçortaklığına itmemesini rica etmiş olan Yozgat mutasarrıfı Cemalettin'in ifadelerine atıfta bulundu. Şahabettin ve Recayi Miralayların

ve diğerlerinin Baş Müddeiumumi tarafından alınan ifadeleri Yozgat kitlesel cinayetinin örgütlü yapısını teyid etti.

Savunmanın dürüst olmadığını yansıtan ilk belgesel kanıt, fiillerinin Ankara'daki Miralay Recayi'ye hitaben yazdığı 14 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafında herhangi bir ayaklanma planlanmakta olduğuna dair 'hiç bir delail olmadığı' nı ifade eden Miralay Şahabettin'in temsil ettiği Türk emniyetine yönelik Ermeni tehditlerinin bir sonucu olduğu iddiasıdır (2nci duruşma, 8 Şubat 1919). Aynı derecede güvenilir bir başka ayrıntı da, iddia edilen ayaklanmanın gerçekleştiği sırada görevde bulunan Yozgat eski mutasarrıfından geldi. Cemal ifadesinde, bu iddianamenin gerçeğe mugayir olduğunu ve konuyu bizzat tahkik ettiğini, "on adamın şekaveti isyan addedilmez" dolayısıyla "isyan sözü biraz mubalağalıdır" diyerek vurguladı. Bütün meselenin "çaresizce sağ kalmaya çalışan perişan haldeki firariler"i kovalayan jandarmalarla birkaç Ermeni'nin çarpışması olduğunu belirtti (11nci duruşma, 5 Mart 1919).

Bu yalanlamanın sonucunda, Yozgat jandarma tabur kumandanı, ikinci davalı Binbaşı Tevfik, sözde Ermeni isyanına ilişkin ifadesini değiştirmek zorunda kaldı. Bu sözcüğü askeri hizmetten veya sınır dışı edilmekten kurtulmaya çalışan kaçakların mukavemeti anlamında kullandığını ikrar etti (15. duruşma, 27 Mart 1919). 1 Aralık 1918'de İstanbul'daki Dahiliye Nezaretine gönderilen yazılı ifade-
de, Yozgatlı hatırı sayılır bir Müslüman olan Rıfat Bey, Tevkif'i, İstanbul'daki Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastına karıştığı suçlamasıyla⁽²¹⁾, 1913 yılında İttihadçıların astığı Damat Salih Paşa'nın

(21) 11 Haziran 1913 suikastı, muhalefetteki *İtilaf* Fırkası üyelerinin bir misillemesiydi. 23 Ocak 1913'deki bir hükümet darbesiyle iktidarı tekrar ele geçiren İttihada bir darbe indirmeyi istiyorlardı. Kendisini İttihadçı saymayan Şevket Paşa, kendisi bizzat Osmanlı İmparatorluğundaki 'en kuvvetli zat' olurken, İttihadçı liderlerin gizli planların önbilgilerine sahip olduklarından, fakat iktidarı yeniden ele geçirme ve tüm muhalefeti ortadan kaldırma umuduyla hiçbir şey yapamadıklarından kuşku duymaktadır.

celladı olduğuyla övünen kana susamış biri olarak çizmektedir; bir cellat olarak görev gereği Binbaşı Tevfik, Osmanlı saltanat sülalesinin bir mensubu olan mahkumun ayaklarının altından sandalyeyi çekivermişti.

Rıfat'a göre, Binbaşı Tevfik, Yozgat'ın Ermeni nüfusunu hemen hemen tamamen ortadan kaldırmıştı. Önce Taş Pınar köyündeki 15-75 yaşlarındaki kadınları "balta ile kuş gibi bağırarak katl ve imha" etmişti. "Ardından, kurbanların şahsi eşyalarını ve mücevherlerini elarabalarıyla evine taşıttı." Kurbanların yürek parçalayıcı çığlıklarına dayanamayan komşu köylerden Müslümanların oluşturduğu bir heyet, binbaşının atının ayaklarına kapanıp "onların yerine bizi öldür" diye yalvararak -Şeriat adına- kadın ve çocuklara acımasını istemişti. Fakat kumandan oralı olmamıştı. Tabancasını çekmiş ve gelenlere ateş etmeye başlamıştı. Binbaşı Tevfik daha sonra, Kumkuyu köyünün yanı sıra Akdağ Maden ve Boğazlıyan'ın bir kaç köyünün Ermeni sakinlerini evlerinde canlı canlı yakmıştı. Rıfat yazılı ifadesini Tevfik'i bir 'canavar' ve 'hunhar' olmakla suçlayarak bitirmiş ve mahkemeden 'Allah namına' 'gerekli tedbirleri alması'nı rica etmişti.⁽²²⁾

Mutasarrıf Kemal aleyhine görülen dava boyunca kanıtlanan mezalim, tüm diğer ifadelerde açıklananları iğrençlik açısından geride bırakıyordu. Ermeniler'i, özellikle kadın ve çocukları keserken duyduğu zevk akıl almazdı. Örneğin, ölüm tarlalarının en bilineni olan Güller (Keller) köyüne giderken Kemal'in karısına, adamlarıyla birlikte "tiyatroya gittikleri"ni söylemiş olduğu ve "muztarib halkın enîn ve iztirabatı karşısında mumaleihin nargile içtiği"nin görüldüğü belirtilir (3ncü duruşma, 10 Şubat 1919). Mahkemenin bir sonraki duruşmasında Kemal'in, 500 silahlı eşkıyasının binlerce göçmenden oluşan bir kabileyi kılıçtan geçirmesine yardım eden

⁽²²⁾ Bu yeminli beyanın Osmanlı Türkçesi metni *Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivindedir*; Seri 21, Dosya M, Belge no.469.

çevreye toplanmış Türk köylülerinin becerisizlikle sinirlendiği ifade edilmiştir. Onlara “siz adam kesmesini bilmiyorsunuz” diye bağırarak, bir rivayete göre kurbanları ortadan kaldırmanın en etkin yolunu göstermiş; buna göre gırtlaklar yatay değil dikey olarak yarılacakmış (4ncü duruşma, 11 Şubat 1919). Bir başka duruşma sırasında, kılıcını savururken, aynı anda “hadi, hadi. Anamız bizi bugün için doğurmadı mı?” diye teşvik ettiği anlatıldı (5nci duruşma, 12 Şubat 1919).⁽²³⁾

Boğazlıyan Müftüsü Abdullahzade Mehmet Mahkemeye, Kemal’in Ermeniler’i imhâ etme yönteminin ilkin erkekleri öldürmekten ve ardından kadın ve çocuklardan oluşan kabileleri kılıçtan geçirmekten ibaret olduğuna dair yazılı ifade verdi. Boğazlıyan Askerlik Şubesinde karşılaştıkları sırada Mehmet, Kemal’i ‘Allahın gazabı’ konusunda uyarılmış, Kemal de Müftüye hükümetten daha fazla yufka yürekli görünüyorsunuz diye cevap vermiş. Müftü, Kemal’in suçlarını jandarma ve şakilerinin yardımıyla işlediğini, nüfusun büyük bölümünün buna karşı durduğunu ekledi. Kemal söylenenleri inkar etti ve başhakim “Yaşlı başlı bir Müftü niye yalan söylesin?” diye sorduğunda Kemal sakince cevapladı: “Bilmem.” (7nci duruşma, 18 Şubat; 13ncü duruşma, 24 Mart 1919).

⁽²³⁾ *İleri*, 11, 12, 13 Şubat 1919 sayıları. Türk gazetesi *İleri*, davalı Kemal’in bir cinayet eylemini ‘tiyatroya gitme’ye benzettiği konuşmasını ifşa eden kaynağı göstermese bile, *Kudüs Patrikhanesi Arşivindeki* bir belge, o kaynağın kimliğini, davalının yakın bir akrabası Zülfikar Ali Hanım olarak açıklamaktadır. İfade, Kemal’in kurbanlarını öldürürken aldığı zevki ayrıntılı bir biçimde yansıtır. Ali Hanım’ın yansıttığı gibi, “Güller (Keller)’de vuku bulan şeyleri anlatmak imkansız...Küçük kızlar ve bebelerden meydana gelen zengin Atamyana sülalesine mensup yirmi aile, böyle tehcir edildi. Ertesi gün Kemal’e onların nereye gittiğini sual ettiğimde bana gülerek cevap verdi, ‘öbür dünyadaki hemşerilerine iştirak ettiler. Şimdi ebedi sulh içinde istirahat ediyorlar.’” *Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi* Seri II, Dosya Zh (Ermeni alfabesinin onuncu harfi), belge no.478-79, kütük no.32, tarih 28 Kasım 1918.

Mazhar Tahkikat Komisyonunun talebi üzerine 15 Ocak 1919 günü alınan kapsamlı bir ifadede, bu konuda bilgisine başvurulmuş Yozgat Askeri Kumandanı ve Askerlik Şubesi Reisi Binbaşı Mehmet Salim Yozgat sancağındaki Ermeni soykırımının başlangıcı, örgütlenmesi, kontrolü ve uygulanması hakkında mümkün olan her ayrıntıyı vermektedir. Salim, bütün bu tehcir planının altında yatanın, Kemal'in acımasızca yürüttüğü bir 'imha siyaseti' olduğunu samimiyetle vurguladı. Ayrıntılar 'geceki cümbüşlü, içkili partiler'de planlanıyordu. Kemal, içki arkadaşlarıyla birlikte 'ertesi günün operasyonları'na dair ayrıntılar üzerinde çalışacaktı. Mezalim 'İttihadın milli iştiyakları'nın yaşama geçirilmesine yardımcı olmak için tasarlandı ve 'resmi siyaset'i haline geldi. Aynı yeminli ifadeyle, erkek kurbanların katli benzer bir yol izlemişti. Onları savunmasız kılmak için, 'kolları ve elleri birbirine bağlı' halde ikişerli veya dörderli olarak yürütüldüler. Kullanılan aletler 'baltalar, bahçe bel-leri, kılıçlar, bıçaklar, çapalar' idi.⁽²⁴⁾

Davalı Kemal, Osmanlı Ermenileri ile ilgili tasarıların gizli yapısına ilişkin kanıtlar sunuyordu. 16 Aralık 1918 günkü duruşma öncesi ikinci sorgusu sırasında Kemal, İstanbul'daki merkezi makamların kendisine belirli şifreleri okuduktan sonra yakmasını emrettiğini kendiliğinden söyledi. Ancak, duruşmalar sırasında iki kez bu ifadesini geri aldı (sırasıyla 3ncü ve 13ncü duruşmalar, 10 Şubat ve 24 Mart 1919). Eski mutasarrıf Cemal, Mahkemeye İttihadın Ankara'daki Katibi Mesulü (Nazi hükümetinde *Gauleiter* benzeri bir makam) Hüseyin Necati'nin kendisine 'tehcir' sözünün 'kıtal' için şifreli sözcük olarak yorumlanmasını emrettiğini açıkladı. Fakat Cemal İttihadın Merkezi Umumisinin ilgili emrini görmek istediğinde Necati, okuduğu kağıt parçasını kendisine vermeyi reddetmiş (1inci duruşma, 5 Mart 1919).

⁽²⁴⁾ A.g.e., Seri 21, Dosya M, belge 574-77. Sırasıyla 11 ve 15 Şubat ve 27 Mart 1919 tarihli 4ncü, 6ncı ve 15nci duruşmalarda bu aletlerin kullanıldığı doğrulandı.

Davalı Mehmet Kemal bir rivayete göre Van'daki bazı insanlarla yakın akrabaymış. Bir kaynak, Vali Cevdet'in kayınbiraderi olduğunu belirtir.⁽²⁵⁾ Ne olursa olsun, Cevdet'in ve kuvvetlerinin Rus Kafkasya Ordusu askerlerine yenilmesiyle sonuçlanan Nisan-Mayıs 1915 Van Hadiselerinde akrabalarının kaybının öcünü almaya yemin ettiği anlatılır. Cevdet, Van vilayetinin Ermeni nüfusundan kalanların kılıçtan geçirilmesini önlemek için ayaklanan küçük Ermeni kuvvetlerine boyun eğdirmeyi başaramamıştı. Türkler'in nihai yenilgisi ağır insan ve teçhizat zayıyatıyla birlikte gelmişti.⁽²⁶⁾

Hiç kuşku yok, Kemal bundan ve büyük ihtimalle Van'daki akrabalarının kaybindan etkilenmişti. Bu, Baş Müddeiumumi Sami'nin, özellikle 'Van İsyanı'ndan ve bunun üzerine Ermeniler'e karşı düşmanca duyguların doğmasından bahseden açılış konuşmasında açıkça görülür. Ardından Kemal'in, yakın arkadaşlarına Ermeniler'e karşı yürüttüğü kırımla kayınpederinin intikamını aldığını söylediği aktarılır (15nci duruşma, 27 Mart 1915). Bu, Yozgat-Boğazlıyan göçünde işlenen cinayetlere katılmış eski bir asker olan Yozgat jandarma çavuşunun, Nisan veya Mayıs 1915'de Van vilayetinde ailesini kaybettiği iddiasıyla Kemal'in vahşetine ilişkin açıklamalarıyla teyid edilmiştir. Şükrü Çavuş, Mutasarrıf Kemal'in şöyle dediğini aktarır: "Hazreti Muhammed üzerine yemin ederim, Yozgat'ta yaşayan hiçbir Ermeni bırakmayacağım." "Bu öfke o kadar barizdi ki," diye ekler çavuş, gizliliğe bile hiç önem vermediği imhaları sırasında kadınlara ve çocuklara karşı özellikle vahşi davranıyordu.⁽²⁷⁾

(25) Jean Nalbandian, *Physionomie tragique d'une vieille nation*, cilt 2 (Brüksel, 1959), s.17.

(26) Dadrian, *German Responsibility*, s.29-34.

(27) Krikoris Balakian (Reverend), *Hai Koghkotan, Trvakner Hai Mardirosak-routianen: Berlinen Tebi Zor*, 1914-1920 (Viyan: Mechitarist Publishers, 1922), s.213, 215-17. Çavuş Şükrü'den, yukarıda adı geçen Yozgat Askeri Kumandanı Binbaşı Mehmet Salim'in yazılı ifadesinde bölge katliamlarının bir denetçisi olarak söz edilir. Ayrıca 5nci duruşmada (12 Şubat) ve 16ncı duruşmada (29 Mart 1919) başından geçenleri nakleden tanıkların ifadelerinde de adı geçmektedir.

Biyografisine göre Mutasarrıf Kemal bir süre yüksek okulda uygarlık üzerine ders de vermiştir!⁽²⁸⁾

Osmanlı hukuk geleneğine paralel olarak, Kemal'e Karar öncesinde bir konuşma şansı verildi. Avukatları, müzekkerede Ermeniler'i herşeyden sorumlu gördüklerini belirterek, Kemal'in masumiyetini ileri sürdüler. Konuşması, benzer suçlardan tutuklu bulunan ve Kemal ile birlikte Bekirağa hapisanesinde tutulan İttihadçı liderlerden Halil Menteşe tarafından kaleme alınmıştı.⁽²⁹⁾ Savaş sırasında Halil Hariciye ve Adalet Nezaretinde görev yapmış ve uzun bir süre de Osmanlı Meclisi Mebusanının reisliğini yürütmüştü, ancak konumu itibariyle Meclisin kısımlara ilişkin tahkikatını engellemeyi başaramadı. Konuşmasında Kemal 'Rus ordusunda harbeden ve barbarca kıtalda bulunan Ermeni gerillalar'ın saldırısından kaçan Müslümanların kayıplarına ve çektikleri acılara dikkat çekti. Hükümet tarafından verilen 'emirlere itaat' ederek Osmanlı Devletinin 'bekaasını' düşündüğünü ileri sürdü. "Ermeniler'e karşı yapılan mezalim" diyordu, "Ermeniler'in tahrik ettiği Müslümanların karşı saldırılarıdır." Konuşmasını, 'İslam şuuru'na atıfta bulunarak bitirdi (18. duruşma, 7 Nisan 1919).

Ertesi gün idam kararı verildi ve 10 Nisanda infaz edildi. Mahkeme Müddeiumuminin, karşılıklı husumetler ve aşırılıklar temelinde bir tür iç savaş olduğu varsayımıyla Osmanlı Mülkiye Ceza Kanunu 56. Maddesine isnat teklifini reddetti, bunun yerine kararını

⁽²⁸⁾ Çankaya, *Yeni Mülkiye*, s.1156. Söz konusu okul, Rodos Mektebi İdadisi ve dönem de 9 Şubat-14 Ekim 1910 idi.

⁽²⁹⁾ Halil Menteşe, *Anılar* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986), s.238-39. Kemal'in savunmasının ana teması, dava vekilinin önceki duruşmalarda ileri sürdükleriyle aynıydı, yani o, sadece emirlere uymuş ve böylece devleti güçlendirmişti. *Le Courier de Turquie*, 9 Nisan, *Hadisat*, 8 Nisan 1919. Bu, küçük rütbelileri cinayete bulaştırma uygulaması Temyiz Mahkemesi Reisi, Birleşik Devletler Baş Müşavari Robert Jackson tarafından Nuremberg'de alaya alınmıştır. Kürsüdeki Nazi liderlerine hitaben: "Bu davalılar kendi ellerini kana bulaştırmayacak bir memuriyet ve makamın insanlarıydı. Onlar astlarını nasıl maşa gibi kullanacaklarını bilen insanlardı" diye konuşmuştur. *The Nürnberg Case* (New York: Cooper Square, 1971), s.37

kurbanları faillerden açıkça ayıran 45. Maddeye dayandırdı. Davalılar yalnızca yerel Müslümanları değil genelde Müslümanları tahrikten suçlu bulundular. Mahkeme ayrıca, Yozgat'ın 'Osmanlı Devletine sadakatleri bilinen' Ermeni nüfusunun çok büyük çoğunluğunu beraat ettirdi. Her durumda Mahkeme, Van Ermenileri'nin provokasyon suçlusu oldukları doğru olsa bile Yozgat Ermenileri'nin bundan sorumlu tutulamayacağını, 'suç devrinin hukuk harici' olduğunu belirtti.

Belki de, Kararın en önemli unsuru, tehcirlerin tasarlanan kısımlar için bir paravan olduğu hükmüdür. Bu noktada “*şüpheli ve tereddüt bırakmadığından...*” diye başlayan sonuç bölümünde, diğer davalı jandarma kumandanı Tevfik'in suç ortaklığından dolayı onbeş yıl ağır çalışma cezasına mahkum edildiği beyan edildi.

Bu suçlar, geçmiş ve mevcut Türk makamlarının ve yazarlarının iddia ettikleri gibi savaş boyunca tahkik edilmiş ve cezalandırılmış mıdır? Bu sorunun cevabı, duruşmalardan birinde Aziz Nedim'in sorgulanması sırasında gelmiştir. Nedim, Osmanlı Vilayet Dairesinde müfettiş olup, Talat'ın Selanik günlerinden dostuydu. Mayıs 1916'da Talat kendisini güya tehcirler sırasında işlenen suistimal ve suçları tahkik etmesi için Boğazlıyan'a göndermişti. Fakat dava öncesi ifadesinde Nedim, *emri sami* gereği 'kısımları tahkike mezun olmadığını' beyan etmişti. Müddeiumumi Sami, bu beyanı celp müzekkeresi sonucu bizzat mahkemede hazır bulunduğu sırada Nedim'e hatırlattı (11nci duruşma, 5 Mart 1919).⁽³⁰⁾ Sami, “müfettişler geldiğinde, tahkikatları yağma ve hileye dayanan şamil suistimallerle sınırlıydı” diye işaret etmiştir. Dahli bulunan memurlar kurbanlarının mallarının kamulaştırılmasından değil, Hazineye devretmek yerine kendi zimmetlerine geçirmekten hafif cezalara çarptırıldılar. Bu, Mutasarrıf Kemal'in neden esas itibariyle örgütlediği kısımlar için değil de Ermeniler'in mal ve tasarruflarına el koyulmasındaki

⁽³⁰⁾ *Takvimi Vekâyi*, no.3617, s.2.

⁽³¹⁾ *Vakit, İkdam, Renaissance*, 6 Mart 1919.

'yolsuzluklar'dan mahkemeye çıkarıldığını açıklıyordu. Kemal mahkum edildi, bir takım kuşkuolu olaylar sonucunda bir yıl sonra tekrar dönmek üzere, İzmit'teki yeni görevinden azledildi.⁽³²⁾

TRABZON DAVALARI

Trabzon vilayeti Sivas ve Erzurum vilayetlerinin kuzeyinde yer alıyor ve Karadeniz kıyısında uzanıyordu. Trabzon yalnızca vilayetin başşehri değil, aynı zamanda aynı adı taşıyan sancağın da merkeziydi. Vilayetin diğer üç sancağı Samsun (Canik, Çarşamba), Gümüşhane ve Rize (Lazistan) idi. Trabzon'un yanı sıra, Trabzon sancağının, Tirebolu, Giresun ve Ordu olmak üzere üç kazası küçük liman merkezleri olan sekiz kazası vardı. Ayrıca Samsun sancağının yine küçük liman merkezleri olan Samsun ve Ünye kazaları vardı; Rize sancağındaki Rize de bir liman merkeziydi. Türkler'den ayrı olarak, Trabzon nüfusu büyük oranlarda Lazlar'dan, Rumlar'dan ve Ermeniler'den oluşuyordu. Ermeniler Trabzon'un merkezinde (yaklaşık 8.000-9.000) ve çevre köylerde (hemen hemen aynı sayıda) yaşıyorlardı. Ancak çoğunluğu, yaklaşık 30.000'i, Ordu ve Ünye kazaları dahil olmak üzere Samsun sancağının kırsaldaki birkaç yüzü bulan köylerinde yaşıyordu.

Kıyımlar sırasında Trabzon vilayeti, Başkumandanlığı (Şubat 1915-Şubat 1916) Mahmut Kamil Paşa tarafından yürütülen Üçüncü Ordunun askeri hakimiyet alanına düşüyordu. Vilayetin 1917 yılına kadarki valisi Cemal Azmi idi. İttihadın Katibi Mesulü, valinin üstünde veto yetkisine sahip vilayet komiseri sıfatıyla, Yenibahçeli Nail'di. Dahası, bu vali aynı zamanda vilayetin Askeri Mahkemesi

(32) Çankaya, *Yeni Mülkiye*, s.1157. Kemal, 22 Ocak 1916'da Boğazlıyan'daki Ermeni kurbanlarının mallarının yağmalanmasında 'görev ihmali' suçundan mahkum oldu; beş ay sonra, Göçmen Şubesi Müdürü olduğu İzmit'teki yeni görevine başladı. 25 Temmuz 1918'de Konya İstinaf Mahkemesi mahkumiyeti bozdu ve Ziraat Müfettişliğine tayin etti!

Reisi, Trabzon'daki alayların kumandanı, Askeri Levazım Amiri ve Liman Tesisleri Amiri idi. Van eski valisi Nazım, Terk Edilen Mallar Komisyonunun -kısa bir süre- başkanlığını yapmıştı. Trabzon Temyiz Mahkemesi Reisi Hilmi, açık artırmalar veya başka şekilde kamulaştırılan bu malların idaresinden sorumluydu.

Trabzon davalarının davalıları (1) Cemal Azmi, (gıyabında); (2) Nail, (gıyabında); (3) Seyri Sefain bahriye şirketi acentası Ahmet Mustafa; (4) Rüşümat Müdürü ve Kızılay Hastanesi mütevellisi Mehmet Ali (aynı zamanda askeri hekim Ruşen Eşref'in kayınbiraderi olarak tanınırdı); (5) bir otel müdürü, tacir ve Karadeniz Motor Nakliyatçısı Niyazi; (6) Trabzon Polis Amiri Nuri; (7) Yarbay, Jandarma Kumandanı ve Tekalifi Harbiye Komisyonu azası Talat; (8) Trabzon Sıhhiye Müdürü Dr. Ali Saib; ve (9) Topçu Binbaşı, Trabzon Teşkilatı Mahsusa amiri ve ardından İttihad Merkezi Umumi azası Yusuf Rıza idi. 16ncı duruşmada (5 Mayıs 1919), Teşkilatı Mahsusa Kumandanı ve İttihad Merkezi Umumi azası Yusuf Rıza'nın dosyası ayrı bir dava olarak ileriye bırakıldı; aynı şey Dr. Ali Saib ile ilgili duruşmanın sonuna yaklaşıldığında da yapıldı. Başlangıçta dört savunma vekili vardı: Osman, Salaheddin, İbrahim ve Şevket; sonradan ikinci duruşmada onlara Galip ve Küdusi (Yozgat duruşmalarının bir davalısı Feyyaz'ın kardeşi) de katıldı.

26 Mart 1919 ve 17 Mayıs 1919 tarihleri arasında toplam oniki duruşma yapılmıştır. Baş Müddeiumumi Feridun, Azmi ve Nail için ölüm cezası, Mustafa, Ali, Nuri ve Niyazi için hapis cezası talep etmiştir. Fakat Saib'in davasında hafifletici nedenler bulunduğu inanıyordu. Feridun, Ali Saib'in çocukları zehirlememiş olduğunu savunuyordu; yalnızca öldürmek için aşırı dozda ilaç zerketmişti, zehirleme fiili doğru olsa bile 'kurbanların cesetlerini denizden toplamak ve onlara otopsi yapmak gerekir'di. Hiçbir otopsi yapılmadığından dolayı, davalı suçsuz bulunmalıydı. Yine de Mahkemenin onu, küçük çocukları boğdurulmasının ve başka şekilde imhasının 'fer'i' faili olarak suçlu bulmasını talep etti. Dr. Saib'in duruşması

8 Temmuz 1919'da yapıldı. Trabzon Sıhhiye Müfettişi Dr. Ziya Fuat, "Dr. Ali Saib morfin enjekte edilen namaruf sayıda Ermeni çocuğunun ölümüne sebep olmuştur" diye yazmıştır bir raporunda. Bu hüküm, mezalimin yer aldığı Trabzon Kızılay Hastanesindeki meslektaşları Dr. Ragıp ve Dr. Vahab tarafından verilen bilgileri temel alıyordu. 21 Temmuz 1919'daki duruşmada, Dr. Vahap çocukların zehirlendiğine ilişkin bilgi vermiş olduğunu inkar etti. Bu arada, Damat Ferit'in hükümeti düşmüş ve Kemalistler'e daha yakın olan rejim, Esat Paşa'yı Askeri Mahkeme Reisi olarak tayin etmişti; daha sonra Mahkeme ithamların kanıtlanamadığını savunarak Ali Saib'i beraat ettirdi.

Benzer bir diğer olaylar dizisi Trabzon jandarma alayı kumandanı Binbaşı Manastırlı Tevfik'i kurtarmıştır. Duruşması Trabzon duruşmalarına dahil edilmiş ve Trabzon limanına komşu küçük bir sahil kasabası olan Yomra'da işlenen mezalimle ilintilendirilmiştir. Damat Ferit'in Sultan yanlısı üçüncü kabinesinin Ekim 1919'da yıkılmasından sonra cezai takibattan kurtulmuştur. 20 Ekim 1920'de Mahkeme tarafından suçlu bulunmuş. O Kararda Vali Azmi bir kez daha vilayet Ermeni nüfusunun kitlesel kırımının mimarı olarak gösterilmektedir. Karadeniz'de geceler boyu süren kitlesel boğma fiillerini yeniden teyid eden Karar Tevfik'i Azmi'nin suç ortağı olarak tanımlamaktadır. Ancak, iki gün içinde, beşinci ve sonuncu Damat Ferit Kabinesinin çöküşünden sonra oluşturulan Askeri Temyiz Mahkemesi Kararı iptal etti (*İkdam* 23, 24, 25 Ekim 1920; *Vakit* 20, 22, 23 Ekim 1920). Bu duruşmaların en çarpıcı özelliklerden biri, Trabzon ve Lazistan Kuvvetleri Erkan Reisi Miralay Muhtar; Teğmen Ahmet; Giresun'un Askeri Kumandanı Yarbay Arif; Van'ın eski Valisi Nazım; Erzurum'un eski Valisi Tahsin; Adliye Müfettişi Kenan; Trabzon Askerlik Şubesi reisi Necmeddin; Trabzon Erkan Reisi Emekli Yarbay Vasfi; ve Trabzon eski Askeri Kumandanı Avni Paşa gibi askeri ve sivil yetkililer dahil olmak üzere çok sayıda Müslümanın şahit olarak katılmalarıydı. Aynı derecede, Dr. B. Şakir

tarafından örgütlenen bir Türk Teşkilatı Mahsusa grubunun Alman Kumandanı Miralay Stange'ın yaveri ve tercümanı Süvari Teğmen Fadıl Harun'un hem Kızılay Hastanesinde Ermeni çocukların zehirlenmesi hem de Karadeniz'deki boğma eylemlerine şahitlik etmesi de çok önemlidir.

22 Mayıs 1919'da düzenlenen esas Karar, önceki Yozgat duruşmalarının temel bulgularından birini, yani “‘tehcir’ kisvesi altında makamların kıtal için gizli talimatlar ve emirler vermiş olduğunu” doğrulamıştır. Bu amaçla, mükerrer suçlardan mahkum mesleki suçlular yargılanmıştır. Erkeklerin uzaklaştırılmasından sonra failer nüfusun kalanını soymuştur. Kadınların para ve mücevherlerini soymuşlar ve çoğuna tecavüz etmişlerdir. Erkek ve kız çocuklar “bahre ilka etmekle boğdurup mahv edilmek” üzere mavna ve teknelere doldurulmuşlardır. Şehir sınırları dışında ve örgütlü bir şekilde olmak üzere hırsızlık, soygun ve yağma eylemleri görülmüştür.

İttifakla alınan Kararda,⁽³³⁾ Cemal Azmi ve Yenibahçeli Nail giyaplarında ölüme mahkum edildiler. Rüsumat Müfettişi Mehmet Ali on yıllık kürek mahkumiyeti aldı; bir ‘tehcir memuru’ olan Acente Mustafa ve Polis Şefi Nuri birer yıl hapse mahkum oldular. Otel müdürü Niyazi ve jandarma kumandanı Yarbay Talat delil yetersizliğinden beraat ettiler.

KATİBİ MESULLERİN DURUŞMALARI

21 Haziran'da başlayıp 13 Temmuz 1919'da son bulan bu duruşmalar dizisi, üç duruşma ve 8 Ocak 1920'de çıkartılan bir Karardan oluşmuştur. İlk oturumda zabta alınan İddianame (hepsi de Katibi Mesul olmayan) otuz davalıyı Ermeniler'e karşı işlenen suçlarla itham ediyordu. Temel nokta, davalıların devlet aygıtının kontrolünü ele geçirmiş oldukları savıydı. Merkezi Umumiye'yi resmi kararlar

(33) *Takvimi Vekâyi*, no.3616, s.3.

açısından en üst makam olarak görüyorlardı. Tehcirler için çıkartılan özel kanunlar bu sürecin sonucuydu. Tehcire uğrayanlar 'imha' edildi ve mal ve eşyaları da, bu amaçla 'tertib' edilen yasadışı eşkilyalar ve haydutlar tarafından 'nehb u garet'e uğradı.

Sanıklar arasında, Kastamonu vilayetinin bir sancağı olan Bolu'nun fırka katibi olan, tahrik edici konuşmalarla diğer vilayetlerin Müslüman nüfuslarının kışkırtılmasında büyük rol oynayan hekim Ahmet Mithat dahil, ileri gelen İttihadçı liderler vardı. Bir diğeri, 1915'de Sivas vilayeti Katibi Mesulü de olmuş Edime Müfettişi Abdül Gani idi. Yine, valininkini aşan yetkilere sahip Kastamonu Katibi Mesulü Hasan Fehmi vardı. Duruşmalar başlangıç itibariyle İttihad Fırkası Katibi Mesullerinin kovuşturulmalarına yönelmişse de, İddianame Harbiye Nazırı Enver'in babası da dahil olmak üzere, diğer memurlar, yetkililer ve meclis mebusanına yönelik ithamları da kapsıyordu. İtham edilen 29 kişiden yalnızca 11'i Katibi Mesul olarak mahkemede hazır bulundu.⁽³⁴⁾ Katılmayanlar 18 kişiydi.⁽³⁵⁾

İkinci duruşmanın en önemli noktalarından biri, Edirne Müfettişi Abdül Gani tarafından "Edirne Ermenileri son kerte şerefli insanlar; şehrin Bulgarlar tarafından işgali sırasında Türk ailelerini himaye ettiler" şeklindeki ifadesiydi.⁽³⁶⁾ Bununla beraber, Edirne'den bazı tehcirlerin yapıldığını kabul ederken, kurbanların mal ve tasarruflarının yağmalandığını inkar ediyordu. Üçüncü duruşmada, Eskişehir

⁽³⁴⁾ Bu grup, Dr. Ahmet Mithat, Besim Zühdi, Avni, Abdül Gani, Hasan Salahaddin, Halepli Cemal, Konyalı Abdülkadir, Kastamonu'nun Katibi Vekili Münir, Karahisar'ın Tasfiye Komisyonu Reisi Agah, komisyon azası Hayrettin ve Hüseyin Cevdet'ten oluşuyordu.

⁽³⁵⁾ Gıyabında yargılananlar, Ankara mebusu Hilmi, Afyon Karahisar mebusu Salahaddin Cimgöz, Erzurum mebusu Hüseyin Tosun, Selanik eski katibi mesulü Ali Rıza, Konya eski valisi Samih Rıfat, hamallar cemiyeti reisi Ferit, Cihanbeyli (Akşehir) müdür Fehmi, Belediye Reisi Müftizade Kalil, Akşehir polis şefi Hasan Basri, Halep çete reisi Necati, Bolvadin İttihad temsilcisi Müftizade Mehmet Ali, Hacı Attar Karafazi Hasan Hüseyin ve Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmet idi.

⁽³⁶⁾ *Takvimi Vekâyi*, no.3589, s.168 sol ve 169 sağ sütun.

katibi murahhası Dr. Besim Zühdi, cürümlerin “İttihadçı Fırkanın değil, tehcirler için kanun çıkartan hükümetin işi” olduğunu iddia etti.⁽³⁷⁾

Karar, bir takım olayların üstünde dururken, aynı zamanda İddi-anameyi de teyid etmiştir. Mahkeme en azından üç davada, vilayet Katibi Mesullerinin soykırım emirlerine direnç gösteren valilerin azline neden olmuş olabileceklerini belirlemiştir.⁽³⁸⁾ Bunlardan biri Ankaralı Naci idi. Yozgat Mutasarrıfı Cemal’i, daha sonraları Yozgat sancağındaki Boğazlıyan kazası Ermenileri’ni yok etmeye soyunan Mehmet Kemal ile değiştirmişti; Cemal, Necati’nin göz atmasına izin vermeyerek İttihadın Merkezi Umumiyesi tarafından tanzim edildiğini söylediği bir kağıt parçasından ibaret gayriresmi kırım emirlerini reddetmişti. Buna benzer bir başka azil, Vali Reşit Paşa’yı görevinden eden Kastamonu Katibi Hasan Fehmi tarafından uygulamaya sokulmuştu. Reşit Paşa, Hasan Fehmi’yi ‘muzır bir mahluk’ olarak nitelemiş ve ‘ben elimi kana bulamam’ diyerek Ermeniler’in katline izin vermeyi reddetmişti. Bunun üzerine Hasan Fehmi, Reşit Paşa’yı “Ermeniler’in hamisi, daha doğrusu kafirlerin valisi” olmakla suçlamıştır. Üçüncü dava dosyası, o bölgedeki tehcirler karşı çıkan Bolu mutasarrıf muavini Ali İlmi’yi azleden Bolu Katibi Dr. Mithat’la ilgilidir. Söz konusu azli gerçekleştirmek amacıyla Mithat şikayetini arzetmeye İstanbul’a gitmişti. Müslümanlar’ı Ermeniler’e karşı ayaklandırmak için de tahrik ediyordu. Sonuçta Bolu Ermenileri, Kastamonu Valisi Reşit Paşa’nın yerine getirilen Atıf tarafından tehcir edildiler. Mahkeme Kararı, bu katiplerin hükümeti icra faaliyetlerini kanundışı yollara saptırmaya zorlayabilecek yetkilerle donanmış olduklarına işaret ediyordu.

Sanıkların suç ortaklıklarına ilişkin kategorik biçimde ve tekrar tekrar inkarları, yüksek düzeyli sivil ve askeri memurlar dahil,

⁽³⁷⁾ A.g.e., no.3596, s.210 sol sütun.

⁽³⁸⁾ A.g.e., no.3772, s.4 sol, 5 sağ sütun.

Müslüman şahitlerin ifadeleriyle sürekli olarak yalanlandı. Askerler Emekli Binbaşı İsmail Hakkı, sabık Maraşal Asaf Paşazade Cemal, 9ncu Alay Kumandanı Miralay Hurşit, (Jandarma Miralayı İzzet'in adını veren) Silifke Jandarma Kumandanı Binbaşı Mustafa Şerif, Kastamonu Meclisi İdare Katibi Besim, Kaymakam Celal ve (tehcirlere itiraz ettiği için azledilen) Bolu mutasarrıf muavini Ali İlmi'yi kapsıyordu. Ayrıca, Harp Dairesi Abdül Gani'nin kanundışı fiillerine ilişkin bir zabıt göndermişti. Şahitlik yapan Müslüman siviller arasında, Vahit, Cevdet, Salim, Kastamonu'nun ileri gelenlerinden Tefvik, Medrese hocası Mehmet ve Avukat İzzet vardı. Mahkeme Kararı (s.5), Abdül Gani'nin Edirne'den tehcir edilen kafilelerin sayısı hakkında yalan söylediğini göstermektedir; duruşma öncesi ifadesinde üç olduğunu kabul etmişken, mahkemede bir olduğunu söylemiştir.

Kararın belki de en belirgin özelliği, Mahkemenin sanığın "katl, mal talanı, ammeleştirme ve istifçilik... için 14/27 Mayıs 1915 günlü Muvakkat Tehcir Kanunundan faydalandığı" hükmüne varmasıdır. Karar, 'Ermeniler'in kılıçtan geçirilmesi ve imhasının ve mallarının talan edilmesinin bu Katibi Mesuller ve Murahhaslar tarafından tertip ve ihzar edildiğini; bu insanların çetelere ve ayaktakımına emniyet edip, onları kullandıklarını; bazılarının kurbanlarını aldattıklarını, onlara yardımcı oluyormuş gibi görünüp terk ettikleri malları ammeleştirdiklerini' beyanla devam ediyordu. Ermeniler'i imha etme kararına, davalıların 'mukarreratı cinayetkaranalarına iştirak' ettikleri İttihad Merkezi Umumiyesinde varılmıştı.

Mahkeme, sanıkların çoğunu yalnızca suç ortaklığı yapmış olarak değerlendirdiğinden dolayı herhangi bir ölüm kararı vermekten kaçındı. Çoğu soygundan, yağmadan ve kurbanların zararı pahasına zenginleşmekten suçlu bulundu. Beş hakimden ikisi, Mirliya İhsan ve Piyade Miralay Şakir, dört esas davalı Hasan Fehmi, Dr. Ahmet Mithat, Abdül Gani ve Avni'nin mahkumiyetine bile itiraz etti. Bu hakimlerden İhsan, 1921 yılı başlarında Kemalizm nüfuz

kazandığından ve Sultanın hükümetinin çöküşü yakın olduğundan dolayı, bu cezai takibata son veren bir başka hakimler meclisinin de üyesiydi.

HARP KABİNESİ NAZIRLARININ VE ÜST DÜZEY İTTİHADÇI LİDERLERİNİN DAVALARI

Bu duruşmalar dizisi, Kabine nazırlarını, iki sadrazamı, üç şeyhülislamı ve birkaç ordu ve ordu grup kumandanını içeren tahkikata maruz kalanlar için Özel Askeri Mahkeme tarafından görülen duruşmaları içermektedir. Suçların ciddiyetinin, bu duruşmaların Türk tarihinde benzeri görülmemiş olduğu gerçeği ile örtüşüyordu: yine de, kurbanlar gayrimüslim inançlı, hor görülen bir tebaa idi. Sanki bunun altını çizercesine, Baş Müddeiumumi Mahkemeye İddianameyle birlikte son derece suçlayıcı belgeler sunmuştu.

Çabalar, İttihad Fırkasının, özellikle de Merkezi Umumiyesinin belirleyici rolü üzerine odaklanarak, merkezi otoritenin soykırımın örgütlenmesi ve ifasındaki asıl rolüne ışık tutmaya yönelikti.⁽³⁹⁾ İttihadçılardan soykırım kararının önemini vurgulayan İddianame, Türkiye’yi I. Dünya Savaşının içine çekmeyi başaran ‘mekasidi hafiye’ye işaret etmektedir.⁽⁴⁰⁾ Sonuç kaçınılmaz olarak, soykırımın bir dereceye kadar önceden tasarlanmış bir niteliği olduğu şeklindedir. Gerçekten de müzakereler ‘ariz ve amik’ idi. Mahkeme, bu tehcir ve katliamların tahkikatını ‘cümlei vazife’⁽⁴¹⁾ olarak ele almakta ve yalnız tahammüt ve kararları değil, aynı zamanda soykırımın organizasyon, gözetim, kontrol ve yürütmesini de değerlendirmektedir. İddianame özellikle iki fırka örgütü üzerinde odaklanmaktadır. Biri, bazen ‘murahhaslar’ olarak tanımlanan ‘Katibi Mesuller ve Müfettişler’ grubuydu. ‘Murahhaslık’ makamı gayriresmi olmasına

⁽³⁹⁾ A.g.e., no.3540, s.7, 8.

⁽⁴⁰⁾ A.g.e., s.4, 5.

⁽⁴¹⁾ A.g.e., s.5, 8.

rağmen, yetkileri çoğu zaman en yüksek düzeydeki vilayet idareci-lerinkinden az değildi. Ermeni kabilelerinin tehcir ve katlini örgütleyen ve denetleyen onlardı. Diğer, üyelerinin çoğu ‘hapishanelerden azad edilen mücrimler’ olan, cinayetlerden yükümlü takımlardan ibaret “Teşkilatı Mahsusa” idi.⁽⁴²⁾

Mahkeme, tehcir ve kıyımların Ermeni meselesini kökten ‘hal ve fasl’ girişimini meydana getirdiğini ileri sürmektedir.⁽⁴³⁾ İddianame, İttihadın iki niteliğine işaret etmektedir: bir yanda açık ve genel ve diğer yanda ‘mestur ve hafi’; ikincisi ‘şifahi ve hafi talimatlar’ın düzenlenmesi ve çıkartılmasını temel alıyordu.⁽⁴⁴⁾ Azami sonuçlara varmak için, failler, Karadeniz’de ‘irkap ve gark’ dahil, pek çok cinayet yöntemi kullandılar.⁽⁴⁵⁾ İddianame, çok sayıda ‘talan ve ihtikar’ yoluyla zenginleşme örneği vererek, faillerin açgözlülüklerini kitlesel cinayetin yan dürtüsü olarak tekrar tekrar vurgulamaktadır.⁽⁴⁶⁾

Belgeler, çok sayıdaki Ermeni kafilesinden büyük bir tahammülle veya şans eseri olarak Suriye ve Mezopotamya çöllerindeki tehlikeli göçten bir deri bir kemik ama sağ çıkmış olanlar hakkında bilgiler içermektedir. Sağ kalanlar, tahminen 150.000 ve 200.000 arasındadır, çeşitli yerlerde, özellikle Deir Zor’da acımasızca kılıçtan geçirilmişlerdi.⁽⁴⁷⁾

İddianamenin ekinde, suçlamaları kanıtlayan, çoğu bir tarih taşıyan, şifreli telgraf ve mektupların göndericilerinin kimliğini ve alıcıların adlarını gösteren kırkiki belge yer almaktadır. Bilindiği

⁽⁴²⁾ A.g.e., s.4, 5, 6, 7, 8, 42.

⁽⁴³⁾ A.g.e., s.4, 5, 6, 8.

⁽⁴⁴⁾ A.g.e., s.4, 5, 6.

⁽⁴⁵⁾ A.g.e., s.7.

⁽⁴⁶⁾ A.g.e., s.7, 8.

⁽⁴⁷⁾ A.g.e., s.5, 6. Deir Zor’daki mezalimlerin ayrıntıları için bkz. Vahakn N. Dadrian, *Is the Holocaust Unique?*’deki “The Comparative Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Socio-Historical Perspective,” bas. A. Rosenberg (Boulder, CO: Westview, 1996), s.106, 131 n.9; a.g.e., “Naim-Andonian Documents,” s.335, 351 n.60; *Takvimi Vekâyi*, no.3540, s.6.

kadarıyla, başka hiçbir iddianame veya mahkeme beyanı ekinde bu denli belge yoktur. Bu, savaşın sonunda ‘bir yığın İttihad Fırkası dosyasının ve bütün Merkezi Umumi zabıtlarının çalındığı’ olgusu bakımından büyük önem taşımaktadır.

İddianame, liderliğini Sadrazamlar Sait Halim (1913-17) ve Mehmet Talat’ın (1917-18) savaş zamanındaki iki Kabinenin üyelerini suçluyordu. Davalılar arasında Sait Halim, fırka Katibi Umumi-si Mithat Şükrü, İttihad Merkezi Umumi azası Küçük Talat, Hariciye Nazırı ve Meclis Reisi Halil Menteşe, fırka ideologu Ziya Gökalp, Milli Emniyet Teşkilatı Reisi İsmail Canbolat, Şeyhülislamlar Musa Kazım ve Mustafa Hayri, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi, Gıda Erzak Nazırı Mustafa Kemal, Teşkilatı Mahsusa İdarecisi Kam-bur Atıf ve İttihad Merkezi Umumi azası Yusuf Rıza yer alıyordu. Gıyabında yargılanmakta olanlar İsmail Enver, fırkanın patronu Talat, IVncü Ordu Kumandanı Ahmet Cemal, Teşkilatı Mahsusa İdarecileri Dr. Behaeddin Şakir ve Dr. Mehmet Nazım ve Milli Emniyet Şefi Erzurumlu Aziz idi.

Liderliğini, Türkiye Barosu Başkanı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Profesörü ve daha sonra Meclis Başkanı ve genç Ankara hükümetinin Adliye Nazırı Celaleddin Arif’in yaptığı onaltı avukat davalıların vekilliğini yürütüyordu.⁽⁴⁸⁾

Savunma tarafından yapılan anayasal ve diğer itirazlar duruşmalar dizisinin üçüncü duruşmasında da aynen devam etti.⁽⁴⁹⁾ Her itiraz sonrasında Baş Müddeiumumi mukabil savunma ve iddialarını sundu ve hakimler heyeti davalara ara verdi ve müzakereye çekildi. Yetki dairesi değişikliği taleplerini reddederken, (ister Yüksek Mahkeme ister Divanı Harbi Örfi yetkili olsun) Teşkilatı Esasiye

⁽⁴⁸⁾ Eski Sadrazam Sait Halim, örneğin, Celaleddin Arif ve Hasan Hayri tarafından; Halil Menteşe, Esat ve Kazım Tahsin tarafından; Mithat Şükrü, Saadeddin Ferit, Ahmet Ramiz ve Hasan Hayri tarafından; Ziya Gökalp, Haydar Rifat ve İsmail Tevfik tarafından; Ahmet Şükrü ise Saadeddin Ferit tarafından savunulmuştur.

⁽⁴⁹⁾ Kanuni esasi tartışmasının ayrıntılı incelemesi için bkz. Dadrian, “Genocide as a Problem of National and International Law,” s.304, 305, 306 ve 332.

hukukunun ve başka hususların yorumlanması konusunda Senatoya itimat etme açısından, Askeri Mahkeme az veya çok aşağıdaki mahkemeye bağlıydı: Hususi Divanı Harbi, kuruluşuna izin veren İmparatorluk Emirnamesinin yanı sıra sıkıyönetim hükümlerinden gelen fevkalade yetkilerle donanmıştır. Duruşmalar 28 Nisan 1919'da başladı ve (mahkeme kanununda ve personel bileşimindeki bir dizi değişiklikten sonra) Esas Kararın ve mahkumiyetlerin ilan edildiği 5 Temmuz 1919'da sona erdi.⁽⁵⁰⁾ Ondört duruşmanın tümü iki ayrı fakat birbiriyle ilintili iddianame temelinde görüldü. İlk yedisi (28 Nisan-17 Mayıs 1919) çok sayıda üst düzeyli İttihadçı yetkililerin ve Teşkilatı Mahsusa liderlerinin yargılanmasını kapsıyordu. Baş Müddeiumumi, Kabine nazırlarının tahkikatının henüz tamamlanmadığını ve yargılanmalarının bundan dolayı ertelenmesi gerektiğini beyan etti. Onlar, bir sonraki yedi duruşma boyunca (3 Haziran 1919-26 Haziran 1919) yargılanacaklardı; ne yazık ki, yalnızca üçü katıldı, diğerleri 'adaletten kaçan mücrimler' olmayı seçtiler.

İki savaş zamanı Kabine nazırının, İttihatçı liderlerin ve Teşkilatı Mahsusa şeflerinden kalanların yargılanması, altmışdokuzunun 28 Mayıs günü İngilizler tarafından yakalanmış ve yargılanmak üzere Malta'da tutulmakta olduklarından dolayı ertelenmek zorunda kalmıştır. Müddeiumumi Feridun'un talebi üzerine, Sait Halim, Halil Menteşe, Ahmet Nesimi, Ali Münif (Talat'ın Dahiliye Nezaretinde vekili ve daha sonra Bayındırlık Nazırı) ve Ahmet Şükrü (üst düzey İttihadçı ve savaş döneminin Maarif Nazırı) dahil olmak üzere çoğu için tarihler yeniden belirlendi ve Mahkeme onlarsız toplandı.

Kabine nazırlarının kötülüklerinin tahkikatı, duruşmalar başladıktan kısa süre sonra eksik bulundu ve 3 Mayıs 1919'da Müddeiumumi Mahkemeye, sorgu hakimleri tarafından yeni suçlar bulunmuş olduğunu bildirmek zorunda kaldı. 3 Haziran günü yedi duruşmalık ikinci dizinin başlangıcında, yeni, tadil edilmiş bir iddianame

⁽⁵⁰⁾ *Takvimi Vekâyi*, no.3604, s.128-32.

zabta geçirildi. Davalılar İstanbul'un Bekirağa hapishanesinden Malta'ya götürülmüş olduklarından dolayı, Mahkemede davalı olarak ve bu duruşmalarda hazır bulunan yalnızca üç Kabine üyesi vardı: Postane Nazırı Hüseyin Haşim, Maliye Nazırı ve Senato Reisi 'Topal' Rifat ve Şeyhülislam Musa Kazım. 12 Haziran 1919 tarihli duruşmada, dördüncü sanık olarak Şeyhülislam Esat listeye eklendi. Davanın esası tehcirler ve kısımlar olmasına rağmen, Baş Müddeiumumi Feridun davayı "hükümeti devirme" ithamını kapsayacak şekilde genişletti. Davalılar, Osmanlı devletinin resmi yapısında "dördüncü kuvvet" olmakla suçlanıyorlardı.

İddianamenin tadil edilmiş bu versiyonu yayınlandı.⁽⁵¹⁾ "Katliam", "mal yağmalama", "cesetlerin ve evlerin yakılması", "ırza geçme" ve "işkence ve suimuamele" suçlarını kapsıyordu. Tadiller de, bu suçların "başşehirde ve eyaletlerde...bilhassa teşkilatlı bir şekilde...mükerreren" işlendiğini ileri sürmekteydi. Yeni iddianamenin önsözünde, "bir sancağın cemaatini meydana getiren bir halkın tamamen imhası"ndan ve davalıların 'ikrar ve itirafları'ndan söz edilmektedir.⁽⁵²⁾ Mahkeme de tehcirlerin görülen askeri lüzum üzerine gerçekleştirilmemiş olduğunu ve bir disiplin tedbiri teşkil etmediğini ileri sürmüştür.⁽⁵³⁾ İddianamenin tadil metni bu hususlarla ilgili olarak çok daha kesindir. "İttihadçı Merkezi Umuminin planladığı ve kararlaştırdığı" bu tehcirler, "Memaliki Osmaniye'nin hemen her tarafında trajik neticeler" doğurmuştur.⁽⁵⁴⁾

Yeni iddianamenin belki de en önemli yanı, Teşkilatı Mahsusanın, özellikle doğu eyaletlerindeki soykırımın ana müsebbibi olarak yeniden suçlanmasıdır. "*Teşkilatı Mahsusa İttihad ve Terakki Cemiyeti erkanından müteşekkildir*".⁽⁵⁵⁾ Dr. Behaeddin Şakir'in asli rolü,

(51) A.g.e., no.3571, s.128-32.

(52) A.g.e., s.130, 131; no.3540, s.5.

(53) A.g.e., s.6.

(54) A.g.e., no.3571, s.130.

(55) A.g.e., s.130.

“kendisi fırkanın Katibi Mesullerini ve Müfettişlerini istihdam ettiği Teşkilatın faaliyetlerini idare etmiştir” denerek bir kez daha vurgulandı. Kasıt ve merkezi örgütlenmenin altını çizmek amacıyla id-dianame, suçların işlenmesindeki ‘yeknesak hareket’ ve özellikle ‘merkezi umumiyeler’ aracılığıyla mahalli fırka teşkilatlarından yararlanıldığına işaret etmektedir.

Bu duruşmalar serisi, soykırımın birkaç yönü (kasıt, karar ve örgütlenme) ile ilgili olsa bile, esası yürütmeye odaklanıyordu. Yargılanmakta olanlar hemen tümüyle Osmanlı hükümetinin icra organı üyeleri, örneğin Kabine nazırları idi. Bunları İttihadın üst düzey liderleri tamamlıyordu. Bu liderlerden bazıları aynı zamanda Kabine nazırlarıydı; diğerleri, soykırımı gayriresmi ve gizli olarak yönetmek üzere soykırımı ilişkin çağdaş tartışmaların odağında yer almayı sürdürmektedir.

Bu son derece gizli örgütlenmenin yapısı ve işlevi liderlerden bazılarının çapraz sorgulanması sırasında aydınlığa kavuştu. 4 Mayıs 1919 tarihli duruşmada, örneğin, İstanbul Merkez Kumandanı, Miralay Cevat ve Atıf Kamçıl, Merkezi Umumi azası Dr. Nazım ve Emniyeti Umumiye Müdürü Erzurumlu Aziz’in teşkilat için ‘gönüllü’ tedarikiyle görevli olduklarını itiraf ettiler. Teşkilatı Mahsusa gruplarının kumandanları Osmanlı başşehirinde tayin olunan ordu zabitanıydı.⁽⁵⁶⁾ Harbiye Nezaretinden bir başka temsilci Teşkilatı Mahsusa’da hizmet etmeleri için bir takım hapisanelerden mahkumlar istihdam ediyordu. Harbiye Nezareti I. Daire Müdür Vekili ve İkmal Şubesinde görevli Miralay Behiç Erkin, 25 Kasım 1914’de Teşkilatı Mahsusa yönetimine hitaben, mahkumların “orduya hizmet için” tahliyelerine izin veren yeni bir ‘teşrii tamimi’ içeren şifreli bir yazı yazmıştı. ‘Ordu’ sözcüğü mahkumların Teşkilatı Mahsusa’daki fiili görevlerini kamufle ediyorsa bile, Miralay Behiç yine de şifreli yazının iadesini talep etmişti.⁽⁵⁷⁾

⁽⁵⁶⁾ A.g.e., no.3543, s.26-30.

⁽⁵⁷⁾ A.g.e., s.29.

Beşinci duruşmada (12 Mayıs 1919) başhakim, “bu kadar mühim şifreli yazıların hukuken iadesi lazımdır. Bundan dolayı, onu saklamak lazımdır” diyerek Miralay Cevat’a Teşkilatı Mahsusa hafiyelerine yönelik şifreli yazıların derkenarlarını sordu.⁽⁵⁸⁾ Miralay Cevat potansiyel anlamda suç olarak değerlendirilen muhaberatın iade uygulamasını onayladı.⁽⁵⁹⁾ En yüksek vilayet mülki idarecileri valiler de, Teşkilatı Mahsusa liderliğine aitti ve gizliliğe uyuyorlardı. Teşkilatın İstanbul’daki yöneticilerden biri olan Atıf, ikinci duruşmada bu valilerin işine yardım ettiklerini, Trabzon (Cemal Azmi) ve Erzurum (Hasan Tahsin) valilerini örnek göstererek ifade etti.⁽⁶⁰⁾

Teşkilatı Mahsusa’nın iki işlevi müddeiumumileri ve hakimleri şaşkına düşürmüştü. Bunlardan biri harici idi: casusluk, sabotaj ve Rusya, Britanya ve Fransa’dan oluşan İtilaf Kuvvetlerine karşı gerilla akınları. Diğeri, iç güvenlik, esas itibarıyla ‘dahili düşman’ olarak tanımlanan ve muamele gören Ermeniler’e yönelikti. Birinci işlev esas olarak Harp Dairesi ve Erkanıharbiyeye aitken, ikincisi İttihad fırkasının Merkezi Umumisinin gizli planlarıyla örtüşüyordu. Bu iki işlev esas olarak eşzamanlı bir biçimde değil, daha çok ardıl biçimde yaşama geçirilmişti. Teşkilatı Mahsusa hafiyeleri tarafından tetiği çekilecek bir dizi Rus karşıtı mahalli ayaklanmayla Rus ayısını Kafkaslar’dan atmayı amaçlayan gösterişli panturancı plan başarısızlığa uğradığında, liderler Ermeni nüfusunun tasfiyesini amaçlayan yardımcı bir planı yürürlüğe soktular. Bu, Teşkilatın diğer işlevinin cisimlendirilmesidir. Mahalli milis güçleriyle güçlendirilen ve jandarma kıtalarıyla desteklenen ve tümü de sabık mahkumlardan oluşmuş, mevcut Teşkilatı Mahsusa grupları, Türkiye’nin özellikle doğu eyaletlerindeki Ermeni nüfusunun imhasıyla görevlendirildi. Osmanlı Meclisi Mebusanının Beşinci Tahkikat Heyeti huzurundaki

⁽⁵⁸⁾ A.g.e., s.27.

⁽⁵⁹⁾ A.g.e., no.3553 (3554), s.68.

⁽⁶⁰⁾ A.g.e., no.3543, s.30.

ifadesinde, Adalet eski Nazırı Pirizade İbrahim, bu suçluların sayısının “mühim bir yekuna balığ” olduğunu belirtti.⁽⁶¹⁾ Bütün bu olgular çerçevesinde, dördüncü duruşmada (8 Mayıs 1919) başhakim, Teşkilatı Mahsusa’nın yöneticilerinden biri olan Yusuf Rıza ile, Mahkemenin “Teşkilatı Mahsusiye’nin iki şekli olduğu, biri... Harbiye Nezaretinin, öbürü İttihad ve Terakki cemiyetinin mehsuf bulunduğu...” bilgisi hakkında sorular sordu.⁽⁶²⁾ Miralay Cevat Mahkemeye 3 Şubat 1915’de Harp Dairesinin Teşkilatı Mahsusa’nın işine son verdiğini söyledi.⁽⁶³⁾ Bu tarih, Osmanlı Üçüncü Ordusunun Rus Kafkas Ordusuna açık bir yenilgiye uğratıldığı ve İttihadçıların bu bölgeyi kurtarma umutlarının nafile olduğunun kanıtlandığı tarihtir; o yenilgiyle birlikte, ayaklanma ve gerilla eylemlerinin bir anlamı kalmadı. Teşkilatı Mahsusa çetelerini serbest bırakma kararı, Dr. B. Şakir’in Ermeniler’e karşı katliamlar başlatılması konusunda Merkezi Umumiye üzerinde etkili olan girişimiyle çakışmaktadır. Bir Türk paşasına göre, Dr. B. Şakir 1915 Mart ayı ortalarına doğru İstanbul’da istişarelerde bulunmak üzere Erzurum’dan ayrılmıştı.⁽⁶⁴⁾

Bir ay sonra, yani 1915 Nisanında, Teşkilatı Mahsusa’nın Harbiye Nezaretindeki tüm mekanizması, Teşkilatın yöneticilerinden biri olan Atıf’ın ifadesine göre parçalanmıştı.⁽⁶⁵⁾ Beşinci duruşmada (12 Mayıs 1919), aynı zamanda İttihadın Merkezi Umumiyesinin bir üyesi de olan Teşkilatı Mahsusa lideri Yusuf Rıza, “ikinci bir Teşkilatı Mahsusa [kadroları] mevcut, ki bunlar bazı vilayetlerin, sancakların, kazaların bu tehcir işini idare etmek için...” sözleriyle bunu teyid etmişti.⁽⁶⁶⁾ Aynı duruşmada Atıf, “bizzat faydalandığımız

⁽⁶¹⁾ *Harb Kabinelerinin İsticvabı*, Vakıf Yayınları Dizisi, no.2 (İstanbul, 1933), s.537.

⁽⁶²⁾ *Takvimi Vekâyi*, no.3549, s.59.

⁽⁶³⁾ *A.g.e.*, no.3543, s.28, 29.

⁽⁶⁴⁾ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c.2 (Ankara, 1951), s.192. A. Mil, “Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa,” *Vakit*, ek no.96, 8 Şubat 1934.

⁽⁶⁵⁾ *Takvimi Vekâyi*, no: 3543, *A.g.e.*, s.30.

⁽⁶⁶⁾ *A.g.e.*, no.3553 (3554), s.89.

gönüllüler” diyerek ikrarda bulundu.⁽⁶⁷⁾ Üçüncü duruşmada, Merkezi Umumiye üyesi Küçük Talat çapraz sorgulama sırasında, Harbiye Nazırı Enver ile Dr. Nazım arasında Teşkilatı Mahsusa’nın idaresi konusunda işbirliği olduğunu, bu itibarla iki şubesi arasında karşılıklı etkileşim ve hatta dayanışmadan söz edilebileceğini beyan ederek çok daha vahim bir itirafta bulundu.⁽⁶⁸⁾ Altıncı duruşmada (14 Mayıs 1919) Atıf, Teşkilat işlerini yürütmek amacıyla, “mahalli fırka şubelerinden istifade etmek için (Katibi Umumi) Mithat Şükrü’den rica ettim” sözleriyle bir kez daha ikrarda bulundu ve hatta “kanunların müsaade ettiği üzere” mahkumlardan yararlanıldığını da teyid etti.⁽⁶⁹⁾

Duruşmalar serisinin ikinci bölümünün ilk duruşmasında (3 Haziran 1919), iki olay gerçekleşti. Sorgu sırasında Şeyhülislam Musa Kazım, Meclisi Umumiye’yi “maskaralık” olarak nitelendirerek, İttihadın yöntemlerini acı şekilde ifşa etti.⁽⁷⁰⁾ Fakat çok daha kötüsü Mahkemeye Harbiye Nezaretinden gelen emirler üzerine savaş sırasında çekilen tüm askeri telgrafları yaktığını söyleyen Muhaberat Nazırı Hâşim’in kanıtlarıydı.⁽⁷¹⁾ Çoğunlukla sözlü muhaberata güvenen Teşkilatı Mahsusa şeflerinin kullandığı sınırlı sayıda şifreli yazıdan bahisle, aralarından biri (İstanbul garnizon kumandanı Miralay Cevat), birçoğunun okunduktan sonra iade edildiğini beyan etti.⁽⁷²⁾

Yargılama, Osmanlı hükümetini etkileyen, deviren ve kontrol eden bir fesat organı olarak İttihad Fırkası üzerinde yoğunlaşmıştır. Karar, Meclisi Umumiye’yi, fırkanın ‘manevi şahsiyet’ini temsil ettiğinden dolayı fiilen ‘cürüm müsebbipleri’⁽⁷³⁾ olarak tanımlamıştır.

⁽⁶⁷⁾ A.g.e., s.86.

⁽⁶⁸⁾ A.g.e., no.3547, s.46.

⁽⁶⁹⁾ A.g.e., no.3557, s.103, 104.

⁽⁷⁰⁾ A.g.e.

⁽⁷¹⁾ A.g.e.

⁽⁷²⁾ A.g.e., no.3543, s.27.

⁽⁷³⁾ A.g.e., no.3604, s.217.

Hükümeti hukuk ve düzeni koruma ve gözetme bahanesiyle raydan çıkartmış ve halkı “iğfal ve ızlâl” etmek ve iktidarı ele geçirme planlarının yaşama geçirilmesi amacıyla vilayet şubeleri dahil etkin bir organ yaratmak için bir dizi hileye başvurmuşlardır onlar. Sonuçta, Kabine Nazırları onlara itaat eden bir araç olmuşlardır.⁽⁷⁴⁾ Ortaya çıkan ve tek kurtuluş umutları olarak “milli iştihak idealleri”ne dönmek üzere harekete geçirilen despotik rejim, özellikle Ermeni toplumuna düşmanca yaklaşmıştır.

Kararın göze çarpan özelliklerinden bir diğeri de, İttihadın, Teşkilatı Mahsusa’yı bu amaçla Kafkaslar’a kışkırtıcı akınlarla görevlendirildiği üzere, Türkiye’yi Rusya ile savaşa sokmayı şiddetle arzulamasıdır. Bu ikrar, bölge kumandanlarından biri ve sonradan İttihadın Merkezi Umumi azası olan Yusuf Rıza tarafından yapılmıştır.⁽⁷⁵⁾ Burada Nuremberg duruşmalarının temalarından birini hayal edebiliriz: Türk soykırımının temel aygıtı Teşkilatı Mahsusa, savaş ilintili saldırganlığın bir aygıtıydı.

Böylece esaslarını açıklarken Mahkeme kararı Ermeniler’e uygulanan kitlesel cinayet üzerine odaklanmıştır. Divanı Harbi Örfi, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli yerlerinde harekete geçirilen kıyımları ‘tetkik etmiş’ ve bu suçların İttihadın ‘erkan’ı tarafından ‘tertib ve icra’ edildiğini belirtmiştir. Buna göre Mahkeme bu liderlerin çoğunu birinci dereceden kitlesel cinayetten suçlu bulmuştur. Talat, Enver, Cemal ve Dr. Nazım’ı -gıyaplarında- idama mahkum etmiştir.

Diğer nazırlar çeşitli sürelerde hapis cezaları almışlardır. Bunlardan Şeyhülislam Musa Kazım, İktisat Nazırı Cavit ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şerif onbeş yıl ağır iş cezasına mahkum edilmişlerdir.

⁽⁷⁴⁾ A.g.e., s.217.

⁽⁷⁵⁾ A.g.e., s.218.

BİR HAMİŞ VE SONUÇ

Herhangi bir cezai tahkikatın ölçümü elde ettiği sonuçlardır fakat sonuçlar suçun ağırlığıyla ‘mütenasip’ olmalıdır. Bundan dolayıdır ki, adalet ciddi anlamda, etkin tahkikata, suçluluğun hukuki araçlarla sergilenmesine, öncelikle de ‘ispata müteallik’ delillere bağlıdır. Mevcut davanın en göze çarpan özelliği, suçluluğun tespiti ile, sayesinde çok sayıda suçlunun cezadan kaçmasına yol açan müsamaha arasındaki dikkate değer boşluktur. Oldukça başarılı bir tahkikatın oldukça başarılı adil bir cezalandırma sağlaması mutlaka gerekmez. Bir ulus, atalarına ait topraklarda yok edilmiştir ve Mahkeme, yalnızca üçü -gerçekte takımın yalnızca önemsiz bir bölümü- fiilen infaz edilen; kalanları firar eden veya firarlarına göz yumulan ve ‘adli firari’ olan, onbeş adamı mahkum edebilmiştir.⁽⁷⁶⁾ İstanbul’daki Britanya Yüksek Komiseri, Tuğamiral Webb’in Londra’ya rapor ettiği gibi, “mahkumiyetlerin, asgari kan dökülmesini teminle, hazır bulunanlar ve gıyabında muhakeme edilenler arasında paylaştırıldığını...görmek tuhaf.”⁽⁷⁷⁾ Başka bir deyişle, kimse, varsa, esas faillerin cezalandırıldığından emin olamazdı. Dahası, bilindiği kadarıyla hapis cezası alan maznunlardan hiç biri cezasını tam çekmemiştir.⁽⁷⁸⁾

⁽⁷⁶⁾ İdama mahkum edilenler, Talat, Enver, Cemal, Dr. Behaeddin Şakir ve Dr. Nazım, Trabzon valisi Azmi, Trabzon katibi mesulü Nail, Erzincan sancak mebusu Sağırzade Halet, Bolu Katibi Mesulü Dr. Ahmet Mithat, Bayburt sancağı Teşkilatı Mahsusa jandarma birliği kumandanı Mehmet Necati ve Erzincan sancağı Teşkilatı Mahsusa azaları Kirmo Yusuf ve Çavuş Aslan idi. Asılan üç ast rütbeli mahkum, Mehmet Kemal, Abdullah Avni (Hayran Baba) ve Bayburt kaymakamı Behramzade Nusret idi. Bkz. Dadrian, “*Genocide as a Problem of National and International Law*,” n.1, s.309 n.355.

⁽⁷⁷⁾ Britanya Hariciye Arşivi (FO) 371/4174/118392, dosya 267, 7 Temmuz 1919 muhaberatı.

⁽⁷⁸⁾ Türk basınına göre, bu, bu adamlar hakkındaki bir incelemedir. Beşi, 15 yıl, üçü, 10 yıl, biri, 6 yıl 3 ay, biri, 5 yıl 4 ay ve altısı da 1 yıldan az aldılar.

Başlangıçta belirtildiği gibi, savaş sonrası Türk hükümetlerinin divanı harbi örfiye Ermeni soykırımının müsebbiplerini belirtmesi, özellikle yılların kemikleşmiş teokrasi ve ‘hakim-millet-imtiyazları’ zihniyeti arkaplanı önünde belirginleşen, manevi açıdan ciddi bir olgudur. Türk tarihindeki öneminin yanında, girişimin uluslararası yasal ve siyasal yansımaları olmuştur. Bununla beraber, adaletle ilgili olduğu kadarıyla dağ fare doğurmuştu. Tuzakların farkında olan Britanyalı hakim Lindsey Smith, hükümetine Malta’da tutulan Türk yetkililerini yargılama planlarından vazgeçmesini tavsiye etmiştir. Savunduğu gibi, “neticesiz bir dava faideden ziyade ziyan getirir.”⁽⁷⁹⁾

Bu başarısızlığın temel nedeni, duruşmaları himaye eden Sultanın hükümetinin zayıflığıydı. Bu zafiyet kısmen Osmanlı Türkiye-si’nin askeri yenilgiyi bastırmaya çalışmasından kaynaklanıyordu. Genel konuşmak gerekirse, yenilen bir ulusu temsil eden hiçbir hükümet güçlü ve sağlam olamaz; adli sistem de, sağlıklı bir devlet sisteminin parçası olduğundan dolayı, böylesi bir zafiyetin sonuçlarının üstesinden gelemeyiz. Sultanın hükümeti giderek zayıf düşmekte, umutsuz Türkiye’yi bir telaş almakta ve Britanya işgal kuvvetleri 1920 Martında İstanbul’un işgaliyle pençelerini biraz daha sık-maktadır, dolayısıyla askeri mahkeme pusulayı şaşırmaya ve nihayetinde konu dışı olmaya başlamıştır.

Sultanın hükümetinin iktidar ve itibarını zayıflatan asıl güç ihtilalci ve nüfuzlu Kemalizmdir. Başkentte gerek Müttefiklere gerekse Osmanlı hükümetine karşı duran Kemalistler Türkiye’nin içlerindeki tabanını sürekli biçimde genişletmeyi başarmış ve sonunda iktidarını Osmanlı başkentine ve ulusal hükümete doğru genişletmiştir. Bu hareketin doğuşu, büyümesi ve etkisi başka yerlerde incelenmiştir.⁽⁸⁰⁾ Mustafa Kemal ve arkadaşları kendilerini İttihadçılardan

⁽⁷⁹⁾ FO 371/6509/E10023, dosya 100-101, 24 Ağustos 1921 hukuki kanaat.

⁽⁸⁰⁾ Dadrian, “*Genocide as a Problem of National and International Law*,” n.1, s.311-15.

açıkça ayrı tutmuşlardır; -bağımsızlık ve ülke bütünlüğü için ‘Mısır Milli’lerine son şeklini verdikleri Sivas Kongresinde- katılanlardan bu anlamda yemin etmeleri istenmiştir. Ancak, aslında İttihad ve Terakki Fırkasının lider kadrosundan kalanlar, Sultanın hükümetini zayıf düşürme ve ülke çapında hız kazanma çabalarını destekleyerek, Kemalistlere gizlice fakat etkin biçimde yardım ettiler. Bu mücadelede İttihadçılık ve Kemalizm ortakyaşamsal bir ilişkiyle dolanık olmuştur hep; divanı harbi örfler heriki hareketin de tarafları açısından nefret vericiydi. Gerçekten de duruşmalar, tam bir bölünme ve ardından yeni bir Ermeni Cumhuriyeti’ne büyük toprak parçaları devri de dahil olmak üzere, Türkiye’ye barış için ciddi şartlar empoze edilmesi ihtimaline işaret etmişti. 5 Temmuz 1919’da, Troykayı oluşturan Enver, Talat ve Cemal’in yanı sıra Dr. Nazım dahil olmak üzere, İttihad Fırkasının en büyük liderleri aleyhine ölüm cezası verildiğinde, eski fırkanın Katibi Mesulü bu ve diğer kararları ‘hükümet ve mahkemenin kendi kendini mahkum etmesi ve Türk milletinin mahkum edilmesi’ olarak yorumlamıştı. Kemalist rejim içinde en yüksek resmi makamlara ulaşan eski İttihadçı mutasarrıflar Kemal ve Nusret’in mahkumiyet ve infazlarını ‘hükümet ve divan kendi kendilerini, ve Türk milletini mahkum etmiştir’ diye değerlendirmişti.⁽⁸²⁾

Giderek yayılan bu tehlike duygusu nedeniyle, Divanı Harp davaları, sonunda tüm yapıyı yerle bir etmeyi başaran Kemalist liderlerin hedefi haline geldi. Duruşmalara karşı egemen olan genel husumetin en önemli bileşeni, yalnızca atavistik milliyetçilik değil, daha özgül anlamda, bir Hristiyan tebaaya karşı işlenen suçun, tümüyle gözardı edilmese bile, ciddiyetini küçümsemeye eğilimli İslamcı tavrın Osmanlı içindeki geleneksel anlamda değişmez uzantısıydı. Britanya Hariciyesinin Şark Şubesinde Müsteşar olan W. S. Edmonds’un (çoğunlukla İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi

⁽⁸¹⁾ Mithat Şükrü (Bleda), *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi, 1979), s.62.

⁽⁸²⁾ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, C. Kutay, bas.(İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980), s.280.

öğrencilerinden oluşan bir kalabalık tarafından Britanya'nın aşağılandığı ve Sultanın hükümetinin eleştirildiği Kemal'in infazı öncesi muhalif gösterilerle bağlantılı olarak) gözlemlediği gibi, "binde bir Türk bile, herhangi bir Türk'ün Hristiyanların katlinden dolayı asılmayı hakkettiğini düşünemez."⁽⁸³⁾ Hareket vilayetlerde sağlam bir dayanak bulduğundan ve giderek artan sayıda askeri ve sivil erkan kendilerine katılmak üzere Sultana sadakatten ayrıldığından dolayı, Kemalistlerin duruşmalara yönelik tecavüzleri giderek şiddetlendi. Bağımsız hareketin ilk dönemlerinde Mustafa Kemal, Britanya'nın Türkiye'ye teslim etmeyi kabul etmesi halinde Malta'da İngilizler tarafından tutulmakta olan bu İttihadçılar yargılamayı tekrar tekrar teklif etmişti.⁽⁸⁴⁾ Ancak, 11 Ağustos 1920'de Ankara'daki yeni Kemalist hükümet, 'tehcirlerle alakalı tahkikatı' yürüten divanı harbi örfileri feshetti.⁽⁸⁵⁾

Bu infisah ancak, o yılın Ekim ayında, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Kemalist General Kazım Karabekir tarafından yıkılmasıyla eşzamanlı olarak son Kemalist karşıtı hükümet Ferit Paşa Kabinesinin çöküşünden sonra geçerlik kazanabildi. Çok gizli şifreli bir telgrafta Mustafa Kemal başkanlığındaki Ankara hükümeti, o zamanki Hariciye Vekili Ahmet Muhtar vasıtasıyla, Karabekir'e "Ermenistan'ı siyaseten ve maddeten ortadan kaldır" emrini vermiştir.⁽⁸⁶⁾ 11nci Kızıl Ordu derhal müdahalede bulunarak (ve ülkeyi sovyetleştirme süreci kapsamında), büyük bölümü ortadan kaldırılan Ermeni halkından kalanların tümüyle fakat kesin olarak kökünün kazınmasını önlediye bile, elikanlı Teşkilatı Mahsusa'nın savaş zamanı liderleri tarafından yardım edilen Karabekir'in Şark Ordusu

⁽⁸³⁾ FO 371/4173/61185, dosya 1270/278. 22.04.1919 tarihinde rapor edilen zabıt.

⁽⁸⁴⁾ FO 371/5049/E6376; 6504/E9112; 6504/E10411, dosya 130; 6499/E3110, dosya 190.

⁽⁸⁵⁾ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c.3 (Ankara: Öğretmen, 1986), 167.

⁽⁸⁶⁾ Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, n.2, s.357-59.

⁽⁸⁷⁾ A.g.e., s.360-63.

birimleri, işgal etmeyi başardıkları Rus Ermenistanı'nın o bölümünde küçük bir soykırım uyguladı.⁽⁸⁷⁾ Mustafa Kemal'in bütün bu soykırım sürecindeki rolü en iyi kararsızlıkla karakterize edilebilir. İttihadçı liderler tarafından organize edilen kıyımlara karşı çıkıyor gözükürken, hükümetin başı olarak, Transkafkaslar'daki Ermenistan'dan kalanların imhasına ilişkin Kasım 1920 tarihli emrine verdiği onay, adına koyu bir gölge düşürmektedir. Gerektiğinde, Ankara'daki bir 1919 nutkunda dinleyenlerine 'yurdumuzda yaşayan gayrimüslimlerin [Ermeniler'in]' başına gelenlerin, 'kendilerine verilen imtiyazları kötüye kullanan harici mihrakların kurbanı oldukları' gerçeğiyle açıklanabileceğini söylediği gibi, kusuru Ermeniler'e yüklemekte sakınca görmüyordu.⁽⁸⁹⁾ Zaman zaman, kendini bir İttihadçı olarak bile tanımlarken,⁽⁹⁰⁾ fırkadan sadece küçük bir azınlığın suçlu olduğunu iddia ediyordu.⁽⁹¹⁾

Yine de, Kemalizmin yönü ve amaçlarını yeterince açıklamak için yalnız Mustafa Kemal üzerine odaklanmak aldatıcı olacaktır. Bir Kemalist mebusun 17 Ekim 1920 gizli meclis müzakereleri sırasında ikrar ettiği gibi, "hayatımızdan çok daha mukaddes olan anayurdumuz uğruna, tehcir meselesinde katillik ünvanını nefsimize izafe ettik."⁽⁹²⁾ Her başarılı lider gibi Mustafa Kemal de, yoldaşlarının ve arkadaşlarının isteklerini ve iştiyaklerini, onlar onun hedeflerini ne kadar değerlendirip onayladılarsa o kadar değerlendirmiştir; sınırlı anlamda bir diktatör olarak, genellikle zaman zaman onların baskılarına teslim olmak zorunda kalmış intibayı uyandırmaktadır.

⁽⁸⁸⁾ Savaşın sonra çeşitli vesilelerle Mustafa Kemal, İttihadçı liderleri katliamın müsebbipleri olarak ifşa etmiştir; bir mulakatta onları 'asılmayı hak eden alçaklar' olarak nitelendirmiştir. Fakat bu mulakatlar yabancı gazetecilerle yapılmış olup, yorumları da buna göredir. Bkz. Dadrian, "The Documentation," s.575 n.64.

⁽⁸⁹⁾ Kemal Atatürk, *Nutuk*, 7nci bas., c.3 (İstanbul: Milli Eğitim, 1963), bel.no.220, s.1183.

⁽⁹⁰⁾ Halil Paşa, *İttihad*, s.259, 261 dipnot.

⁽⁹¹⁾ Kemal Atatürk, *Nutuk*, n.89, bel.no.142, s.1080.

⁽⁹²⁾ T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, c.1 (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1985), s.177, sağ sütun.

İnfaz edilen mutasarrıf Kemal ve Nusret'in ölümlerinden sonra Kemalist meclis tarafından yüceltilmeleri bu gerçeği vurgulamaktadır. Herikisi de 'milli şehitler' sayıldı, aileleri için kamu yardımı olarak büyük paralar toplandı ve Ankara hükümeti, Talat ve Dr. Behaeddin Şakir gibi, Ermeni 'intikamcılar' tarafından infaz edilenlerin ailelerine maaş bağlandı.⁽⁹³⁾ Dahası, Büyük Millet Meclisi, Urfa'daki bir bölgeye, bir okula ve bir caddeye adını vererek Nusret'in anısına on dakikalık bir saygı duruşunda bulundu; Kemal, Boğazlıyan'da heykeli meydana dikilerek onurlandırıldı.

Yine de Türk Divanı Harbi Örfi yargılamaları, ceza adaleti alanındaki talihsiz başarısızlığına rağmen, adli bir organ olarak önemli bir amaca hizmet etmiştir. Yargılamalar hiç kuşku yok ki, monolitik bir hükümet partisi olan İttihadın imparatorluğun Ermeni nüfusunu imha etmeyi tasarladığını ve bu amaçla kendi soykırım planını organize edip uygulamaya soktuğunu göstermiştir. Ne yazık ki duruşmalar neticesinde, kurban nüfusun imhası sırasında gösterilen insafsızlığın aynısı fail güruhun ruhunda devam etmektedir. Bu cezai masuniyet, başkalarını benzeri taahhütlere girişmeye teşvik etme potansiyeli yaratacak şekilde sürmektedir. Kimse, Ermeni soykırımının yalnızca Yahudi Soykırımının habercisi olmayıp, aynı zamanda benzeme dinamiklerinin iki soykırımı ilintilendirmiş olabileceği ihtimalini gözardı edemez.⁽⁹⁴⁾

⁽⁹³⁾ Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law," n.1, s.309 n.355.

⁽⁹⁴⁾ Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s.394-416.

VAHAKN N. DADRIAN

Yayınlanmış Yapıtlarının Bibliyografyası

I. SOYKIRIM VE SOYKIRIMLA İLGİLİ KONULAR

KİTAPLAR

Historia Tis Armenikan Genoktonnias

Athens: Stokhastis. 2002. 685 pp. Greek version of The History of the Armenian Genocide.

The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide

Cambridge, MA: Zoryan Institute. 1999. 92 pp.

Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict

New Brunswick, NJ/London: Transaction Publishers. 1998. 214 pp. Subject and Name Index.

German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity

Cambridge, MA: Blue Crane Books. 1996. 304 pp. Text, xvi pp. Photos, Bibliography, Subject and Name Index.

Histoire du Génocide Arménien: Conflits Nationaux des Balkans au Caucase

Paris: Editions Stock. 1996. 682 pp. Text, 19 pp. Bibliography, Subject and Name Index. Expanded version in French of The History of the Armenian Genocide described next. Trans. Marc Nishanian.

The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus

Providence/Oxford: Berghahn Books. 1995. 446 pp. Text, xxviii pp. Preface and Introductions. Extensive bibliography in Turkish, German, English, French, and Armenian with annotations to selected works used in the book. Subject and Name Index.

Autopsie du Génocide Arménien

Paris: Editions Complexe. 1995. French translation of "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications," Yale Journal of International Law, vol. 14. no. 2 (Summer 1989). 244 pp. Two Annexes and Bibliography. Trans. Marc and Mikael Nishanian.

Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid

İstanbul: Belge Publishers. 1995. Turkish translation of the 1989 monograph cited above. Trans. Yavuz Alogan, 204 pp.

Haigagan Tzegasbanoutiunu Khorturanayeen yev Badmakeedagan Kunnar-goumnerov

(The Treatment of the Armenian Genocide by the [Ottoman] Parliament and Its Historical Analysis.)

Boston: Baïkar. 1995. In Armenian. 142 pp. Bibliography in English.

HUKUKLA İLGİLİ MAKALELER

"The Armenian Genocide and the Legal and Political Issues in the Failure to Prevent or to Punish the Crime." *University of West Los Angeles Law Review* 29 (1998): pp. 43-78

"The Armenian Genocide and the Evidence of German Involvement." *University of West Los Angeles Law Review* 29 (1998): pp. 79-122.

"The Historical and Legal Interconnections Between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice." *Yale Journal of International Law* 23, no. 2 (Summer 1998): pp. 504-559.

"Der Genozid an den Armeniern und das Völkerrecht" (The Armenian Genocide and International Law). In Raffi Kantian, ed., *Phönix aus der Asche. Armenien 80 Jahre nach dem Genozid*. Hannover: Carl Küster Publishing House (Deutsch-Armenische Gesellschaft) (1996): pp. 35-56.

"The Complicity of the Party, the Government, and the Military. Select Parliamentary and Judicial Documents." (Recently uncovered and obtained relative to the Armenian Genocide.) *Journal of Political and Military Sociology* 22, no. 1 (1994): pp. 29-96.

"A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide." *Journal of Political and Military Sociology* 22, no. 1 (1994): pp. 133-171.

"The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal." *International Journal of Middle East Studies* 23, no. 4 (November 1991): pp. 549-576. [Republished in the *Journal of Political and Military Sociology* 22, no. 1 (1994): pp. 97-131.]

"Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications." *Yale Journal of International Law*, vol. 14, no. 2 (Summer 1989). Printed separately with two Appendices and Bibliography. 134 pp.

BELGESEL MONOGRAFİLER

"The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary." *International Journal of Middle East Studies* 34, no. 1 (2002): pp. 59-85.

"The Armenian Genocide in Official Turkish Records: Collected Essays of Vahakn N. Dadrian." Special issue of *Journal of Political and Military Sociology*, vol. 22, no. 1 (Summer 1994). 208 pp. (Reissued with corrections, Spring 1995.)

"Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources." *The Widening Circle of Genocide*, edited by Israel Charny. New Brunswick, NJ (1994). 125 pp.

"Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources." In Israel Charny, ed., *Genocide: A Critical Bibliographic Review*. Vol. 2. London: Mansell; New York: Fact on File (1991): pp. 86-138.

"The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide." *International Journal of Middle East Studies* 18, no. 3 (August 1986): pp. 311-360.

ANSİKLOPEDİK METİNLER

"Armenian Massacres (A Focus on the Armenian Genocide)." Encarta Encyclopedia, Microsoft Deluxe: *Encarta Reference Library*. (2002).

"Armenian Genocide: Court-martial of Perpetrators." In *Encyclopedia of Genocide*, vol. 1. Israel Charny, ed. Santa Barbara, CA/Oxford, Great Britain: ABC-CLIO. (1999): pp. 87-89.

"Documentation of the Armenian Genocide in German Sources." In *Encyclopedia of Genocide*, vol. 1. Israel Charny, ed. Santa Barbara, CA/Oxford, Great Britain: ABC-CLIO. (1999): pp. 90-93.

"Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources." In *Encyclopedia of Genocide*, vol. 1. Israel Charny, ed. Santa Barbara, CA/Oxford, Great Britain: ABC-CLIO. (1999): pp. 93-95.

[French language versions of the last three entries may be found in *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*. Paris: Privat. Bibliothèque, 2001.]

ÇEVİRİLER

Taner Akçam, *Is There Any Solution Other Than a Dialogue?* in Taner Akçam, *Dialogue Across an International Divide: Essays Toward a Turkish-Armenian Dialogue*. Cambridge, MA and Toronto: Zoryan Institute. 2001. (From German) pp. 1-30. Taner Akçam, *The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks* in Taner Akçam, *Dialogue Across an International Divide: Essays Toward a Turkish-Armenian Dialogue*. Cambridge, MA and Toronto: Zoryan Institute. 2001. (From German) pp. 75-101.

Zarevand, *United and Independent Turania: Aims and Designs of the Turks*. Leiden. 1971. (From Armenian). 153 pp. Text, xxiii pp. Preface and Foreword. Index.

MAKALELER

"The Signal Factors Surrounding the Armenian Genocide and the Turkish Denial Syndrome." *Journal of Genocide Research* 4, no. 4 (May 2002).

"Party Allegiance as a Determinant in the Turkish Military's Involvement in the World War I Armenian Genocide." *Hakirah Journal of Jewish and Ethnic Studies* 1, no. 1 (2003)

"The 1894 Sassoun Massacre: A Juncture in the Escalation of the Turko-Armenian Conflict." *Armenian Review* 47, no. 1-2 (Summer 2002): pp. 5-39.

"The Quest for Scholarship in My Pathos for the Armenian Tragedy and Its Victims." *Pioneers of Genocide Studies*. Samuel Totten and Steve Jacobs, eds. New Brunswick, NJ/London: Transaction Publishers (2002).

"Los factores comunes en dos genocidios descomunales. Una resena de los casos armenio y judío." *Indice 21. Revista de Ciencias Sociales* (2001): pp. 17-93.

"The Structural and Functional Components of Genocide and the Problem of Prevention." *The Holocaust: The Unique and the Universal. Festschrift for Yehuda Bauer, David Bankier* ed. Jerusalem. Yad Yashem (2001): pp. 84-94.

"Origine et application du concept d' 'intervention d' humanité' Les enseignements tirés du génocide arménien." *Les Cahiers de l'Orient* Special issue on Histoire, mémoire et transmission.57 (March 2000): pp. 21-42.

"Response to Robert Melson's Review of German Responsibility in the Armenian Genocide." *Holocaust and Genocide Studies* 13, no. 2 (Summer 1999): pp. 343-348.

"The Convergent Roles of the State and a Governmental Party in the Armenian Genocide." In Levon Chorbajian and George Shirinian, eds., *Studies in Comparative Genocide*. London: Macmillan and New York: St. Martin's Press (1999): pp. 92-124.

"The Determinants of the Armenian Genocide." *Journal of Genocide Research* 1, no. 1 (1999): pp. 65-80. Reprinted from *Yale Center for International and Area Studies*. Working paper. (1998).

"Der vergessene Völkermord. Der Genozid an den Armeniern." In R. Boyadjian, ed., *Völkermord und Verdrängung und die Shoah*. Zürich: Chronos Verlag (1998): pp. 21-53.

"The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny." *Armenian Forum* 1, no. 2 (Summer 1998): pp. 73-130.

"The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series." *Holocaust and Genocide Studies* 11, no. 1 (Spring 1997): pp. 28-59.

"Germany and the Armenian Genocide, Part II: Reply to Hilmar Kaiser." *Journal of the Society for Armenian Studies* 9 (1996-1997): pp. 4-9.

"German Responsibility in the Armenian Genocide: The Role of Protective Alliances." *International Network on Holocaust and Genocide* 12, no. 3 (1997): pp. 4-9.

"The Convergent Roles of the State and a Governmental Party in the Armenian Genocide." *Problems of Genocide: Proceedings of the International Conference on "Problems of Genocide,"* April 21-23, 1995. Cambridge, MA and Toronto: Zoryan Institute (1997): pp. 237-278.

"The Tripartite Edifice of the Holocaust and the Imagery of Uniqueness." *International Network on Holocaust and Genocide* 11, no. 1-2 (April 1996): pp. 13-17, 21.

"The Comparative Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Sociohistorical Perspective." In Alan S. Rosenbaum, ed., *Is the Holocaust Unique?* Boulder, CO: Westview Press (1996): pp. 101-135.

"Germany and the Armenian Genocide: A Response to Hilmar Kaiser." *Journal of the Society for Armenian Studies* 8 (1995): pp. 143-150.

"Party Allegiance as a Determinant in the Turkish Military's Involvement in the World War I Armenian Genocide." *Revue du Monde Armenien Moderne et Contemporain* 1, no. 1 (1994): pp. 87-101.

"The Secret Young Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians." *Journal of Political and Military Sociology* 22, no. 1 (1994): pp. 173-201.

"A Review of the Main Features of the Genocide." *Journal of Political and Military Sociology* 22, no. 1 (1994): pp. 1-28.

"The Complicity of the Party, the Government, and the Military." Select Parliamentary and Judicial Documents. *Journal of Political and Military Sociology* 22, no. 1 (1994): pp. 29-96.

- "Comment on Robert Melson's Revolution and Genocide." *Holocaust and Genocide Studies* 8, no. 3 (Winter 1994): pp. 410-417.
- "A Twist in the Punishment of Some of the Arch Perpetrators of the Armenian Genocide." *Armenian Cause* 10, no. 2 (1993): pp. 2E-5E.
- "The Secret Young Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians." *Holocaust and Genocide Studies* 7, no. 2 (1993): pp. 173-201.
- "The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide During the First World War." In Panakos Panayi, ed., *Minorities in Wartime*. Oxford/Providence: Berg Publishers (1993): pp. 50-82.
- "The Role of the Turkish Military in the Destruction of Ottoman Armenians: A Study in Historical Continuities." *Journal of Political and Military Sociology* 20, no. 2 (1992): pp. 257-288.
- "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide." In Richard G. Hovannisian, ed., *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press (1992): pp. 280-310.
- "The Perversion by Turkish Sources of Russian General Mayawski's Report on the Turko-Armanian Conflict." *Journal of the Society for Armenian Studies* 5 (1990-1991): pp. 139-152.
- "Von Tätern und Opfern: Der Armenische Völkermord." *Flüchtlings Forum* 7, no. 10 (1991): pp. 32-34.
- "Towards a Theory of Genocide Incorporating the Instance of Holocaust: Comments, Criticisms and Suggestions." *Holocaust and Genocide Studies* 5, no. 2 (1990): pp. 129-143.
- "Rapports médicaux dressés après l'examen des cadavres des Arméniens massacrés dans les rues d'Istanbul en septembre 1895." *Union Médicale Arménienne de France* 56 (Juin 1990): pp. 10-14.
- "The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Reinterpretation of the Concept of Holocaust." *Holocaust and Genocide Studies* 3, no. 2 (1988): pp. 151-169.
- "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust." *Armenian Review* 41, no. 4-164 (1988): pp. 1-16.
- "The Role of Turkish physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians." *Holocaust and Genocide Studies* 1, no. 2 (1986): pp. 169-192.
- "The Anticipation and Prevention of Genocide in International Conflicts-Some Lessons from History." *International Journal of Group Tensions* 18, no. 3 (1988): pp. 205-214.
- "The Bi-polar Structure of Nationalism: A Conceptual Approach." *Armenian Review* 32, no. 4-128 (1979): pp. 403-405.
- "The Victimization of the American Indian." *Victimology: An International Journal* 1, no. 4 (Winter 1976): pp. 517-537.
- "A Theoretical Model of Genocide with Particular Reference to the Armenian Case." *Sociologia Internationalis* 14, no. 1/2 (1976): pp. 99-126.
- "Some Determinants of Genocidal Violence in Inter-group Conflicts-with Particular Reference to the Armenian and Jewish Cases." *Sociologus* 26, no.3 (1976): pp.130-149.

"On Oral Testimony and a Written Analysis of the Sociological Factors Involved in the Armenian Genocide before an American Congressional Panel, along with the Submission of a Set of Policy Recommendations." In *Hearings on Genocide, 94th Congress, Second Session*. Washington, D.C.: Government Printing Office (1976): pp. 6-21.

"An Attempt at Defining Victimology." In Emilio Viano, ed., *Victims and Society*. Washington, D.C.: Visage Press (1976): pp. 40-42.

"A Typology of Genocide." *International Review of Sociology* 5, no. 2 (1975): pp. 201-212.

"Common Features of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Comparative Victimological Perspective." In Israel Drapkin, ed., *Victimology: A New Focus. Vol. 4, Violence and Its Victims*. Lexington, MA: D.C. Heath and Co. (1975): pp. 99-120.

"Structural-Functional Components of Genocide: A Victimological Approach to the Armenian Case." In Israel Drapkin, ed., *Victimology*. Volume III. Lexington, MA: D.C.: Heath and Co. (1974): pp. 123-136.

"Methodological Components of the Study of Genocide as a Sociological Problem: The Armenian Case." In *Recent Studies in Modern Armenian History*. Cambridge, MA: National Association for Armenian Studies & Research (1972): pp. 83-103.

"Factors of Anger and Aggression in Genocide." *Journal of Human Relations* 19, no. 3 (1971): pp. 394-417.

"Cultural and Social-Psychological Factors in the Study of Survivors of Genocide." *International Behavioral Scientist* 3, no. 2 (1971): pp. 48-55.

"The Bi-polar Structure of Nationalism." *International Review of Sociology* 7, no. 3 (1971).

II. ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ ÜZERİNE

MONOGRAFİLER

"Nationalism in Soviet Armenia—A Case Study of Ethnocentrism." *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin*, edited by George W. Simmonds. Detroit, MI (1977): pp. 201-258.

"Nationalism, Communism and Soviet Industrialization: A Theoretical Exposition." *Sociologia Internationalis* Berlin: Duncker and Humblot 10, 2 (1972).

"Industrialization and Recent Trends of Ethnocentrism in Armenia." *Ukrainian Quarterly* 38, 1 (1972).

"National Communism—A Soviet Dilemma." *Political Scientist* 6, 1-2 (1970): pp. 13-20.

"Inter-Ethnic Conflicts in the Soviet Transcaucasus." *International Review of History and Political Science* 6, 2 (1969): pp. 79-92.

"The Karabagh Issue." *Armenian Review* 21, 3-83 (1968): pp. 57-84.

"The Development of the Soviet Posture on Nationalities—A Review of the Roles of Lenin and Stalin." *Indian Sociological Bulletin* 6, 11 (1968): pp. 18-38.

"Sources and Signs of Nationality Unrest." *Problems of Communism* 16, 5 (1967): pp. 70-71.

"An Interpretation of the Address to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union." *Armenian Review* 20, 1-77 (1967): pp. 64-78.

"The Events of April 24 in Moscow." *Armenian Review* 21, 2-78 (1967): pp. 9-26.

"Major Patterns of Social and Cultural Changes of Soviet Armenians." *American Philosophical Society* 65 (1965): pp. 375-379.

"An Appraisal of the Communist Formula, 'National in Form, Socialist in Content,' Part I. *Armenian Review* 16, 3-63 (1963): pp. 3-14.

"An Appraisal of the Communist Formula, 'National in Form, Socialist in Content,' Part II. *Armenian Review* 16, 4-64 (1963): pp. 3-13. "National Vaingloriousness and

SOVYET ERMENİ AYDIN VE AKTİVİSTLERDEN ÇEVİRİLER

National Self-Respect" (A speech delivered at the 5th Congress of the Union of Soviet Armenian Writers by Barouyr Sevag). *Armenian Review* 20, 3-79 (1967): pp. 43-50.

"An Appeal to the Armenians Throughout the World" (An essay by Soviet Armenian poet Hovhannes Sheeraz). *Armenian Review* 20, 3-79 (1967): pp. 51-56.

"Who if Not Us and When if Not Right Now" (A speech delivered by Kevork Emin at the 5th Congress of the Union of Soviet Armenian Writers). *Armenian Review* 20, 4-80 (1967): pp. 19-27.

"On Attaining a Medium-Range Image on National Character" (By Soviet Armenian editor of the literary monthly, Karoun, Vartkes Bedrosyan). *Armenian Review* 20, 4-80 (1967): pp. 27-34.

III. GENEL YAZILAR

"The Cyprus Episode: Some Lessons from Turkish History." *Journal of the Hellenic Diaspora* 2, 1: 36-2 (1975).

"The Relationship of Subcultures to Individual Motivations of Drug Use: A Review of the Case of Marihuana." *Annali Di Sociologia* 7 (1971): pp. 23-30.

"Affluence as a Key Factor in American Sociology." *International Review of History and Political Science* 7, 1 (1970): pp. 23-34.

"Recent Trends in Sociology in the U.S.A." *Annali Di Sociologia* 6 (1969): pp. 23-31.

"Kant's Concepts of 'Human Nature' and 'Rationality': Two Arch Determinants of an Envisioned 'Eternal Peace.'" *Journal of Peace Research* 5, 4 (1968): pp. 396-401.

"The Britannica on the Armenian Atrocities." *Armenian Review* 22, 2-82 (1968): pp. 57-64.

İÇİNDEKİLER

Giriş	V
Sunu	VII
1- Ermeni Soykırımında Devletin ve Hükümet Partisinin Birbirine Yakın Rollerini	1
- İttihat Fırkasının İlk Adımları.....	3
- Kitleseel Cinayetten Dokunulmazlık için Bir Turnusol Testi Olarak Adana Katliamı.....	5
- Balkan Savaşında Yenilgi: Fırka-Devlet Koalisyonunun Evriminde Dönüm Noktası.....	16
- Ermeni Soykırımının Uygulamasında Temel Aygıt Olarak Teşkilatı Mahsusa.....	29
- İttihat Fırkasının Örgütlenmesinde Soykırım Potansiyeli.....	35
2- I. Dünya Savaşı Ermeni Soykırımına Askerlerin Katılımında Belirleyici Faktör Olarak Parti Sadakati	39
- İttihat Fırkasının Askeri Kökenleri.....	41
- Soykırıma Askerin Katılımı.....	44
- Muhafiflerin Direnci.....	50
- Balkanlardaki Tabiiyetlere Karşı Partizan Savaşı ile Radikalizasyon Mirası.....	53
- Bazı Gözlemler.....	56

3- Osmanlı Ermenilerinin İmhasında Askerin Rolü:

Tarihsel Süreklilikler Üzerine Bir İnceleme.....	61
- Tarihsel Perspektif.....	61
- Askeri Esaslı Katliam Mirası.....	66
- Jön-Türk İnkılâbında Askerin Ağırlığı.....	73
- İmhanın Failleri Olarak Vekillerin Askeri Formasyonu.....	79
- Nihayi İmha Eylemi.....	82
- Sonuç.....	87
- Referanslar.....	93

4- I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Soykırımında

Teşkilatı Mahsusanın Rolü.....	101
- Teşkilatı Mahsusanın Askeri Yönleri.....	108
- Teşkilatı Mahsusa Mücrimlerinin Askeri Hizmeti.....	110
- Fırka Yönetimi ve Teşkilatı Mahsusa.....	113
- Teşkilatı Mahsusanın Teşvikleriyle Soykırımın Gelişimi.....	115
- Teşkilatı Mahsusanın Siyasi Bölümünün Başı	
Askeri Hekim Behaeddin Şakir'in Rolü.....	119
- Alt Rütbeli Zabitanın Rolü: Bazı Olaylar.....	123
- Divanı Harbi Örfler ve Teşkilatı Mahsusa.....	130
- Askeri İstihbarat Dairesi.....	132
- Sonuç.....	135

5- Osmanlı Ermenilerinin I. Dünya Savaşı Soykırımında

Doktorların Rolü.....	141
- Sonuç.....	171

6- Ermeni Soykırımı: Bir Yorum.....179

- Soykırımın Bazı Temel Tarihsel ve Siyasal Önşartları.....	185
- Soykırımın İlk Adımları: Eli Silah Tutan Ermeni Erkeklerinin	
Askere Alınması ve Tasfiye Edilmesi.....	192
- Erzincan ve Trabzon Olayları: Ermeni Soykırımının	
Bir Mikrokosmosu.....	200
- Soykırım Süreci.....	221
- Özet.....	225

7- Ermeni Soykırımını Soruşturan Türk Askeri Mahkemesinin

Ana İddianamesinin Metin Analizi.....	239
- İddianamenin Dökümü.....	258
- I. Divanı Harbi Örfi'nin Şartları.....	258
- II. İttihadın Gizli Suç Örgütlenmesi ve Egemen Rolü.....	260
- III. Karar Verme Faktörleri.....	262
- IV. İmha Araçları.....	264
- V. İmha Yöntemleri.....	265
- VI. Sivil ve Askeri Otoritelerin Suç Ortakları.....	266
- VII. Sağ Kalanların İmhasında Çölde "Tebdili Mekan" Hilesi.....	268
- VIII. Tehcir Edilen Ermeniler İle İlgili İki İstatiksel Rakam.....	268
- Ana İddianamenin Ekindeki Belgelerin Özellikleri.....	269
- Davaları İçeren Takvimi Vekayi Sayıları.....	272

8- Ermeni Soykırımı Faillerinin Türk Askeri Mahkemesinde

Yargılanması: Başlıca Dört Divanı Harbi Örfi Davası.....	275
- Askeri Mahkeme.....	279
- Yozgat Dava Duruşmaları.....	284
- Trabzon Davaları.....	296
- Kâtibi Mesullerin Duruşmaları.....	299
- Harb Kabinesi Nazırlarının ve Üst Düzey	
İttihadçı Liderlerinin Davaları.....	303
- Bir Hamiş ve Sonuç.....	313

Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian'ın Yapıtlarının Bibliyografyası.....	319
---	------------

"Vahakn N. Dadrian, yaşamını soykırım ve viktimoloji araştırmalarına adanmış bir bilim adamı. Onu diğerlerinden farklılaştıran yan ise, araştırmalarını özellikle Türk kaynaklarına dayandırması ve bunu aynı zamanda müttefik olan Alman ve Avusturya imparatorluklarının arşivlerinde yer alan belgelerle takviye etmesi. Dadrian'ın daha önce yayınlanan "Uluslararası ve Ulusal Hukuk Açısından Soykırım" adlı kitabı büyük yankılar uyandırmıştı."